

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ES-SÜYÛTÎ'NİN *HEM'U'L-HEVÂMÎ'*
ŞERHU *CEM'Î'L-CEVÂMÎ'* ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Doktora Tezi

Hazırlayan
OSMAN YILMAZ

Tez Danışmanı
DOÇ. DR. RAMAZAN DEMİR

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ES-SÜYÛTÎ'NİN *HEM'U'L-HEVÂMÎ'*
***ŞERHU CEM'İ'L-CEVÂMÎ'* ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Osman YILMAZ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ramazan DEMİR

Çanakkale - 2014

TAAHHÜTNAME

Doktora Tezi olarak sunduğum “ es-Süyûtî'nin *Hem'u'l-hevâmi* Şerhu Cem'i'l-*cevâmi* Adlı Eserinin İncelenmesi ” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20/03/2014

Osman YILMAZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Osman Yılmaz'a ait ES-SÜYÛTÎ'NİN HEM'U'L-HEVÂMÎ' ŞERHU CEM'Î'L-CEVÂMÎ' ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ adlı çalışma, jürimiz tarafından Temel

İslâm Bilimleri Anabilim Dalında

DOKTORA TEZİ olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Üye Prof. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR

Üye Prof. Dr. Muhsin AKBAŞ

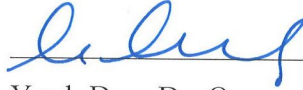

Üye Doç. Dr. Ramazan DEMİR

(Danışman)

Üye Doç. Dr. Şevket YAVUZ

Yard. Doç. Dr. Osman DEMİR

Tez No : 10030179

Tez Savunma Tarihi : 28/02/2014

ONAY

Doç. Dr. İbrahim Hakkı Öztürk

Enstitü Müdürü

20.03/2014

ÖZET

es-Süyûtî'nin *Hem 'u'l-hevâmi' Şerhu Cem 'i'l-cevâmi'* Adlı Eserinin İncelenmesi

Hazırlayan: Osman YILMAZ

es-Süyûtî (911/1505) nahivle ilgili yeni bir yöntem kullanmayı denemiştir. Nahiv hakkında *Cem 'u'l-cevâmi'* isimli bir muhtasar kaleme aldıktan sonra bunu *Hem 'u'l-hevâmi'* adında bir eserle şerh etmiştir. Her ikisi de tasnifleri ve müellifine kadarki hilâfiyyâtın tamamını içermesi bakımından muhtevasının benzersizliği iddiasıyla yazılmıştır.

Bu araştırmanın temel amacı es-Süyûtî tarafından *Hem 'u'l-hevâmi'* in benzersizliği iddia edilen içerik ve metodunun incelenmesidir. Bu amaç, es-Süyûtî'nin diğer usûl kitaplarıyla karşılaştırılarak metodolojisi ve şerhin metin analizi yapılarak gerçekleştirilecektir. Bununla birlikte, yazarın metodolojisi bağlamında, bir yandan öğretim unsurlarının tespit edilmesi bir yandan da metnin birey üzerindeki tesirinin ortaya çıkartılması amaçlanmıştır.

Bu araştırma giriş, iki ana bölüm, ve sonuçtan ibarettir. Giriş, çalışmanın konusu, amacı, önemi ve metodu hakkında özet bir bilgi vermektedir. İki ana bölümden meydana gelen bu araştırma üç aşamada planlanmıştır. İlki es-Süyûtî'nin hayatını, eserlerini, özelde *Hem 'u'l-hevâmi'* i ve onun konumunu analiz eden biyografik ve tarihî aşamadır. İkincisi eser hakkında usûle yönelik aşamadır. Sonuncusu da metin analizi şeklindedir. Çalışma süresince elde edilen bulgular ve ulaşılan düşünceler sonuç kısmında verilmiştir.

Anahtar kelimeler: es-Süyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi'*, *Cem 'u'l-cevâmi' fi'n-nahv*, Arap dili, Nahiv, Hilâf, Dilbilim, Dil, Muhtasar, Şerh, İslam, İlahiyat, Din.

ABSTRACT

A Study of al-Suyûtî's Book Entitled *Ham' al-hawâmi' Sharh Jam' al-Jawâmi'*

Ph.D. Candidate Osman YILMAZ

Al-Suyûtî (d. 911/1505) tried to use a new method about “*nahw*”. After his compendium, “*mukhtasar*” about *nahw* named *Jam' al-jawâmi'*, he wrote a commentary, “*sharh*” on *Jem'* entitled *Ham' al-hawâmi'*. Both were written with a claim to uniqueness of their designs and contents as they contain all “*khilâfiyyât*” up to that time.

The subject matter of that thesis and the main purpose of this research is to analyze contents and method exercised in *Ham' al-hawâmi'*. This aim will be substantiated by analyzing of the text and al-Suyûtî's method, and by comparing other books which were written by author in methodology. Herewith, detection of both of educational matters and effects of the text on a person is aimed, in the context of the author's method.

The dissertation consists of an introduction, two main parts, and a conclusion and results. The introduction gives brief information about the subject of the study, its purpose, importance and method which are used in the thesis. This research which has two main chapters, is planned in three stages: First one is biographical and historical stage which analysis al-Suyûtî's life, his works such as *Ham' al-hawâmi'* and it's scope. The second one is the methodological stage about *Ham'*; and the last one is the text analysis. *Opinions obtained during the study are mentioned in the conclusion.*

Key words: al-Suyûtî, *Ham' al-hawâmi'*, *Jam' al-jawâmi'*, Arabic, Nahw, Linguistics, Language, Khilâf, Compendium, Commentary, Islam, Theology, Religion.

ÖNSÖZ

Her sözün neticesi başında gizli, ameller de niyetlere göredir. Niyet hayır olunca âkibet de hayır beklenir. Hayırlı bir niyetle başlanılan bu çalışmaya bismillâh. Varlığından kelâmıyla haberdar edip huzurunda bulunmayı bahşedene elhamdulillah. O’nu dinlemeyi O’nunla konuşmayı hayatının her anıyla gösteren rahmetin tecessüm etmiş haline salâtullâh. İlk anından bugüne O’nunla beraber ve yolunda olanlara selâmullâh ve ilmi ilmek ilmek işleyip aktaranlarla yaşayanlara gıptayla bârekallâh.

İlk defa merhum Osman Kanatsız’da gördüğüm Arapça kitapların ne olduklarını merak edip dururken onları okuyup anlayabilmem için bana kol kanat geren ailemin hakkını ödeyemeyeceğim bir gerçek. Çocuk halimizle onca insanı yetiştirmeye çalışan hocalarımız ile sınırsız imkân sağlayan Kestanepazarı’nın ve İzmir’in hakkı ise sanırım hiç ödenemeyecek. İnsan sebepler dünyasında pek çok plan yapsa da elindeki hep takdirin içinden bir seçenek. Nasibime es-Süyûtî gibi bir “âlemi” çalışmayı yazana bin bir şükür daha diyerek...

Bu çalışma bir eser incelemesi. Her eser okuduğumda İsmail Özdiç, Fuat Yıldırım, Seyfettin Dursun ve Hulusi Hatipoğlu’nun dersleri gelir aklıma. “Bir eser tek başına kainattır.” ve “Tatlı su varken acı içilir mi, hiç kaynak dururken başka yere gidilir mi?” cümlelerine “İlmi kimden aldığınıza dikkat edin, ilim dininizdir.” düsturunu ekledikleri için minnettirim. es-Süyûtî’nin “Hayatımda beni en fazla yoran eserim.” dediği *Hem ‘u’l-hevâmi*’ini incelerken bu hakikatleri defalarca tekrarlamak zorunda kaldığım için mutluyum.

Türkiye’de, ansiklopedi maddesi dışında hakkında müstakil çalışma bulunmayan bu eserle ilgili bir yandan metnin kendisi diğer yandan müellifinin usûl düşüncesi açılarından karşılaştırmalı bir inceleme yapıldı. Nahvin kuruluşundan kendisine kadar tüm birikimi değerlendirdiğini ve bazı iddiaları ileri süren yazarın bahsettiği hususlar incelendi, eserin muhtevasının tahliline ek olarak müellifin diğer telifleriyle de mukâyese edildi. Böylece, *Hem ‘u’l-hevâmi*’de usûlün işlenişi somutlaştırıldı.

Bu çalışma sadece son birkaç yılın değil tüm yaşamım artı birkaç yılın ürünüdür. Bugüne kadar kendisinden istifade ettiğim tüm öğretmen ve hocalarıma teşekkürler. Maddî desteğiyle bu çalışmanın tamamlanmasında katkıları için TÜBİTAK’a; çalışma imkânı ve her türlü desteği sunan, güler yüzlü personeliyle ilgilerini eksik etmeyen, akademik görgü

ve disiplin içinde yol gösteren Columbia University MESAAS Departmanı'na, Butler Merkez Kütüphanesi'ne ve özellikle kütüphanenin Middle Eastern direktörlüğüne sonsuz teşekkürler. Araştırma süresince U.S.A.'de bize yakından destek veren Çolak, Elkas, Solak, Birtek, Kızılkaya, Ullah, Dâr, Erkmen, Başaran ile Tekin ailelerine, Tuba Nur Hanım'a, yakınlıkları ve dostluklarıyla New York'ta 10 Minare'nin tüm bireyelerine, CU MSA ve CUMC MSA'e, Iqra Mescid, Mescidü'r-Rahmân ile The Islamic Cultural Center of New York'a, adını anamadığım herkese ve tüm kurumlara özel teşekkürler.

Özellikle bu araştırmamın başından itibaren gerek ilmî gerekse şahsî yakınlığını, desteğini ve anlayışını esirgemeyen, çalışmama yön vermesinden, zenginleştirmesinden ve tüm yardımlarından dolayı değerli hocam Doç. Dr. Ramazan Demir'e ve komite üyeleri Prof. Dr. Muhsin Akbaş ve Doç Dr. Mirza Tokpunar'a ayrıca tezin geliştirilmesi açısından kıymetli katkılarını sunan değerli jüri üyelerime teşekkür ederim. İlgisinden ve elinden gelen tüm desteği içtenliğiyle sağlamasından ve ayrıca ufuk açıcı katkılarından dolayı Prof. Dr. Muhsin al-Musawi'ye de teşekkürü bir borç bilirim. Tez çalışmasının çeşitli aşamalarında yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Mehmet Yılmaz ve Mehmet Akıncı ile Fatih Özseçen arkadaşşıma teşekkür ederim.

Duaları ve sevgileri ile destek olan ailelerimize, kardeşlerimize ve arkadaşlarımıza da ayrıca teşekkür ederim. Bir evde iki talebe olarak huzurla yaşayabilme imkânını sağlayan, bu tezi yardımları, özverisi, anlayışı ve destekleriyle yazdığım, baş müzakerecim ve bu çalışmayı baştan sona okuma nezaketini gösteren ciğerparem yâr-ı sâdikama sonsuz teşekkür ederim. Kemâl Allah'a mahsustur. Hata ve kusurlar tarafımdandır.

Gayret kuldân, tevfiğ Allâh'tandır.

TÜBİTAK tarafından 2214-A kapsamında desteklenen bu çalışma, *Hem'u'l-hevâmi*'i bir delikanlıyken kaleme alan es-Süyûtî'ye ithaf edilmiştir.

Osman Yılmaz
1 Ocak 2014
New York

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	x

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, İDDİALARI, YÖNTEMİ, KAYNAKLARI, SINIRLANDIRILMASI VE SUNUMU

1. Araştırmanın Konusu ve Seçilmesi	1
2. Araştırmanın Amacı, İddiası ve Soruları	4
3. Araştırmanın Yöntemi	5
4. Araştırmanın Kaynakları	6
5. Araştırmanın Sınırlandırılması ve Sunumu	6

BÖLÜM I

ES-SÜYÛTÎ VE HEM‘U’L-HEVÂMÎ‘ ADLI ESERİ

1. es-Süyûtî’nin Yaşadığı Dönem, Hayatı ve Eserleri	9
1.1 Dönemi	9
1.2 Hayatı	13
1.3 Eserleri	23
2. Hem‘u’l-hevâmi‘ Adlı Eser	34
2.1 Tarihi	34
2.1.1 Meydana Gelişi	34
2.1.2 Tarihlendirme	36
2.1.3 Türü	38
2.1.4 Amacı	39

2.1.5	Hakkında Yapılan Çalışmalar	40
2.1.6	Alanındaki Yeri	41
2.1.7	Müellifin Eserleri Arasındaki Yeri	44
2.2	Muhtevası	46
2.2.1	Dolaylı Kaynaklar	47
2.2.2	Doğrudan Kaynaklar	48
2.2.2.1	Arap Dili Kaynakları	48
2.2.2.2	Nahiv Kaynakları	49
2.2.2.2.1	Arap Dili Merkezleri	50
2.2.2.2.2	Şahıslar	52
2.2.2.2.3	Kitaplar	60
2.2.3	Şevâhidi	69
2.3	Yöntemi	70
2.3.1	İhtisâr Anlayışı	71
2.3.2	Şerh Anlayışı	73
2.3.3	Telif Yöntemi	77
2.3.3.1	Şerh Yazımı	78
2.3.3.2	Şerhin Yazım Sistematiği	79
2.3.3.3	Konu Dağılımı/Sıralaması	81
2.3.4	Konuların İşlenmesi	92
2.3.4.1	Kapsam	92
2.3.4.2	Açıklık	93
2.3.4.3	Atıf	95
2.3.4.4	Binâ'	95
2.3.4.5	Nakil	97
2.3.5	Kaynak Kullanımı	98
2.3.5.1	Muhataplaştırma	99

2.3.5.2	İsimlendirme	101
2.3.6	Usûl Prensipleri	103
2.3.6.1	Tercîh Sistematiği	104
2.3.6.2	Nahiv Ahkâmı	105
2.3.6.2.1	Küllî-Cüzû Hüküm	106
2.3.6.2.2	Tercîh Tarîkleri/Biçimleri	107
2.3.6.2.3	Elfâz	108

BÖLÜM II MUHTEVANIN İNCELENMESİ

1.	Usûl Açısından	115
1.1	Aslî Deliller	115
1.1.1	Naklî Delil: Semâ‘	116
1.1.1.1	Nesir	116
1.1.1.1.1	<i>Kur’ân-ı Kerîm</i>	117
1.1.1.1.1.1	Âyet-i Celîleler	118
1.1.1.1.1.2	Kırâatler	121
1.1.1.1.2	Hadîs-i Şerîfler	125
1.1.1.1.3	Diğer Nesirler	130
1.1.1.1.3.1	Emsâl	130
1.1.1.1.3.2	İhticâc Dönemi Kişilerine Âit Sözler	132
1.1.1.1.3.3	Lügâtü’l-‘Arab	134
1.1.1.1.3.4	Ekvâlü’l-‘Arab	139
1.1.1.1.3.5	Nahivciler ve Râvîlere Âit veya Âidiyetsiz Hikâyeler	140
1.1.1.2	Nazım: Şiir	142
1.1.1.3	İcmâ‘	151
1.1.2	Aklî Delil: Kıyâs	155
1.1.2.2	‘İllet	160

1.1.3 İstishâb	167
1.2 Tâlî Deliller/Akıl Yürütme Biçimleri	170
2. Hilâf Açısından	174
2.1 Kaynağı	174
2.2 Hilâf Alanı	175
2.3 Tertîb ve Tekrar	183
2.4 Örneklem	184
2.4.1 Basra ve Kûfe Hilâfiyyâtı	184
2.4.2 Diğer Dil Merkezleri	186
2.4.3 Kişilerin İhtilâfi	188
2.4.4 Meçhûl Hilâf	190
3. Tercîh Açısından	192
3.1 Takdim	193
3.2 Tespit	194
3.3 Âidiyet	196
3.4 Örneklem	198
3.4.1 Dil Merkezleri Lehine Tercîhler	199
3.4.1.1 Basra	199
3.4.1.2 Kûfe	205
3.4.1.3 Diğer Merkezlerin Lehine Gerçekleşen Tercîhler	208
3.4.2 Kişiler Lehine Tercîhler	210
3.4.2.1 Ferdî Tercîhler	210
3.4.2.2 Gruplama İle Yapılan Tercîhler	214
4. Eğitim ve Öğretim Açısından	217
4.1 Arap Dili Çalışmaları	218
4.1.1 Nahiv Tarihi	219

4.1.2	Literatür Gelişimi	221
4.2	Dil ve Değişim	221
4.3	Dil-Kültür-Hafıza İlişkisi	222
4.4	İlk Şevâhidin Tertîbi	225
4.5	Dâvâbit ve Kavâ'id	227
4.6	Şahsiyet Eğitimi	228
	SONUÇ	234
	KAYNAKÇA	244

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	:	Adı geçen eser
<i>a.mlf.</i>	:	Aynı müellif
<i>b.</i>	:	Bin
<i>bkz.</i>	:	Bakınız
<i>c.</i>	:	Cilt
<i>çev.</i>	:	Çeviren
<i>DİA</i>	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>drs.</i>	:	Dirâse
<i>hşy.</i>	:	Hâşiye
<i>No.</i>	:	Numara
<i>nsh.</i>	:	Nâsîh
<i>nşr.</i>	:	Neşir
<i>s.</i>	:	Sayfa
<i>sy.</i>	:	Sayı
<i>t.s.</i>	:	Tarihsiz
<i>thk.</i>	:	Tahkîk
<i>tlk.</i>	:	Ta'lik
<i>v.</i>	:	Vefât
<i>vd.</i>	:	Ve devamı
<i>v.dğr.</i>	:	Ve diğerleri
<i>vr.</i>	:	Varak
<i>y.y.</i>	:	Yayın yeri yok.

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, İDDİALARI, YÖNTEMİ, KAYNAKLARI, SINIRLANDIRILMASI VE SUNUMU

Başlangıç mahiyetindeki bu bölümde eser incelemesi üzerine kurulu bu çalışmanın içeriği ve sistemi hakkında verilmesi planlanan ön bilgiler takdim edilecektir. Bu nedenle bu ana başlık altında araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları ele alınacaktır.

1. Araştırmanın Konusu ve Seçilmesi

İslâm'la birlikte hemen herbirisi dinin bir boyutuyla alakalı pek çok yeni ilmî disiplin meydana gelmiştir. Bunlar çıkış noktaları itibariyle aynı kaynaklara ve esaslara dayandıklarından dolayı, birbirleriyle sıkı bir ilişki içindedirler. Nahiv de İslâmî ilimler arasında yer almaktadır. Bir din dili haline gelmesinden sonra, Arapça'nın kısa sürede yazılı metinlerden kurallarının tespit edilmesinin (kitâbîleşmesinin/klasikleşmesinin) başladığı bilinen bir olgudur. Diğerlerindeki ilmî gelişim seyri nahiv sahasında da görülebilmektedir.

Bir ilmî disiplin haline gelen nahiv, bir yandan bu sahadaki uzmanların diğer yandan da zamanla birer ilim şehri haline gelen kimi merkezlerin ellerinde ilerlemiştir. Tarih boyunca siyasî, ekonomik ve sosyal değişkenlerle pek çok merkez oluşmuştur. Bununla birlikte dinin korunması amacına matuf başlayan nahiv çalışmaları gerek kaynak gerekse usûl bakımından iki ana merkez etrafında şekillenmiştir. Bu nedenle Basra ve Kûfe daha sonra ortaya çıkan ilmî muhitlerden ayrılmaktadır.

İster bir merkeze bağlı kalarak isterse bunlardan bağımsız bir şekilde, bir yandan nahiv meseleleri diğer yandan da tespit edilen bilgilerin aktarımı ve öğretilmesi hususunda çeşitli yaklaşımlar sergilenmiştir. Nihâyetinde bir klasik haline gelen metin merkezli çalışma ve metotlar geliştirilmiştir. Buna göre de çeşitli literatürler ortaya çıkmıştır. Başlangıçta üretilen müdellel ve uzun eserler zamanla basamaklandırılmıştır. Bu sistemde öğrenci ilk etapta sadece meselelerin özünü veren muhtasarlar/metinler ile karşılaşmış, hatta bu telifler ezberlenebilmesi için nazma dökülmüştür. İkinci basamakta muhtasarlarda yer alan konuların hem tekrarı hem de delillendirme ve izahların yer aldığı şerh türü

eserlerle yüz yüze gelen öğrenci, genelde ezberindeki metnin anlam dünyasına girmiş; neden, nasıl, niçin gibi sorulara cevap bulmuştur. Tüm bunlara örneklem de eklenince, soyut kavramlar somutlaşarak öğrencinin bilgileri sabitlenmiş, pekiştirilmiş ve genişletilmiştir. Bir üst aşamada da farklı görüşleri içeren eserlerle öğrencinin diğer bakış açılarıyla yüzleşmesi ve doğrularıyla mücadelesi sağlanmıştır. Bu sistemde muhtasar ve şerh, belirli bir alanda ihtisasın ilk basamağını meydana getirmektedir. Zira temel bilgiler özümsemeden ve öncüller kavranmadan sonuca doğru ulaşmanın imkân dışılığı âşikardır.

Eserleri meydana getirenler elbette sahipleridir. İslâm tarihinde bazı müellifler gerek telif ettikleri kitapların muhtevaları gerekse çeşitliliği bakımından diğer yazarlardan ayrılmaktadır. Bunlardan birisi de İslâmî ilimlerin hemen her alanında söz sahibi es-Süyûtî'dir (v. 911/1505). Onuncu asrın ilk evrelerine kadar yaşayan müellif tüm İslâmî ilimlerin kendisinde toplandığı ve bu nedenle herbirisinin diğeriyle ilişkisini geliştirebilen bir kişidir. es-Süyûtî Arap dili hakkında pek çok eser vermiştir. Bunlardan birisi de nahiv alanında kendisine kadar söz söyleyenlerin görüşlerini bir araya getirdiği *Cem 'u'l-cevâmi'* isimli muhtasarıdır.¹

Arap dili hakkında vazgeçilmez isimlerden mîras kalan nahiv hazinesinin ardından "hilâf" alanında kaleme alınmış bir muhtasarın anlaşılmasında zorluklar yaşanması normal bir durumdur. Bunların giderilmesi bizzat müellifi tarafından gerçekleştirilmiştir. Her müellifin sunum tekniği, mevcut bilgi ve birikimin algılanmasını etkileyeceği gibi; bir metnin yorumlanması yeniden anlamlandırılması şeklinde düşünüldüğü takdirde, herhangi bir telifin yazarı tarafından şerh edilmesi ortaya çıkabilecek anlamlandırma problemlerinden soyutlanmayı sağlayacaktır. Bu nedenle müellifin *Hem 'u'l-hevâmi'* adlı çalışması² kendi muhtasarını şerh etmesi bakımından önemlidir. Ma'lûmun i'lâmını gerektirecek bir durum yoksa, sahaya yeni bir eser sürmek, söylenecek ya yeni bir sözü ya da farklılığı gerektirir. Aksi takdirde tekrara düşmenin kaçarı yoktur. O halde es-Süyûtî'nin bu eseri yeni yahut farklıdır, en azından öyle olmalıdır. Zira müellifi, söz konusu eserini çeşitli iddialarla kaleme almıştır. Buradan hareketle ilgili telifin çalışılması düşünülmüştür. Sonuç olarak bu tezin konusu *Hem 'u'l-hevâmi'* adlı eserin, yazar tarafından ileri sürülen iddialar bağlamında incelenmesidir.

¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem 'u'l-cevâmi' fi'n-nahv*, (thk.: Dr. Nasr Ahmed İbrâhîm 'Abdül'âl), 1. baskı, Mektebetü'l-Âdâb, Kâhire, 2011.

² A.mlf., *Hem 'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, (thk.: Ahmed Şemseddîn), I-III, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût-Lübân, 1998.

Dil varlığını ve gücünü, sosyo kültürel, ekonomik ve siyasî pek çok etmene bağlı şekilde ortaya koyabilmektedir. İslâmî ilimler ve Müslüman toplumlar için, Osmanlı'nın Anadolu toprakları üzerindeki kısmi istisna kabul edilerek, genel manada modern dönem öncesi ve modern dönem farklılıklar arz etmektedir. Özellikle kolonize edilen topraklar üzerindeki insanların düşünce ve yaşam biçimleri de yeniden şekillenmeye başladığından dolayı çeşitli sıkıntıların gündeme geldiği malumdur. Müslüman coğrafyalarda din dili olarak benimsenen ve belirli toplumların ana dili Arapça hakkındaki nahiv çalışmaları da modern dönemde, klasiğin yanında, bazı değişikliklerle ele alınmaya devam etmektedir.

Modern öncesi ansiklopedik tarzda nahiv alanındaki son hilâf eseri özelliğini taşıyan *Hem'u'l-hevâmi* başından itibaren ilgili ilmin tarihî, coğrafi ve fikrî değişim ve gelişiminin takip edilebileceği bir muhteva sunmaktadır. Zira eser, henüz İslâm coğrafyasının ve Müslüman âlimlerin kendi ilmî disiplinlerini asıl kaynak ve yöntemlerinden üretmeye devam ettikleri ve çözümlenmeleri içeriden yaptıkları zaman diliminde kaleme alınmıştır. Bu da dilin dış etkenlerden olabildiğince soyutlanarak kendi öz haliyle tartışmalara konu edilişi bakımından önem arz etmektedir.

Hem'u'l-hevâmi yöntem farklılıklarını ve kaynakları tarafından kullanılan argümanları sunması bakımından, modern dönem öncesinde nahiv tartışmalarını muhteva ve usûl açısından genel bir şekilde tasvir edebilme imkânı sağlamaktadır. İlgili eser, *DİA*'da madde kapsamında ele alınması dışında Türkiye akademiasında müstakil şekilde çalışılmamıştır. Bu durum, ilgili eserin neliğinin ortaya konabilmesi için ele alınmasının kararlaştırılmasında büyük bir etkindir.

İslâmî ilimlerin bir bütün şeklinde değerlendirilmesi, Arapça'nın bu ilim dallarının ediniminde zorunluluk arz etmesi ve müellifin kendisini İslâmî ilimlerde döneminin en yetkin kişisi şeklinde düşünmesi bahse konu şerhin araştırılması düşüncesini tetiklemiştir. Zira böyle bir yazarın, diğer alanlardaki maharetini bu eserinde de sergileyeceği öncülü ile hareket edilmiştir.

İster siyasî, askerî ve ticarî, ister sosyal ve isterse ferdî ihtiyaçlardan dolayı Arapça'nın edinimi hususunda bilindiği gibi iki farklı veçhe vardır: Fushâ ve 'Âmmice. Kolonize mantığı hariç tutulmak kaydıyla, Türkiye gibi ana dili Arapça olmayan ülkelerde genellikle din dili şeklinde öğrenilen, dinin kaynaklarına inmeyi, onları doğru anlamayı, buradan hareketle doğru bilgilere ulaşma hedefinin yanısıra resmî dili ifade eden fushâ,

daha çok metin çalışmaları üzerinden yürütülmektedir. İncelenen eserin bu özellikte kendisine kadarki böylesi tüm birikimi içerdiği iddiası da bir başka önemli sâiktir.

Arap dünyasına komşu Türkiye’de Arap dili öğretimi, anadil edinimi hariç, daha çok din gayesiyle gerçekleşmiştir. Bu da bugüne kadar ilgili dilin öğretilmesinde ve öğrenilmesinde bu amaca yönelik eserlerin verilmesini doğurmuştur. Genellikle sosyal ortamda kullanılmayan bir dil manzumesi sonucu ortaya çıkmıştır. *Hem ‘u’l-hevâmi* sadece nahiv sahasında değil tüm Arap dili hakkında nahve tealluk eden hususları içeren bir eserdir. Bir bakıma müdellel bir eser olmasından kaynaklanan bu durumun yanısıra örnekleminin ve şevâhidinin genişliği de dikkat çekmektedir. Bahsedilen bu son husus eserin çalışılmasında önemli bir etkidir.

2. Araştırmanın Amacı, İddiası ve Soruları

Bu araştırmanın temel amacı, nahiv alanında hilâf açısından kendisinden önceki tüm birikimi kullandığı iddiasıyla kaleme alınan disiplinlerarası bir gramer eserinde benimsenen yöntemin ve muhtevanın incelenmesidir. Bu da metnin ve müellifin usûl düşüncesinin analizi ile gerçekleştirilecektir. Böylelikle ilgili iddianın sağlamlasının yapılması ve denemesinin başarı oranı ortaya çıkartılmak istenmiştir. Bu ana amacın yanısıra özellikle eserin kaynakları ve usûl verilerinin tespiti gibi yan amaçlar da bulunmaktadır. Bu açıdan çalışmanın farklı ayakları vardır: İlki biyografik, tarihî ve kültürel bir araştırma, ikincisi sistem ve dilbilim açılarından bir inceleme, sonuncusu ise metin analizidir. Buradan hareketle bu tez çalışmasının başlangıçta es-Süyûtî’nin İslâmî ilimleri bir arada değerlendirdiğini ve geliştirdiği usûlle incelediği furû’un tutarlılığını iddia ettiği belirtilmelidir. Ancak yazarın kaleme aldığı yaşı ve kaynakları gereğince çeşitli sıkıntıların meydana geleceği ön kabulü ile ilgili tutarlılık iddiası, özellikle yararlandığı eser yahut kişilerden dolayı meydana gelen noksanlıklardan ayrıştırılarak, es-Süyûtî özelinde ileri sürülmüştür.

Bu amaçlara ve iddiaya paralel, tez çalışmasında sonuca ulaştırılması düşünülen ve arka planda daima sorgulanacak bazı sorular vardır:

Eserin iddiaları ne kadar gerçekleşmiştir?

Muhtevanın zenginliği ve çeşitliliği nahiv tarihini yansıtıyor mu?

Müellif kendisiyle tutarlı mı?

Müellifin usûl düşüncesi eserde nasıl yer alıyor?

Bu eserin muhatabına katkısı nedir?

Bir İslâmî ilimler birlikteliği görülüyor mu?

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, tezin amaçları doğrultusunda belirlenen aşamalarla uyumlu şekilde, çeşitli yöntemlerden yararlanılmıştır. Bahse konu yöntemler, müellifin usûl düşüncesinden elde edilerek doğrudan es-Süyûtî merkezli bir araştırma yapılması hedeflenmiştir. Bu tez, eser incelemesi üzerine kurulmuştur. Bu nedenle öncelikle bir tespit çalışmasıdır. Zira müellifinin iddiaları birinci aşamada kendi eserinden elde edilecek bulgularla değerlendirilebilecektir. Bunun için iki türlü tespit işlemi gerçekleştirilmiştir. İlki, eserin kendi muhtevasına yönelik bir nahiv çalışmasında bazı beklentileri karşılayacak şekilde kaynakları, şevâhidi ve yöntemi hakkındaki tespitlerdir. İkincisi ise *Hem 'u'l-hevâmi'* dışından gerçekleşecek tespitlerdir. Bunlar da iki şekildedir. İlki, kullanılan usûlün bu alanda da telifleri bulunan müellifin ilgili eserlerinden tespit edilmesidir. Diğeri, eserden elde edilen son bulguların, özellikle karşılaştırılması gereken yerlerde, *Hem 'u'l-hevâmi'* in ana kaynaklarında yer alışı şeklindedir.

Tespit esasına bina edilen bu çalışmada işletilecek ikinci yöntem karşılaştırmadır. Bu, tespitlerin birbirleriyle ilişkisinin kurulması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Öncelikle müellifin eserlerinden tespit aşamasında elde edilen bulgular birbirleriyle karşılaştırılmış, ardından içeriklerine göre uyumlu bulunanlar muhtevaya dâhil edilmiştir.

Belirlenen tespitlerden hareketle gerçekleştirilen mukâyeselerin ortaya çıkardığı sonuçlarla tüm bulgular tahlil/analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Bunun neticesinde de yeniden bir yapılandırmaya gidilmiştir. Bu nedenle benimsenen bir diğer yöntem de inşâ'dır. Buradan hareketle müellifin hem hayatı hem de eserinin muhtevasının bu işlemlerin herbirinden geçirildiği ve son hallerinin teze yansıtıldığı belirtilmelidir. Tarihî verilerde daha çok tespit ve mukâyese kullanılırken muhteva ve usûl tetkiklerinde tüm unsurlardan yararlanılmıştır.

Özetle bu tez çalışmasında tespit, mukâyese, tahlil ve inşâ' yöntemlerinden yararlanılmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Eser incelemesi yapıldığından dolayı *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’in ana metni üzerinde bir çalışma yürütülecektir. Her ne kadar gerçekleştirilmiş tüm neşirlerinden istifade edilse de son tahkîki esas alınmıştır: Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hem‘u‘l-hevâmi‘ fî şerhi Cem‘i‘l-cevâmi‘*, (thk.: Ahmed Şemseddîn), I-III, 1. baskı, Dâru‘l-Kütübî‘l-‘İlmiyye, Beyrût-Lübân, 1998. Bu nedenle mutlak manada dip notlarda yapılan atıflar bu tahkîkedir. Bunun dışındaki neşirlere yapılacak referanslarda hangi nüshadan yararlanılmışsa ona işaret edilmiştir.

Bununla birlikte müellifin kendisiyle ilgili bilgilere yer verilirken, tâfler dışında, kendisine âit iki ana kaynaktan yararlanılmıştır. İlkinin künyesi *Husnü‘l-muhâdara fî târîhi Mısır ve‘l-Kâhira*, (thk.: Muhammed Ebû‘l-Fadl İbrâhîm), I-II, 1. baskı, Dâru İhyâi Kütübî‘l-‘Arabiyye ‘İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâhu, Mısır, 1968 şeklindedir. Diğeri de *Kitâbu‘t-Tehaddüs bi-ni‘metillâh*, (thk.: Elizabet Mari Sertain), 1. baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1975 künyesiyle eserin ilk tahkîkli neşridir. Tâlî kaynaklar da iki grupta değerlendirilmiştir. İlki kendi döneminden ve yakın tarihli kişilerin verdiği bilgiler, diğeri ise modern çalışmalardır.

Muhtevada pek çok kişiden bahsedilmesinden dolayı kimlik ve vefât tarihlerinin belirlenmesinde öncelikle müellifin bu konudaki eserlerinden yararlanılmıştır. İlgili kişilere, özellikle es-Süyûtî’nin *Buğyetü‘l-vü‘ât fî tabakâti‘l-lüğaviyyîn ve‘n-nuhât*, (thk.: Muhammed Ebû‘l-Fadl İbrâhîm), I-II, 2. baskı, Dâru‘l-Fikr, y.y., 1979 künyeli eserinden ulaşılamadığı durumlarda ikincil kaynaklardan istifade edilmiştir.

Bu çalışma bir yandan eserin incelenmesi bir yandan da metnin analiz edilmesiyle gerçekleştirileceğinden dolayı analizin yapılacağı yöntem de yine müellifin kendi eserlerinden hareketle saptanmıştır. Bu konuda temel kaynak tam künyesiyle *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli‘n-nahv*, (tlk.: Dr. Mahmûd Süleymân Yâkût), Dâru‘l-Ma‘rifeti‘l-Câmi‘iyye, y.y., 2006’dır.

5. Araştırmanın Sınırlandırılması ve Sunumu

Tespit, mukâyese, tahlîl ve inşâdan yararlanılarak gerçekleştirilecek bu çalışmanın uygulama alanı müellifin hayatı, *Hem‘u‘l-hevâmi‘* metninin incelenmesi ve müellifin usûl düşüncesine binâen ilgili ana metinde usûlün analizidir. Böylelikle bir müellifin farklı

eserlerinden yola çıkarak, bir diğer metnini anlama ve anlamlandırma; bir diğer açıdansa metot tutarlılığını sorgulama örneği sunulmaya çalışılmıştır. Birinci bölümün son alt konusu “usûl prensipleri” ve ikinci bölümde gerçekleştirilen bu işlem bir nevi “*tahrîcî’l-usûl ‘alâ’l-furû’*” kategorisinde yer alabilecek bir incelemedir.

Müellifin verilerinden istifade edilerek usûl, furû‘ ve tarih bakımından aynı yazarın telif ettiği bir alanın farklı boyutlarını ele alan eserlerinden hareketle ortak bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylelikle alan ayrışmalarının ortak bir paydada buluşturulabileceği de örneklendirilmiştir. Bu nedenle bu araştırma, kaynak bakımından ana hatlarıyla müellifin eserleriyle sınırlandırılmıştır. Sistem açısından ise yine müellifin kendi usûl düşüncesini yansıtan eserlerinden hareket edilerek belirlenen hususların *Hem ‘u’l-hevâmi’*’de yer alışı özelinde bir inceleme yapılmıştır.

Muhteva ele alınırken biyografi aşamasında bir yandan müellifi tanıtıcı diğer yandan eserin tarihlendirilmesi için yardımcı meseleler ön plana çıkartılmıştır. Eser tarihçesi ise *Hem ‘u’l-hevâmi’* ve metni üzerindeki çalışmalarla sınırlandırılmıştır. Metin içi tespitlerde kaynakları, şevâhidi, yöntemi ve usûl prensiplerine odaklanılmıştır. Analiz bakımından nahiv usûlündeki kaynaklar, hilâf, tercîh ve eserin muhatabına kazandırdıkları incelenmiştir.

Buraya kadar verilmeye çalışılan bu bilgiler bir giriş ve iki ana bölümde ele alınmıştır. Müellifin hayatı kısaca birinci bölümde incelenmiş; bununla birlikte yapılabildiği ölçüde kesin ve net detaylar takdim edilmiştir. İlk bölüm, daha çok eserin tanıtımı ve *Hem ‘u’l-hevâmi’*’in içeriğinin tespiti ile çeşitli değerlendirmeleri içermektedir. *Hem ‘u’l-hevâmi’*’in muhtevası ortaya konarken ağırlıklı olarak kaynaklarının tespitine ve sisteminin çözümlenmesine yoğunlaşmıştır. İlk bölümün, müellifin hayatı hariç, üç ana başlığı bulunmaktadır. Bu başlıklar kendi içinde ayrıştırılarak bölüm şeklinde ele alınabilecek düzeydedir. Buna rağmen muhtevanın tespitinin tek bir başlık altında incelenmesi adına bölümlemeye gidilmemiştir.

İkinci bölümde, tamamen birinci bölümde elde edilen verilerin geliştirilerek müellifin usûl düşüncesine ve benimsediği yönteme göre tahlil edilmesine odaklanılmıştır. Ayrıca müellifin usûl düşüncesinin neredeyse tamamının *Hem ‘u’l-hevâmi’*’de nasıl yer aldığı somutlaştırılmasıdır. İkinci bölümü meydana getiren dört ana başlık da ayrı birer bölüm halinde ele alınması muhtemel muhtevaya sahiptir. Bununla birlikte, tüm tezden elde edilen yorumları içeren son başlık ayrı tutulacak olursa, herbirisi ilk ana başlığın bir

alt parçasıdır. Bu nedenle ikinci bölümün içeriğinde de bölümlenmeye gidilmemiştir. Bu bağlamda sonuç kısmında, araştırmada ulaşılan verilerin detaylardan arındırılmış şekilde bir özetinin takdim edildiği de belirtilmelidir.

Ana malzeme *Hem 'u'l-hevâmi'* içinden tahrîc edildiğinden dolayı ard arda ondan fazla gelen dipnot bulunması durumunda bunlar gruplandırılarak bir arada verilmeye gayret edilmişse de önemine binâen bazıları olduğu gibi bırakılmıştır.

Buna benzer bir diğer husus da isimlerle ilgilidir. Şahısların tespiti esnasında her ne kadar tam halleriyle verilmeye çalışılsa da isimleri çok uzun olanların iki satırı aşmayacak şekilde sınırlandırıldığı belirtilmelidir. Ayrıca sayılar ve rakamlardan yararlanılmak zorunda kalındığında üç basamaklılar rakamlarla, iki ve tek haneliler yazıyla gösterilmiştir. Ancak bunun istisnası olarak metin dışında yer alıp sadece kişilerin ve eserlerin kaçar defa yer aldığını ifade ederken, yerden tasarruf için rakamlardan yararlanıldığı belirtilmelidir.

Son olarak tez içinde verilen âyet-i celîle, hadîs-i şerîf, emsâl, ekvâl ve hikâyelerin anlamlarında meydana gelen farklılıkların, ilgili ibarelerin es-Süyûtî ve *Hem 'u'l-hevâmi'* bağlamında değerlendirilmesinden dolayı meydana geldiğinin altı çizilmelidir.

BÖLÜM I ES-SÜYÛTÎ VE HEM‘U‘L-HEVÂMÎ‘ ADLI ESERİ

1. es-Süyûtî'nin Yaşadığı Dönem, Hayatı ve Eserleri

Bir eserin anlaşılması müellifinin tanınmasıyla daha iyi kavranabilecektir. Öte yandan bir bireyin içinde yer aldığı medeniyeti, toplumu ve şartları ile birlikte düşünülmesinin, her ne kadar sadece bu hususlarla sınırlı kalınmaması gerekse de kişiyi anlamada kolaylıklar sağlayacağı aşîkardır. Gerek şahsiyeti gerek eserleriyle Doğu ve Batı'da, kendi döneminde ve daha sonrasında, Müslümanların ve İslâm araştırmacılarının dikkatini çeken es-Süyûtî'nin nahiv ilminde kaleme aldığı *Hem‘u‘l-hevâmi‘* adlı eserine dair yapılacak bir inceleme de -kısa da olsa- O'nu yetiştiren ve kendisine kimliğini kazandıran medeniyeti ve toplumu ile bir diğer ifadeyle kültürel kodları ile beraber ele alınarak daha iyi algılanabilecektir.

1.1 Dönemi

es-Süyûtî'nin yaşadığı dönemin tasviri için ilgili zaman dilimi hakkında siyasî, sosyal ve ilmî bakımdan değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır. Bu tasvir kısa ve daha çok tanıtım amaçlıdır. Bununla birlikte dönemin tipik unsurlarının yansıtılmasına dikkat edilmiştir.

Müellif, siyasî şartların da yardımıyla hilâfeti ellerinde tutan Çerkez asıllı¹ Memlükler döneminin sonlarında yaşamıştır.² Hayatı boyunca on üç Memlüklü Sultanı³ ve beş halife görmüştür.⁴ Hilâfet, o dönemde, siyasî bir güç unsuru olmaksızın⁵ otoriteye

¹ İsmâ‘îl Serhenk, *Hakâiku‘l-ahbâr*, I-II, Matba‘atü‘l-Emîriyye, Mısır, 1310/1892, II, 178.

² Geniş bilgi için bkz.: Mahmûd Rızk Selîm, *‘Asru selâtini‘l-Memâlik ve nitâcu‘hü‘l-‘ilmî ve‘l-edebî*, el-Matba‘atü‘n-Nemûzeciyye, I-VIII, 2. baskı, Mısır, 1962-1966, I, 81; Abdülmun‘im Mâcid, *Nazmu devleti selâtini‘l-Memâlik ve rusûmuhum fî Mısır*, Mektebetü‘l-Encû el-Mısıriyye, Mısır, 1964, s. 14.

³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü‘l-muhâdara fî târihi Mısır ve‘l-Kâhira*, (thk.: Muhammed Ebû‘l-Fadl İbrâhîm), I-II, 1. baskı, Dâru İhyâi Kütübi‘l-‘Arabiyye ‘İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâhu, Mısır, 1968, II, 121-125; a.mlf., *Nazmu‘l-‘ikyân fî e‘yâni‘l-e‘yân*, (thk.: Dr. Philip Hitti), el-Matba‘atü‘s-Sûriyyetü‘l-Emrîkiyye, New York, 1927, s. 40, 93, 102, 103, 109, 178, 189; Rızk Selîm, *‘Asru selâtîn...‘*, I, 49-78.

⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav‘u‘l-lâmi‘ li-ehli‘l-karni‘t-tâsi‘*, I-XI, Dâru‘l-Ceyl, Beyrût, t.s., III, 166; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Târihu‘l-hulefâ*, 1. baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrût, Lübnân, 2003, s. 400 vd.; a.mlf., *Nazmu‘l-‘ikyân...‘*, s. 117; Rızk Selîm, *‘Asru selâtîn...‘*, I, 37-45.

⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Târihu‘l-hulefâ‘...‘*, s. 395 vd.; a.mlf., *Nazmu‘l-‘ikyân...‘*, s. 108, 117.

tâbidir.⁶ 902/1496-1497 yılında es-Süyûtî'ye tüm kadıların üzerinde bir yetki sağlanmasını yazılı akitle ortaya koyan halîfenin, siyasî baskıdan dolayı görüşünden dönmeye mecbur kalması bu durumun en bâriz örneklerindedir.⁷

Çeşitli siyasî çalkantı ve sıkıntılar⁸ meydana gelse de Memlükler'in ülkeyi imar ve müdafaa etmeleri ve fetih politikalarıyla toprakları genişletmeleri iktidarlarını ayakta tutmuştur.⁹ es-Süyûtî hayatının otuz yılını Memlükler'in en uzun soluklu sultanıyla geçirmiştir. Bu, bir yandan çeşitli sıkıntıları beraberinde getirmesine karşın diğer yandan ilmî ve siyasî açılardan pek çok faydalar ortaya çıkarmıştır.¹⁰

Pek çok ilim adamı, medrese ve talebe bulunsa da ahlakî bazı yozlaşmalar halk ve kimi yöneticiler arasında yayılmıştı.¹¹ O kadar ki dönem sadece kötü özellikleri ile dahi ele alınabilecek hale gelmişti.¹² Toplum, yönetenler ve yönetilenler şeklinde iki ana grupta; ikinciler de ulemâ, tüccarlar, sanatkârlar ve emekçiler diye çeşitli sınıflarda¹³ incelenebilecek durumdaydı.

⁶ Abdülmun'im Mâcid, *Nazmu devlet...*, s. 32-41; Muhammed Mâhir Hamâde, *el-Vesâiku's-siyâsiyye ve'l-idâriyye li'l-'asri'l-Memlûkî*, I. baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1980, s. 17.

⁷ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 336-337; Şeyh Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn bi-Tercemeti Hâfizi'l-'asr Calâlidîni's-Süyûtî*, (thk.: Dr. Abdülilâh Nebhân), Dimeşk, 1998, s. 173; Muhammed b. Ahmed el-Hanefiyy el Mısıriyy İbn İyâs, *el-Muhtâr min bedâ'i'u'z-zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr*, Matâbi'u'ş-Şa'b, Kâhire, 1960, II, 602.

⁸ A.g.e.. Pek çok yerde görülebilir. Özellikle 905 yılından sonraki kısımlarda hemen her sayfada rastlanacaktır.

⁹ Hakîm Emîn Abdüsseyyid, *Kıyâmu devleti'l-Memâliki's-sâniye*, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Kâhire, 1967, s. 128.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, VI, 201; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, II, 122; a.mlf., *Târîhu'l-hulefâ'...*, s. 402-404; a.mlf., *Nazmu'l-'ikyân...*, s. 104; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn...*, s. 163.

¹¹ Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (thk.: Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye), I-VI, Medîne, 2005, VI, 2454-2455; Semîr ed-Derûbî, *Şerhu Makâmâti Celâlidîni's-Süyûtî*, I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1989, II, 85; el-İmâm Şihâbuddîn Ebû'l-Felâh 'Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed el-'Akriyy el-Hanbeliyy ed-Dimeşkiyy İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârin min zeheb*, (thk. ve tlk.: 'Abdulkâdir el-Arnâvût Mahmûd el-Armavût), I-X, 1. baskı, Beyrût, 1986, VIII, 113.

¹² Muhammed Yûsuf eş-Şurabecî, *el-İmâmü's-Süyûtî ve cühûduhu fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Mektebî, Sûriye, 2001, s. 39-42; Sa'id 'Âşûr, *el-Müctem'u'l-Mısıriyy fî 'asri selâtâni'l-Memâlik*, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabîyye, Kâhire, 1987. Ayrıca kadılığın rüşvetle verildiğine dair ima için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'...*, s. 403.

¹³ Elizabet Mari Sertain, *Jalâl al-dîn al-Suyûtî*, I-II, 1. baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, I, 1-18.

Ülkeyi siyasî ve iktisâdî istikrarsızlığa doğru götüren Ümit Burnu'nun keşfine kadar¹⁴ yüksek bir ticaret hacmine sahip Mısır tüccarları da yönetilenler arasında yer almalarına karşın refah içindeki yönetim¹⁵ nezdinde yüksek bir statü elde etmişlerdi. Devlete ve belki de Memlükler'in şahıslarına sağladıkları getirilerden dolayı, son zamanlar hariç tutulursa, kendilerine yönetim tarafından müdahale edilmemiştir. Sanatkârlar da pazar payında kendilerine düşeni kazanmışlardır. Ancak çiftçilikle vasıflandırılacak emekçilere düşen sadece çalışmaktır.¹⁶ Ara(cı) tabaka ulemâ ise genelde, özellikle Memlükler'in son dönemlerinde, yönetime tâbidir. Halîfelik makamı da sultanın otoritesine boyun eğmiş durumdadır.¹⁷

Tarih boyunca insanoğlu çeşitli sebeplerden dolayı yaşadığı mekânları terk ederek kendisine yeni bir düzen kurmuştur. Bu, kimi zaman ferdî kimi zamansa, çoğunlukla savaşlar dolayısıyla, ictimaî bir hareketlenme şeklinde cereyân etmiştir. Dünya halkları üzerinde yeni bir şekillendirme meydana getiren “Kavimler Göçü” ile algılayışı ve yorumlamayı bir düzeyde bilgiyi değiştiren Reform ve Rönesans'a uzanacak bir çıkış açan “İstanbul'un fethi” gibi.

Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan, Yunan'ın bilgi ve sistematüğünü, matematik, tıp ve geometriyi kültürel kodlarına katan Mısır, İslâm'la birlikte birikimine yeni bir halka daha ekledi. Tıpkı daha önceki toplumsal göçlerde yaşanan bir değişim gibi yeni bir hareketlenmeye ev sahipliği yapmak da O'na düştü.¹⁸

Bu, Doğu'da Moğol istilâsından Batı'da ise Haçlı ile karşılaşan ve yıkıma giden Endülüs İslâm Dünyası'ndan kaçan Müslüman ilim adamlarının Arapça konuşulan, coğrafi konum bakımından Asya ve Afrika kıtalarını birleştiren yani kaçış yolu üzerinde yer alan ve tarihinde ilim bulunan Mısır'a göçüydü.

¹⁴ İbrâhîm Tarhân, *Mısır fî 'asri devleti'l-Memâliki'l-Cerâkise*, Kâhire, 1960, s. 291; Ahmed 'İzzet Abdülkerîm, “Celâlüddîn es-Süyûtî”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü'l-'Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 18.

¹⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, II, 120; a.mlf., *Târîhu'l-hulefâ'...*, s. 402-403; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, VIII, 23-28; Muhammed Hamâde, *el-Vesâik...*, s. 15; 'Abduh Kâsım, *Dirâsâtü târîhi Misri'l-ictimâ'î 'asru selâtini'l-Memâlik*, 2. baskı, Dâru'l-me'ârif, Kâhire, 1983, s. 19.

¹⁶ Sa'îd 'Âşûr, *el-Müctem'u'l-Misriyy...*, s. 50.

¹⁷ Sertain, *Jalâl al-dîn...*, I, 1-18; Muhammed Hamâde, *el-Vesâik...*, s. 17; Abdülmun'im Mâcid, *Nazmu devlet...*, s. 32-41; Sa'îd 'Âşûr, *el-Müctem'u'l-Misriyy...*, s. 28.

¹⁸ Abdülmun'im Mâcid, “'Asru's-Süyûtî”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü'l-'Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 2 vd..

Bahse konu göç, İslâmî bilginin yeniden ele alınmasına, işlenişinin değişmesine, kaynak analizlerinin farklılaşmasına, yeni türlerin oluşmasına, kendisinden sonraki döneme öncesinin mîrasını aktarma hususunda sancıların çekildiği ve ilk defa Müslüman âlimlerin bir sosyal katman şeklinde değerlendirildikleri ve zenginleştikleri bir dönemi meydana getirdi. Mısır, çeşitli ülkelerden pek çok ulemânın katkılarıyla tartışmaların ele alınıp yeniden değerlendirildiği ve farklılıkların tekrar incelenip işlendiği bir yerdi.¹⁹ Bu nedenle toplum ve siyaset alanında görülen sıkıntıların ilmî hayatta etkileri görülse de telif yönünden gelişim temel alındığında, ilmî hayatta durum bir yandan iyi bir yandan kötüydü. İyiydi; çünkü tevârüs edilen birikimin aktarımı için özellikle telif açısından çalışmalar sürüyordu. Kötüydü; çünkü üretilen bilgi günün gerisinde kalmaya başlamıştı.

İlgili göç ilmin yayılmasına ve ilimle ilgili alanların yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Memlûkler, amacı her ne olursa olsun, gelen ulemâyı ağırlamış, kendilerine yardımcı olmuş, yer göstermiş, maaş bağlamış ve farklı basamaklarda talebe yetiştirebilecekleri mekânlar tahsis etmiştir. Mevzu bahis dönemde kaleme alınan eserler bu durumun en bâriz göstergelerinden birisidir. Kimi sultanların teşvikle kalmayıp, ilme şahsî ihtiyakları ve huzurlarında gerçekleştirilecek ilmî tartışmalara yönelik arzuları, devlet erkânının da ilimle doğrudan ilgilenmesine vesile olmuştur.²⁰ Bu durum, ilim erbabının kadir ve kıymetinin artmasını sağlayan hususlar arasında değerlendirilebilir.

İlmin yaygınlaştırılması için hânkâhlar, ribâtlar ve medreseler yaptırılmış; bunlara aynî ve nakdî tahsislerde bulunulmuştur.²¹ Medreselere özel kütüphaneler kurulmuş, herbirinin başına fakîhler yahut diğer ilim dallarından kişiler tayin edilmiştir.²² Örneğin es-Süyûtî'nin faydalandığı, hakkında bir eser telif ettiği²³ ve başında İbn Hacer el-‘Askalânî'nin (v. 852/1449)²⁴ yer aldığı kütüphane Mısır'da eşi görülmemiş bir külliyyâta sahipliğiyle bilinmektedir.²⁵

¹⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, II, 94.

²⁰ Örnekler için bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*..., III, 41, 175-176; V, 89, 325.

²¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, II, 260, 265-267.

²² Sa'îd 'Âşûr, *el-Müctem'u'l-Mısriyy...*, s. 146.

²³ Fuâd Seyyid, "Bezlü'l-mechûd fî hazâneti Mahmûd li's-Süyûtî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabîyye fî Mısır*, Cilt: 4, sy. 1, Mayıs 1958, s. 128 vd..

²⁴ Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Zeylû Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehebî*, (thk. ve drs.: Zekerîyyâ 'Umeyrât), Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, y.y., t.s., s. 251.

²⁵ 'Amr Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Ahmed İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürarü'l-kâmine fî e'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, (nşr.: Muhammed Seyyid Câd el-Hakk), I-V, Matba'atü'l-Medeni, Kâhire, 1967, V, 97;

Farklı etmenler bulunsa da Memlûkler'in ilme katkıları bârizdir. Ancak bu, tek yönlü gelişen bir husus değildir. Zira sadece sultanların ilgi ve teşvikleri, ilimle iştiğal edecek kişilerin yoksunluğunda sonuca ulaştırmayacak bir durumdur. Aynı husus yönetim kademesindekilerin ilmî faaliyetlere isteksizliği ile de meydana gelebilir. Bu dönemde iki tarafın da ilme pozitif yaklaşımlarından dolayı bu denli ilmî bir hareketliliğin gerçekleşebildiği iddia edilebilir. Bu ilmî hareketliliğin en büyük gösterge ve semeresi ise hâlihazırda elimizde yer alan dönemin kıymetli eserleridir.

Hemen her sahada bilgilerin sistematikleştirildiği, mîras kalan tüm bilginin harmanlanarak muhtasarlaştırıldığı, elde edilen yeni ürünlerden hareketle kavramların içeriklerinin tam olarak yerleştiği Mısır'da ilim; metinler, şerhler, hâşiyeler, nazım ve nesirlerle elden ele geçti. Tasnîflerin değiştiği eserlerde yeni metotlar denendi, farklı disiplinlerin metodolojileri, diğerlerinde uygulandı. Bu hususta es-Süyûtî'nin eserleri dahi örneklik için yeterlidir.

1.2 Hayatı

Hayatıyla ilgili kendisinin,²⁶ çağdaşı,²⁷ talebesi²⁸ ve bazı tarihçilerin²⁹ kaleme aldığı birincil ve ikincil kaynaklardan hareketle tam adı Celâlüddîn³⁰ Abdurrahmân³¹ Ebû'l-Fadl³² b. Kemâlidîn³³ Ebî'l-Menâkib Ebî Bekr b. Nâsıreddîn Muhammed b. Sâbıkiddîn

Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, II, 39; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 472; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, VI, 362; Şâkir Mahmûd 'Abdulmun'im, *İbnü Hacer el-'Askalânî ve dirâsetü musannefâtihî fi Kitâbi'l-İsâbe*, I-II, Dâru'r-Risâle, Bağdâd, 1976, I, 250-251.

²⁶ Kitapta bölüm için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 335. Müstakil eser için bkz.: A.mlf., *et-Tehaddüs*.

²⁷ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 65.

²⁸ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*

²⁹ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr...*, s. 735; Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira bi-e'yâni'l-mieti'l-'âşira*, (hşy.: Halil Mansûr), I-III, 1. baskı, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrût-Lübân, 1997, I, 227.

³⁰ Babasının verdiği bir lakaptır. Bkz.: Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 62; Abdülkâdir b. Şeyh Abdillâh el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir 'an ehbâri'l-karni'l-'âşir*, (thk. ve tlk.: Dr. Ahmed Hâlû, Mahmûd el-Arnâvût, Ekrem el-Bûşî), 1. baskı, Dâru Sâdir, Beyrût, 2001, 1. baskı, s. 90.

³¹ Babası tarafından doğumunun yedinci gününde konulan Abdurrahmân isminin hikmetlerinin ve bazı yorumlarının ardından es-Süyûtî, bu ismin kendisine Hz. Ebû Bekir'in (v. 13/634) oğlunun adı niyetiyle verildiği çıkarımına ulaşır. Bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 57-60.

³² es-Süyûtî babası tarafından bir künye verilip verilmediğini bilmesede Ebû'l-Fadl künyesini Kâdî'l-kudât 'İzzeddîn Ahmed b. İbrâhîm el-Kennânî el-Hanbelî'nin (v. 876/1471) verdiğini belirtir. *A.g.e.*, s. 44; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 63; Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 90.

³³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 41. Diğer eserinde babasının isminde geçen "dîn" yerine "el-Kemâl" şeklinde vermiştir. Bkz.: A.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 335.

Ebî Bekr b. Fahriddîn³⁴ Osman b. Nâsıreddîn³⁵ Muhammed b. Seyfiddîn Hıdr b. Necmiddîn Ebî's-Salâh Eyyûb b. Nâsıreddîn Muhammed b. eş-Şeyh Hümâmiddîn el-Hümâm el-Hudayrî el-Esyûtî³⁶ şeklinde³⁷ tespit edilen es-Süyûtî, hicrî 849/1445 yılı Recep ayının birinde,³⁸ “İbnü'l-kütüb” diye anılmasını sağlayacak şekilde kitapların arasında³⁹ Kâhire'de⁴⁰ dünyaya gelmiştir.⁴¹

es-Süyûtî, aralarında tarikat şeyhi⁴² ve Esyût'ta⁴³ adına bir medrese ve vakfının kurulduğu kişilerin de bulunduğu siyasî, kültürel, dinî ve aktüel bir sülaleden geldiğini, her

³⁴ İki eser arasında “dîn” izâfetine düştüğü ikinci yer. Bkz.: *A.g.e.*, I, 335.

³⁵ Daha geç tarihli eserinde Nâsıreddîn öncekinde Nâsıreddîn şeklinde belirtilmiştir. Bkz.: *A.g.e.*, I, 335. Nâsihten ya da nüshadan doğabilecek bir farklılık şeklinde algılanabilecek bu durum, gerek geç tarihli eserden gerekse tartışmaya konu teşkil eden isim hariç iki dedesinin isimlerinin aynılığından hareketle Nâsıreddîn lehine yorumlanmıştır. Ayrıca bir diğer eserinde de Nâsıreddîn şeklinde kaydetmiştir. Bkz.: *A.mlf.*, *Nazmu'l-'ikyân...*, s. 95.

³⁶ İlk eserinde bazı künye ve lakapları atlayarak verdiği ismindeki farklılıklar ve tam ismi için bkz.: *A.mlf.*, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 335; *a.mlf.*, *et-Tehaddüs...*, s. 41. es-Süyûtî'nin çağdaşı es-Sehâvî, gerek şecerde bulunan isimler gerekse künye ve lakaplarda farklı bir kayıt vermiş ayrıca et-Tûlûnî ibaresini de ekleyerek müellifin aslı hakkında kaleme alınmış birincil kaynaklarda yer almayan farklı bir iddiada bulunmuştur. Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Usmân b. Muhammed b. Halîl İbn. Nasr b. el-Hıdr b. el-Hümâm el-Celâl b. el-Kemâl b. Nâsıreddîn es-Süyûtî el-asl et-Tûlûnî eş-Şâfî'î. Bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 65.

³⁷ Kimi tarihçi ve biyografistler eş-Şâfî'î ziyadesiyle kaydetmişlerdir. Bkz.: *A.g.e.*, IV, 65; Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr...*, s. 735; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 22; Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 90; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira...*, I, 227. Kendi eserlerinde isminde Şâfî'îliğine dair bir açıklama bulunmamaktadır. Bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 335; *a.mlf.*, *et-Tehaddüs...*, s. 41. Ana metinde müellifin tam ismi verilirken Şâfî'îliğine değinilmemesi kendi ismini tercihi doğrultusunda kayıt altına almak içindir.

³⁸ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 65; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 335; *a.mlf.*, *et-Tehaddüs...*, s. 32; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 62. İbn İyâs'ın Cumâdiye'l-Âhirah kaydı “bir ayın sonu diğer ayın başlangıcı” şeklinde telif edilebilir. Bkz.: Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr...*, s. 735.

³⁹ Babasının istediği bir kitabı getirmek için kitaplığa giden annesi es-Süyûtî'yi burada kitapların arasında dünyaya getirmiştir. Bkz.: Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 90.

⁴⁰ Esyût baba ocağıdır. Kendisinin ifadesiyle ne gördüğü ne de gittiği bir yerdir. Mısırdaki doğduğunu ifade etmektedir. Aslı Esyut'tan olması hasebiyle ilgili beldenin ilmî tarihini kaleme almıştır. Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 16-19. Kendisi ve çağdaşlarının ifadelerinin birincil kaynaklığından dolayı diğer görüşlere değinilmemiştir. Doğumu hakkında ileri sürülen hususlar için bkz.: Bedî'u's-Seyyid el-Lehhâm, *el-İmâmü'l-Hâfız Celâlüddîn es-Süyûtî ve cühûduhü fî'l-hadîs ve 'ulûmihî*, 1. baskı, Dâru Kutaybe, Dimeşk, 1994, s. 81.

⁴¹ es-Süyûtî doğumu için “Mısır şehrinde doğdum” kelimelerini kullanır. Buradan hareketle doğum yeri Kâhire şeklinde özelleştirilerek verilmiştir. Nitekim bu yorumu destekleyecek kimi birincil tarihî kayıtlar da mevcuttur. Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 16-19. Kahire'de doğumu için bkz.: Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 90.

⁴² Babasının amcaoğlundan öğrendiğine göre büyük dedelerinden eş-Şeyh Hümâmiddîn hâl ve velâyet sahibi Sûfî bir şeyhtir. Kabri kendi döneminde hala ziyaretgâhtır. Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 5. Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 55.

⁴³ İlgili yerleşim biriminin farklı okunuşları bulunmaktadır. Okunuşlar için bakınız: Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 12.

ne kadar medresede ders verenler olsa da babası dışında ilimle gerçek manasıyla ilgilenen bir başka kişiyi bilmediğini söylemektedir.⁴⁴ Belki de bu nedenle es-Süyûtî, farklı eserlerinde ilmî kişiliğiyle sülalesinden sadece babasını⁴⁵ kaleme almış⁴⁶ ve kendisinden nakillerde bulunmuştur.⁴⁷

Yakın geçmişiyile ilgili net bilgiler verilebilen müellifin uzak geçmişi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Babasından yola çıkılarak⁴⁸ Fars asıllı⁴⁹ olduğu dile getirilen es-Süyûtî, ilk eserlerinde, dedelerinden birisinin doğulu veya Fârisî olduğu bilgisinden ve Bağdâd'da bulunan bir yerleşim biriminden hareketle kendisine el-Hudayrî dendiğini, ayrıca aslının ilgili mekândan gelebilme ihtimalinin bulunduğunu⁵⁰ kabul etmektedir.

Kendi biyografisini kaleme aldığı iki eserinde telifleri arasında yer almayan yani diğerlerine nazaran daha geç tarihli⁵¹ *Tarzu'l- 'imâme fî't-tefrîkati beyne'l-makâmeti ve'l-kımâme* adlı eserinde aslının Arap olduğunu hatta soyunun sahâbeye, belki daha ötesine gittiğini⁵² dile getirmesinden hareketle son sözü söylediği düşünülmektedir. Çerkez yahut

⁴⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 336; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 7; a.mlf., *Nazmu'l- 'ikyân...*, s. 95; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l- 'âbidîn...*, s. 55-56.

⁴⁵ Fıkıh, kelâm, usûl, nahiv, i'rab, me'âni, beyân ve mantıktan Kâdî'l-kudât Şemseddin el-Kâyâtî'den 829/1426 yılında icâzetli olan babası (Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, XI, 72; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 8; a.mlf., *Nazmu'l- 'ikyân...*, s. 95; a.mlf., *Buğye...*, I, 472; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l- 'âbidîn...*, s. 56-57;) bilgi alış verişinde bulunduğu daha pek çok seçkin ulemâ yanında özellikle İbn Hacer el-Askalânî'den *Sahîh-i Müslim*'i semâ' eden (Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 8; a.mlf., *Zeylü Tabakât ...*, s. 553), Şeyhünî camisinde fıkıh dersleri veren, Tûlûnî camisinde kendi hutbelerini îrâd eden ve fetvâ ile ilgilenen, İbn Hacer'in hüküm hususunda bir ara vekâletini yürüten, Mekke kadılığı teklifini reddeden (Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, XI, 72; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 8; a.mlf., *Zeylü Tabakât...*, s. 553.), evinde halife akdi düzenlenecek kadar (a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 9; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 441. Belgenin içeriği için bkz.: A.g.e., II, 90-91; a.mlf., *Târîhu'l-hulefâ'*, s. 400-401.) Abbasi halifesi Müstekfâ billâh'la yakın ve edip bir kişidir (Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, XI, 72; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Nazmu'l- 'ikyân...*, s. 95; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 8; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 441; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l- 'âbidîn...*, s. 57-58.)

⁴⁶ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, XI, 72; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 5; a.mlf., *Nazmu'l- 'ikyân...*, s. 95; a.mlf., *Buğye...*, I, 472; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 441; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l- 'âbidîn...*, s. 54; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, IX, 415.

⁴⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I329-330; III, 11-12.

⁴⁸ es-Sehâvî, es-Süyûtî'nin babasının künyesinde el-Fârisî ibaresini vermiştir. Bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, XI, 72.

⁴⁹ Semîr ed-Derûbî, *Şerhu Makâmât...*, II, 736-737.

⁵⁰ Celâlüddîn Abdurrahman es-Esyûtî, eş-Şâfi'î, *Lübbü'l-lübâb fî tahrîri'l-ensâb*, Mektebeü'l-Müsenâ (Tıpkı Basım), Bağdâd, t.s., s. 94; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 336; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 5-6.

⁵¹ Ahmed eş-Şarkâvî İkbâl, *Mektebetü'l-Celâl es-Süyûtî*, Dâru'l-Mağrib li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n Neşr, Rabât, 1977, s. 12.

⁵² Semîr ed-Derûbî, *Şerhu Makâmât...*, II, 737.

Türk asıllı annesine⁵³ nisbet edilmesiyle sağlanmaya çalışılan farklı bir ırk âidiyetine, İslâm'da babaya nisbet edilme prensibiyle karşı çıkmış, Arap kökenliğini savunmuştur.⁵⁴

Oğlu Zıyâuddîn Muhammed⁵⁵ dışında haklarında bilgi bulunmayan çocukları ve kardeşlerini çeşitli hastalıklar dolayısıyla yitirmiştir.⁵⁶ Soyu devam etmeyen ve annesi kendisinden daha uzun yaşayan es-Süyûtî,⁵⁷ babasını da 855/1451 yılında altı yaşına beş ay kala hastalığından fazla bir süre geçmeden dâr-ı bekâyâ uğurlamıştır.⁵⁸

Oğlunu daha ilk yaşlarında ilimle uğraşması için kimi derslere ve hayır dua için halk nezdinde muteber kişilere götürülen babası, ölüm hastalığı sırasında da himaye etmeleri için başta yakın dostu İbnü'l-Hümâm (v. 661/1263)⁵⁹ olmak üzere bir grup âlime emanet etmiştir.⁶⁰

Babası hayattayken et-Tahrîm sûresine kadar eriştiği *Kur'ân-ı Kerîm* hıfzını sekiz yaş civarında tamamlayan es-Süyûtî, daha sonra yedi yıl zarfında çeşitli alanlarda başlangıç eserleri ezberlemiştir. Bu eserleri ilgili üstâdlara arzı ve kendilerinin verdiği icâzetler ile çeşitli ilim dallarıyla profesyonel bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır.⁶¹ İlk telif ve dersini ise 866/1462-1463 yılında on yedi yaşında vermiştir.⁶² Ayrıca, derslerine katıldığı pek çok âlimden icâzet almıştır.⁶³

⁵³ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 65; Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 90; Semîr ed-Derûbî, *Şerhu Makâmât...*, II, 737.

⁵⁴ A.g.e., II, 737. Bu bağlamda Ahmed Temûr'un Eşyût'ta Hudayriyye isimli bir mescitten, dedesinin kurduğu medresenin bu mescit ve es-Süyûtî'nin ilişkilendirildiği Hudayr'in de burası olma ihtimalini dile getirmesinden yola çıkarak es-Süyûtî'nin Arap asıllılığını desteklemeye gidildiği söylenebilir. Ayrıca es-Sehâvî'nin Eşyût'ta el-Bedriyyetü'l-Hudayriyye isimli eski bir medresenin varlığından bahsetmesi de Ahmed Temûr'un argümanını desteklemektedir. (Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, VII, 178; Ahmed Temûr, *Kabru'l-İmâmî's-Süyûtî ve tahkîku mevdi'ihî*, el-Matba'atü's-Selefiyye, Kâhire, 1346, s. 23-24.) es-Süyûtî'nin Araplığına savunurken kullandığı tahminden ileri gitmeyen argümanı, ispat için yeterli görülmemektedir. Her durumunu delillerle ifade eden bir müellifin aslı hakkında böyle bir argümanla konuşması, kendisinin de sağlam kaynaklara dayanmadığı ve kesin konuşmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Kökenlerinin sahâbeye dayanması ise Araplığından daha zayıf bir üslûp ve argümanla dile getirildiği için tartışılmayacaktır. Argüman için bkz.: Semîr ed-Derûbî, *Şerhu Makâmât...*, II, 737.

⁵⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 377.

⁵⁶ A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 10, Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 60-61.

⁵⁷ Ahmed Temûr, *Kabru'l-İmâm...*, s. 23.

⁵⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 9-10; Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, XI, 72.

⁵⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 166-169.

⁶⁰ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 64.

⁶¹ A.g.e., s. 65-66.

⁶² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 337.

⁶³ A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 43.

869/1465 yılında hacc⁶⁴ vazifesi için gittiği Hicâz'ı takiben Dimyât, İskenderiyye ve civarlarına seyahatlere çıkmış,⁶⁵ bu süre zarfında 871/1466-1467 yılında tadrîse başlamış, iftâ makamında görevlendirilmiş ve bir yıl sonra et-Tolûnî camisindeki hadîs⁶⁶ imlâ meclislerini ihyâ etmiştir.⁶⁷ es-Süyûtî sadece ilgili camideki hadîs imlâ meclisleri konusunda değil aynı zamanda dilcilerin imlâsının ihyâsı noktasında da öncülük etmek istemiş, hadîs imlâsında bulunmaya başlamasını takiben, Emâlî kaydı ile yüzyıllar sonra tekrar bir dil imlâ meclisi kurmuştur. Ne yazık ki alıcısı bulunmadığından ikinci celse yapılamamıştır.⁶⁸ Eserlerinin pek çok ülkeye ulaşmaya başlamasından⁶⁹ bir sene sonra 875/1470 yılında Kâhire ulemâsını harekete geçiren bir vak'ada tarafını yazılı beyan

⁶⁴ Kaynaklarda es-Süyûtî'nin gerçekleştirdiği yolculuklardan Hicâz ve Mısır bölgelerine yaptığı seferler kendi kaleminden alıntılanır. Bunun dışında 873/1469 yılında ikinci bir hacc yolculuğu dillendirilse de sağlanması yapılabilmiş değildir. Ancak kendi ibaresinde yer alan "ilk haccım" sözü ya hacc esnasında bir umre yahut ikinci bir hacc şeklinde yorumlanabilir. Buna ek olarak Mekke'de babasının bir talebesine verilmek üzere kaleme aldığı sulhnâme metninin 873/1469 yılında silindiğini belirtmesi de hacc yolculuğunda mı teslim edecekti sorusunu akla getirmektedir. Ayrıca ilgili yılda Mısır'da veba salgını yaşanmasından dolayı gitme ihtimali bulunmaktadır. Yine de tam bir delil ve ayrıntıya ulaşılammıştır. Bunun dışında Mısır ve çevresinde de seyahatleri vardır. İlgili söz, ifadeler ve sulhnâme metni için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 81-82; Farklı yerlere seyahatleri de ihtimal dâhilindedir. Zira bu hususta bazı bilgiler de bulunmaktadır. Bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*..., IV, 65 vd; Elizabet Sertain, *Jalâl al-dîn...*, I, 40. Bu görüşleinin reddi için bkz.: Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, XXXVIII, 188-198.

⁶⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 79, 83.

⁶⁶ 872/1467 yılının başında, döneminin imlâ meclisi akdeden üç alimi el-'Irâkî (v. 806/1404), oğlu Veliyyüddîn (v. 826/1423) ve İbn Hacer'in (v. 852/1449) yaptığı gibi Salı günü sabah değil de daha önceki el-Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1072), İbn es-Sem'ânî (v. 562/1167) ve İbn 'Asâkir'e (v. 571/1176) ittibâen bir Cuma günü Cuma namazından sonra, ilk defa İmam Şâfi'î'nin ashâbından er-Rabî' b. Süleyman'ın (v. 270/884) imlâ ettiği ve İbn Hacer'in (v. 852/1449) vefatından sonra yirmi yıllık bir kesintiye uğradığını söylediği vaaz ve dersler verdiği Tolûnî camisindeki imlâ meclislerini ihyâ eder. Burada on dört hadîs ve altmış altı da Fâtiha ve Bakara sûre-i celîlerinden toplamda birkaç sayfa *Kur'ân-ı Kerîm* meclisiyle başladığı imlâsına, 873/1469 yılındaki veba salgını dolayısıyla ara veren ve 874/1469-1470 yılında elli dört mecliste Ğazzâlî'nin (v. 505/1111) *ed-Dürretü'l-fâhira fî keşfi 'ulûmi'l-âhira* adlı eserinin hadîs tahrîcinden sonra es-Süyûtî, 888 yılında dünya gözüyle imlâ meclisi görmeyen talebesinin isteğiyle tekrar otuz celse hadîs imlâsı dışında seyahatlerindeki hariç tutulursa Kâhire'de başka bir meclis kurmamıştır. (Bkz.: *A.g.e.*, s. 88-89, 166.) es-Sehâvî hadîs alanında imlâyı ihyâ etme meselesinde es-Süyûtî'yi iki hususta eleştirmektedir. İlki İbn Hacer'den (v. 852/1449) sonra ilk imlâ meclisi kimindir? Diğeri avama imlâ etmektir. es-Sehâvî İbn Hacer'den (v. 852/1449) sonra kendisinin elli dokuz meclis imlâ yaptığını yani imlâyı ihyâ edenin kendisinin olduğunu söylemektedir. Zira es-Sehâvî'nin (v. 902/1497) aktardığına göre es-Süyûtî eş-Şeyhûniyye'de ilk meclisi el-Kâfiyeci'nin (v. 879/1474) kurduğunu ileri sürmüştür. (Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*..., IV, 68; VIII, 13) Aralarındaki mesele doğrudan ikisinin değil üçüncü şahıs üzerinden yürümektedir. es-Süyûtî son eserinde kendisinin Tolûnî camisinde imlâ eden ilk kişi olduğunu dile getirmiş ve daha sarahaten ifade edebilmek için ilk defa tarihte bunu yapan kişinin de adını vererek kastını izhâr etmiştir. (Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 88.) Bu nedenle ilgili eleştiri mutlak manada geçerliliğini korurken es-Süyûtî özelinde hükümsüz kalmaktadır. Kendisinin özel kişilere imlâ etme gibi bir hasleti bulunmasından dolayı avama imlâ etmesi doğruysa es-Sehâvî açısından bu eleştiri gayet makuldür. (Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*..., VIII, 13.)

⁶⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 88-89.

⁶⁸ A.mlf., *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, (thk.: Fuâd Ali Mansûr), I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, II, 269.

⁶⁹ A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 155; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn...*, s. 91-92.

etmesiyle⁷⁰ kendisi ve eserleri açısından yeni bir dönem başlamış,⁷¹ bundan hemen sonra el-Berkûkiye’de tasavvuf meşihatlığına getirilmiştir.⁷²

877/1472’de Şeyhûniyye medresesinde hadîs derslerine,⁷³ 879/1474 yılında husumet oluşturan ve çokça eleştiri alan fetvâlar vermeye⁷⁴ ve 880/1475 yılında on yıl sürecek tefsîr okutmalarına başlamıştır.⁷⁵ İctihât mertebesine ulaştığını açıklamış, bu nedenle özellikle 889/1484 yılında reddettiği bir münazaraya çağrılmış⁷⁶ ve kendisini ziyarete gelen kimi devlet erkânına 890/1485 Muharrem’in yedisinde⁷⁷ bu yöntemle eserler telif etmiştir.⁷⁸ Telif ve derslerle geçirilen senelerin ardından 891/1486 yılında el-Baybarsiyye Hânkâhlığı meşihatlığına tayin edilmiştir. 896/1491-1492 yılında yayımladığı bir fetvâsıyla daha önceden gelen husumetin hem seviyesini arttırmış hem de meselenin halka mal olmasını sağlamıştır.⁷⁹ Geçmişten gelen bu ve benzeri bazı çekişmeleri artan es-Süyûtî, 902/1496-1497’de halîfe tarafından tüm kadılarından üstün bir makama tayin edilince sert bir yanıt almış ve hızlı bir şekilde azledilmiştir.⁸⁰ el-Baybarsiyye Hânkâhı sûfleri, kıtlık ve yokluk döneminde,⁸¹ vakfiyeye uymayan durumları nedeniyle aylıklarını kesen es-Süyûtî’yi şiddetli şekilde hırpalamışlardır.⁸² 906/1500 yılında meşihat görevinden azledilen⁸³ es-

⁷⁰ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-zühûr...*, s. 420.

⁷¹ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü’l-‘âbidîn...*, s. 91-92.

⁷² A.g.e., s. 159-160.

⁷³ Şeyhûniyye Hânkâhındaki hadîs meşihatlığında nâibin yaşı dolayısıyla adı geçmeye başlayan es-Süyûtî’nin özellikle imlâ meclislerini kurması bu göreve getirilmesinde kendisine fayda sağlamıştır. Hatta imlâ meclislerinin bir plan dâhilinde icra edildiği iddiası ortaya atılmıştır. Zira başlangıçta pek olumlu bakılmadığı anlaşılan meşihatlık hususunda imlâ meclislerinin kurulmasıyla lehine bazı dönüşümler yaşanmıştır. Bu yüzden olsa gerek ki niyâbet eden kişinin maaşından elli dinar düşülmüş O da dört yıl daha devam ettikten sonra vefat etmiştir. Boşalan meşihatlığa hocasının lütfuyla vakıf şartları dâhilinde es-Süyûtî getirilmiştir. el-Kâfiyeci (v. 879/1474) ve bir grup ulemânın huzurunda kendi rivâyetlerinden İbn ‘Abbâs’tan gelen bir rivâyetin tahlîli içerikli ilk dersini 877/1472 yılı Receb’inde vermiştir. Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi’...*, IV, 66-67; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 90-93.

⁷⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 163.

⁷⁵ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü’l-‘âbidîn...*, s. 136-137.

⁷⁶ A.g.e., s. 193.

⁷⁷ A.mlf., *el-Hâvî li’l-fetâvâ fi’l-fikh ve ‘ulûmi’t-tefsîr ve’l-hadîs ve’l-usûl ve’n-nahv ve’l-i’râb ve sâiri’l-fünûn*, (thk.: Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân), I-II, 1. baskı, Dâu’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2000, I, 26.

⁷⁸ A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 158-159.

⁷⁹ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-zühûr...*, s. 533, 567.

⁸⁰ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü’l-‘âbidîn...*, s. 173; Muhammed İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-zühûr...*, s. 602.

⁸¹ A.g.e., s. 625-632.

⁸² Ebû’l-Mevâhib Abdülvehhâb eş-Şa’rânî, *et-Tabakâtu’s-suğrâ*, (thk.: Abdülkâdir Ahmed Atâ), 1. baskı, Mektebetü’l-Kâhire, Kâhire, 1970, s. 34-35; Muhammed İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-zühûr...*, s. 632.

Süyûtî, o dönemde yönetimle arasındaki durumlardan dolayı yaklaşık 100 gün boyunca saklanmışır.⁸⁴

Kırk yaşından itibaren hayatının sonuna kadar inzivaya çekildiği söylene⁸⁵ de üstlendiği vazifeleri ve halk arasındaki meşgaleleri asıl inzivanın son beş yılda gerçekleştiğini göstermektedir.⁸⁶ Ancak bu durum öğrenim-öğretim ve fetvâ bazında düşünüldüğünde yaklaşık kırk üç yaşlarında genel bir inzivanın meydana geldiği dile getirilebilir. Zira anlaşıldığı kadarıyla üç kez inziva dönemi geçirmiştir.⁸⁷

Yoğun bir telif sürecine girdiği son inzivasındayken ölünceye kadar çıkmadığı Nil kenarındaki evinde⁸⁸ cenazesine katılanların beyanıyla⁸⁹ 911/1505 yılı Cumâdiye'l-ûlâ ayının 19'unda bir Cuma gecesi⁹⁰ vefat etmiştir. Şam Emevî Camisi'nde de gıyâbî cenaze namazı kılınan es-Süyûtî'nin tabutuna dokunulmayacak derecede kalabalık bir cemâatle Cuma namazı ardından kaldırılan cenazesi, Kâhire'de el-Karâfe kapısının dışında babasının mezarının yanında defnedilmiştir⁹¹. Annesi daha sonra ziyaretgâh haline gelen kabrin üzerine bir türbe inşa ettirmiştir.⁹²

Burada eselerinin tarihlendirilmesinde ve yazımının anlaşılmasında yardımcı olacak üç hususun bir nebze daha açılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki müellifin geçim kaynağı, diğeri uzleti ve sonuncusu da hayatının dönemlendirilmesidir.

⁸³ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr...*, s. 680.

⁸⁴ *A.g.e.*, s. 680-686

⁸⁵ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 158.

⁸⁶ Ebû'l-Mevâhib eş-Şa'rânî, *et-Tabakât...*, s. 32-35.

⁸⁷ Bu husus biyografik hayatının ardından izah edilecektir.

⁸⁸ Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira...*, I, 232; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 79.

⁸⁹ Vefat tarihi hakkındaki farklı görüşler, tercih edilen tarihî verenlerin cenazesine katılmaları ve talebeleri olmaları hasebiyle değerlendirilmeye alınmamıştır. Farklı tarihlerin bir arada değerlendirilmesi için bkz.: Muhammed eş-Şurabecî, *el-İmâmü's-Süyûtî...*, s. 77-79.

⁹⁰ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 258; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira...*, I, 231.

⁹¹ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr...*, s. 735; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 258; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira...*, I, 231; Ahmed Temûr, *Kabru'l-İmâm...*, s. 16.

⁹² Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 259. Kendisi adına Esyut'ta bulunduğu iddia edilen kabir *et-Tehaddüs*'te ifade ettiği dedelerinden birisine âit olsa gerek. Bkz.: Celâluddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 5; Ahmed Temûr, *Kabru'l-İmâm...*, s. 22-23.

İâşesi

Her ne kadar babası kendisini bazı kişilere emanet etse de es-Süyûtî, annesinin yanında babadan kalma evlerinde yaşamını sürdürmüştür. Ayrıca babasından kalan ve düzenli gelir sağlayan bir geçim kaynakları bulunmasından dolayı maddiyat derdine düşmemiştir.⁹³ Bunlarla birlikte hayatı boyunca ekmeğini yediği çeşitli görevleri⁹⁴ yanısıra, teliflerinden dolayı iyi bir gelire sahiptir. Yaşantısı gereği çok fazla gideri bulunmayan es-Süyûtî'nin birkaç eser satımıyla elde ettiği gelir kendisi için yeterli gelmektedir. Ancak, bu durum, fazla kitap satmadığı anlamına gelmemektedir. Zira hem kendisi hem de adına başkaları, yüklü miktarlarda satımlar yapmışlardır.⁹⁵

el-Ğûriyye sûfi meşîhatı zahidlerinden es-Süyûtî, 875/1470 yılı büyük ihtimalle üçüncü ya da dördüncü ayında yani iki ay önce zuhur eden fitnedeki açık yazılı tavrından hemen sonra⁹⁶ el-Berkûkiyye'de tasavvuf, 877/1472 Receb'inde eş-Şeyhûniyye'de hadîs ve kendisinin talebi üzerine halîfenin de yardımıyla 891/1486 Rabî'u'l-âhir'inde el-Baybarsiyye'de tasavvuf meşîhatliklerine getirildi.⁹⁷ Gerek telif haklarından ve gerekse bulunduğu vakıf şartlarından elde ettiği gelirlerle hayatını idame ettirmiştir.

Uzleti

es-Süyûtî hayatında en az üç kez gaybette bulunmuştur. Bunların çeşitleri ve süreleri farklıdır. Her ne kadar son yirmi iki yılını tamamen inzivada geçirdiğine dair rivâyetler bulunsa⁹⁸ da müellifin hayatı bunu doğrulamamaktadır. İnziva süresi üç aşamada değerlendirilebilir. Tadrîs ve iftâdan soyutlanma aşaması, siyasî baskıdan saklanması ve son uzleti.

Kırkly yaşlarının başındayken tadrîs ve iftâdan sıyrıldığı sabittir. 891-892/1486-1487 yılından öncesinde başlayan şahsî husumetler aslında bu yıl neredeyse doruk noktasına ulaşmıştır. Çünkü içtihat iddiasında karşılaştığı sıkı mukâvemet ve fitneden uzak durmak

⁹³ Semîr ed-Derûbî, *Şerhu Makâmât...*, II, 814-815.

⁹⁴ Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 91.

⁹⁵ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 165-166.

⁹⁶ İlgili bilgi ve meşîhat tarihlendirmesi için bkz.: Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr...*, s. 420-424.

⁹⁷ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 67-69; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 159-161.

⁹⁸ A.g.e., s. 158.

için uzleti tercih etmesi doğaldır. Ancak daha sonra ders vermese de tekrar iftâya dönmüştür.⁹⁹

Bu tam anlamıyla bir uzlet değildir. İnzivası daha çok fitneden uzaklaşmayı anımsatmaktadır. Zira kendi talebiyle henüz başına geçtiği el-Baybarsiyye Hânkâhlığı meşihatlığını bırakmadığı gibi üzerine gelindiği 898/1493'den bir yıl sonra el-Berkûkiyye türbesi cemâatiyle de sultanın huzuruna çıktığını ifade etmektedir. 901/1495 yılında sultanla arasında geçen diyalogdan dolayı meşihatliklerin birisinden kendisini azletti. Bunlara ilaveten halîfe tarafından tüm kadılarından üstün bir makama tayin edilmesiyle sert ve şiddetli bir yanıt alıp hızlı bir şekilde azledildiği 902/1496-1497 yılındaki hadise ve 903/1498 yılı Şa'bân ayında es-Süyûtî'nin kıtlık ve yokluk döneminde, vakfiyyeye uymayan durumlarından dolayı aylıklarını kesmesi sebebiyle el-Baybarsiyye sûflerinin kendisini kötü bir şekilde hırpalamaları¹⁰⁰ O'nun hala sosyal hayatta aktif rol aldığını göstermektedir. Ancak yine de eskisi gibi bir hareketlilik söz konusu değildir. Zira tadrîsten yoksun bir yaşam sürmektedir.

Aralarında geçmişten gelen bir husumet bulunan Sultan 'Âdil hükümetten düşünceye kadar 906/1500 yılında yaklaşık 100 gün süren bir siyasî kaçış dönemi vardır. Bu zaman diliminde tamamen sosyal hayattan kopmuş ve idarî görevlerinden azledilmiştir. Zira hakkında ölüm fermanı çıkartılan es-Süyûtî, "kaçmak Peygamber sünnetidir" diyerek firar etmiştir. Bundan sonra ortaya çıkan es-Süyûtî, son beş yılını Nîl'e nazır evinde kapılarını kimseye aralamadan telifleriyle uğraşarak geçirdiği inzivaya çekilmiştir.¹⁰¹ İşte bu O'nun son uzletidir.

O halde kırk yaşından sonra uzlete girdiği doğru; ancak eksiktir. Aşamalı da olsa son döneminde tamamen evine kapandığı bir süreç geçirmiştir. Bu, dersten kopuş, siyasî kaçış ve eve kapanış şeklinde özetlenebilir. Bu dönemlerin belki de en bâriz özelliği es-Süyûtî'nin sûfî bir yaşam benimsemesidir. İkincisi, siyasî bir direnişin varlığıdır.

⁹⁹ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*..., IV, 69.

¹⁰⁰ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*..., s. 533,602, 632; IV, 625-632; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn*..., s. 159-161; Ebû'l-Mevâhib eş-Şa'rânî, *et-Tabakât*..., s. 34-35. Ayrıca bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*..., IV, 70.

¹⁰¹ Bkz.: Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*..., s. 680-686; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn*..., s. 170-171; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib*..., I, 229; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb*..., X, 76.

Üçüncüsü, her ne kadar devamlı yazsa da özellikle ikinci yarısı olmak üzere son on yılın telifte değerlendirilmesidir.¹⁰²

Hayatının Dönemlendirilmesi

Kalıtıl özellikleri kabullendiği gibi kendisinde de müşâhade eden es-Süyûtî pek çok âlimin yetiştiği¹⁰³ velûd belde Eşyût'ta dünyaya gelen ilim ehli bir babanın çocuğudur. Kitaplarla, dünyaya geldiği ilk anda karşılaşmasının ardından, daha üç yaşına basmadan önce dönemin ilim ehlinden ilk ders ve icâzetlerini aldı. Vefatına kadar ilim meclislerindeki görgü ve maneviyatı oğluna kazandırmaya çalışan babası, ölmeden önce O'nu medrese arkadaşlarından ve samimi dostlarından bir grup âlime emanet etmiştir.¹⁰⁴ Tüm bunlar es-Süyûtî'yi ilme teşvik eden etmenlerdendir. Böylesi teşvikler nedeniyle hayatı ilme göre şekillenen es-Süyûtî, biyografisini kaleme alırken ilim merkezli bir tasnîfte bulunmuştur.

İnceleme konusu yapılan müellif, hayatını ele aldığı safhalardan bahsettiği ve buna dair bazı bulgular verdiği için hayatının dönemlendirilmesi ihtiyacı hissedilmiştir. Bu sadece biyografisi ile ilgili bir durum değil aynı zamanda eserin ve tüm kitaplarının tarihlendirilmesi için de önem arz etmektedir. es-Süyûtî'nin ilimle ilgilenmeye başladığı tarihten önceki dönemin ele alındığı safhaya, kendi ifadesinden yola çıkarak “hazırlık dönemi”, ilgili tarihten sonraki yaşamına ise “ilmî dönem” isimleri verilebilir.¹⁰⁵

İcâzet alarak profesyonel şekilde ilimle ilgilenmeye başladığı on beş yaşından önceki hayatını kapsayan hazırlık döneminde, çocukluğunda babasıyla katıldığı çeşitli derslerde gerçekleşen bilinçsiz edinimleri ayrı tutulmak kaydıyla, özellikle beş yaşından itibaren icâzetine kadar geçen sürenin, gerek *Kur'ân-ı Kerîm*'in gerekse bazı temel metinlerin

¹⁰² Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 6; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn...*, s. 158-159, 165, 168.

¹⁰³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 15-16.

¹⁰⁴ A.g.e., s. 236; Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 90; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 227; Şihâbüddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 74.

¹⁰⁵ Safha ve vakalar için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 39, 43, 236, 249; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 336; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 227; Şihâbüddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 75.

ezberlendiği¹⁰⁶ bir talebelik zamanı olmasından dolayı, “hıfz” diye adlandırılması tercih edilmiştir.

Mümeyyizlik çağının sonlarına doğru, dönemin âdetine uyarak es-Süyûtî de 864/1460 yılından itibaren hazırlık aşamasını icâzetle geçmiştir. Burada bahsedilen icâzet bilinçli-istemli bir edinimdir. Bu nedenle bilinçsiz-istemsiz şekilde daha önce kendisine verilen icâzetlerinden ayrılarak ilme profesyonel şekilde adım attığı zaman dilimindeki icâzet bir kıstas kabul edilmiştir. Bu andan itibaren hayatının sonuna kadar geçen süreye, kendi ifadesinden mülhem¹⁰⁷ “ilmî dönem” ismi verilmiştir.

Bu dönemde derslerinin içeriği, işleniş biçimi ve ilmî faaliyetlerine göre bazı tasnîfler yapma imkânı sunan es-Süyûtî'nin devam eden süreci üç ana devreden ibarettir. Bunlar; yoğun ilmî okumaların yapıldığı on beş ile on dokuz yaşları arasındaki zaman dilimi “kırâat”; icâzet alma gayesiyle hızlı, yoğunlaştırılmış ve sadece dinleme odaklı rivâyet derslerinin takip edildiği 868/1464 yılının ortalarına kadarki on sekiz ve on dokuz yaşının sonlarına doğru geçen süre için “semâ” ve kırâat ile semâ'dan elde edilenlerden zihnî üretim yapılması için gerçekleşen ilmî icrâatları ifade etmek için “dirâyet” safhaları şeklinde değerlendirilmiştir. es-Süyûtî, bu dönemde talebeliğinin ve ilmî yaşantısının hemen her safhasında hem kırâatı hem semâ'ı hem de dirâyeti gerçekleştirmiş bir şahsiyettir. Bu safhalandırma herbir zaman diliminin karakteristiğinden kaynaklanmaktadır. İlgili dilimde en belirgin hangisi ise ona binâen yapılmış bir tasnîftir.¹⁰⁸

1.3 Eserleri

es-Süyûtî Arap diline, usûl ve furû' bakımından telif kazandırdığı gibi edebî eserleriyle de katkı sağlayan, hemen her alanda her türde telif sahibi bir müelliftir. Bu şekilde Arap dili hakkında tespit edilebilen 191 eseri bulunmaktadır. *Hem'u'l-hevâmi*'in tüm bu te'lîfâtta yer aldığı konum, eserlerinin durumu tespit edildikten sonra tarihî veriler

¹⁰⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 236; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 336; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 227; Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 91; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 75.

¹⁰⁷ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, I, 205; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 236; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 336, Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 91; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 227; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 75.

¹⁰⁸ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 66; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 39-42, 236-251.

ve içerik bakımından bir değerlendirme ile somutlaştırılabilir. Buradan hareketle bu başlık altında müellifin eserleri ele alınacaktır. *Hem‘u‘l-hevâmi‘* hakkında ulaşılan kanaate “Müellifin Eserleri Arasındaki Yeri” başlığında yer verilecektir.

Şayet aklî ve naklî herhangi bir meselede telifte bulunmak istese Allâh’ın izniyle tüm delil ve yönleriyle bunu yapmaya gücünün yeteceğini¹⁰⁹ dile getiren es-Süyûtî, icâzet aldıktan sonra telif vermeye başlamıştır.¹¹⁰ Çok hızlı yazabilen¹¹¹ müellifi, eser ortaya koymaya iten bazı etmenlerin varlığı âşikardır. Daha icâzetinin ikinci yılında yazmaya girişecek bir kabiliyetinin, azim ve sabrının, muâsırlarıyla giriştiği çekişmelerin, kaynak zenginliğinin, telif uzun bir zaman ayırmasının, genelde nakil ağırlıklı çalışmasının etkileri önemli bir paya sahiptir.¹¹²

Hayatının hemen her karesini ve bulduğu her fırsatı telifle değerlendiren bir kişiliğe sahip es-Süyûtî, konuşmak yerine daha çok yazmayı tercih etmektedir. Zira O’nun için kendisine sadece menfaat sağlayıp unutulacak ve kaybolacak bir konuşmayla boşuna zaman kaybetmek yerine kalıcı ve faydası uzun soluklu bir eser telif etmek daha önemlidir.¹¹³

Kendisi Mısır dışına pek çıkmasa da ismi, eserleri sayesinde özellikle 874-875/1469-1470 yıllarından itibaren Şâm, Hicâz, Yemen, Tekrûr, Mağrib, Hindistan, İstanbul ve daha pek çok yere ulaşmıştır.¹¹⁴ Bunun için dört ana vesile sayılabilir: İlki eserlerinin kuvvetidir. Bunu, eserlerin kendisinde ve takrîzlerinde görmek mümkündür.¹¹⁵ Diğeri 875/1470-1471 yılında Kâhire ulemâsını harekete geçiren bir vak‘ada tarafını başarılı ve etkili bir şekilde

¹⁰⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü‘l-muhâdara...*, I, 339; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü‘l-‘âbidîn...*, s. 102; Ebû‘l-Mevâhib eş-Şârânî, *et-Tabakât...*, s. 22.

¹¹⁰ Arap dili hakkında belki de en fazla yazan kişi olduğu da ifade edilmiştir. Bkz.: Abdülkadir Karahan, “Süyûtî”, İA, XI, 258-263.

¹¹¹ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav‘u‘l-lâmi‘...*, IV, 68; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 155; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 228-229.

¹¹² Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 140-144; Muhammed el-‘Arûsî el-Matvî, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, 1. baskı, Dâru‘l-Ğarbi‘l-İslâmî, Beyrût, 1995, s. 36-40. Ayrıca kaynak zenginliği ve çeşitli ilmî fırsatları için bkz.: ‘İsâmüddîn Abdürra‘ûf, “Müellefâtü’s-Süyûtî”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü‘l-‘Arabîyye, Kâhire, 1978, s. 107-109. Müellife telif bakımından yöneltilen eleştiriler ve Arap dili hakkındaki çalışmalarının dilin kullanımı yönünden tenkidi için bkz.: Muhammed el-‘Arûsî, *Celâlüddîn...*, s. 41-54.

¹¹³ Bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 160-203; Muhammed el-‘Arûsî, *Celâlüddîn...*, s. 36-40.

¹¹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü‘l-muhâdara...*, I, 338; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 155-158; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü‘l-‘âbidîn...*, s. 91-92; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 228.

¹¹⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 137-154.

yazılı beyan etmesi,¹¹⁶ bir diğeri girdiği tartışmaları, husumetleri ve neticesindeki başarıları¹¹⁷ ve sonucusu ise çağdaşlarının kendisi adına bazen ticarî bazen ilmî bazen de hissî nedenlerle teliflerini başkalarına ulaştırmalarıdır.¹¹⁸

1.3.1 İlk Müsvedde ve Telifleri

Kendisine âit ilk telifi hakkında es-Süyûtî, *Kitabu Şerhi'li-sti'âzeti ve'l-besmele* ismini ve muğlak bir tarihlendirme verirken¹¹⁹ geç tarihli kaleme aldığı *et-Tehaddüs*'ünde 865/1460-1461 yılını net bir şekilde belirttiği gibi bundan önce de çeşitli karalamalarının varlığını dillendirmiştir.¹²⁰

Örneğin Muhammed b. Muhammed İbn Dâvûd es-Sinhâcî'nin (v. 723/1323) *el-Âcurrûmiyye*'sine önce nesir sonra nazım türlerinde birer şerh yazdığını, ardından Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî'nin (v. 339/950) *Kitâbu'l-Cümel fî'n-nahv*'ine, İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *el-Kâfiyetü'l-kübrâ* diye meşhur *el-Kâfiyetü's-şâfiyetü fî'n-Nahv*'ine ve pek çok eser, mesele ve âyete şerhler kaleme aldığını; ancak daha sonra bunları yok ettiğini dile getirmiştir.¹²¹

Ayrıca erken tarihli eserinde kaleme aldığı çalışmalar hakkında ilk telifi için tek bir isim kaydederken; geç tarihli eserinde *Kitabu Şerhi'li-sti'âzeti ve'l-besmele* ve *Kitâbü Şerhi'l-havkaleti ve'l-hay'aleti* şeklinde iki isme yer vermiştir. Buna bir de kullandığı dil eklenebilir. Çünkü, her iki eserinde de telif kavramını kullanmış, ancak ikincisinde “ilk” tabirine yer vermemesine ilaveten bazı müsvedde ve tasnîfler şeklinde bir isimlendirmeye gitmiştir.¹²²

Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde müellifin telif kavramına yüklediği anlamın farklılığı ve daha önceki çalışmaların bu kavramın çerçevesi dışında kalması; ancak bununla birlikte yine de daha erken tarihli çalışmalarının da varlığına dikkat çekmenin gereksinimiyle söylemini değiştirdiği iddia edilebilir. İcâzetiyle birlikte

¹¹⁶ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*..., s. 420.

¹¹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs*..., s. 160-202.

¹¹⁸ Bkz.: A.g.e., s. 155-168; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn*..., s. 92.

¹¹⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara*..., I, 337.

¹²⁰ A.mlf., *et-Tehaddüs*..., s. 238-239.

¹²¹ A.g.e., s. 238.

¹²² A.mlf., *Husnü'l-muhâdara*..., I, 337; a.mlf., *et-Tehaddüs*..., s. 238.

düşünüldüğünde, her ne kadar daha önce de eserlerinin varlığı muhtemelse de icâzet öncesindekilerin telif şeklinde değer kazanmama ihtimali akla gelmektedir.

Bunlar dışında öğrencilik hayatında el-Kâfiyecî'ye (v. 879/1474) devam ederken İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (v. 478/1085) *Varakât*'ını "harika bir mukaddime ile ihtisâr ettiği", her ne kadar geç bir tarihlendirme yapılması düşünülse de *el-Ğaysü'l-muğdik fî tahrîmi'l-mantık* isimli bir eser kaleme aldığı da kendi ifadelerinde görülebilmektedir.¹²³

1.3.2 Sayısı

Erken dönem eserinde verdiği listesinde, vazgeçip imha ettikleri hariç, 300'ü aşan kitaplarının sayısı¹²⁴ daha geç tarihli eserindeki listede aynı şartla ve bazı kendisine yakın kişilerin kayıtlarında 500'e ulaşır. Ancak kendi verdiği listede 100'ü tamamlanmamış 458 eserin varlığına işaret etse de toplamda 438 tanesinin ismini zikreder.¹²⁵ 460 rakamlı fihristinin varlığı da yine bir öğrencisinin beyanıyla anlaşılmaktadır.¹²⁶ Öğrencisi eş-Şâzelî'nin (v. 935/1529) bizzat kendisine arz ettiği ve rivâyeti için icâzet aldığı teliflerinin isimlerini içeren fihristinde ise toplam 561 eser yer almaktadır.¹²⁷ Modern dönem öncesinde hakkında yazanlar bu rakamı 600'e kadar çıkarmaktadır.¹²⁸

Modern dönemde çeşitli çalışmalara konu edilen telifleri hakkında el-Kettânî (v. 1962), klasik kaynaklardan bizzat es-Süyûtî'ye arz edilen listede 600 ismin bulunduğu bilgisini naklettikten sonra kendisinin de 904/1499 yılında yani müellifin vefatından 7 yıl önce hazırlanmış bir listede 538 eserin yer aldığını gördüğünü belirtmektedir.¹²⁹

¹²³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 241.

¹²⁴ A.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 338 vd..

¹²⁵ A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 105-136; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 228; Şihâbüddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 76.

¹²⁶ Ebû'l-Mevâhib eş-Şa'rânî, *et-Tabakât...*, s. 21.

¹²⁷ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 175-255.

¹²⁸ Muhammed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr...*, s. 735; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 175 vd.; Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 91.

¹²⁹ Abdülhay b. Abdilkebîr el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve Mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşihât ve'l-müselâlat*, (thk.: İhsân Abbâs), I-II, 2. baskı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1982, II, 1020. Ayrıca bkz.: Ahmed İkbâl, *Mektebetü'l-Celâl...*; Ahmed Sa'îd el-Hâzindâr Muhammed İbrâhim eş-Şeybânî, *Mahtûtâtü's-Süyûtî ve emâkinü vucûdihâ*, 2. baskı, Menşûrâtü'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, Kuveyt, 1995.

İki kitabında verdiği listeler arasında dahi yaklaşık 160 eser farkı bulunan müellifin telif için ayırdığı son dönemdeki özel zamanında daha pek çok ürün ortaya koyduğu düşünülmektedir. Tüm bunlardan hareketle, farklı zamanlarda, yazdığı eserlerin çeşitli fihristlerini çıkardığı anlaşılır¹³⁰ es-Süyûtî'nin en azından 550'nin üzerinde telifinin imkânından bahsedilebilir.

Tez araştırmaları esnasında kendi eserlerinden¹³¹, fihristlerinden¹³² ve öğrencisinin icâzetle naklettiği listeden¹³³ hareketle telifleri tekrar bir araya getirilmeye çalışılan es-Süyûtî'nin 674'ünün doğrudan kendisi tarafından kaleme alındığı tespitine ulaşılmıştır. Aradaki farklılığın zamanla kimi eserlerinden vazgeçmesi ve bazılarını diğerlerinin içinde değerlendirmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu nedenle müellifin doğrudan kendi listesinde yer alanların varlığı esas alındığında 460 telifinin varlığı kesindir. Ayrıca modern çalışmalarda verilen 1000'in üzerindeki rakamların da isimde gerçekleşen bazı noktalama farklılıklarının dahi¹³⁴ yeni bir eser şeklinde yorumlanmasıyla elde edildiği kanâatine varılmıştır.

Modern çalışmaların ve çeşitli araştırmaların ışığında dünya kütüphanelerindeki nüshaların ortaya çıkartılarak muhtevaların kontrol edilmesiyle daha sağlıklı bir listeye ulaşılması araştırmacıları bekleyen bir konudur. Eserlerinin sayısı ve muhtevası hakkında pek çok ciddi eleştiriyile karşılaşan es-Süyûtî'nin bu durumu da yapılacak böylesi çalışmalarla sonuca bağlanabilecek bir husustur.¹³⁵

¹³⁰ Örneğin farklı fihristlerin son dönem mukâyeseli bir çalışması için bkz.: Hânim Abdürrahim İbrâhîm, *Fihristü mü'elleftî's-Süyûtî*, İskenderiyye, 2005.

¹³¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 337 vd.; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 105-136.

¹³² Hânim İbrâhîm, *Fihrist...*

¹³³ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 175-255.

¹³⁴ Çeşitli delil ve kıyaslamalar için bkz.: Yahyâ Mahmûd Sâ'atî, "Müşkiletü'l-'unvân fi müellefâtî's-Süyûtî ve eseruhâ fi'zdirâbi ihsâi 'adedihâ beune'd-dârisîn", *el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yüz Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 135, 141 vd..

¹³⁵ Eleştiriler, değerlendirmeler ve açıklamalar için bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 67 vd.; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'del-karni's-sâbi'*, I-II, Dârul-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire, t.s., I, 328-335; Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 132-136; Muhammed el-'Arûsî, *Celâlüddîn...*, s. 40-41; Enbiya Yıldırım, "Süyûtî'ye Yöneltilen Eleştiriler (Sehâvî-Süyûtî Çekişmesi Bağlamında)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, sy. 2, 2006, s. 153-179. Müellifin fazla eser verebilmesi hakkında şahsiyeti, uzleti, zengin kaynakçası, telif üslubu, husumetleri ve kaynakları kullanabilme yetisi hakkındaki değerlendirmeler için bkz.: Sa'dî Ebû Habîb, *Hayâtü Celâlidîn es-Süyûtî mine'l-mehd ilâ'l-lahd*, 1. baskı, Dâru'l-Menâhîl, Dimeşk, 1993, s. 47-51, 91-105.

1.3.3 Eserlerinin Tasnîfi

Derinleştiği alanlarda, talebelik dönemlerinde hocalarından okuduğu eserlerin konularında ve karşılaştığı çeşitli ilmî ve şahsî durumlardan hareketle telifte bulunduğu söylenebilecek es-Süyûtî, anlaşıldığı kadarıyla herbir sahada aynı derecede yazamamaktadır.¹³⁶ Bununla birlikte teliflerini kendisi bir kategoriye tâbi tutmuştur. Bunları yedi kısımda değerlendirmiştir.

Birincisi: Bildiği kadarıyla kendisinden önce yeryüzünde benzeri telif edilmemiş eserleridir. Böyle bir söylemle kendisinden öncekilerin bunu yapma konusundaki acizliklerini değil sadece benzerini ortaya koymadıklarını ifade ettiğini; ancak, içinde yer aldığı dönemde bunu yapacak kimsenin bulunmadığını vurgulamıştır. Bu tür kitaplarının sayısı on sekizdir.¹³⁷ İlgili eserlerini verdiği listesinden sonra kaleme aldığı *el-Müzhir*'ini de bu kategoride gördüğünü dile getirmiştir. Böylelikle sayı on dokuzaya çıkmaktadır.

1. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân,*
2. *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr,*
3. *Tercümânü'l-Kur'ân,*
4. *Esrâru't-tenzîl,*
5. *el-İklîl fî'stinbâti't-tenzîl,*
6. *Tenâsüku'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâti ve's-süver,*
7. *en-Nüketü'l-bedî'â 'alê'l-mevdû'ât,*
8. *Cem'u'l-cevâmi' fî'l-'Arabiyye,*
9. *Hem'u'l-hevâmi',*
10. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'l-'Arabiyye,*
11. *es-Silsile fî'n-nahv,*
12. *en-Nüket 'alâ'l-Elfiyye ve'l-Kâfiyye ve'ş-Şâfiyye ve'ş-Şüzûr ve'n-Nüzhe,*
13. *el-Fethu'l-karîb 'alâ Muğnî'l-lebîb,*
14. *Şerhu Şevâhidi'l-Muğnî,*
15. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihî,*
16. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ,*
17. *Tabakâtü'n-nuhâti'l-kübrâ (Buğyetü'l-vu'ât),*

¹³⁶ Bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 338; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 203.

¹³⁷ A.g.e., s. 105-106.

18. *Savnu 'l-mantık ve 'l-keîâm 'an fenneyi 'l-mantık ve 'l-keîâm,*
19. *el-Câmi ' fî 'l-ferâiz:* Tamamlanmayan bir eseridir.

Benzersizliğini iddia ettiği bu kitaplarından sekizi Arapça, altısı tefsir, birisi hadîs, birisi mantık ve birisi yarım da kalsa fıkıh alanlarındadır. Yukarıda zikri geçen eserlerin neredeyse yarısını Arap dili hakkındaki teliflerin meydana getirmesi, alanda kendisini ne denli yetkin gördüğüne en bâriz delillerdendir. Ayrıca tez konusu yapılan eser ve muhtasarı da ilgili listede yerini almıştır.

Bunu, benzerleri telif edilmiş ve ulemânın da telif ettiği tür takip eder. Ardından küçük kitap hükmündeki iki ile on fasikül arasındaki eserleri gelir. Peşi sıra fetvâları hariç tutulmak kaydıyla yaklaşık bir fasiküllük telifleri yer alır. Bunları, aşağı yukarı bir klasörlük fetvâlarını, ilmî gayesi bulunmayan, ancak başkasının yazması açısından faydalı rivâyet türü müellefâtı izler. Bu bahsedilen sonuncular genelde semâ' ve icâzet dönemi talebelik ürünleridir. Son kısım ise yarım kalan eserleridir.¹³⁸ Bu eserlerin elde edilen son listeye göre alanlara dağıtılmış hali şöyledir:

1. Tefsîr, *Kur'ân-ı azîmüşşân* ve kırâate tealluk edenler: 42.
2. Hadîs ve bu ilim dalı ile ilişkili eserler: 242.
3. Mustalâhu 'l-hadîs alanındakiler: 22.
4. Fıkıh sahasındakiler: 102.
5. Usûlü 'l-fıkıh, usûlü 'd-dîn ve tasavvufla ilgililer: 22.
6. Dil, nahiv ve tasrîf ilimleri hakkındakiler: 65.
7. Me'ânî, beyân ve bedî' konusundakiler: 11.
8. Çeşitli alanların bir arada verildiği eserler: 10.
9. Edebiyat, nevâdir, inşâ' ve şiir alanındakiler: 98.
10. Tarih konulu eserler: 60.

Görüldüğü gibi en fazla hadîs sahasında telifte bulunmuştur. Daha sonra Arap dili, ardından fıkıh bunun peşi sıra tefsîr gelmektedir. Usûl eserlerini ayrıca zikrettiği âşikarken, usûlü 'l-fıkıh, usûlü 'd-dîn ve tasavvufu bir başlık altında ele alması mânidardır. Bu hususta dile getirilmesi gereken diğer bir mesele de es-Süyûtî'nin eserlerinin dağılımında elde edilen bu rakamların değişebilirliğidir. Zira özellikle hadîs alanında değerlendirilen on dört eseri fıkıh ve tasavvuf sahaslarında yazılmıştır. İki eseri ise doğrudan kendi döneminde

¹³⁸ Celâluddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 105-136.

şahsî durumları için kaleme alınmıştır. Bu tespitler dışında muhtevaya yönelik yapılacak çalışmaların da pek çok değişiklikler ortaya koyacağı düşünülmektedir.

1.3.4 Yazım Çeşitliliği

es-Süyûtî'de görülen önemli özelliklerden birisi, eserlerine amacı ve sistematığı hakkında bilgiler içeren uzun ya da kısa mukaddime yazma hasletidir. Mukaddimesinde, kaleme aldığı eserin ilgili branşı ve yazım yöntemi doğrultusunda verdiği bilgilerden ve kimilerindeki eser listelerinden hareketle müellifin yazım çeşitliliği değerlendirilebilir.¹³⁹

Bilgileri sistematik bir şekilde ifade edişi maharetini en fazla izhâr ettiği alandır. Zira kendisinin de belirttiği gibi yaptığı kimi tasnîfât daha önce uygulanmış değildir.¹⁴⁰ Ansiklopedik bir müellif kimliğini barındırmasından dolayı¹⁴¹ daha önceki bilgilerin tamamını ele almaya çalışması mevcut malzemenin bir bakıma yeni bir tasnîfe tâbi tutulmasını gerektirmiştir. O da bu fırsatı değerlendirebilecek kabiliyetini ortaya koymuştur.

İlgili tasnîf sadece bir sıralamadan ibaret değildir. Aslında ele aldığı konunun yeniden yazılmasıdır. Zira konulara, birbirleriyle kaynaştırıp bazen örnekleme ve referansları kuvvetlendirerek yeniden şekil vermiştir. Eksikleri tamamlamış gerekli tüm müdahaleleri yapmıştır. Belki bu tarz en güzel eserlerinden birisi ilgili katkılarını mukaddimesinde de ifade ettiği *el-İtkân*'dır.¹⁴²

Bir yandan bilgileri cem' edişini/bir araya getirişini yahut ansiklopedistliğini diğer yandan referans özelliğini yansıtan bir tarzda kendisinden önce geçen ilgili konudaki eserleri elinden geldiğince kullanmak, mümkün mertebe mukaddimesinde isimlerini zikretmek ve mukaddimedede verdiği isim listeleri, çoğunlukla intihal iddialarından sonra kaleme alınmış eserlerde görüldüğünden *Hem'u'l-hevâmi*'de bulunmasa da genel yazım karakteristiği arasındadır. Bu liste bazen çok fazla uzayabilmektedir. Bu özelliği ile daha

¹³⁹ Müellifin eserlerine yazdığı mukaddimeler, bazı mektupları ve kimi edebî ürünleri hakkındaki değerlendirmeler için bkz.: Mustafâ Şek'a, "es-Süyûtî kâtiben edîben", *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü'l-'Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 389-433.

¹⁴⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, (thk.: Abdül'âl Sâlim el-Mükerrem), I-IX, 1. baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1985, I, 5-8.

¹⁴¹ Nahiv, nahiv usûlü, nahiv tarihi ve lügat alanındaki bazı önemli ansiklopedik eserlerinin muhteva tahlîli için bkz.: Muhammed Cevâd en-Nûrî, "es-Sekâfetü'l-mevsû'iyye li's-Süyûtî fi'l-lügati ve'n-nahvi ve't-terâcim", *el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yüz Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 47-66.

¹⁴² Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân*..., I, 3 vd..

önceki pek çok eserden haberdar olunabildiği gibi, referansı ile de intihal iddialarının çürütülmesine ilaveten çalışmaların da kuvveti ve güvenilirliği artmaktadır. Girişinde değerli bilgiler sunduğu *el-Eşbâh ve 'n-nezâir* bu çeşit eserleri arasındadır.¹⁴³

Cem' ettiği eserleri ihtisârlaştırması da ayrı bir özelliğidir. Farklı kitaplardan derleyerek çeşitli bilgiler elde edip bunlardan özet malumat sunmaktadır. Bunun en belirin örneğini *Cem 'u'l-cevâmi'* de görmek mümkündür. Ayrıca bazen *el-Âcurrûmiyye*'deki gibi tek bir eserin ihtisârını yapmakta hatta bununla yetinmeyip ilgili eseri manzûm hale getirmektedir. *Elfiyye*'ye yaptığı gibi şerhçiliği ve *el-Muğnî* üzerindeki hâşiye çalışması da ayrıca değerlendirilebilecek bir yazım karakteristiğidir. Bunlar dışında bir de ele aldığı bir eserin fazlalıklarını çıkartıp eksikliklerini gidererek kaleme aldığı *el-Elfiyye* üzerindeki çalışmalarından sonra yine *el-Elfiyye* diye isimlendirdiği eser üretme biçimi vardır.¹⁴⁴

Eserleri birkaç beyitten meydana gelebildiği gibi ayrıca kendisine âit fetvâ teliflerinden derlemeler şeklinde de gözükebilmektedir. Pek çok eseri ihtisâr ettiği, bazılarını şerh ve hâşiye yazdığı gibi karşılaştırmalı teliflere girişmiş, tercîh, tahrîc ve içtihada dayalı çalışmalar da yapmıştır. Bir yandan fer'î bir yandan da aslî meseleler hakkında incelemelerde bulunmuş, küçük büyük demeden hemen her konuda kalem oynatmıştır. Bazen eserlerini kendi teliflerinin birleştirilmesi bazen de bölümlere ayrılmasıyla meydana getirmiştir.¹⁴⁵ Teliflerinde usûlü'l-fikh, kelâm ve tasavvufu aynı kategoride, usûlü'n-nahv, 'ulûmü'l-Kur'ân ve mustalâhu'l-hadîs'i kendilerine has yerlerde zikretmiştir.¹⁴⁶ Bu da usûl düşüncesinde aslın, ilk guruba âidiyetini düşündüğünü diğerlerinin tebâaten bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca ilk usûl kategorisinde yer alan üç ilmin bir arada değerlendirilmesiyle bilgi üretme metodunu izhâr etmiştir.

Çalışmalarının geçmiş birikimi aktarması bir tarafa, es-Süyûtî'nin belki de en üst düzey telif özelliği metodolojik tasarrufudur. Farklı disiplinlerin yöntemlerini diğerlerine uygulama girişiminde bulunmuştur. Özellikle hadîs ilminin ıstılahlarını ve fıkıh ilminin usûlünü Arap dili çalışmalarında kullanmıştır. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv, el-Eşbâh ve 'n-*

¹⁴³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Eşbâh...*, I, 3-11.

¹⁴⁴ A.mlf., *Elfiyyetü's-Süyûtî en-nahviyye*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Mısır, t.s.. İbn Mâlik (v. 672/1274) ve es-Süyûtî'nin *Elfiyye*'lerinin karşılaştırmalı tetkiki için bkz.: Eymen Cebir Hamîs 'İmâd, *Elfiyyetâ İbn Mâlik ve 's-Süyûtî (Dirâsetün tahlîliyyetün müvâzinetün)*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2011, el-İslâmiyye Üniversitesi, Ğazze-Filistîn.

¹⁴⁵ Ahmed İkbâl, *Mektebetü'l-Celâl...*, s. 42-45.

¹⁴⁶ Bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 336 vd.; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 105-129; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 175-255.

nezâir, *Cem 'u'l-cevâmi* ve *Hem 'u'l-hevâmi* bunun en bâriz örneklerindedir. Bu nedenle kendisine iyi bir sosyal bilimci ve kuramcı denmesinde bir beis görülmemektedir.

Büyük oranda nesir tarzı telifte bulunsa da bunların çoğunluğu genelde ilmî ve münazara esaslı kitaplardır. İlmî kimlikle yazdığı bu eserlerinin yanısıra daha edebî bazı özel yazışma ve değerlendirmelerin yer aldığı ürünleri de vardır.¹⁴⁷ Nesir nazım karışık şekilde ele aldığı ve edebî kaleminden damlayan en harika mürekkebin yansıdığı makâme türü telifleri de bulunmaktadır.¹⁴⁸ Salt nazım ürünlerinin pek çoğu tarihin sayfalarında silinip gitmişse de çeşitli eserlerde dağınık parçalar halinde kendini göstermektedir.¹⁴⁹

1.3.5 Arap Dili Hakkındaki Eserleri

Bu başlık altında, teliflerinde hemen her konuyu ele alan es-Süyûtî'nin, doğrudan Arap dili ile ilgili müstakil ve konu itibariyle bir diğer eserde parça şeklinde yer alsa da ilgili cüzde başından sonuna Arap dili hakkında bir muhtevanın verildiği eserleri değerlendirilecektir. Bu sınırlamaya uygun eser sayısı ana kaynaklarda 184 toplamda ise 191'dir.

Müellifin Arap dili hakkında telif ettiği eserleri iki gruptur. İlki müstakil eserler diğeri ise konuların bir bütün şeklinde ele alındığı ancak bir eserin cüzü olan telifler. 191 eserin on tanesi bir cüz şeklinde yer aldığından dolayı kalan 181 tanesi müstakil telifdir. Müstakiller de kendi içinde dilbilim ve edebiyat; edebiyat da teorik ve pratik şeklinde ikiye ayrılabilir.

Müellifin çeşitli ilimleri bir arada verdiği eserleri arasında Arap dilini de bir cüz şeklinde incelediği on eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin yarısını öğrencilik döneminde diğerlerini ise 900-903/1494-1498 yıllarından önce kaleme almıştır. Bu tür eserlerinde dikkat çeken özellik telif verdiği alanlar içinde diğerlerinden farklı olarak müellifin hayatının son on yılında böylesi eserleri hiç yazmamasıdır. Konu itibariyle öğrencilik

¹⁴⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 80-82, 105-136.

¹⁴⁸ Makâmeleri için bkz.: Semîr ed-Derûbî, *Şerhu Makâmât...*

¹⁴⁹ Ahmed İkbâl, *Mektebetü'l-Celâl...*, s. 20-25.

döneminde kaleme aldıkları genellikle bilgilendirici eserler olmasına karşın daha sonraki telifleri çoğunlukla cedel hüviyetini taşımaktadır.¹⁵⁰

Müstakil eserler içinde dilbilim hakkında yazdıkları nahiv, sarf ve lügat sahaları ile ilgilidir.¹⁵¹ Bu şekilde yazdığı altmış beş eserin yarısından fazlasını dirâyet döneminin başlangıç zamanlarında kaleme almıştır. Ayrıca Arap dili hakkında benzersizliğini iddia ettiği eserlerin birisi hariç tamamını da yine en geç bu dönemde yazmıştır. Daha çok ihtisâr, şerh, hâşiye ve metin oluşturma yönünde yaptığı çalışmalarında dikkati çeken husus nahiv merkezli bir telifte bulunmasıdır. Bunun tek istisnası ise *el-İktirâh*'dır. Ayrıca bu dönemde ilgili sahada yazdığı eserlerinde daha çok bilgi merkezli bir üretime sahiptir. Bir başka ifadeyle henüz husumetleri bulunmadığı yahut yeni başladığı için bu çeşit eserlerinde pek fazla cedele girmemektedir.

Öğrencilik sonrası dirâyet döneminin eserleri her ne kadar kendi içinde en az iki kısımda ele alınabilecekse de konuyu daha fazla uzatmamak için beraber işlenmesi düşünülmüştür. İlgili dönem telifleri daha çok özgün eserlerdir. Burada diğer eserlerinin özgün olmadığı kastedilmemekte; aksine ilk kısımdakiler de orijinaldir. Ancak bunlar daha çok var olan metinlerden hareketle oluşturulan eserlerken burada ele alınanlar çoğunlukla müellifin kendi bulgularından hareketle kaleme aldığı kitaplardır. Konu itibariyle lügat alanındaki eserlerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Ayrıca özel konularda da dille ilgili çalışmalar yaparak çeşitli eserler ortaya koyduğu görülmektedir. Bu kısımda değerlendirilen eserlerin bir diğer özelliği ise cedel için eser telifinde bulunmasıdır. Ayrıca bu zaman diliminde benzersizliğini iddia ettiği tek eseri *el-Müzahir*'dir.¹⁵²

Teorik içerikli edebî eserleri belâğata yöneliktir. Bunlar me'ânî, bedî' ve beyân sahalarındadır. Bunlar da ihtisâr, şerh, hâşiye, tahrîc ve nazma dökme çalışmalarıdır. Bu sahada verdiği on bir eserin sekizini dirâyet döneminde kaleme almıştır. Bu eserlerde dikkat çeken özellik daha çok mevcut metinler üzerinde yapılan çalışmalar olmasıdır. Öğrencilik sonrası dirâyet döneminde kaleme aldığı eserler arasında en son yazdığı hariç

¹⁵⁰ Bu başlık altındaki değerlendirmelerin elde edildiği listeler için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnû'l-muhâdara...*, I, 336 vd.; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 105-129; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 175-255; Hânım İbrâhîm, *Fihrist...*

¹⁵¹ Genel değerlendirmeler için bkz.: Sedat Şensoy, "Süyûtî: Arap Dili ve Edebiyatı", *DİA*, XXXIX, 201-202.

¹⁵² Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzahir...*, I, 7. İlgili eserin meydana gelişi ve etkileşimleri hakkında değerli bir çalışma için bkz.: Abdü'l-'âl el-Mükerrem, *Celâlüddîn es-Süyûtî...*, s. 308 vd..

tutulursa diğ er ikisi de metinler üzerinde yapılan ç alışmalardan ibarettir. Ancak sonuncu eseri *Cenâ'l-cinâs* bu alanda kendisini gösterdiğ i telifidir.

Pratik edebî eserleri Arap dilinin icrâsına yönelik kaleminin gücünü hissettirdiğ i özgün telifleridir. es-Süyûtî bu eserlerinin %90'nını hayatının son döneminde telif etmiştir. Öğrencilik döneminde on iki eser kaleme alan es-Süyûtî, siyasî ve sosyal husumetlerinin arttığ i ve ç ekişmelerin sertleştiğ i dönemden itibaren özellikle ikinci ve üçüncü inzivalarını kapsayan dönemde doksan eser meydana getirmiştir. Öğrencilik dönemi pratik edebî eserlerinde daha ç ok tasvîr, değerlendirme, ihtisâr ve şerh hâkimken diğ er eserleri, çoğ unluğu konu ve yazım bakımından orta ç ađ lar da telif edilmiş en güzel örnekler arasındaki makâmelerinden¹⁵³ meydana gelen dönemini resmeden kimi eleştirel kimi bilgi içerikli eserlerdir.

2. *Hem'u'l-hevâmi'* Adlı Eser

Araştırmanın ana konusu *Hem'u'l-hevâmi'* adlı eserin incelenmesidir. Bir eserin ç eşitli şekillerde ele alınması mümkündür. Arap dili ile ilgili bir telifin bu alan bağ lamında irdelenmesi esnasında, ilgili ç alışmada asgarî bazı konuların yer alması beklentisi âşıkardır. Bu nedenle bu başlık altında eserin tarihi, muhtevası ve yöntemi hakkında bilgilere yer verilecektir. Böylelikle ilgili kitabın nahiv bakımından es-Süyûtî ve alan açısından konumu tespit edilmeye ç alışılacaktır.

2.1 Tarihi

Eserlerin bir yönüyle insana benzerliğ inden bahsetmek mümkündür. Bu açıdan bir telifin tarihî serüveni de ilgili eserin anlamlandırılması ve neliğ inin ortaya konması bakımından büyük önem arz etmektedir. *Hem'u'l-hevâmi'* in tarihî seyri ana hatlarıyla ele alınmaya ç alışılacak ve ilgili kitabın tarihte ve müellifi nazarında nerede durduğu ortaya ç ıkartılmaya gayret edilecektir.

2.1.1 Meydana Gelişi

Hem'u'l-hevâmi' adlı eserin ortaya ç ıkmasında farklı etmenlerin varlığ ından bahsetmek pek tabii mümkündür. Burada iddia edilecek sâikler daha ç ok ilim tarihi, müellifin şahsı ve telifleri hakkındakilerdir. Dil, yaşayan bir olgu şeklinde

¹⁵³ Dayf, şevkî, *el-Makâme*, Dâru'l-Me'ârif bi-Mısır, Mısır, t.s., s. 78.

değerlendirilebilirken, dil hakkındaki eserlerin aynı vasıfla özdeşleştirilmesi ileri sürülmemiştir. Zira zamanla dilde yaşanan yenilikler ilerleyen dönemlerdeki eserlerde yerlerini almaktadırlar. Ancak belli bir zamandan sonra çeşitli sebeplerle dildeki ilerleme ve dil birikiminin kitâbîleşmesi yavaşlamakta bazen durmaktadır. Bu kimi zaman olumlu kimi zamansa olumsuz değerlendirilebilecek bir olgudur.

Dînî ilimlere nazaran yavaş bir şekilde gerçekleşse de kitâbîleşmesi İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren başlayan Arap dilinde çok hızlı bir şekilde ilerleme kaydedilmiştir. Bunda “din dili” özelliğinin payı izahtan vârestedir. Doğal bir döngü içinde zamanla dildeki kitâbîleşme yerleşik hale gelse de ilerleyen dönemlerde dile katılan kimi unsurlar da kayıt altına alınmıştır. Bu, dilin doğası gereğidir. Kitâbîleşen bilgilerin yazımı hakkında gayeye matuf çeşitli türler meydana gelmiştir. Özellikle İslâm Dünyası'nın çeşitli bölgelerinden göçlerle gelen ulemânın Mısır'da toplanması,¹⁵⁴ Arap dilinin kitâbîleşmesi/klasikleşmesinde o döneme kadarki zirve noktasının aşılmasını sağlamıştır.

es-Süyûtî, Arap dili hakkında farklı dil merkezlerinin görüşlerinin ortaya konmasından, bilgilerin hemen hemen tamamının kitâbîleştirilmesinden hatta bunun yazımında da klasikleşmelerin meydana geldiği bir dönemden sonra Mısır'da yaşamıştır. İlim tarihinin Arap dili hakkında sunduğu neredeyse tüm mîrasın biriktiği bu coğrafyada müellif, diğer alanlarda gerçekleştirdiği gibi bir çalışma ortaya koymuştur. Eserlerinde kendisinden önceki ilmî birikimi bir arada sunma özelliği dikkat çeken es-Süyûtî, *Cem 'u'l-cevâmi' fi'n-nahv* adlı eserinde bu vasfını nahiv özelinde uygulamıştır.

es-Süyûtî'nin ilk icâzeti Arap dili hakkındadır. Kendi değerlendirmesiyle Arap dili ilk uzmanlık alanıdır. Bir başka ifadesiyle içtihat iddiasında bulunduğu üç alandan birisi Arap dilidir. Bu da ilgili alanda kendisini ifade etmeye iten bir durumdur. Özellikle, Arap dilinde içtihat seviyesine ulaşılması için geçmiş birikimin mesele, şahıs, eser ve şevâhid bakımından bilinmesi şartlarını ileri süren bir kişiden bunu ortaya koyması beklenmektedir. Bu nedenle, ilk uzmanlık ve icâzet alanı Arap dili hakkında ilgili iddiasından yola çıkarak, geçmiş tüm birikimi içermesi bakımından eşsizliğini ileri sürdüğü bir eser telifi kendisinden beklenecek bir durumdur.¹⁵⁵

¹⁵⁴ İlgili dönemdeki teliflerin es-Süyûtî açısından değerlendirilmesi için bkz.: Abdül'âl Sâlim el-Mükerrem, *Celâlüddîn es-Süyûtî ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-lügaviyye*, Müessesetü'r-Risâle, 1. baskı, Beyrût, 1989, s. 56-102.

¹⁵⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 105-106, 205, 209-210, 238.

Bu nedenle *Cem‘u‘l-cevâmi‘* ve şerhi *Hem‘u‘l-hevâmi‘* bir bakıma dönemin, ilim tarihinin, müellifinin yazım karakteri ve şahsının doruk noktasındaki bir ürünü şeklinde değerlendirilebilir.¹⁵⁶ Buna karşın yine de ele alınan eserin meydana gelişinde çok daha farklı etmenlerden bahsedilebileceği ve bu kısıtlamalarla yetinildiği hatırlatılmalıdır.

2.1.2 Tarihlendirme

Araştırma konusu eserin yazım aralığının belirlenmesi, gerek ilgili telifin gerekse müellifin kimi vasıflarının açıklığa kavuşturulması açısından ehemmiyetli bir durumdur. Tarihlendirmede, müellifin kitabı hakkında kendi ibarelerinden ve diğer eserlerine konu edişinden yararlanılacaktır. Burada birincil kaynaklardan hareketle daha önce ileri sürülen geç dönemli tarihlendirmenin¹⁵⁷ aksi iddia edilmektedir.

Hem‘u‘l-hevâmi‘, müellifin muhtasar eseri *Cem‘u‘l-cevâmi‘*’ne bizzat kendisi tarafından yapılan şerhidir. İlgili muhtasarına hocası eş-Şümünî (v. 872/1468) tarafından bir takriz yazıldığı bilgisini müellifi nakletmektedir. Buradan hareketle ilgili telifini 872/1468 yılından daha geç bir zamanla tarihlendirme imkânı yoktur.¹⁵⁸ Ayrıca 871/1467 yılı Ramazan ayında tamamlandığı kaydı konulan *Buğyetü‘l-vü‘ât* adlı eserinde pek çok kez *Cem‘u‘l-cevâmi‘*’e atıfların bulunması ilgili tarihten önce telif edildiğini akla getirmektedir.¹⁵⁹ Ancak, ilgili atıfların daha sonradan da eklenmesi imkân dâhilindedir.¹⁶⁰ Zira *Buğye‘*de 880/1475, 881/1476, 885/1480 ve 888/1483 yıllarında¹⁶¹ çeşitli kayıtlar düşülmüştür. Bundan dolayı ilgili eserin en geç müellif yirmi iki yaşındayken 871/1467 yılında tamamlandığı düşünülmektedir.

¹⁵⁶ Tâhir Süleymân Hammûde, *Celâlüddîn es-Süyûtî ‘asruhû ve hayâtühû ve âsâruhû ve cühûduhû fi‘d-dersi‘l-lüğaviyy*, 1. baskı, el-Mektebetü‘l-İslâmiyy, Beyrût, 1989, s. 324.

¹⁵⁷ Bahse konu eserin müellifi tarafından Arap dili hakkında kaleme alınan en son eserleri arasında yer aldığına ve yaklaşık hicrî 900/1494 yılına tekâbül eden bir tarihlendirmeye dair bir değerlendirme bulunmaktadır. Bu düşünce yazarın Arap dili hakkındaki diğer tüm eserlerinin bir arada değerlendirilmesi ve ilgili alandaki tüm kitaplarının tespiti için yapılan bir çalışmada yer almaktadır. İlgili görüş ve değerlendirme için bkz.: Adnân Muhammed Selmân, *es-Süyûtî en-nahvî*, 1. baskı, Dâru‘r-Risâleti‘t-Tabâ‘a, Bağdâd, 1976, 593-595.

¹⁵⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 377; a.mlf., *el-Müncem fi‘l-Mu‘cem (Mu‘cemü şüyûhi‘s-Süyûtî)*, (drs. ve thk.: İbrâhîm Bâcis Abdülmecîd), 1. baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1995, s. 86-87.

¹⁵⁹ Kayıt için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 429. Atıf örnekleri için bkz.: *A.g.e.*, I, 14, 245, 271, 583; II, 34, 181, 365.

¹⁶⁰ Bir örnek için bkz.: *A.g.e.*, II, 364.

¹⁶¹ *A.g.e.*, I, 231, 322, 372; II, 105.

Tüm bunlara *Cem 'u'l-cevâmi'*'in mahtût bir nüshasında 871/1467 yılında istinsâhın tamamlandığı kaydının bulunması¹⁶² ve 868/1463-1464 yılında başladığı hocası eş-Şümünî'nin (v. 872/1468)¹⁶³ derslerine sadece iki yıl devam ettiği kaydını koyması¹⁶⁴ eklenince tarihlendirmenin daha erken bir döneme çekilmesi muhtemelken ihtiyat prensibinden hareketle ilgili tarih seçilmiştir.

Muhtasarın telifinin ardından pek fazla vakit geçmeden şerhin kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bunu düşündüren çeşitli ipuçları bulunmaktadır. İlk derslerini Arap dili hakkında verdiği¹⁶⁵ gibi daha sonra dirâyet dönemine kadarki dersleri genelde hadîs alanına kaymıştır.¹⁶⁶ Şerhini kaleme almasının nedenleri arasında öğrencilerin anlayamayışını belirtmesi¹⁶⁷ de en geç semâ' dönemiyle yahut dirâyet dönemimin başlangıcıyla sınırlandırılabilir bir zamanlamayı akla getirmektedir.

Bu yorumlamaları netleştiren ve tarihlendirmeyi daha açık şekilde ortaya koymayı sağlayacak bir bilgi, yazar tarafından verilmektedir. Müellif kendi hayatını konu ettiği biyografik eseri *et-Tehaddüs*'ünde *Hem 'u'l-hevâmi'*'in İstanbul'a gönderilen ilk eserleri arasında yer aldığını dile getirmiştir. Bunu da tarihlendirmiş ve 874/1469 yılını kaydetmiştir. Kitabın daha önce tamamlandığı ve şöhretiyle birlikte İstanbul'a ulaştığı da dikkate alınacak olursa, bu tarih en geç tarihlendirme diye kabul edilebilir.¹⁶⁸ Tüm bunlardan yola çıkarak müellifin muhtasarını yaklaşık en fazla üç yılda şerh ettiği ve şerhin de müellif yirmi dört yirmi-beş yaşlarında 873-874/1469-1470 yıllarında tamamlandığı düşünülmektedir.

Müellifin hocası el-Kâfiyecî'ye (v. 879/1474) *Hem 'u'l-hevâmi'*'de iki kez “رحمة الله” kaydını koyarak işaret etmesi bu tarihlendirmeyi daha da geciktirmeyi düşündürmüştür.

¹⁶² İlgili mahtût, nâsihi Abdüllatîf b. Muhammed b. Abdilcelîl b. Muhammed b. es-Sibâ'î eş-Şâfi'î tarafından müellif nüshasından *Cem 'u'l-cevâmi'* ismiyle istinsâh edilmiştir. A.mlf., *Cem 'u'l-cevâmi'*, (nsh.: Abdüllatîf b. Muhammed b. Abdilcelîl b. Muhammed b. es-Sibâ'î eş-Şâfi'î (871/1467)), Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kısmü'n-Nahv, No. 1032, vr. 76.

¹⁶³ A.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 337; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 245.

¹⁶⁴ A.mlf., *el-Müncem...*, s. 86-87.

¹⁶⁵ A.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 337; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 76.

¹⁶⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 247.

¹⁶⁷ A.mlf., *Hem '...*, I, 17.

¹⁶⁸ Tarih için bkz.: A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 155.

Ancak bunların *Buğyetü'l-vü'ât*'taki gibi daha sonradan eklenme ihtimali ağır basmaktadır. Zira yukarıda verildiği gibi kendisine âit bir tarihlendirme mevcuttur.¹⁶⁹

2.1.3 Türü

Arap dili hakkındaki mevcut birikimin kitâbîleştirilmesi ile ilgili kimi yazım türlerinin ortaya çıktığı, bunların zamanla yerleştiği ve es-Süyûtî'nin tüm bunları değerlendirerek bir telifte bulunduğu kısaca değinilmişti. Gerek muhteva gerekse öğretim bakımından geliştirilen telif türleri metin, muhtasar, şerh, hâşiye, cem', furûk, tekâsîm ve benzerleri şeklinde özetlenebilir. Ayrıca bir eser bu çeşitlerden birisinde değerlendirilebileceği gibi aynı zamanda delil içerip içermemesi, öğretici ve öğrenciye yönelik yazılmasına ve muhtevasında yer verilen bakış açılarının çeşitliliğine göre de farklı isimlendirmelere tâbi tutulabilir. Müellif, bu türlerin herbirisinde de pek çok telifte bulunmuştur.

Hem'u'l-hevâmi', müellifin Arap dili grameri hakkında kendisinden önceki tüm nahiv konularını benzersiz bir şekilde derlediğini iddia ettiği *Cem'u'l-cevâmi'* adlı muhtasarına kendi kaleme aldığı şerhidir. Bu nedenle “şerh” türü eserler sınıfında yer almaktadır. Bununla birlikte kendisinden önceki tüm bilgiyi kapsamayı amaçlamasından ve amacı doğrultusunda yazılmasından dolayı da “cem'/ansiklopedik” telifler zümresindedir.

Muhtasarı gibi mutlak manada öğrenciler için bir “ders kitabı” şeklinde hazırlandığı görülmektedir. Bununla birlikte *Hem'u'l-hevâmi'*, daha çok alanda uzmanlaşmış kişiler için kaleme alınmış bir nevi “mürâcaat/referans” ve buna binâen bir “öğretici” kitabıdır.¹⁷⁰ Daha önce görülmemiş düzeydeki şevâhidi ile “müdellel” bir eserdir. Ayrıca meseleler hakkında görüş farklılıklarını dile getirmesinden hareketle “hilâf” türü bir eserdir. İlmî birikimi aktaran bir “derleme” ve müellifinin tasnîf, tertîb, tevbîb, ta'lîl ve tercîhlerini sunan “telif” bir eserdir.¹⁷¹ Son olarak yazarının ilim anlayışının ürettiği “disiplinlerarası” özgün bir çalışmadır.

¹⁶⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 49, 308, 309, 310; II, 126, 129, 470; III, 190, 402.

¹⁷⁰ Ahmed b. el-Emîn eş-Şenkîfî, *ed-Dürerü'l-levâmi' 'alâ Hem'i'l-hevâmi' şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, I-III, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1999, mukaddime, s. 3.

¹⁷¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 17.

2.1.4 Amacı

Eserin ortaya konmasında sadece tek bir amaç güdülmeyeceği anlaşılmaktadır. Yer aldığı telif kategorilerinden ve mukaddimelerinden yola çıkarak ilgili şerhin yazılması hakkında saptanabilecek pek çok amaç bulunmaktadır. Doğrudan müellifinin değindiği ve sözlerinden¹⁷² elde edilen belli başlı amaçlar şöyle ifade edilebilir.

Kendisinden önceki nahiv ilmine dair tüm birikimi bir arada sunmak için yazdığı *Cem 'u'l-cevâmi'* ini şerh etmesi es-Süyûtî'nin ana amacıdır. Bir metnin yorumlanması ve muhtevasının yazarının düşüncesine uygun aktarılması ancak doğru anlaşılmasıyla gerçekleşebilecek bir durumdur. Bu nedenle herhangi bir metnin müellifi tarafından açıklanması, iletilmek istenen mananın doğruluğunu şüphesiz kılmaktadır. "Şerh" türünde kaleme alınmasıyla ortaya çıkabilecek anlamlandırma ve kasıt yanlışlıkları devre dışı bırakılmış ve müellifin zihnindekiler bir başkasının yorumuyla değil kendi kaleminden ele alınmıştır.

es-Süyûtî'nin kendisinden önce Arap dili birikimini kapsayıcılığı bakımından benzersiz şekilde ele aldığını belirttiği eserlerden yola çıkıp¹⁷³ ansiklopedikliği amaç edinerek yazdığı muhtasarından daha ileri bir safhaya taşıdığı gayesini *Hem 'u'l-hevâmi'* de açık bir şekilde görmek mümkündür.¹⁷⁴ Bunun en önemli göstergelerinden birisi muhtasar ve şerhindeki kaynak, şevâhid, ta'lil ve tahlil farklılığıdır.

Eser, muhtasarının anlaşılmayan ve zorluk çekilen hususlarında öğrencilerin talebine binâen ele alınmış bir öğrenci kitabıdır. Bu nedenle iletilmek istenilen mananın açıklığa kavuşturulması ve öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması için yapılmış bir çalışmadır. Ancak konuların işleniş biçimi, çeşitliliği, hilâfı ve istişâdından dolayı daha çok ileri düzeydeki öğrenciler için kaleme alındığı düşünülmektedir. Bir öğreticininse daima mürâcaat edebileceği referans niteliğinde tüm konuların, tartışmaların ve delillerin yer aldığı bir eser şeklinde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan eserin çok yönlülüğü başarıyla söylenebilir. Belki de bunun başarılması, yazarın telifini orta uzunluk ve muhtevada kaleme almasından kaynaklanmaktadır.¹⁷⁵

¹⁷² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 17-18.

¹⁷³ A.mlf., *Buğye...*, I, 131-133, 272.

¹⁷⁴ A.mlf., *Hem '...*, I, 17.

¹⁷⁵ A.g.e., I, 17.

Müellifin muhtasarındaki amacı mevcut nahiv birikimini tüm farklılıklarıyla ortaya koyduğu bir eser meydana getirmektir. Diğer bir ifadeyle hilâf alanında kaleme alınan bir eser ortaya koymaktır. es-Süyûtî bu amacını *Hem 'u'l-hevâmi'* ile daha da ilerletmiştir. Zira bahse konu ilk eserinde, ihtisâr için bağlamdan anlaşılacak bazı hilâfiyyâtı, şerhinde açıkça vermiştir. Bu nedenle muhtasarında belirttiği hilâf çerçevesindeki aslî amacının, müellif tarafından şerhinde geliştirilmesinin de bir başka amacı şeklinde dile getirilmesi makul gözükmemektedir.¹⁷⁶

2.1.5 Hakkında Yapılan Çalışmalar

Hem 'u'l-hevâmi' müellifin kendisi tarafından kaleme alınan bir şerh çalışmasıdır. Bu nedenle muhtasarda görülen ihtiyaçlar ve açıklar bizzat yazarı eliyle giderilmiştir. Böylece kendisinden sonra yeni metin çalışmalarına pek fazla konu edilmemiştir. Bununla birlikte muhtasarı hakkında, müellifin dışında sadece *Şerhu Cem 'i'l-cevâmi' fi'n-nahv li's-Süyûtî* adıyla Muhammed b. Ebî Bekr eş-Şillî (v. 1093/1682) tarafından yapılan bir şerhe ulaşılabilmektedir.¹⁷⁷

Hem 'u'l-hevâmi' doğrudan ihtisâra, hâşiyeye, takrîre ve nazma konu edilmiştir. es-Süyûtî'nin vefatından tam bir asır sonra Ömer b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Fârskûrî (v. 1018/1610) tarafından *Cevâmi 'u'l-i-râb ve hevâmi 'u'l-âdâb* ismiyle¹⁷⁸ on aylık bir çalışma sonucunda 6011 beyitte¹⁷⁹ nazma dökülmüştür. Abdülkâdir Bahâuddîn b. Nebhân b. Celâlidîn ed-Dimeşkî İbn 'Abdilhâdî (v. 1100/1689) de *Muhtasaru Hem 'i'l-hevâmi' li's-Süyûtî* isimli çalışmasıyla ilgili eseri özetlemiştir.¹⁸⁰ Abdülkâdir b. Ahmed. b. Abdilkâdir (v. 1207/1793) tarafından *Hâşiyeye 'alâ Şerhi Cem 'i'l-cevâmi'* isimli bir çalışma

¹⁷⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 17, 18.

¹⁷⁷ Muhammed Emîn Fadlullah b. Muhibiddîn b. Muhammed el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi e'yâni'l-hâdî 'aşar*, I-IV, el-Matba'atü'l-Vehbiyye, y.y., 1284/1867, III, 338; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Ebû Zaby, 2004, s. 393.

¹⁷⁸ Ömer Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I-XIII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, t.s., VII, 308; Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-E'lâm*, I-VIII, 15. baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, V, 64.

¹⁷⁹ Muhammed el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser...*, III, 221-222.

¹⁸⁰ Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi 'u'-şurûh ve'l-havâşî Mu'cemün şâmilün li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûhati fi't-türâsi'l-İslâmiyyi ve beyâni şurûhihâ*, I-III, Ebû Zaby, 2004, II, 770.

yapılmıştır.¹⁸¹ Muhammed b. Huseyn el-Mâlikî (v. 1949) tarafından da *Takrîrât 'alâ Hem 'i'l-hevâmi'* isimli bir eser kaleme alınmıştır.¹⁸²

XX. yüzyılın başlarında araştırma konusu eserle ilgili zikredilmesi gerekli bir girişim meydana gelmiştir. Muhammed Emîn el-Hâncî el-Kütübî ve Şürâkâhu bi-Mısır ve'l-Âsitâne destek ve teşvikiyle önemli iki çalışma gerçekleştirilmiştir. İlki, doğrudan *Hem 'u'l-hevâmi'* metni ile ilgili Muhammed Bedruddîn en-Na'sânî (v. 1943)¹⁸³ tarafından iki cilt bir arada, sadece tashîh yapılarak tek nüshadan hareketle 1327/1909 tarihli tahkîksiz neşirdir.¹⁸⁴ Modern baskısı yapılan bu metinden hareketle de ikinci çalışma yapılmıştır. Bu da Ahmed b. el-Emîn eş-Şenkîfî (v. 1915) tarafından *ed-Dürerü'l-levâmi' 'alâ Hem 'i'l-hevâmi' şerhi Cem 'i'l-cevâmi'* ismiyle edebî şevâhidinin tahrîc ve şerh edilmesidir.¹⁸⁵

İlgili girişimden sonra ilim dünyasının dikkatini daha da çeken eserin ilk tahkîkli neşri Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve Abdül'âl Sâlim Mukerrem'le 1970'lerde başlatılacak kadar geç bir dönemdedir. Beraber başladıkları tahkîkli neşrin ilk cildinden sonra çalışmayı Mukerrem tamamlamıştır. en-Na'sânî (v. 1943) neşrinde yer alan çeşitli eksiklikler bu tahkikle giderilmeye çalışılmıştır.¹⁸⁶ Abdülhamîd Hindâvî'nin Kâhire'deki üç ciltlik tahkîkli neşri¹⁸⁷ dışında en son Ahmed Şemseddîn'in Beyrût'ta ilk kez 1998 yılında yayınladığı ve daha önceki neşirlerde ele alınamayan bazı hususların tamamlandığı tahkîkli neşri bulunmaktadır.

2.1.6 Alanındaki Yeri

Bir eserin kaleme alındığı sahadaki değeri, dil öğretiminde kullanılmasına ve dil verilerindeki işlevine göre farklılık arz edecektir. Tespit edilebildiği kadarıyla öğretimde kullanım hususunda klasikleşmesi saptanmamıştır. Ancak bu durum makuldür. Zira yazım

¹⁸¹ Abdullah el-Habeşî, *Mesâdiru'l-fikr...*, s. 398-399.

¹⁸² A.mlf., *Câmi'u'l-şurûh...*, II, 770; Abdülhâdî el-Fadlî, *Fihristü'l-kütübi'n-nahviyyeti'l-matbû'ati*, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1986, s. 164.

¹⁸³ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm*, VII, 102.

¹⁸⁴ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Kitâbu Hem 'i'l-hevâmi' şerhi Cem 'i'l-cevâmi' fî ilmi'l-'Arabîyye*, (nşr.: Muhammed Bedreddîn en-Na'sânî), I-II, Matba'atü's-Se'âde, Mısır, 1327.

¹⁸⁵ Ahmed eş-Şenkîfî, *ed-Dürerü'l-levâmi'....*

¹⁸⁶ Celâluddîn es-Süyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi' fî Şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, (thk.: I. cilt Abdüsselâm Muhamed Hârûn, 'Abdül'âl Sâlim Mekrem birlikte diğerlerini Mekrem), I-VII, 1. baskı, I-III Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1992 Kâhire; IV-VII Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1974-1980, neşreden tasdîri, II, 5-6.

¹⁸⁷ A.mlf., *Hem '....*, (thk.: Abdülhamîd Hindâvî), I-III, el-Mektebetü'l-Tevfikîyye, Kâhire, t.s..

amaçları arasında sadece bir tanesi talebeye yöneliktir. Daha çok ilmî birikimin bir arada verilmesi ile ön plana çıkmaktadır. Ancak yine de böylesi bir eserin derslerde en azından hilâf alanı için kaynak haline gelmemesi düşündürücüdür.

Bu bağlamda iki hususun belirtilmesi ile yetinilecektir: İlki doğrudan dil öğretimi için yazılan meşhur ve yerleşmiş hatta literatüre konu edilmiş eserlerin mevcudiyetidir. Bu durumda farklı bir tarzda kaleme alınması ve ilgili eserlerin varlığı, içinde yer aldığı dönem açısından öğretimde fazla bahsinin geçmemesini açıklar niteliktedir. Diğer husus ilgili eserin modern dil öğretimindeki konumudur. Bu durum dil verilerindeki işlevine yönelik bir değerlendirme için de elverişlidir. XX. yüzyıl öncesinde hilâf alanında başucu eseri kabul edildiği gibi bundan sonra da Arap dili çalışmalarının ve Arap dünyası üniversite ders kitaplarının çoğunluğunun konu bakımından ilgili eserden mülhem telif edilmesi, söz konusu şerhin önemini ortaya koyar niteliktedir. Ayrıca *et-Tasrîh*, *Hâşiyetü's-Sabbân*, *Hâşiyetü Yâsîn* ve *Hâşiyetü'l-Hadravî*'nin konuları ve yöntemleri *Hem'u'l-hevâmi*'e dayanmaktadır.¹⁸⁸

Hem'u'l-hevâmi, dil verilerindeki işlevi daha ön planda bir eserdir. Bu da muhtevassından kaynaklanmaktadır. Zira konuların çeşitliliği ve tüm birikimin aktarılması daha önce yapılmamış ve alan hakkında genel bir resmin çizilmesini sağlayan bir özelliktedir. Saha açısından konuların bu şekilde kapsamlı bir biçimde verilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca kaynaklarının çokluğu ile unutulmuş, kaybolmuş ve bilinmeyen bazı eserlere kimi zaman ismen kimi zaman içerik bakımından referansta bulunması değerini bir kat daha arttırmaktadır.¹⁸⁹

Yazarının nahiv konularını işleyiş biçimi ve değerlendirmesi ile alandaki eserlerden farklılaştığı gibi, müteahhirîn ulemâsı arasında yer almasına rağmen ilgili eserinde Arap dilinin ilmî kimliğini kazandığı teşekkül dönemi müelliflerinin özellikleriyle kaleme alması ortaya nadir bir eserin çıkmasını sağlamıştır. Bununla birlikte kendisinden sonra yazılan eserlerdeki etkisi farklı bir araştırma konusudur. Ancak; modern ders kitapları ile

¹⁸⁸ Adnân Selâm, *es-Süyûtî...*, s. 593-594; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, (thk.: Hârûn, Mükerrerem), (neşredenin takdimi), I, 11-12; a.mlf., *Hem'...*, (thk.: Mükerrerem), neşredenin tasdîri, II, 5-6; Abdül'âl Sâlim Mükerrerem, “Celâlüddîn es-Süyûtî ve eseri mevsû'atihî'n-nahviyyeti Hem'i'l-hevâmi”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî fakihen ve lügaviyyen ve muhaddisen ve müctehiden*, Dâru't-takrîb, Beyrût, 2001, s. 234.

¹⁸⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, (thk.: Hârûn, Mükerrerem), (neşredenin takdimi), I, 11-12.

ilgili verilen bilgilerden hareketle¹⁹⁰ yakın tarihte alan içindeki değerini bir nebze gösterdiğinin belirtilmesi gerekmektedir.

İslâmî ilimlerin telif, sistematik ve türlerine karşı negatif yaklaşımlar dolayısıyla, genel manada modern dönem eserlerde, yerleşik kitâbîleştirme ve yazım usûlü göz ardı edilir hale gelmiştir. Bu nedenle klasik tarzda alanda hilâf açısından ele alınmış modern öncesi son eser özelliği¹⁹¹ *Hem ‘u’l-hevâmi*’i daha da değerli kılmaktadır. Bu vasfıyla Arap dilinin kendi içinden bir üretim tarzıyla ele alındığı ve daha önceki birikimin de yine bu yöntemle yeniden değerlendirildiği son eser olma hüviyetindedir.

Kimi zaman farklı alanlara konu edilebilecek bilgiler de sunan¹⁹² *Hem ‘u’l-hevâmi*’in muhtevasında yer alan çeşitlilik ve konuların en ince ayrıntısına kadar ele alınması ile eser ve kişi referanslarındaki bolluk, nahiv tarihi yazıcılığı¹⁹³ için paha biçilmez bir örnektir. Bu verilerle nahiv alanındaki eserlerin muhtevaları ve kişilerin görüşleri hakkında bilgi elde edilebileceği gibi dil merkezlerinin gerek tarihî gerekse fikrî gelişim ve dönüşümü hakkında pek çok değerlendirmeye de ulaşılabilecektir.

Disiplinler arası bir eser özelliği taşıyan ilgili telif gerek Arap dili çalışmalarında gerekse tüm İslâmî ilimler alanlarında yeni bir yöntem denemesi içermesiyle de dikkat çekmektedir. Kendisinden önce de benzer çeşitli çalışmaların yapıldığı âşikardır. Bununla birlikte bu, müellifinin kendi ifadeleriyle, aşmayı başardığı ve benzersizliğe ulaştığı bir yöntemdir.¹⁹⁴ Ayrıca bu eser alanda müellifin farklı görüşleri bir arada verdiği en kapsamlı kitabıdır.¹⁹⁵

İlerleyen başlıklarda ele alınacak bazı konular da kitabı önemli kılan hususlar arasındadır. Örneğin, gerek sayısı gerek metodu ve gerekse kendi içindeki dağılımıyla şevâhidinin de kitaba ehemmiyet kattığı dile getirilmelidir. Bir diğer değerli unsuru müellifinin nahiv düşüncesini de yansıtmasıdır. Bu bağlamda nahiv konularına dair yazılan

¹⁹⁰ Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 593-594; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’,* (thk.: Hârûn, Mükerrerem), (neşredenin takdimi), I, 11-12; a.mlf., *Hem ‘...’,* (thk.: Mükerrerem), neşredenin tasdîri, II, 5-6; Abdül‘âl Sâlim, “Celâlüddîn es-Süyûtî...”, s. 234.

¹⁹¹ Bâsim Abdurrahmân Sâlih el-Bâbilî, *Mâ fâte kütübü’l-hilâf min mesâli’l-hilâf fi Hem ‘i’l-hevâmi*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 2012, s. 9-10, 27-28.

¹⁹² Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 593-594.

¹⁹³ Şevkî Dayf, *el-Medârisü’n-nahviyye*, 7. baskı, Dâru’l-Me‘ârif, Kâhire, t.s., s. 324-325; Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 593-594.

¹⁹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’,* I, 17.

¹⁹⁵ Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 595.

bir eserde sarf, ses ve yazı konularının muhtevaya dâhil edilmesi ile şevâhidin oldukça fazla verilmesi de müellifinin ve döneminin nahve bakışını gösteren bir özelliktir.

Şerhin sahibi nazarındaki değeri tüm bunların ötesindedir. Onun için eseri daha çok klasik yöntemlerle kaleme alınmış yeni tabirler, tertîp, eşsiz bir yöntem içeren, daha önce çeşitli sebeplerden dolayı görüşler ve sahipleri ile ilgili pek çok hatalı bilginin düzeltildiği bir eserdir. Yani görüşlerin kişi, eser ve merkezlere âidiyetinin yeniden ele alındığı ve konuların kritik edildiği özgün bir eserdir.¹⁹⁶ Tüm bunlara ilaveten *Hem ‘u’l-hevâmi*’in müellifi için bir başka önemi daha bulunmaktadır. Eser, müellifin nahiv sahasında eriştiği yüksek mertebeyi ifade etmek için sunduğu deliller arasında yer alan muhtasarının şerhidir.¹⁹⁷

2.1.7 Müellifin Eserleri Arasındaki Yeri

Müellifin Arap dili hakkında 191 telifinin bulunduğu ve bunlarla ilgili bilgilere “Eserleri” başlığında değinilmişti. Yazdığı eserlerin iki farklı ortak özelliği bulunduğu görülmektedir. İlki, öğrencilik dönemi eserlerinin bilgi vermeyi amaçlayan ve daha çok metin merkezli telifler olduğudur. Diğeri ise öğrencilik sonrası verdiği ürünlerinde cedelin hâkim olmasıdır. Kayda değer diğeri bir husus genelde tüm eser çeşitlerinde özelde ise edebî ürünlerinde sosyal ve siyasî çekişmelerin meydana geldiği dönemlerde bir duraklamanın görülmesidir. Orijinalliğini dile getirdiği eserlerinin birisi hariç tamamının en geç öğrenciliğinin dirâyet döneminde kaleme alınması ve hayatının son kısmında metin merkezli dışı konulu hadîs ve makâme tarzı eserlerin telif edilmesi de dikkat çekicidir.

es-Süyûtî’nin *Hem ‘u’l-hevâmi*’ öncesinde Arap dili hakkında gerek tarih gerek usûl ve gerekse furû’ ile ilgili telifleri vardır. Ancak edebî ürünlerinin sayısı pek de fazla

¹⁹⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, III, 488.*

¹⁹⁷ A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 138. Tüm bunların yanında bir hususa dikkat çekilmesi gerekmektedir. Müellifin hayatı yahut nahivciliği hariç, bazı belirli vasıflarını konu edinen eserlerde genel manada gerek muhtasarı gerekse şerhi hakkında çok fazla açıklama ve inceleme yapılmadığı görülmektedir. Arap dili hakkındaki durumu çoğunlukla *el-İktirâh*, *el-Eşbâh* ve *el-Müzhir*’i üzerinden anlatılmaktadır. Dahası böylesi eserlerin dahi pek çoğu müellifin mukaddimelerindeki bilgileri vermektense öteye geçmemektedir. Fârûk Abdülmü’tî, *Celâlüddîn es-Süyûtî imâmü’l-müceddidîn ve’l-müctehidîn fî ‘asrih*, 1. baskı, Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrût-Lübnân, 1992, s. 104; Abdülhâfiz Ferğulî el-Karnî, *el-Hâfiz Celâlüddîn es-Süyûtî İmâmü’l-müctehidîn ve’l-müceddidîn fî ‘asrih*, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmmetü li’l-Kitâb, y.y., 1990, s. 173-174. Bunun, hemen her konuyu detaylarını da vererek irdeleyen güzel bir istisnası için bkz.: İyâd Hâlid et-Tabbâ’, *el-İmâmü’l-hâfiz Celâlüddîn es-Süyûtî Ma’lemetü’l-‘ulûmi’l-İslâmiyye*, 1. baskı, Dâru’l-Kalem, Dimeşk, 1996.

değildir. Semâ‘ döneminin kapsayan bu zaman diliminde daha çok nahve dair eserler kaleme aldığı, kendisinden önceki birikimi gördüğü, ulemâ tarafından onanmış metinlere şerh ve ihtisârlarda bulunduğu, kimi metin çalışmaları yaptığı ve en önemlisi tüm bunların dönemin ileri gelen ulemâsı tarafından kabul gördüğü birer gerçektir.¹⁹⁸

Telifle ilgili bu duruma bir de içtihat iddiası eklenmelidir. es-Süyûtî üç alanda müçtehitlik iddiasında bulunmuştur: Fıkıh, hadîs ve Arap dili. İlk ikisinde şiddetli eleştirilere maruz kalsa da sonuncusunda bunu izah etmesini gerektiren dışında bir eleştiri almadığı gibi meydan okumasına da, tespit edilebildiği kadarıyla, kimse reddiyede bulunmamıştır.¹⁹⁹

Anlaşıldığı kadarıyla kendisini müçtehit seviyesinde gördüğü özellikle nahiv alanındaki *Hem ‘u’l-hevâmi‘* öncesi eserler müellifin mevcudu tanınmasına yardım etmiştir. Buradan hareketle bir nahiv tarihi algısının ortaya çıktığı düşünülmektedir. *Cem ‘u’l-cevâmi‘*’in yazılmasının bu tarih ve furû‘a yönelik çalışmaların bir neticesi şeklinde yorumlanması muhtemeldir. Muhtasarını kaleme alırken biriktirdiği muhtevayı tarihî bilgiyle yorumlayarak *Hem ‘u’l-hevâmi‘*’in meydana geldiği düşünülmektedir.

Tüm bunlardan hareketle şöyle bir iddiada bulunulabilir: *Cem ‘u’l-cevâmi‘* ve *Hem ‘u’l-hevâmi‘*, müellifin alanla ilgili önceki eserlerinin neticesi ve bunlardan sonraki pek çok eseri de bu iki kitabı yazarken elde ettiği malzemenin bir nevi yeniden işleniş ve yorumlanmasıdır. Zira dönemin ve müellifin nahiv eserleri arasında en üst derecede yer aldığı iddia edilen ilgili şerhin²⁰⁰ telifi esnasında, pek çok farklı bilgi birikiminin çeşitli alanlara tahsis edilebilirliğine ulaşıldığı akla gelmektedir.

Şerhini kaleme alırken kimi meseleleri farklı bir alanın konusu diyerek ayırması ve her ne kadar bir iddia düzeyinde kalsa da daha sonraki teliflerinin içeriklerinin kısmen önceki müelliflerin teliflerinden nahvin soyutlanmasıyla elde edildiği düşüncesi bu durumu güçlendirmektedir. Bu iddianın bir diğer kaynağı ise müellifin *Hem ‘u’l-hevâmi‘*’de kendi geçmiş eserlerine ve muhteva açısından konuların farklı alanlarda ele alınmasını gerektiren durumlarda yazmaya devam ettiği ve yazacağı teliflerine yaptığı göndermelerdir.²⁰¹

¹⁹⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 137-160.

¹⁹⁹ A.mlf., *Husnü’l-muhâdara...*, I, 338, 339; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 174, 203, 205-226.

²⁰⁰ A.mlf., *Hem ‘...’*, (thk.: Hârûn, Mükerrerem), (neşredeninin takdimi), I, 11-12.

²⁰¹ A.g.e., I, 97, 233, 334, 338, 376, 426; II, 9, 26, 129; III, 73, 184, 416, 423, 439, 440.

es-Süyûtî'nin tespit edilen gerek Arap dili hakkındaki 191 eseri ve gerekse toplamda 673 kitabı arasında *Cem 'u'l-cevâmi'* ve *Hem 'u'l-hevâmi'* için biçtiği değer bir yandan alan bir yandan da genel telif değerlendirmesi bakımından ilgili iki eserin önemini ve konumunu ortaya koymaktadır. Müellif tüm çalışmaları arasında bildiği kadarıyla on dokuz eserinin daha önce kimse tarafından yazılmamış bir vasıf taşıdığını yani benzersizliğini iddia etmektedir. Bunların yarısının Arap dili hakkında olmasının yanısıra araştırma konusu muhtasar ve şerhi de alan içinde ilk iki sırada yer almaktadır.²⁰² Bu da eserin müellifi ve diğer telifleri için önemini ortaya koymaktadır.

2.2 Muhtevası

Bir eserin muhtevası çok farklı açılardan ele alınabilir. Bu araştırmada konu ve kaynak merkezli bir inceleme planlanmıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kitâbîleştirilmeye başlanan Arap dili verileri çeşitli özellikleriyle es-Süyûtî öncesinde yüzlerce eserde irdelenmiştir. Sarf, kitâbe ve mehâric bilgileri, her ne kadar daha sonra müstakilleşerek nahiv ilmi içinde farklı birer alt disiplin şeklinde ayrı kitaplarda ele alınsalar da nahiv eserlerinde işlendiği bir vâkıdır.

Hem 'u'l-hevâmi', nahiv külliyyatına pek çok eser kazandıran müellifin kendi eserleri arasında en kapsamlısı ve tüm nahiv tarihi içinde de en genişlerinden birisidir.²⁰³ Ayrıca hilâf esasıyla yazılan ve nahiv sahasına giren konuların hemem hemen tamamını bir arada içeren bir eserdir. Bu nedenle muhtevası nahiv ilminin kitâbîleştiği ilk dönemden itibaren üretilen ilgili ana ve alt dalların bilgilerini içermektedir. Hilâf özelliği ile konuların çerçevesi genişletilmiş ve meseleler farklı bakış açılarıyla kazandıkları tüm yeni boyutlarla ele alınmıştır. Bütün bunlar, sadece nakil esasına dayalı değil; aynı zamanda tahlil ve tercihlerle zenginleştirilmiştir.

Basra ve Kûfe arasındaki hilâfiyyâta dair *Hem 'u'l-hevâmi'*deki muhtevanın tespitine yönelik Bâsim Abdurrahmân Sâlih el-Bâbilî, diğer belli başlı hilâf eserleri ile mukâyeseli bir tez hazırlamıştır. Toplamda 204'ü tekerrür etmek kaydıyla 592 hilâf tespit etmiştir. Bunlardan 182'sinin klasik ve modern hilâf eserlerinde hiçbir şekilde yer almadığını da belirten Bâsim, ilgili hilâfiyyâtı tahrîc etmiştir.²⁰⁴

²⁰² Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 105-106.

²⁰³ Tâhir Hamûde, *Celâlüddîn...*, s. 323.

²⁰⁴ Bkz.: Bâsim el-Bâbilî, *Mâ fâte kütübü'l-hilâf...*, s. 217-296.

Mevzu bahis eserin muhtevasını oluşturan konuların yanısıra, bu konuların işlenmesi esnasında kullanılan sistem de büyük önem arz etmektedir. Sistem meselesi müstakil bir şekilde değerlendirilecektir. Bununla birlikte konular ele alınırken kitapta uygulanan sistemin bir takım gerekleri doğrudan muhtevayla ilişkilidir. İstidlâl yol ve kaynakları muhtevanın unsurlarıdır. Bu nedenle *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’in tasvir ve tespit merkezli içerik değerlendirmesi daha çok kaynaklarının belirlenmesiyle netleşebilecek bir olgudur.

Eserde çeşitli alanlardan farklı kategorilerde değerlendirilebilecek pek çok kaynaktan yararlanılmıştır. Bunları iki ana grupta toplama imkânı bulunmaktadır. İlgili kaynaklar ya farklı branşlardan olmakla birlikte dolaylı ya da Arap diliyle doğrudan bir ilgiye sahiptir.²⁰⁵ Buradan hareketle ilgili ayırım dikkate alınarak bir inceleme yapılmaya çalışılacaktır.

2.2.1 Dolaylı Kaynaklar

Çeşitli konular, gruplar veya müstakil ilim dalları haline gelmiş kimi alanların gerek ürettikleri bilgi gerek eleştiri ve düşünceleri ve gerekse tarihî vasıflarıyla farklı ilim dallarının inceleme sahasına girdiği ve mevcut birikimlerinde diğer alanların sınırlarına âit verilerin varlığı âşikardır. Bu, bazen bir başka alanın konularına kaynaklık şeklinde görülebileceği gibi bazen doğrudan farklı bir alanın konusunu teşkil etme şeklinde de meydana gelebilir. Nahiv çalışmalarına kaynaklık yapan bazı müstakil alan, grup ve farklı disiplinlere âit kimi konular bulunmaktadır.

Kendisinden önceki tüm birikimi derleme iddiasından beklendiği gibi es-Süyûtî, farklı branşlarda telif edilmiş eserlerde yer almasına karşın nahivle ilgili çeşitli değerlendirme ve verilerden de yararlanmıştır. İlgili alan, kişi, eser yahut gruplara yeri geldiğinde referansta bulunmuştur. Hatta bu bağlamda, bir ilmî disiplin şeklinde değerlendirilmese de bir dil verisinin tespiti, isnâdı ve kaynaklığı açısından bir grup özelliği taşıyan Hâricîler’e²⁰⁶ yapılan atıf zikredilmelidir.

İlgili alan ve konuların nahiv eserlerinde nihâyete erişmiş hallerinden ziyade, burada bahsedilen referans, daha çok disiplinlerin kendi içlerinde geliştirdikleri ilmî birikim sonucunda ulaştıkları görüş ve üretilen bilginin nahiv düşüncesi açısından kritik edilmesidir. Ayrıca konu edilen kaynaklık ve referans doğrudan kişilere değil daha çok sözü geçen ilim dallarının genel kanâatlerinedir. Bu bağlamda dolaylı kaynakları da

²⁰⁵ Örnekler için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘... , I, 29, 93, 256; II, 9, 129, 484.*

²⁰⁶ *A.g.e., I, 358.*

konularının içeriği ve işlenişi bakımından müstakil alanlar ve nahiv eksenliler şeklinde iki grupta incelenebilir.

Fıkıh, usûlü'l-fikh, tefsîr ve ğarîbü'l-hadîs *Hem 'u'l-hevâmi'* de kendisine referansta bulunulan alanlardır.²⁰⁷ Nisbî değerlerinin azlığına rağmen, her ne kadar kendisiyle başlayan bir olgu değilse de,²⁰⁸ nahiv ilminin ele alındığı bir eserde ilgili disiplinlerin görüşlerinin de değerlendirilmesi dikkat çekmektedir. Bu da nahvin gelişim sürecinde İslâmî ilimlerin bir arada düşünüldüğünü göstermektedir. Burada ele alınan müstakil alanlardan ismi geçen kaynakların birer disiplin şeklinde değerlendirilerek verildiği hatırlatılmalıdır. Zira disiplin içinden müstakil kişi ve eserlere yapılan atıflar da bulunmaktadır.

2.2.2 Doğrudan Kaynaklar

Nahiv alanında kaleme alınan bir eserden asıl beklenen husus muhtevanın alan içinden yapılacak referanslarla işlenmesidir. Ayrıca, bir hilâf eserinin imkânlar dâhilinde çok daha fazla kaynağa atıfta bulunması bir beklenti değil zarûrettir. Kaynakların sadece eserlerle sınırlandırılmayacağı da izahtan varestedir. İlgili referansların tüm Arap dili çalışmalarını kapsayacak şekilde yapılmasından hareketle burada doğrudan kaynaklar isimli bir başlıklandırmaya gidilmiştir. Kaynaklar ya genel manada Arap dili yahut özellikle nahiv çalışmaları hakkındadır.

2.2.2.1 Arap Dili Kaynakları

Bunlar, nahve kaynaklık eden ya da başlangıçta nahvin içinde düşünülüp zamanla müstakilleşerek bir ilmî disiplin haline gelen kimi ilim dallarını kapsamaktadır. Bu nedenle Arap dili kaynakları diye isimlendirilmişlerdir. Zira bunlar ya kaynak yahut muhteva açısından veri sunan alanlardır. Ayrıca burada bir özelliğin de belirtilmesi gerekmektedir. O da bu tür kaynakların kendi ilmî disiplinlerinde ürettikleri bilgilerin nahiv ilmi çerçevesinde müellif tarafından ele alındığıdır. Bu nedenle böylesi bir ayrıştırmaya gidildiği de belirtilebilir. İlgili alanlar; birincisi şiir eksenli, diğeri dilbilim endeksli ve sonuncusu da kırâat merkezli üç grup kaynaktır.

²⁰⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 29, 59; II, 145, 155, 199, 201; III, 176, 177, 226, 487.

²⁰⁸ *A.g.e.*, II, 145.

Şiir eksensiler edipler, şâirler ve arûzculardır.²⁰⁹ Bu tür kaynakların kullanıldığı yerlerde dikkat çeken bir durum söz konusudur. İlgili referansların tamamı bahsedilen kişilerin genel kabul gören meselelere muhâlefetinin verildiği yerlerdir. Herbirisi grup/alan/saha şeklinde ele alınan ancak kullanımlarından dolayı bazen tüm fertlerini içermediği anlaşılan bu grubun mevzu bahis konularda negatif bir unsur şeklinde değerlendirildiği gibi nahiv çalışmalarında ilgili çerçevede söylemlerinin kabul edilmeyeceği yönünde kanâat bildirilmiştir.

Dilbilim endeksli; kaynaklık yaptığı yerlerde daha çok verilen görüşün tercih edilmesine bir delil sunmak için değerlendirilen fasîhler, vazgeçilmez bir unsurdan dönülebileceğinin kabulünü gösterir nitelikteki bir referansla bedî' âlimleri ve ilk ikisinde kendi görüşünü destekleyen sonuncusunda ise müteahhirîn arasından bazılarına yönelttiği eleştiri sadedinde bir kullanımla sözlük âlimleridir.²¹⁰ İkinci grupta zikri geçenler dışında, beyân ulemâsı da yer almaktadır. Sonuncular iki yerde kendilerine hilâfen tercihe gidilmesi hariç tutulursa diğer kullanımlar kendilerinin yaptığı bazı değerlendirme ve ziyadelerin haklı görülmesi nedeniyle verilmesinden ibarettir.²¹¹

Kırâat merkezli ise genel manada kurrâ' özel manada kurrâ-i seb'adır. Bu ulemâya yaptığı referanslar ise genelde bir görüşe getirilen izah yahut delil veyahut da ilgili okuyuşun te'vîli konumundadır. Kullanım alanlarının ilk ikisi hariç tutulduğunda diğer tüm referansların sarf ve bunların çoğunluğunun da imâle alanında görülmesi dikkate şâyandır.²¹²

2.2.2.2 Nahiv Kaynakları

Müellif, *Hem'u'l-hevâmi*'ini yazarken daha çok Arapça hakkında nahiv merkezli bilgi üreten kaynaklardan yararlanmışır. İlgili kaynakları en genel manada nahviyyûn/nuhât diye belirtmektedir. Bu ana çatı altında yer alan Arap dilbilimcilerini bir alt basamakta gruplara ayırmaktadır. Tunus gibi bazı konularda ilgili merkezlerden belirli özellikleriyle ayrılan bölgeleri de yeri geldiğinde zikretmektedir. Ayrıca Araplar'a genel

²⁰⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 121; II, 71; III, 486, 487.

²¹⁰ Fasîhler için bkz.: *A.g.e.*, II, 284, 308; III, 85, 452. Bedî' âlimleri için bkz.: *A.g.e.*, III, 250. Sözlükçüler için bkz.: *A.g.e.*, I, 44; II, 508; III, 408.

²¹¹ Beyân ulemâsı için bkz.: *A.g.e.*, I, 227, 231, 253; II, 131, 499; III, 93, 107, 192. Kullanılan nüshada bulunmayan atıf için bkz.: *A.g.e.*, (thk.: Mükerrerem), I, 34. İki istisna için bkz.: *A.g.e.*, II, 131; III, 107.

²¹² *A.g.e.*, I, 377; III, 200, 376, 382, 384, 390, 393, 394, 396, 443.

referansının yanısıra lügâttan da yararlanan müellif, kimi zaman şahıslara kimi zamansa kitaplara kimi zaman da kendi dönemindeki kişilere referansta bulunmuştur. Atıflarında kimi zaman mütekaddimûn ve müteahhirûn ayırımına da gittiği belirtilmelidir.²¹³

2.2.2.2.1 Arap Dili Merkezleri

Bu başlığın Arap dili merkezleri şeklinde verilmesi müellifin benimsediği yazım usûlünden kaynaklanmaktadır. Zira yazar, Arap dili hakkında görüş beyan eden ulemânın âidiyetleri hususunda *el-İktirâh*'taki gibi²¹⁴ Basra, ve Kûfe'yi farklı değerlendirmiştir. İsimleri verilen grupları bir mezheb şeklinde vermesine karşın diğerlerini âidiyet biçiminde sunmuştur.²¹⁵ Ayrıca Mısır'a nahiv alanında ilmî bir merkez hüviyetiyle ulemânın âidiyetinin gerçekleştiği herhangi bir atıf bulunmamaktadır. Bu nedenle ilgili başlık tercîh edilmiştir.²¹⁶

Dolaylı kaynaklarından da anlaşıldığı gibi, es-Süyûtî gruplamayı sadece nahiv sahasına hasretmeden farklı branşlara da grup şeklinde referanslarda bulunsa da bu başlık altında nahiv ilmi içinde metot, muhteva, hoca, mekân, siyaset ve benzeri farklılıklardan kaynaklanan dil merkezlerine binâen meydana gelen oluşumlar kaynaklıkları açısından ele alınmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla es-Süyûtî Basra nahivcilerine, “أهل البصرة”, “البصرية” ve “البيرونيون” ibareleriyle 325 kez atıfta bulunmuştur.²¹⁷ Basra'ya eserinin el-mukaddimâtı dâhil tüm bölümlerinde referansta bulunan es-Süyûtî en fazla sırasıyla el-fadalât, el-‘umed, el-mukaddimât, el-mecrûrât, el-‘avâmil, et-tevâbi‘, el-ebniye ve et-tasrîf bölümlerinde yer vermiştir. En az ise cezm etmeyen edatlar ile diğer hurûf-u me‘ânî, el-meczûmât ve

²¹³ Nuhât için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 42, 354; II, 69, 200, 460; III, 138, 250, 456. Tûnus için bkz.: *A.g.e.*, II, 502. Araplara genel referanslar için bkz.: *A.g.e.*, I, 88, 440; II, 102, 383; III, 61, 484. Lügât için bkz.: *A.g.e.*, I, 269; II, 372. Şahıslar için bkz.: *A.g.e.*, I, 64. Kitaplar için bkz.: *A.g.e.*, I, 65; II, 68, 442. Kendi döneminden bir örnek için bkz.: *A.g.e.*, I, 314. Mütekaddimûn için bkz.: *A.g.e.*, I, 44, 187, 201, 246, 336, 338; II, 370; III, 59, 173. Müteahhirûn için bkz.: *A.g.e.*, I, 187.

²¹⁴ A.mlf., *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, (tlk.: Dr. Mahmûd Süleymân Yâkût), Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, y.y., 2006, s. 187 vd..

²¹⁵ Müellifin sarf alanındaki kaynaklarının tahriri için bkz.: Beyâmîn Abdül Celîl Ahmed Düveykât, *Cühûdü's-Süyûtî es-Sarfîyye*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2003, en-Necâh'u'l-Vatanî Üniversitesi, Nablus, Filistîn, s. 41-78.

²¹⁶ Merkez şeklindeki kullanımın tarihî arka planı için bkz.: Hatîce el-Hudeysî, *Teyşîru'n-nahv ve buhûsun uhrâ*, Matba'atü'l-Mecme'i'l-İlmî, Bağdâd, 2007, s. 51 vd..

²¹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 92, 251, 505; II, 61, 200, 461; III, 51, 180, 403.

‘avârizu’t-terkîb bölümlerinde atıf yapmıştır. Tüm bölümlerde Basra’ya referanslar kemiyet bakımından ikinci sıradadır.

Ulaşılabildiği kadarıyla es-Süyûtî Kûfe nuhâtına “أهل الكوفة”, “الكوفيون” ve “الكوفية” ibareleriyle 580 kez referansta bulunmuştur. Kûfe mezhebine de *Hem ‘u’l-hevâmi*’in el-mukaddimâtı dâhil tamamında atıf gerçekleştiren es-Süyûtî, sırasıyla en çok el-fadalât, el-‘umed, el-mukaddimât, el-mecrûrât, el-‘avâmil, et-tevâbi’, el-ebniye ve et-tasrîf bölümlerinde yer vermiştir. En az ise cezm etmeyen edatlar ile diğer hurûf-u me‘ânî, el-meczûmât ve ‘avârizu’t-terkîb bölümlerinde atıf yapmıştır. Tüm bölümlerde kemiyet bakımından en fazla atıf Kûfe’yedir.²¹⁸

Diğer Arap Dili Merkezleri

İmkânların elverdiği ölçüde es-Süyûtî’nin Bağdâd merkezli nahiv âlimlerine “بغداديون”, “أهل بغداد” ve “نحاة بغداد” ibareleriyle yirmi bir kez atıfta bulunduğu saptanmıştır. Bunlara kitabın kendi tasnîfinde üçüncü kitâb yani el-mecrûrât, el-meczûmât ve cezm etmeyen edatlar ile diğer hurûfu me‘ânî bölümlerinde referansa rastlanılmamıştır. Bağdâd merkezine en fazla atıf ise el-fadalât kısmındadır.²¹⁹

Elde edilen bulgulardan hareketle müellif “المغاربة” ibaresiyle Mağrib’e yirmi yedi kez atıfta bulunmuştur. Cezm etmeyen edatlar ile diğer hurûfu me‘ânî, el-meczûmât, beş, altı ve yedinci kitaplarda hiçbir atıf yer almamaktadır. Kendilerine karşı hilâfin varlığına dair bir bilgi de verilmemiştir. Ayrıca bu merkez söz konusu ise genelde “أكثر” ve “بعض” ibareleriyle birlikte zikredilmektedir. Kullanımından anlaşıldığı kadarıyla “Meğâribe” kaydı sadece Mağrib bölgesinden çok Mısır’ın batısında kalan coğrafyanın tamamını içermektedir.²²⁰

es-Süyûtî, bir merkez şeklinde Endülüs’e “الأندلسيون” ve “أهل الأندلس” ifadeleriyle üç kez referansta bulunmuştur. İki el-mukaddimâtta ve birisi de el-‘umed bölümündedir. Bu atıfların bir merkez şeklinde gerçekleştiği hatırlatılmalıdır. Azlığı bundan dolayı makul

²¹⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...*, I, 66, 122, 188; II, 99, 188, 297; III, 67, 121, 189.

²¹⁹ *A.g.e.*, I, 289, 367, 471; II, 191, 220, 230; III, 196, 216, 453.

²²⁰ *A.g.e.*, I, 54, 394, 475; II, 155, 206, 377; III, 64, 99, 204. Meğâribe kullanımı için bkz.: *A.g.e.*, I, 132, 346.

gelmektedir. Fertlere yapılan atıflar burada ele alınmamıştır.²²¹ Son olarak “الجمهور” ibaresiyle 296 kez cumhûra referansta bulunmuştur. Cumhûrun hilâfına kayıt düşülen toplam beş yer vardır.²²²

2.2.2.2.2 Şahıslar

Müellif şerhinde kimisinden örnekleme kimisinden kaynak kullanımında yararlandığı sekizi peygamber ve yirmi sekizi sahâbî olmak üzere toplam 389 isme yer vermiştir. Burada isimleri değerlendirilen kişilerin kimlikleri hususunda bazı ipuçlarının varlığı ve ilgili tasnifte ve gruplandırmada yer aldıklarına dair karînelerin bulunduğu belirtilmelidir. Yani örneğin, aynı isimli bir başkasından değil de Hanefî mezhebinin imâmından bahsedilerek Ebû Hanîfe (v. 150/767) denmesindeki gibi kimlikleri anlaşılan kişilerin sayısı 389'dur.

Bu başlık altında incelenecek ilgili isimler bahsedilen tasnifte değil; kaynaklık değerleri açısından ele alınacaktır. Bu sınırlamayla kendilerine referansta bulunulan 341 kişi ya nahiv alanı dışından diğer ilmî disiplinler altında değerlendirilebilecek yahut da alan içinden kişilerdir. Farklı ilmî disiplinlerden yapılan atıfların değerlendirildiği alan dışı şahıslar tefsîr ve kırâat gibi çeşitli ilimlerde mutehassıs ulemâdan teşekkül etmektedir.²²³

Alan içinden kişilere yapılan referanslar edîb, sözlükçü ve nahivcileri içermektedir. Sözlük sahipleri eserleriyle ele alınacaktır. Bu nedenle bu başlık altında incelenecek kişiler edebiyat ve nahiv sahaslarında kendilerine atıfların bulunduğu ulemâdır.

2.2.2.2.2.1 Edebiyat Alanındakiler

Kendilerini ismen yahut vasfen zikrederek şiir ve sözlerinden yararlandığı kişilerin sayısı kırk beştir. Bunlardan isimleriyle zikredilenlerin dokuzu câhiliyye, altısı sahâbî olmak kaydıyla on üçü muhadram, on üçü İslâmiyyûn ve onu muvelled/muhdes ve sonrası edîplerdir. İbn Cinnî (v. 392/1002) ve İbn Mâlik'e (v. 672/1274) de birer kez atıf yapılan bu gruptaki kişilere toplam doksan sekiz referans gerçekleşmiştir. es-Süyûtî, câhiliyye tabakasındakilere yirmi sekiz, muhadram tabakasındakilere yirmi, İslâmiyyûn

²²¹ İlgili atıflar için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 133, 189, 445.

²²² *A.g.e.*, II, 126, 129; III, 137, 150, 385.

²²³ Tefsîr sahasındakiler için bkz.: *A.g.e.*, I, 22, 29, 51, 93; II, 9, 129. Kırâat için bkz.: *A.g.e.*, III, 176, 384, 387.

tabakasındakilere otuz dört ve müvelledûn/muhdesûn tabakasındakilere ise on bir kez atıf yapmıştır. Ayrıca isimleri verilmeyip sadece kabilelerinden hareketle istişhâd edilen şiirler²²⁴ de vasıflarıyla belirtilenlerdir. İsimleri belirli kişiler üzerinden farklı bir deyişle istişhâdların kendilerine âdiyeti müellif tarafından verilenlerden hareketle edebî referans tarihlendirmesi hicretten önce -84/540 civarından başlatılabilirken nihâyeti 672/1274 yılı olarak tespit edilebilmiştir.²²⁵

İlgili kişilerin hepsinden de aynı düzeyde yararlanmamıştır. Çoğuna birer kez²²⁶ atıfta bulunsa da bazılarına daha fazla yer vermiştir. En fazla ismen söz ve şiirlerinden yararlandığı kişiler ve atıf sayıları verilecektir. Câhiliyye'den İmru'ü'l-Kays'a (ö. -84/540 dolayları) yedi, en-Nâbiğatü'z-Zübyânî'ye (v. -18/604) beş ve Züheyr b. Ebî Sülmâ'ya (v. -13/609) yedi atıfla bu tabakada en fazla referans "Câhiliyye'nin büyük üçlüsü"nedir.²²⁷

Muhadramûn tabakasında yer alan el-A'sâ'ya (v. 7/629) üç, eş-Şemmâh'a (v. 22/643) iki kez, Ka'b b. Züheyr'e (r.a.) (v. 26/645) iki, Lebîd b. Rabî'a'ya (r.a.) (v. 38/669?) iki ve Hassân b. Sâbit'e (r.a.) (v. 54/674) üç kez atıf yapılmıştır.²²⁸

İslâmiyyûn/Sadru'l-İslâm'dan ise el-Ferezdak'a (v. 110/728) sekiz, Cerîr b. 'Atıyye b. el-Hatafâ'ya (v. 114/732) yedi, Zü'r-Rumme'ye (v. 117/735) beş ve el-İclî'ye (v. 130/747) dört kez referansta bulunulmuştur.²²⁹

es-Süyûtî'nin müvelledûn/muhdesûn tabakasına ve sonrasına referansta bulunması önem arz ettiği için ilgili kişilere her ne kadar birisi hariç birer kez atıfta bulunsa da

²²⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 83, 137; II, 514; III, 137.

²²⁵ Başlangıç tarihi için bkz.: *A.g.e.*, I, 78, 166, 284; II, 492; III, 98, 156. Bitişi için bkz.: *A.g.e.*, III, 63.

²²⁶ *A.g.e.*, I, 29, 165, 338; II, 14, 91, 312; III, 43, 125, 295.

²²⁷ İmru'ü'l-Kays için bkz.: *A.g.e.*, I, 78, 166, 284; II, 492; III, 98, 156; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, I-VI, 1. baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1981, I, 194-195; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, I, 195. en-Nâbiğa için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 69, 213, 487; III, 222; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 178-179. Züheyr için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 414; II, 67, 434, 466; III, 81, 196; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, III, 52; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 194-195.

²²⁸ el-E'sâ için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 100; II, 47; III, 356; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 222. eş-Şemmâh için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 353; III, 66; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, III, 175; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 303-305. Ka'b b. Züheyr (r.a.) için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 91, 279; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, V, 226. Lebîd (r.a.) için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 19; III, 108; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 231-232. Hassân b. Sâbit (r.a.) için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 33, 366; II, 302; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 325-326.

²²⁹ el-Ferezdak için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 283, 374, 392; II, 116, 310, 343, 460; III, 158; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, VIII, 93. Cerîr için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 220, 282, 343, 369, 415; III, 173, 175; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 664-665. Zü'r-Rumme için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 379; II, 14, 33, 230; III, 149; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb...*, I, 677-678. Ebû'n-Necm için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 201, 430; II, 305, 484; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, V, 151.

isimlerinin verilmesi fayda sağlayacağından dolayı burada tamamı zikredilecektir. Ayrıca müvelledûn sonrasındaki kişilerden de isimlerini açıkça verdiği kaynakları da belirtilecektir.

1. Müvelledûn'den birisi.²³⁰
2. el-Müerric et-Teğlebî (v. 204/819): Bir atıf.²³¹
3. 'Umâra b. 'Akîl b. Bilâl İbn 'Atıyye (v. 239/853): Ebû'l-Ferac el-İsbehânî (v. 356/967) fesâhatin kendisiyle sonlandığını not eder. Bir atıf.²³²
4. el-Ahfeşü's-sağîr Ebû'l-Hasen Ali b. Süleymân b. el-Fadl (v. 315/927): Bir atıf.²³³
5. Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî (v. 354/965): Bir atıf.²³⁴
6. Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî (v. 392/1002): Bir atıf.²³⁵
7. Ebû'l-'Alâ' el-Me'arrî (v. 449/1057): İki kez.²³⁶
8. Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebî't-Tîb el-Bâharzî (v. 467): Bir atıf.²³⁷
9. Ebû'l-Hasan Ali b. Abdilğaniy el-Fihri el-Husrî el-Karavî el-Endelüsî (v. 488/1095): Bir atıf.²³⁸
10. Cemâlüddîn ibn Mâlik (v. 672/1274): Bir atıf.²³⁹

2.2.2.2.2 Nahiv Ulemâsı

es-Süyûtî, eserinde isimlerini vererek nahiv alanından toplam 233 kişiye atıfta bulunmuştur. Müellifin nahiv sahasındaki referansları 105/723'ten²⁴⁰ kendisine kadar

²³⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 38.

²³¹ A.g.e., III, 374; Ebû'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-e'yan ve ebnâü ebnâi'z-zamân*, (thk.: İhsân 'Abbâs), I-VIII, 1. baskı, Dâru Sâdir, Beyrût, 1994, V, 307.

²³² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 348; Ebû'l-Ferac el-İsfehânî, *el-Eğâmî*, (thk.: Semîr Câbir), I-XXIV, 2. baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrût, t.s., XXIV, 203.

²³³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 202; a.mlf., *Buğye...*, II, 167-168.

²³⁴ A.mlf., *Hem'...*, I, 81; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, I, 115.

²³⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 45; a.mlf., *Buğye...*, II, 132.

²³⁶ A.mlf., *Hem'...*, I, 143, 337; a.mlf., *Buğye...*, I, 315-317.

²³⁷ A.mlf., *Hem'...*, III, 250; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, IV, 272.

²³⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 392; a.mlf., *Buğye...*, II, 176; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, IV, 300.

²³⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 63; a.mlf., *Buğye...*, I, 130-137.

²⁴⁰ A.mlf., *Hem'...*, II, 36.

devam eden bir zaman aralığında gerçekleşmiştir. Hicrî ikinci asırdan itibaren dokuzuncu asrın sonuna kadar her asırdan referansları bulunmaktadır. İkinci asırda on iki, üçüncüde otuz bir, dördüncüde otuz sekiz, beşincide otuz yedi, altıncıda otuz bir, yedincide elli yedi, sekizincide on altı ve döneminden kendisi hariç üç kişiden yararlandığı kesinken, tarihlendirmesi yapılamayan toplam yedi nahiv âlimi kalmıştır.

Burada iki durum söz konusudur. Bunlar özellikle isimlerin tarihlendirilmesi hususunda müellifinin zorlandığı kişiler ve nakillerinden kaynaklanan sıkıntılar şeklinde özetlenebilir. Müellifin kendi yazımından kaynaklananlarda bir tarihe ulaşılabilmektedir. Bu nedenle ilgili mesele sadece âdiyet noktasında özen gösteren bir müellifin içinde bulunduğu durumun netleştirilmesi için sunulmaktadır. Özellikle Ahfeşler'e yapılan atıfların âdiyeti sıkıntı arz etmektedir. Her ne kadar genel kabul²⁴¹ el-Evsat lehine görülse de bu durumu değiştirecek hususlar da mevcuttur. Zira müellif el-Ahfeşü'l-Kebîr Abdülhamîd b. Abdilmecîd Ebû'l-Hattâb Mevlâ Kays b. Se'lebe (v. ?)²⁴² ve el-Ahfeşü'l-evsat: Ebû'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade (v. 210-221/825-836?)²⁴³ için de açıkça kayıtlar koymaktadır.²⁴⁴

Buna benzer hatta müellifin *Hem'u'l-hevâmi*'deki ender durumlarından birisi de Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Yahyâ b. Halef b. Eflah b. Zerkûk Ebû Ömer b. el-Hubâb (v. 545/1150) hakkındadır. es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*'de bu kişi hakkında verilen bilgileri sorguluyor; ancak net bir hüküm ortaya koymadan nakilleri vererek geçiyor. Tespit sorununu tabakâtında da tekrarlıyor ancak nihâyetinde bu kişide karar kılıyor.²⁴⁵

İkinci gruptakiler tarihlendirilemeyenlerdir. Bunların ikisinin kaynaklardan isimleri tespit edilebilmesine rağmen vefât tarihine ulaşılammıştır. Bunlar sadece bir kelimenin

²⁴¹ el-Ahfeş'in *Hem'u'l-hevâmi*'deki görüşleri bir master tezinde tahrîc edilmiştir. Müellifi Ahfeşler arasında bir ayrıma gitmemiştir. Bkz.: Semâh Semîr Selmân Delûl, *Ârâü'l-Ahfeş fi kitâbi hem'i'l-hevâmi 'li's-Süyûtî Cem'an ve tevsîkan ve dirâseten*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2010, el-İslâmiyye Üniversitesi, Gâzze.

²⁴² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 386, 408. Vefât tarihi bilinmemektedir. Ancak kendisine talebelik yapanlara bakıldığında hicrî 150/767'den önce yaşadığı anlaşılmaktadır. Zira talebesi 'Îsâ b. Ömer hicrî 149/766 yılında vefât etmiştir. Diğer talebesi Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (v. 210/825?) da 110/728 yılında dünyaya gelmiştir. Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru e'lâmi'n-nübelâ'*, (thk.: Şu'ayb el-Arnâvût ve diğerleri), I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, y.y., t.s., VII, 200, 323; VII, 200, 323; IX, 445-447; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 74.

²⁴³ A.mlf., *Hem'...*, I, 26, 118, 119, 173, 451; a.mlf., *Buğye...*, I, 590-591.

²⁴⁴ Tüm atıflarda kimin lehine geliştiği hususunda bağlamdaki tartışma, eser ve kişi eşleştirmeleriyle sonuca ulaşılabilir.

²⁴⁵ A.mlf., *Hem'...*, I, 484; a.mlf., *Buğye...*, I, 339.

vezni için kendisine atıf yapılan Ali b. Muhammed el-Ehvâzî Ebû'l-Hasan en-Nahvî el-Edebî (v. ?)²⁴⁶ ile birkaç defa referans gösterilen Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. Yahyâ el-Behârî'dir (v. ?).²⁴⁷ Bununla birlikte bazı şahıslar da nahiv tarihinde birden fazla aynı isimli müellifin varlığından dolayı eşleştirememiştir. Bunların ilki es-Seraksutî'dir. *Buğye*'de pek çok örnek görmek mümkündür.²⁴⁸ İkincisi ise el-Vâsitî'dir. Müellifin tabakâtında örnekleri görülebilir.²⁴⁹

Bunlara benzer bir diğer olgu da verdiği isimlerden bazılarının varlıklarının tespit edilememesidir. Bunların tamamı kaynaklarından yaptığı nakillerle ilgilidir. Bu şekilde dört kişi bulunmaktadır. İlk ikisi İbn Hişâm el-Ensârî'den (v. 761/1360) diğerleri de Ebû Hayyân el-Endelûsî'den (v. 745/1344) yapılan aktarmalardan dolayıdır. Müellif 'Îsâ b. Mevhib ismini verse de tespit edilememiştir.²⁵⁰ Aynı durum Şeyhu İbni'l-Hubbâz için de geçerlidir. Bu kişinin görüşünü naklettiği kaynak da sadece ilgili meseleleri olduğu gibi zikrederek ekstra bir bilgi vermemiştir. Ancak şerhte ismi görülebilen Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed b. Me'âlî b. Mansûr b. Ali Şemsüddîn İbnü'l-Hubbâz el-İrbilî el-Mevsîlî'nin (v. 637/1240) hocasıdır. Buradan hareketle ona yakın bir tarihlendirme verilmesi muhtemeldir.²⁵¹

Ebû Hayyân (v. 745/1344) merkezli nakillerden kaynaklanan belirsizlikler de şöyledir: İlki bir kuralın şiirde geçersizliği ile ilgili görüşlerine yer verilen el-'Alâ' b. Siyâbe'dir. Müellifin ismini ve görüşünü kendisinden naklen verdiği Ebû Hayyân (v. 745/1344) da bir tarih sunmamıştır. Ancak açıklayıcı bir bilgi vermiştir. Ona göre bu kişi Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ' Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Mervân ed-Deylemî'nin (v. 207/883-884) hocasıdır. Bu nedenle ilgili kişi hakkında da yaklaşık bir tarihlendirme

²⁴⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 384. Müellif *Hem'u'l-hevâmi*'de sadece el-Ehvâzî ibaresine yer vermiştir. *Buğye*'sinde el-Ehvâzî kaydıyla üç kişi sunmuştur. Burada Ali b. Muhammed tercih edilmiştir. Çünkü, zikredilenlerden birisi Ebû 'Ali, diğeri de İbn 'Ali'dir. Bu da diğerlerinin onunla tanımlandığını göstermektedir. Bu nedenle mutlak kaydın kendisi için konulduğu düşünülmüştür. Ancak şüphe izale edilemediği için buraya not düşülmüştür. Bkz.: A.mlf., *Buğye...*, I, 129, 310; II, 203.

²⁴⁷ A.mlf., *Hem'...*, I, 409, 412; III, 16; a.mlf., *Buğye...*, I, 407.

²⁴⁸ A.mlf., *Hem'...*, I, 409, 412; a.mlf., *Buğye...*, I, 73, 96, 300, 480; II, 172, 362, 377.

²⁴⁹ A.mlf., *Hem'...*, I, 334; a.mlf., *Buğye...*, I, 26, 221, 225, 237, 253, 297, 364, 428, 516, 523, 561; 53, 76, 103, 206, 222, 260, 262, 326, 363.

²⁵⁰ A.mlf., *Hem'...*, III, 187. İlgili kişinin kimliği hakkında mevcut eserlerde bir bilgi yer almamaktadır. Müellif *Muğni*'deki bilgiyi aktarmıştır. *Muğni*'de herhangi bir bilgi yer almadığı gibi muhakkiki de kişiye ulaşamadığını belirtmektedir. İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebib 'an kütübi'l-e'arîb*, (thk.: Dr. Abdillatîf Muhammed el-Hatîb), I-VII, et-Türâsü'l-'Arabî, Kuveyt, t.s., III, 144.

²⁵¹ İlgili bilgi ve veriler için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 22, 241, 247, 365, 526; II, 26, 27, 120, 287, 363, 470, 519; III, 182. A.mlf., *Buğye...*, I, 304.

düşünülebilir.²⁵² Aynı müelliften yapılan bir diğer belirsiz aktarım ‘Îsâ isminin “عيسا” şeklinde elif ile yazılabileceği görüşüne yer verilen ‘Îsâ el-Maltî’dir.²⁵³

Bu bağlamda son olarak iki tespit verilecektir. Tevakkuf etmesi örnek gösterilen²⁵⁴ Ebû Abdillah (Muhammed b. Abdilcebbâr b. Muhammed) es-Sûsî et-Tunûsî er-Ru‘aynî (v. 655+?) de Ebû Hayyân (v. 745/1344) nakilleri arasındadır. Her ne kadar çeşitli sıkıntılar meydana gelse²⁵⁵ de kesin bir tarih kaydı koyabilme ihtimalinden dolayı bu bağlamda değerlendirilmemiştir. Burada belirtilecek son kişi diğerlerinden farklı bir özelliğe sahip Ebû'l-Velîd el-Vahşî'dir.²⁵⁶

İlgili isim mevcut tahkîklerin tamamında bu şekilde kaydedilmiştir. Ancak en-Na‘sânî'nin (v. 1943) tahkîksiz neşrinde “أبو الوليد التونسي” şeklinde yer almaktadır.²⁵⁷ Ayrıca “الوحشي” şeklinde nahiv alanında kimseye ulaşılamamıştır. Buradan hareketle mahtûtâtına ve naklin kaynağına gidilmiştir. Mahtût nüshalarda “الوطني ve الوحش, الوحشي, التونسي” ibareleri görülmüştür.²⁵⁸ Kaynağında ise ilgili isim “أبو الوليد الوقش” şeklinde verilmiştir. Bu kişi de Hişâm b. Ahmed b. Hişâm b. Hâlid b. Sa‘îd Ebû'l-Velîd el-Vakş/İbnü'l-Vakşî'dir (v. 489/1096).²⁵⁹

Müellif yararlandığı ulemânın herbirisine farklı atıflarda bulunmuştur. Örneğin kimisini sadece bir kez referans gösteren es-Süyûtî kimisini neredeyse her iki sayfanın

²⁵² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 305; a.mlf., *Buğye...*, II, 333. Kaynaktaki asıl hali için bkz.: Ebû Hayyân el-Endelûsî, *İrtişâfî'd-darb min lisâni'l-'Arab*, (thk.: Dr. Receb Osman Muhammed ve Dr. Ramazan Abdüttevâb), I-V, 1. baskı, Mektebetü'l-Hâncî bi'l-Kâhire, Kâhire, 1998, IV, 1669.

²⁵³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 484.

²⁵⁴ A.g.e., II, 502.

²⁵⁵ *Hem'u'l-hevâmi*’de ismini ve görüşünü Ebû Hayyân’dan (v. 745/1344) naklettiği bu kişiyi müellif *Buğye*’sinde tam künyesiyle tarihsiz belirtmiştir. Ancak bu şahıstan ders alan 644/1246 yılında doğan bir başkasının da hayatını kaleme almıştır. Ayrıca İbn Hacer (v. 852/1449) de 655/1257 yılında *el-Buhâri* dersinden bahsetmiştir. Bu nedenle 655/1257 yılından sonra vefât ettiği düşünülmektedir. İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürarü'l-kâmine...*, I, 23; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *İrtişâf...*, II, 786; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 153, 191.

²⁵⁶ A.mlf., *Hem'...*, II, 350.

²⁵⁷ Tahkîkler için bkz.: A.mlf., *Hem'...*, (thk.: Mükerrerem), IV, 178; a.g.e., (thk.: el-Hindâvî), II, 434; a.g.e., (thk.: Şemseddîn), II, 350. en-Na‘sânî için bkz.: A.g.e., (nşr.: en-Na‘sânî), II, 26.

²⁵⁸ A.g.e., (mahtût), Tûnus Ahmediyye Kütüphanesi Kısmü'l-Mahtûtât/nahv 4183 numara vr. 122 a; 4184 numara vr. 96 b.

²⁵⁹ Şemsüddîn ez-Zehabî, *Siyer...*, XIX, 135; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *İrtişâf...*, IV, 1741; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 327-328; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E‘lâm...*, VIII, 84.

birisinde zikretmiştir. Birer kez değindiği kişilerin dahi konu ve konumları itibariyle önemleri izahı gerektirmeyecek derecede bârızdır. Müellifin diğerlerine nazaran çok daha fazla referansta bulunduğu bazı kaynaklar aşağıda zikredilecektir:

1. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîruddîn el-Endelûsî (v. 745/1344): 981 kez.²⁶⁰
2. Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh b. Mâlik (v. 672/1274): 745 kez.²⁶¹
3. Ebû Bişr ‘Amr b. Osman b. Kunbur Sîbeveyhi (v. 180/796-797?): 545 kez.²⁶²
4. Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ’ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Mervân ed-Deylemî (v. 207/883-884): 323 kez.²⁶³
5. el-Ahfeş: Genel kanâatle el-Evsat’a yorulsa da kesin bir sonuca ulaşılmadığının altı çizilmelidir. 267 kez.²⁶⁴
6. Ebû’l-Hasen Ali b. Hamza b. Abdillâh b. Osman el-Kisâî (v. 189/805?): 228 kez.²⁶⁵
7. Ebû’l-Hasen Ali b. Mü’min b. Muhammed b. Ali b. ‘Usfûr el-Hadramî el-İşbîlî (v. 663/1265?): 217 kez.²⁶⁶
8. Ebû’l-‘Abbâs el-Müberrid Muhammed b. Yezîd b. ‘Abdilekber el-Ezdî el-Basrî (v. 285/898): 198 kez.²⁶⁷
9. Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî (v. 761/1360): 159 kez.²⁶⁸
10. Ebû Ali el-Fârisî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr b. Muhammed b. Süleyman (v. 377/987-988): 157 kez.²⁶⁹
11. Ebû’l-Feth Osman b. Cinnî (v. 392/1006): 102 kez.²⁷⁰

²⁶⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 280-285; a.mlf., *Hem’...*, I, 329, 524; II, 244, 421; III, 201, 461.

²⁶¹ A.mlf., *Buğye...*, I, 130-137; a.mlf., *Hem’...*, I, 80, 450; II, 50, 450; III, 90, 180, 360.

²⁶² A.mlf., *Buğye...*, II, 229-230; a.mlf., *Hem’...*, I, 109, 370, 505; II, 88, 275, 459; III, 99, 353, 482.

²⁶³ A.mlf., *Buğye...*, II, 333; a.mlf., *Hem’...*, I, 137, 515; II, 56, 297, 454; III, 118, 476.

²⁶⁴ A.g.e., I, 35, 206, 522; II, 8, 228, 462; III, 25, 250, 455.

²⁶⁵ A.mlf., *Buğye...*, II, 162-164; a.mlf., *Hem’...*, I, 231, 325, 527; II, 200, 300, 500; III, 36, 206, 456.

²⁶⁶ A.mlf., *Buğye...*, II, 210; a.mlf., *Hem’...*, I, 97, 300, 501; II, 28, 286, 464; III, 55, 270, 483.

²⁶⁷ A.mlf., *Buğye...*, I, 269-271; a.mlf., *Hem’...*, I, 102, 336, 500; II, 47, 252, 460; III, 26, 329, 462.

²⁶⁸ A.mlf., *Buğye...*, II, 68-70; a.mlf., *Hem’...*, I, 54, 261, 520; II, 115, 345, 505; III, 134, 182, 240.

²⁶⁹ A.mlf., *Buğye...*, I, 496-498; a.mlf., *Hem’...*, I, 46, 264, 499; II, 99, 271, 438; III, 63, 216, 483.

12. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sery b. es-Sehl ez-Zeccâc (v. 321/933): 100 kez.²⁷¹
13. Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh b. el-Merzübân es-Sîrâfî (v. 368/979): 91 kez.²⁷²
14. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî (v. 175/791?): 86 kez.²⁷³
15. Muhammed b. es-Seriyy el-Bağdâdî Ebû Bekr b. es-Serrâc (v. 316/929): 83 kez.²⁷⁴
16. Ebû Abdillâh Hişâm b. Mu'âviye ed-Darîr (v. 209/824-825): 74 kez.²⁷⁵
17. Ebû Abdîrrahmân Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (v. 182/798-799): 72 kez.²⁷⁶
18. Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm İbn Keysân (v. 320/932): 65 kez.²⁷⁷
19. Ebû Zeyd Ebû Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh İbn Asbağ b. Habîş İbn Sa'dûn İbn Fettûh es-Süheyli el-Has'amî el-Endelusî (v. 581/1186): 65 kez.²⁷⁸
20. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî (v. 538/1144): 64 kez.²⁷⁹
21. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed Nizâmuddîn İbn Harûf el-Endelûsî (v. 609/1212-1213): 64 kez.²⁸⁰
22. Ebû Ali eş-Şelevbîn Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdillâh el-İşbilî el-Ezdî (v. 645/1247): 62 kez.²⁸¹
23. Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî el-Basrî (v. 225/839-840): 60 kez.²⁸²
24. Ahmed b. Yahyâ Ebû'l'Abbâs Se'leb (v. 291/903-904)²⁸³: 54 kez.²⁸⁴

²⁷⁰ Celâluddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 132; a.mlf., *Hem'...*, I, 56, 221, 424; II, 162, 223, 428; III, 127, 257, 452.

²⁷¹ A.mlf., *Buğye...*, I, 411-413; a.mlf., *Hem'...*, I, 69, 460; II, 48, 275, 518; III, 68, 207.

²⁷² A.mlf., *Buğye...*, I, 507-509; a.mlf., *Hem'...*, I, 106, 363, 501; II, 36, 160, 493; III, 152, 340, 454.

²⁷³ A.mlf., *Buğye...*, I, 557-560; a.mlf., *Hem'...*, I, 158, 262, 436; II, 56, 294, 509; III, 86, 365, 474.

²⁷⁴ A.mlf., *Buğye...*, I, 109-110; a.mlf., *Hem'...*, I, 85, 335, 515; II, 108, 202, 417; III, 23, 215, 378.

²⁷⁵ A.mlf., *Buğye...*, II, 328; a.mlf., *Hem'...*, I, 77, 280, 525; II, 10, 190, 379; III, 40, 169, 187.

²⁷⁶ A.mlf., *Buğye...*, II, 365; a.mlf., *Hem'...*, I, 103, 496; II, 51, 277, 516; III, 125, 462.

²⁷⁷ A.mlf., *Buğye...*, I, 18-19; a.mlf., *Hem'...*, I, 201, 392; II, 270, 412; III, 31, 146, 450.

²⁷⁸ A.mlf., *Buğye...*, II, 81-82; a.mlf., *Hem'...*, I, 98, 263, 523; II, 80, 245, 517; III, 96, 193, 336.

²⁷⁹ A.mlf., *Buğye...*, II, 279-280; a.mlf., *Hem'...*, I, 50, 260, 470; II, 89, 204, 507; III, 116, 146, 168.

²⁸⁰ A.mlf., *Buğye...*, II, 203; a.mlf., *Hem'...*, I, 66, 362, 507; II, 18, 108, 488; III, 55, 185, 453.

²⁸¹ A.mlf., *Buğye...*, II, 224-225; a.mlf., *Hem'...*, I, 116, 360, 597; II, 95, 200, 471; III, 63, 214, 403.

²⁸² A.mlf., *Buğye...*, II, 8-9; a.mlf., *Hem'...*, I, 127, 202, 515; II, 63, 237, 463; III, 100, 207, 450.

25. Osman b. Ömer b. Ebû Bekir b. Yûnus Cemâlüddîn Ebû ‘Amr İbnü’l-Hâcib (v. 646/1249): 49 kez.²⁸⁵
26. Radyüüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Ensârî eş-Şâtîbî (v. 684/1285): 40 kez.²⁸⁶
27. Ebû’l-Huseyn Süleymân b. Muhammed b. Abdillâh es-Sebâî el-Mâlikîyy İbnü’t-Tarâve (v. 528/1134): 38 kez.²⁸⁷
28. Ebû’l-Huseyn ‘Ubeydullah b. Ahmed b. ‘Ubeydillâh Muhammed İbn Ebî’r-Rebî‘ el-Kuraşî el-Osmanî el-İşbîlî (v. 688/1289-1290)²⁸⁸: 35 kez.²⁸⁹
29. Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (v. 339/950-951): 32 kez.²⁹⁰
30. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Tâhir el-Ensârî el-İşbîlî el-Hiddeb (v. 559/1163-1164): 31 kez.²⁹¹
31. Ebû’l-Hakem el-Hasen b. Abdirrahmân b. Abdirrahîm b. Ömer b. Abdirrahmân İbn ‘Uzra el-Ensârî el-Evsî el-Hadrâvî (v. 644/1247+?): 30 kez.²⁹²

2.2.2.2.3 Kitaplar

es-Süyûtî’nin yüz civarında kitaptan meydana getirdiği muhtasarını şerh ederken daha fazla esere referansta bulunduğu aşikardır. Tespit edilebildiği kadarıyla hafızasından yahut metinden yararlanarak²⁹³ ismini belirttiği toplam 181 eserle hicrî ikinci asrın ilk yarısından itibaren kendi telifleri hariç en son 879/1474 yılına kadar getirilebilecek bir

²⁸³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 396-397; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, (thk.: Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Mustafâ), I-XXIX, 1. baskı, Dâru İhyâü’t-Türâsî’l-‘Arabî, Beyrût-Lübân, 2000, VIII, 8.

²⁸⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 40, 272, 409; II, 29, 218, 437; III, 143, 344, 482.

²⁸⁵ A.mlf., *Buğye...*, II, 134-135; a.mlf., *Hem’...*, I, 65, 320, 489; II, 51, 201, 381.

²⁸⁶ A.mlf., *Buğye...*, I, 194-195; a.mlf., *Hem’...*, I, 20, 295, 428; II, 8, 380, 444.

²⁸⁷ A.mlf., *Buğye...*, I, 602; a.mlf., *Hem’...*, I, 31, 334, 430; II, 114, 281, 511; III, 11, 118, 360.

²⁸⁸ İsmâ‘îl Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-‘ârifîn esmâü’l-müellifîn ve âsâru’l-musannifîn*, I-II, Milli Eğitim Basımevi (Ofset Baskı), İstanbul 1951, I, 649.

²⁸⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 77, 319, 400; II, 81, 266, 416; III, 22, 99, 215.

²⁹⁰ A.mlf., *Buğye...*, II, 77; a.mlf., *Hem’...*, I, 40, 125, 460; II, .

²⁹¹ A.mlf., *Buğye...*, I, 28; a.mlf., *Hem’...*, I, 159, 189, 385; II, 353, 378, 396; III, 105, 143, 340.

²⁹² A.mlf., *Buğye...*, I, 510; a.mlf., *Hem’...*, III, 276.

²⁹³ Şerhte daha fazla kaynak kullanıldığına dair bkz.: A.mlf., *Hem’...*, I, 17. Böyle bir kaydın konması müellifin daha önce okuduğu bir eserden aklında kaldığı kadarıyla nakilde bulunması ve bunu kayıt altına almasından dolayıdır. Bkz.: *A.g.e.*, III, 474.

zaman aralığına sahip eser kaynakçası bulunmaktadır.²⁹⁴ Ancak dile getirildiği gibi bu sayı sadece ismen zikredilen eserler içindir. Bunlar dışında müelliflere izâfe edilerek verilen pek çok görüş bulunmaktadır. Bundan dolayı yararlanılan eser ve müellif sayıları arasında büyük bir fark görülmektedir. Bu kitaplar alan dışı ve alan içi eserler şeklinde iki başlıkta ele alınacaktır.

2.2.2.2.3.1 Alan Dışı/Dolaylı Eserler

Kaynaklarının yirmi dokuz tanesi doğrudan Arap dili hakkında kaleme alınmayıp konuları ve bazı meselelerinden dolayı diğer ilmî disiplinlerden atıfta bulunulan eserlerdir. Tefsîr metinlerine yapılan toplam yedi atfın dördü *el-Keşşâf* ve hâşiyelerindedir.²⁹⁵ Bunun dışında garîbu'l-Kur'ân ve tefsîr metodolojisinde kaleme alınmış eserlere de referanslar vardır. Aynı sahada değerlendirilebilecek kırâat literatüründeki eserlere ise üç kez²⁹⁶ değinilmiştir.

Alan dışı kaynak eserlerinin çoğunluğunu hadîs kitapları meydana getirmektedir. Kendilerinden alıntıda bulunurken isimlerini belirttiği on hadîs eserinden on referansla en fazla el-Buhârî'nin (v. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh*'inden yararlanmıştır. es-Süyûtî'nin özellikle gramatik açıklamalarla kendisine bir şerh yazmasına rağmen İmâm Mâlik'in (v. 179/795) *el-Muvatta*'na doğrudan bir referansın yer almaması dikkat çekmektedir. *es-Sahîhayn* ise başlı başına bir referans kaynağıdır.²⁹⁷

İbn Hişâm'ın (v. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si ve İbn Sa'd'ın (v. 230/845) *et-Tabakât*'ını da zikreden es-Süyûtî, fıkıh alanında babasına âit bir risâleye ve Şâfi'î furû'una dair *Silsiletü'l-vâsil* adlı esere değinir.²⁹⁸ Ayrıca üç farklı usûlü'l-fikh temalı esere de yer veren müellif bunlardan sadece Fahrüddîn er-Râzî'nin (v. 606/1210) *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*'ını muhteva açısından değerlendirmiştir. Diğer ikisini ise sistem ve telif

²⁹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 478; III, 282.

²⁹⁵ *el-Keşşâf* dışındakiler için bkz.: A.g.e., I, 22, 29, 51. *el-Keşşâf* için bkz.: A.g.e., II, 382, 484, 509.

²⁹⁶ A.g.e., I, 93; II, 9, 129; III, 176, 384, 387.

²⁹⁷ *el-Buhârî* için bkz.: A.g.e., I, 24; II, 297, 380, 383, 431, 432, 452; III, 16, 251. *es-Sahîhayn* için bkz.: A.g.e., I, 19, 26; III, 360, 440; III, 141.

²⁹⁸ *es-Sîre* için bkz.: A.g.e., III, 282. İbn Sa'd'ın eseri için bkz.: A.g.e., I, 29. Babasının eseri için bkz.: A.g.e., III, 12. *Silsile* için bkz.: A.g.e., I, 59.

yönlerinden etkilendiği için zikretmiştir.²⁹⁹ Alan dışı eserlerde kendisine âit sadece tek bir eserine yer vermiştir ki o da *el-İtkân*'³⁰⁰ıdır.

2.2.2.2.3.2 Alan İçi/Doğrudan Eserler

Arap dilinin ilmî açılardan ele alındığı çeşitli alanları kapsayan bu başlık Arap dili ile ilgili *Hem 'u'l-hevâmi*'de ismen zikredilen nahiv, edebiyat ve sözlük çalışmalarını kapsamaktadır. Burada ilgili eserlerin isimlerinin es-Süyûtî tarafından açıkça verilmesi esastan hareketle bir tespitte bulunulduğu hatırlatılmalıdır. Alan için eserlerin toplam sayısı 152'dir. Aşağıda farklı başlıklar altında ele alınacak bu eserlerin muhteva açısından diğer başlıklarda da değerlendirilmesi imkân dâhilindeyse de ana dağılım eserlerin yazılış amaçları ve kullanımları açılarından sınırlandırmaya binâen belirlenmiştir.

2.2.2.2.3.2.1 Nahiv Eserleri

Hem 'u'l-hevâmi'de yararlanılan, Arap dilinin çeşitli ilmî disiplinlerinde kaleme alınan 152 eserin 126'sı nahiv alanındadır. Her ne kadar bu başlıkta değerlendirilen eserler arasında edebiyat ve sözlük kategorisine dâhil edilebilecek eserler görülse de ilgili teliflerin müellifçe *Hem 'u'l-hevâmi*'deki işlevlerinin nahiv esaslılığından hareketle burada konumlandırıldığı belirtilmelidir. Kullanımları itibariyle sadece edebiyat ve sözlük sahasına girenler ilerleyen başlıklarda ele alınacaktır.

es-Süyûtî'nin kendisine âit "metin" özelliğindeki bir muhtasarı yine kendisinin şerh etmesi gibi, İslâmî ilimlerin telif geleneğinde metin özelliği taşıyan yahut taşımasını, bir eser hakkında bazen müellifi bazen de diğer yazarlar şerh, hâşiye, ihtisâr gibi farklı çalışmalar kaleme alırlar. Müellif de şerhinde bazı köşe taşı metinlere hakkında yapılan çeşitli çalışmalarla yer vermiştir. İlgili 126 nahiv eserinin altmış sekizi metin özelliği taşımaktayken, elli sekiz tanesi bunlar hakkında yapılan şerh, ihtisâr ve yeniden tasnif esasına göre kaleme alınmıştır.

Her ne kadar bu elli sekiz kaynağın herbirisi önem arz etse de bazıları hakkında yapılan çalışmalar es-Süyûtî'nin telifinde özel bir yere sahiptir. Bu önem, bir eserin hakkında oluşan literatürle birlikte değerlendirilmesidir. Zira bahse konu elli sekiz eserin kırk tanesi metinler üzerindeki çalışmalara âit olduğu gibi özellikle aşağıda işaret edilecek

²⁹⁹ *el-Mahsûl* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 22. Diğerleri için bkz.: *A.g.e.*, I, 59, 256.

³⁰⁰ *A.g.e.*, II, 9, 129.

otuz altı tanesi es-Süyûtî'nin yedi kaynağı hakkındadır. Bu, farklı çalışmalara konu edilmiş bir eserden yola çıkılarak meydana gelen çeşitli yorumların değerlendirilmesinin de bir göstergesidir.

Sîbeveyhi'nin (v. 180/796-797?) *el-Kitâb*'ı dört şerh, bir hâşiye, bir muhtasar ve bir de konuların yeniden tasnif edilerek ele alındığı yedi farklı eserle temsil edilmiştir.³⁰¹ Ebû Ali el-Fârisî'nin (v. 377/987-988) *el-Îdâh fi'n-nahv*'ı ise hakkında dört farklı şerh çalışmasıyla birlikte yer almıştır.³⁰² İbn Cinnî'nin (v. 392/1006) *el-Lüma*'ı iki,³⁰³ İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) *el-Kâfiye*'si dört şerhi³⁰⁴ ile birlikte değerlendirilmiştir. İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *el-Elfiyye*'si ise beş şerhi ve bir de şerhinin üzerine yapılan hâşiyesi ile konu edilmiştir.³⁰⁵ Yine İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *Teshîlü'l-fevâhid ve tekmîlü'l-mekâsîd*'ı bir hâşiyesi, dört farklı şerhi, bir şerhine yapılan muhtasarı ve bir de şerhin tekmilesiyle toplam hakkındaki yedi çalışmayla yer bulmuştur.³⁰⁶ İbn Hişâm el-Ensârî'nin (v. 761/1360) *Muğni'l-lebîb*'i iki şerhi, iki hâşiyesi ve bir muhtasarıyla kaynaklar arasında yer almıştır.³⁰⁷

Şerhinde müstakil eser şeklinde değerlendirilen altmış sekiz telife yer veren es-Süyûtî'nin *el-Kitâb*'la başlayan nahiv eserlerine atfı, kendi telifleri hariç *Şerhü'l-Î'râb 'an kavâ'idî'l-e'râb*'ıyla³⁰⁸ Muhyiyüddîn el-Kâfiyecî'de (v. 879/1474) sonlanır. Ancak kullandığı 126 nahiv eserine aynı düzeyde referansta bulunmamıştır. Bazı eserlere bir ya da birkaç kez atıfta bulunurken kimilerini oldukça fazla referans gösterir. Örneğin hakkındaki tüm çalışmalarla birlikte *el-Kitâb*'a yapılan atıflar sadece on beştir.³⁰⁹

³⁰¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 466, 484; II, 84, 320, 508; III, 7, 69, 363, 375. Şerhler için bkz.: A.g.e., II, 156, 309; III, 62, 363. Hâşiye için bkz.: A.g.e., II, 122. Muhtasar için bkz.: A.g.e., II, 303, 316. Yeni tasnif için bkz.: A.g.e., I, 425.

³⁰² A.g.e., I, 64, 435. Şerhler için bkz.: A.g.e., I, 41, 97, 314, 435, 526; II, 74, 357, 508; III, 138, 192, 346, 398.

³⁰³ A.g.e., I, 391, 430, 495; II, 120, 140, 196; III, 340.

³⁰⁴ A.g.e., I, 30, 92, 328, 393; II, 130, 335, 415, 476, 519; III, 75, 202, 387.

³⁰⁵ A.g.e., I, 20, 213; II, 335, 370, 433. Şerhler için bkz.: A.g.e., I, 48, 207, 217; II, 118, 137, 519; III, 240, 288. Hâşiye için bkz.: A.g.e., III, 240.

³⁰⁶ A.g.e., I, 18, 252, 520; II, 22, 308, 496; III, 35, 308, 483. Hâşiye için bkz.: A.g.e., III, 134. Şerhler için bkz.: A.g.e., I, 20, 79, 201, 244; II, 32, 351, 476, 495; III, 132, 192, 216, 465. Muhtasar için bkz.: A.g.e., I, 18, 57, 486; II, 201, 380, 446; III, 104, 184, 351. Tekmil için bkz.: A.g.e., II, 470.

³⁰⁷ Şerh için bkz.: A.g.e., I, 50, 426. Hâşiye için bkz.: A.g.e., II, 26, 129; III, 184. Muhtasar için bkz.: A.g.e., II, 460.

³⁰⁸ A.g.e., I, 50.

³⁰⁹ A.g.e., I, 425, 466, 484; II, 84, 122, 156, 303, 309, 316, 320, 508; III, 7, 62, 69, 363, 375.

Metinlerden müellifin kendilerine yaptığı atıfların sayı değeri bakımından isimleri zikredilebilecek eserler şunlardır: 109 kez İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *Teshîlü'l-fevâhid ve tekmîlü'l-mekâsîd*'ına;³¹⁰ otuz beşi "Sâhibü'l-Basît" künyesiyle toplamda yetmiş üç defa Dıyâuddîn b. 'Alec'in (v. 688/1289) *el-Basît*'ine³¹¹; kırk üç kez İbn Hişâm el-Ensârî'nin (v. 761/1360) *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârîb*'ine;³¹² otuz yedi kez İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *Şerhu'l-Kâfiye*'sine;³¹³ yirmi beş kez Ebû Hayyân'ın (v. 745/1344) *Şerhu't-Teshîl*'i ve yirmi bir kez *İrtişâfu'd-darb fî lisâni'l-'Arab*'ına;³¹⁴ on biri "Sâhibü'l-Bedî'" ibaresiyle toplam on dokuz kez Muhammed b. Mes'ûd el-Ğaznî İbnü'z-Zekî'nin (v. 421/1030-1031) *el-Bedî' fî'n-nahv*'ine;³¹⁵ on altı kez İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *Şerhu't-Teshîl*'ine;³¹⁶ dördü "sâhib" ibaresiyle toplam on altı kez Ebû Abdillah Muhammed b. Yahyâ b. Hişâm el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî'nin (v. 646/1248) *el-İfsâh bi-fevâidi'l-İdâh*'ına³¹⁷ ve on bir kez İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *el-Kâfiyetü's-şâfiye fî'n-nahv*'ine³¹⁸ değinilmiştir.

Temel itibariyle İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *Teshîlü'l-fevâhid ve tekmîlü'l-mekâsîd*'ı ve Ebû Hayyân'ın (v. 745/1344) *İrtişâfu'd-darb fî lisâni'l-'Arab*'ına dayanarak 100 kadar kaynaktan derlediği ve gerekli eklemelerle kaleme aldığı muhtasarını³¹⁹ şerh ederken es-Süyûtî'nin yararlandığı nahiv kaynaklarının yarısı on dört müellife âittir. En fazla eserse kendisininidir. Birden fazla eserinden yararlanan müellifler ve telifleri aşağıda sıralanmıştır.

On bir eseriyle es-Süyûtî: *Te'lifun*: "مسألة ضريبي زيدا قائما" hakkında, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv*, *el-Fethu'l-garîb 'alâ Muğni'l-lebîb*, *el-Müzhir*, *en-Nüket 'alâ'l-Elfiyyeti*, *es-*

³¹⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 18, 252, 520; II, 22, 308, 496; III, 35, 308, 483.

³¹¹ "Sâhibü'l-Basît" için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 370. Kişi bilgileri için bkz.: A.g.e., II, 370; Ahmed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*, 2. baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, t.s., s. 265. Örnekler için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 90, 265, 444; II, 15, 251, 503; III, 21, 103, 373.

³¹² A.g.e., I, 49, 225, 327; II, 26, 380, 509; III, 92, 182, 187.

³¹³ A.g.e., I, 30, 92, 393; II, 130, 335, 519; III, 75, 202, 387.

³¹⁴ *Şerhu't-Teshîl* için bkz.: A.g.e., I, 52, 201, 351; II, 59, 348, 495; III, 77, 216, 465. *İrtişâf* için bkz.: A.g.e., I, 18, 57, 486; II, 201, 380, 446; III, 104, 184, 351.

³¹⁵ Kişi bilgileri için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, I, 245. Örnekler için blz: A.mlf., *Hem'...*, I, 67, 142, 369; II, 39, 219, 448; III, 127, 160, 476.

³¹⁶ A.g.e., I, 20, 26, 67, 79; II, 32, 340, 476; III, 71, 75, 132, 192.

³¹⁷ A.g.e., I, 97, 314, 526; II, 74, 357, 508; III, 138, 346, 398.

³¹⁸ A.g.e., I, 26, 64, 393; II, 162, 227, 335; III, 175, 304, 387.

³¹⁹ A.g.e., I, 17-18.

Silsiletü'l-müveşşeha fi'l-'Arabiyye, *Hâşiyetü'l-Muğnî*, *Te'lîfun* (Hemzenin nidâ' için kullanılması hakkında: *Katru'n-nedâ fi vurûdi'l-hemzeti li'n-nidâ'*), *Te'lîfun* (Kuhl meselesi hakkında), *Şerhu Elfiyyeti'l-Me'ânî* (*el-Metâli'u's-se'ide*) ve *Usûlü'n-nahv*.³²⁰

On eseriyle İbn Hişâm el-Ensârî (v. 761/1360): *el-Câmi' fi'n-nahv*, *el-Î'râb 'an kavâ'idi'l-E'râb*, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, *Havâşî Şerhi'l-Elfiyye li'bni'n-Nâzım*, *Havâşî't-Teshîl*, *Muğnî'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, *Risâletün "هلم حرا"* ibaresinin Arapçalığına dair, *Şüzûru'z-zeheb*, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb* ve *Şerhu't-Teshîl*.³²¹

Dokuz eseriyle İbn Mâlik (v. 672/1274): *el-Elfiyyetü fi'n-nahv*, *en-Nüket 'alâ'l-Hâcibiyye*, *Sebkü'l-manzûm ve fekkü'l-mahtûm*, *Şerhu'l-'Umde* ('Umdetü'l-hâfiz ve 'idetü'l-lâfiz), *Şerhu'l-Kâfiye*, *Şerhu't-Teshîl*, *Şevâhidü't-tevdîh ve't-tashîh li-müşkilâti'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*, *Teshîlü'l-fevâhid ve tekmîlü'l-mekâsıd* ve *el-Kâfiyetü's-şâfiye fi'n-nahv*.³²²

Altı eseriyle Ebû Ali el-Fârisî (v. 377/987-988): *el-'Askeriyyât*, *el-Basriyyât*, *el-Halebiyyât fi'n-nahv*, *el-İdâh fi'n-nahv*, *el-İğfâl fîmâ eğfelehü'z-Zeccâc mine'l-me'ânî* ve *et-Tezkiratü fi'n-nahv*.³²³

Dört eseriyle İbn Cinnî (v. 392/1006): *el-Hasâis*, *el-Hâturiyyât*, *el-Lüma'* ve *el-Munsif*.³²⁴

³²⁰ *Te'lif* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 339. *el-Eşbâh* için bkz.: A.g.e., I, 74, 97, 233, 376; III, 416, 439. *el-Feth* için bkz.: A.g.e., I, 426. *el-Müzhir* için bkz.: A.g.e., III, 423, 427, 440. *en-Nüket* için bkz.: A.g.e., II, 63. *es-Silsile* için bkz.: A.g.e., I, 59, 235. *Hâşîye* için bkz.: A.g.e., II, 129; III, 184. Hemze hakkındaki *te'lif* için bkz.: A.g.e., II, 26. "Kuhl meselesi" hakkındaki *te'lif* için bkz.: A.g.e., III, 73. *Şerhu'l-Elfiyye* için bkz.: A.g.e., II, 9. *Usûl* için bkz.: A.g.e., I, 97, 334, 338.

³²¹ *el-Câmi* için bkz.: A.g.e., I, 393, 520; II, 236. *el-Î'râb* için bkz.: A.g.e., II, 460. *Evdahu'l-mesâlik* için bkz.: A.g.e., I, 207; II, 118, 519. *Havâşî Şerhi'l-Elfiyye* için bkz.: A.g.e., III, 240. *Havâşî't-Teshîl* için bkz.: A.g.e., III, 134. *Muğnî* için bkz.: A.g.e., I, 49, 277, 328; II, 122, 213, 480; III, 92, 182, 187. *Risâle* için bkz.: A.g.e., III, 86. *Şüzûr* için bkz.: A.g.e., I, 54. *Şerhu Şüzûr* için bkz.: A.g.e., II, 246, 441. *Şerhu't-Teshîl* için bkz.: A.g.e., II, 26.

³²² *el-Elfiyye* için bkz.: A.g.e., I, 20, 213; II, 335, 370, 433. *en-Nüket* için bkz.: A.g.e., II, 415. *Sebk* için bkz.: A.g.e., II, 388, 395, 436. *Şerhu'l-'Umde* için bkz.: A.g.e., II, 236, 237. *Şerhu'l-Kâfiye* için bkz.: A.g.e., I, 30, 92, 393; II, 130, 335, 519; III, 75, 202, 387. *Şerhu't-Teshîl* için bkz.: A.g.e., I, 20, 26, 67, 79; II, 32, 340, 476; III, 71, 75, 132, 192. *Şevâhid* için bkz.: A.g.e., I, 25. A.g.e., I, 18, 252, 520; II, 22, 308, 496; III, 35, 308, 483. *el-Kâfiye* için bkz.: A.g.e., I, 26, 64, 393; II, 162, 227, 335; III, 175, 304, 387.

³²³ *el-'Askeriyyât* için bkz.: A.g.e., I, 69; II, 397; III, 390. *el-Basriyyât* için bkz.: A.g.e., II, 397. *el-Halebiyyât* için bkz.: A.g.e., I, 368. *el-İdâh* için bkz.: A.g.e., I, 64, 435. *el-İğfâl* için bkz.: A.g.e., II, 307. *et-Tezkira* için bkz.: A.g.e., II, 397.

³²⁴ *el-Hasâis* için bkz.: A.g.e., I, 45, 58, 60, 70, 123. *el-Hâturiyyât* için bkz.: A.g.e., I, 56. *el-Lüma'* için bkz.: A.g.e., I, 364. *el-Munsif* için bkz.: A.g.e., III, 403.

Dört eseriyle İbn Hişâm el-Ensârî el-Hazrecî (v. 646/1248): *el-İfsâh bi-fevâidi'l-Îdâh*, *el-Kâfiye*, *Emâlî* ve *Şerhu'l-Vâfiye*.³²⁵

Dört eseriyle Ebû'l-Hasen Ali İbn 'Usfûr (v. 663/1265?): *Şerhu Cümeli'l-kebîr*, *Şerhu Cümeli's-sağîr*, *Şerhu'l-Îdâh* ve *Şerhu'l-Kânûn*.³²⁶

Üç eseriyle el-Ahfeşü'l-evsat (v. 210-221/825-836?): *el-Evsat fî'n-nahv*, *el-Mesâ'ilü'l-kebîr* ve *el-Vâhid ve'l-cem' fî'l-Kur'ân*.³²⁷

Üç eseriyle ez-Zemahşerî (v. 538/1144): *el-Keşşâf*, *el-Enmûzec* ve *el Mufassal*.³²⁸

Üç eseriyle Ebû'l-Bekâ' Muhibbüddîn Abdullah İbnü'l-Huseyn el-'Ukberî (v. 616/1219): *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ' ve'l-i'râb*, *et-Tebyîn* ve *et-Telkîn fî'n-nahv*.³²⁹

Üç eseriyle Ebû Hayyân el-Endelusî (v. 745/1344): *et-Tezkira fî'l-'Arabiyye*, *Şerhu't-Teshîl* ve *İrtişâfu'd-darb fî lisâni'l-'Arab*.³³⁰

İki eseriyle Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. İsmâ'îl el-'Askerî Mebremân (v. 345/956-957): *el-Misbâh* ve *Havâşî Mebremân (el-Kitâb'a)*.³³¹

İki eseriyle İbnü'n-Nâzım Bedruddin Muhammed b. Muhammed İbn Mâlik (v. 686/1287): *Şerhu'l-Elfiyye (ed-Dürretü'l-mudiyye)* ve *Tekmiletü Şerhi't-Teshîl*.³³²

İki eseriyle Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Ali b. Ebû'l-Hasen ez-Zümrüdî İbnü's-Sâîğ (v. 776/1375): *Şerhu'l-Elfiyye li'bni Mâlik* ve *Havâşî'l-Muğnî*.³³³

³²⁵ *el-İfsâh* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 97, 314, 526; II, 74, 357, 508; III, 138, 346, 398. *el-Kâfiye* için bkz.: A.g.e., II, 201, 370, 413. *Emâlî* için bkz.: A.g.e., I, 65; II, 469. *Şerh* için bkz.: A.g.e., I, 328.

³²⁶ *Şerhu Cümeli'l-kebîr* için bkz.: A.g.e., II, 319. *Sağîr* için bkz.: A.g.e., II, 320, 326. *Şerhu'l-Îdâh* için bkz.: A.g.e., III, 192. *Şerhu'l-Kânûn* için bkz.: A.g.e., II, 319.

³²⁷ *el-Evsat* için bkz.: A.g.e., III, 357. *el-Mesâ'il* için bkz.: A.g.e., II, 28. Son eseri için bkz.: A.g.e., I, 96.

³²⁸ İlk eser için bkz.: A.g.e., II, 382, 509. İkinci eser için bkz.: A.g.e., II, 286. Son eser için bkz.: A.g.e., I, 49; II, 286, 507.

³²⁹ Kişi bilgileri için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 38-39. İlk eser için bkz.: A.mlf., *Hem'...*, I, 21, 52, 56, 71, 73; II, 253. İkinci eser için bkz.: A.g.e., II, 62. Son eser için bkz.: A.g.e., I, 60.

³³⁰ İlk eser için bkz.: A.g.e., I, 43. İkinci eser için bkz.: A.g.e., I, 52, 201, 351; II, 59, 348, 495; III, 77, 216, 465. Son eser için bkz.: A.g.e., I, 18, 57, 486; II, 201, 380, 446; III, 104, 184, 351.

³³¹ İlk eser için bkz.: A.g.e., I, 229. Diğer eser için bkz.: A.g.e., II, 122.

³³² İlk eser için bkz.: A.g.e., III, 240, 288. Diğer eser için bkz.: A.g.e., II, 470.

³³³ İlk eser için bkz.: A.g.e., I, 48; II, 137. Diğerleri için bkz.: A.g.e., II, 26.

2.2.2.2.3.2.2 Belâgat Eserleri

Müellifin ismen zikrettiği alan içi kaynaklarından on dördü muhtevası bakımından belâgî eserlerdir. Bu kaynaklar kendi içinde teorik ve pratik muhtevalı, başka bir ifadeyle doğrudan edebî muhtevayı içeren ana malzemesi yanında bazı açıklamaların yer aldığı eserlerle, ilgili edebî birikimin ilmî değerlendirilmesinin konu edildiği eserler şeklinde iki ana grupta ele alınabilir. Belâgî eserlerin ilk altısı teorik, kalan sekizi pratiktir.

Nahiv alanında yazılan bir şerhte, şevâhidde kullanılması muhtemel pratik eserlerin aksine özellikle teorik kısımda yer alan eserlerin varlığı dikkat çekmektedir. Hemen hepsine sadece birer kez atıfta bulunduğu edebî eserlerin özellikle şevâhid sayısı bu kadar fazla bir eserde az görülmesi muhtemeldir. Ancak müellif, farklı pek çok eserden yararlanmasına rağmen çoğu zaman meseleleri müellifinin ismiyle birlikte ele almıştır. Bu nedenle burada sadece ilgili kaynaklar muhtevaları ve istidlâlde kullanımlarına göre sırasıyla teorik ve pratik şeklinde iki grupta verilecektir.

Sirru'l-fesâha fî'n-nav: Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sa'îd İbn Sinân el-Hafâcî (v. 466/1073). *et-Tibyân fî'l-me'ânî ve'l-beyân*: Kemâlüddîn Ebû'l-Mekârim Abdülvâhid b. Abdilkerîm b. Halef ez-Zemlekânî (v. 651/1253-1254). *Minhâcü'l-büleğâ' fî 'ilmeyi'l-belâğati ve'l-beyân*: Hâzim b. Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Halef b. Hâzim el-Ensârî el-Kurtubî (v. 684/1285). *el-İdâh fî'l-me'ânî ve'l-beyân*: Ebû'l-Me'âlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdirrahmân İbn Abdilkerîm b. el-Hasen b. Ali b. İbrâhîm b. Ali b. Ahmed b. Dülîf b. Ebî Dülîf el-İclî el-Kazvînî (v. 739/1338). *el-Aksâ'l-Karîb (fî 'ilmi'l-beyân)*: Zeynuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Ömer et-Tenûhî (v. 748/1347-1348). *'Urûsü'l-efrâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh*: Bahâuddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdilkâfî b. Ali b. Temâm es-Sübkî (v. 773/1372).³³⁴

en-Nevâdir: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd b. el-'Arâbî (v. 233/847-848?). *el-Muhteri' fî'l-kavâfi*: Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî (v. 339/950-951). *Emâlî (en-Nevâdir)*: Ebû Ali el-Kâlî İsmâil b. el-Kâsım b. 'Ayzûn İbn Hârûn b. 'Îsâ b. Muhammed b. Selmân (v. 350/961). *et-Temâm fî Şerhi Şi'ri'l-Hüzeliyyîn*: İbn Cinnî (v. 392/1006). *Emâlî*: Ebû's-

³³⁴ *Sirru'l-fesâha* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 43; ez-Ziriklî, *el-E'lâm*, IV, 122. *et-Tibyân* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 287; ez-Ziriklî, *el-E'lâm*, IV, 176. *Minhâc* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 236; a.mlf., *Buğye...*, I, 492-493; ez-Ziriklî, *el-E'lâm*, II, 159. *el-İdâh* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 450; a.mlf., *Buğye...*, I, 156-157. *el-Aksâ* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 461; ez-Ziriklî, *el-E'lâm*, VII, 35; Yûsuf Elyân Sarkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye*, I-II, Kâhire, 1928, I, 644. *'Urûs* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 237; a.mlf., *Buğye...*, I, 342-343.

Se‘adât İbnü’ş-Şecerî Hibetullah b. Ali b. el-Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib (v. 542/1148). *Şerhu Kasîdeti (Maksûrati) İbn Düreyd*: Ebû Mervân ‘Ubeydullah b. Ömer b. Hişâm el-İşbîlî el-Hadramî (v. 550/1155-1156). *Şerhu’l-Makâmât*: Ebû’l-Feth Nâsır b. Abdisseyyid b. Ali b. el-Muttariz el-Matrizî (v. 610/1213). *Tuhfetü’l-merdûd fî’l-maksûd ve’l-memdûd*: İbn Mâlik (v. 672/1274).³³⁵

2.2.2.3.2.3 Sözlükler

İsimlerini vererek referansta bulunduğu sözlük tarzı eserler on tanedir. Bu tür eserlere toplamda yirmi iki kez referansta bulunmuştur. En fazla kullandığı sözlükse sekiz atıfla Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî’nin (v. 393-400/1002-1010) *es-Sihâh*’ı³³⁶ ile beş atıfla Ebû’l-Hasen ed-Darîr Ali b. Ahmed b. es-Sîde el-Endelusî’nin (v. 458/1065-1066) *el-Muhkem*’idir.³³⁷ Yine bu bağlamda Hanefî fıkıh kitaplarındaki ğarîb kelime ve kalıpların yer aldığı Ebû’l-Feth Nâsır el-Muttariz’in (v. 610/1213) geniş çalışması *el-Muğrib fî tertîbi’l-Mu‘rib*’e³³⁸ de bir mezhep içi terimler yahut ihtisas sözlüğü mahiyetinde atıfta bulunmuştur. es-Süyûtî’nin sözlüklere referansı sadece bunlarla sınırlı değildir. Ayrıca ğarîbü’l-Kur‘ân ve ğarîbü’l-hadîs eserleri birer branş özelliği taşıdığından burada değerlendirilmemiştir. İsimleri zikredilen sözlükler şöyle sıralanabilir.

el-‘Ayn: Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 175/791?). *Kitâbü’l-İbil*: Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (v. 255/868-869?). *el-Yevâkîr*: Ebû Ömer el-Muttariz Ğulamu Se‘leb Muhammed b. Abdilvahid b. Ebî Hâşim (v. 345/956-957). *Kitâbü’l-Esed*: Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâluveyh b. Hamdân el-Hemezânî (v. 370/980-981). *Tehzîbü’l-lüğâ*: Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Talha el-Ezherî (v. 370/980). *es-Sihâh*: Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî (v. 393-400/1002-1010). *el-Muhkem*: Ebû’l-Hasen ed-Darîr Ali b. Ahmed b. es-Sîde el-Endelusî (v. 458/1065-1066). *Dürratü’l-ğavvâs*: Ebû Muhammed el-Kâsım Ali b. Muhammed b.

³³⁵ *en-Nevâdir* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 219; a.mlf., *Buğye...*, I, 105-106. *el-Muhteri’* için bkz.: A.mlf., *Hem’...*, I, 520. *Emâlî (en-Nevâdir)* için bkz.: A.g.e., I, 430; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E‘lâm*, I, 321. *et-Temâm* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 145; İbn Cinnî, *et-Temâm fî Şerhi şî‘ri’l-Hüzelîyyîn*, (thk.: Ahmed Matlûb, Hadîce el-Hudeysî), Bağdâd, 1381/1961. *Emâlî* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 122; a.mlf., *Buğye...*, II, 324. *Şerhu Kasîde* için bkz.: A.mlf., *Hem’...*, II, 475; a.mlf., *Buğye...*, II, 127. *Şerhu’l-Makâmât* için bkz.: A.mlf., *Hem’...*, II, 48; a.mlf., *Buğye...*, II, 311. *Tuhfe* için bkz.: A.mlf., *Hem’...*, III, 54, 160, 308.

³³⁶ A.g.e., I, 42, 128, 369; II, 208, 411, 424; III, 12, 176; a.mlf., *Buğye...*, I, 446-447.

³³⁷ A.mlf., *Hem’...*, I, 356, 359; II, 208; III, 12, 157.

³³⁸ A.g.e., I, 398.

Osman el-Basrî el-Harîfî (v. 516/1122). *Nevâdiru'l-i'râb*: Radiyyuddîn Ebû'l-Fedâil el-Hasan b. Muhammed İbn Ali es-Sağânî (v. 605/1208-1209). *Tehzîbu'l-esmâ' ve'l-lügât*: Muhiyyeddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref İbn Muhammed en-Nevevî (v. 676/1277). *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*: Ebû'l-Feth Nâsır b. Abdisseyid b. Ali b. el-Muttariz el-Mutarriżî (v. 610/1213).³³⁹

2.2.3 Şevâhidi

Kitâbîleşmenin/klasikleşmenin başlangıcından itibaren delillendirme esasından hareketle dilin herhangi bir unsuruna âit pek çok şevâhid ortaya konmuştur. es-Süyûtî, dilin aktarım ve öğretiminde ilk dönemde yapılanı, doğal döngüsü içinde yinelemiş hatta kendisinden de katkılarda bulunmuştur.³⁴⁰ Bu nedenle müteahhirîn arasında şevâhidi bakımından,³⁴¹ metnin üretildiği dönem açısından, farklı bir çizgide yer almaktadır. Aşağıdaki başlıklarda es-Süyûtî'nin şevâhid için kullandığı unsurlar sadece kaynaklık bakımından takdim edilecektir. Ayrıntıları ikinci bölümde semâ' başlığı altında incelenecektir.

2.2.3.1 Kur'an-ı Kerîm

Klasikleşmenin başladığı andan itibaren ana referans, *Kur'an-ı Kerîm*'e yapılmıştır. Müellif de eserinde elinden geldiğince her konuda *Kur'an-ı Kerîm*'den delil getirmeye çalışmıştır. *Cem'u'l-cevâmi'* de yirmi sekiz âyet-i kerîme yer almasına karşın *Hem'u'l-hevâmi'* de tespit edilebildiği kadarıyla 1669 yerde 1265 âyetle istişhâdda bulunulmuştur. Doksan beş kez de metin içinde atıflar meydana geldiğinden dolayı toplamda 1764 kez *Mushaf*'taki haliyle âyetlere referans vardır. 175 âyetin kırâatı ile ilgili toplam 307 yerde

³³⁹ *el-'Ayn* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 478; II, 347. *Kitâbü'l-İbil* ve kişi bilgisi için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, I, 606-607; a.mlf., *Hem'...*, I, 93. *el-Yevâkîl* için bkz.: *A.g.e.*, I, 162. *Kitâbü'l-Esed* ve kişi bilgisi için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, I, 529; a.mlf., *Hem'...*, I, 96. *Tehzîbü'l-lüğa* için bkz.: *A.g.e.*, III, 12. *es-Sihâh* için bkz.: A.mlf., *Hem'...*, I, 42, 128, 369; II, 208,411, 424; III, 12, 176. *el-Muhkem* ve kişi bilgisi için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 143; a.mlf., *Hem'...*, I, 356, 359; II, 208; III, 12, 157. *Dürratü'l-ğavâs* ve kişi bilgisi için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 258-259; a.mlf., *Hem'...*, II, 105. *Nevâdiru'l-i'râb* ve kişi bilgisi için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, I, 519-523; a.mlf., *Hem'...*, I, 368. *Tehzîbu'l-esmâ'* ve kişi bilgisi için bkz.: A.mlf., *Hem'...*, I, 242; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, VIII, 149. *el-Muğrib* için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 398.

³⁴⁰ Abduh er-Râcihî, "es-Süyûtî ve'd-dersü'l-lügavî", *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü'l-'Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 378.

³⁴¹ Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 491.

şevâhid getirilmiştir. Bu da genel toplamda 2071 kez *Kur'ân-ı Kerîm*'e referans gerçekleştirildiğini göstermektedir.

2.2.3.2 Hadîs-i Şerîfler

Kur'ân-ı Kerîm'in ardından es-Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*inde yirmi bir, *Hem'u'l-hevâmi'*inde 149 hadîs-i şerîfe 178 yerde şevâhid şeklinde yer vermiştir. Âyet ve şiirin niceliği karşısında mukâyese edilmeyecek bir durumda olsa da gerek muhtasarında gerekse şerhinde bu denli yer vermesi dikkate şayandır. Ayrıca şerhinde yer alan yirmi altı hadîsi yararlandığı kaynaklarından nakille verirken diğerlerini ilgili bağlamda kendisi istişhâd eder.

2.2.3.3 Şiirler

Hem'u'l-hevâmi' şiir şevâhidi açısından başlı başına bir kaynaklık teşkil etmektedir. Zira tespit edilebildiği kadarıyla es-Süyûtî eserinde 1825 kez metinleriyle şiir parçalarından istişhâdda bulunmuştur.

2.2.3.4 Diğer Nesirler

Âyet-i kerîme, hadîs-i şerîfler ve şiir dışında es-Süyûtî'nin istidlâl için yaralandığı diğer şevâhidi genel manada diğer nesir şeklinde değerlendirilmiştir. Bu tarzda lügâtü'l-'Arab, emsâl, ihticâc dönemi kişilerinin sözleri ve nahiv ulemâsının hikâye ettiği kimi ibareler gibi farklı şekillerde atıfları vardır.

2.3 Yöntemi

Eserleri hakkında hayatı ele alınırken özet şekilde bilgi verilen es-Süyûtî'nin *Hem'u'l-hevâmi'*ini yazarken benimsediği sistematığı ve yöntemi, bu araştırma konusunun temel unsurlarından birisidir. Müellifin ilgili eseri nasıl yazdığı bir başka ifadeyle muhtevayı işlerken hangi yöntemi kullandığı, kaynaklarından nasıl yararlandığı, içeriği değerlendirme/algılama ve yorumlama biçimi bu başlığın ana konularıdır. Bu bağlamda eserin ve ilgili eserde müellifinin metodolojisi ele alınacaktır. Araştırma konusu eser, bir muhtasarın şerhidir. Bu nedenle öncelikle ihtisâr açısından incelenecektir.

2.3.1 İhtisâr Anlayışı

Kitâbileşen/klasikleşen dil manzumesinin öğretime konu edilmesini takiben çeşitli sistemler denenmiş ve nihâyetinde aşamalı bir edinim sağlayıp kendisi de klasikleşen metin ve muhtasarla başlayan dereceli bir usûl benimsenmiştir. Bu usûlde öğrencinin ilk basamak “metin” yahut “muhtasar”ında karşılaşacağı husus özümserenerek tüm yahut ana konuların verildiği bir teliftir. Böylelikle ilgili alana giriş yapan kişinin tüm alanla ilgili genel ve kapsamlı bilgi seviyesine ulaşması sağlanmıştır. Her ne kadar tüm muhtasarlara için genellenebilirse de özeldir *Cem ‘u’l-cevâmi’* bağlamında muhataptan beklenen ise ilk basamak eseri özelliğinden dolayı ilgili metnin ezberlenmesidir.³⁴²

Yüz kadar eserden yararlınsa da asıl itibariyle *et-Teshîl* ve *İrtişâf*’ın bir ihtisârı şeklinde kaleme alınan *Cem ‘u’l-cevâmi’*’de es-Süyûtî’nin muhtasarını kaleme alma tarzı daha çok ilgili iki eserdeki bilgilerin ihtisârı ve tamamlanmasıdır. Her iki eserin hacimleri ve muhtevaları izahtan varestedir. Ayrıca diğer yüz kadar kaynağı da düşünülünce müellifin yapması gereken ihtisârın boyutları gözler önündedir. Bu nedenle es-Süyûtî, muhtasarında elinden geldiğince ilgili birikimi veciz bir dil kullanarak özetlemiştir.³⁴³

Yapılan bu ihtisârda dikkate sunulan bir özellik de kullanılan dildir. Muhtasar edebî bir dille kaleme alınmıştır. Müellif gerçekleştirdiği bu konu ihtisârını ve kendi eklemelerini göze, kulağa ve dile hoş gelecek bir üslûp kullanmıştır. Bunu da anlaşılır bir şekilde sunmaya gayret etmiştir. Ancak ilgili dil kullanımı ve ihtisâr anlayışı bir arada değerlendirildiğinde, önce konular belirlenmiş, sonra bunların benimsenen yöntemle verilmesi sağlanmıştır. Zira daha sonra dil ve üslûbundan dolayı muhtasarını bizzat müellif kendisi şerh etmek zorunda kalmıştır.³⁴⁴

Bir el-mukaddimât, yedi kitâb ve bir ana hâtimesinin yanında her kitâbın da kendisine âit birer hâtimesi bulunan hilâf muhtasarında müellif, konularına ve kaynaklarına rağmen ihtisâr anlayışından dolayı genelde kaynaklarını ismen zikretmemeyi tercih ettiği gibi şevâhîde de çok az yer vermiştir. Örneğin sadece yirmi sekiz âyet-i kerîmeye, yirmi bir hadîs-i şerîfe, sekiz şiir parçasına ve 136 emsâl ve ekvâle atıfta bulunmuştur. Âyet ve

³⁴² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 488. Basamaklandırma hakkında nedenler ve örnekler için bkz.: Şevkî Dayf, “Nahvin Kolaylaştırılması”, (çev. Dr. Ali Bulut), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 7, sayı 3, s. 211-229.

³⁴³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 17-18, III, 488.

³⁴⁴ *A.g.e.*, I, 17-18; III, 488.

şairleri mümkün merteye kısa halleriyle diğer bir ifadeyle sadece ilgili kısımların verilmesiyle takdim etmiştir. 159 kişiden nakilde bulunmuştur. Dil merkezlerinden ve lügâtü'l-'Arabtan yararlanmaktadır. Şahıs olarak en fazla İbn Mâlik'e (v. 672/1274) ve bir merkez hüviyetinde Kûfe'ye referansları vardır.³⁴⁵

Bunların dışında ihtisâr anlayışı müellifin muhtasarında tekrardan kaçınmak için farklı bir yerde verilen bir konunun yeniden ele alınmamasını, ele alınan bir meselenin başka yerde kullanılması gerektiğinde atıfla geçilmesini ve mefhumdan anlaşılması yahut bilinmesi gerekli görülen durumlarda îmayla yetinilmesini ortaya çıkarmıştır.³⁴⁶

Belli bir sistemde ihtisâr ettiği söylenemez. Konunun gereğine göre bir işleme yöntemi tercih edilmiştir. Şevâhid sıralamasına özen gösterdiği³⁴⁷ dikkatten kaçmamasına rağmen, bazen şevâhidin verildiği bazen verilmediği görülmektedir. Gerekli görülen yerlerde hilâfa girilmiş, icap etmediyse hiç değinilmemiştir. Kimi zaman terimler kullanılmış ve yeniden tanımlamalar yapılmış kimi zamansa gerek duyulmadığı için yeni bir tanımlama yapılmadığı gibi terim de kullanılmamıştır.³⁴⁸

Kendilerinin görüşleri belirtilmesi gereken kişilerin isimleri zikredilse de bazen belirsiz zamir ve sîğalardan yararlanılmıştır. Görüşler arasında tercih belirttiği gibi tercihsiz kaldığı yerler de vardır. Ele aldığı meseleler hakkındaki görüşleri doğruluk ve uygulamaya göre derecelendirmektedir. Ayrıca bir meseleyi gerektiğinde alt başlıklar halinde ele almaktadır. Bunların altında ele alınabilecek hususları da "mes'ele" alt başlıklarıyla değerlendirmiştir.³⁴⁹

³⁴⁵ Nasr Ahmed İbrâhîm 'Abdül'âl, "Menhecü's-Süyûfî ve mezhebuhû'n-nahvî fi kitâbihî Cem'î'l-cevâmi' en-nahvî li'l-imân 'Abdirrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûfî", *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, Cilt: 20, sy. 2, Gazze, 2012, s. 357-395.

³⁴⁶ Atıflar için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûfî, *Cem'u'l-Cevâmi'*..., (thk. kısmı), s. 107, 97, 215. Mefhumdan dolayı olanlar için bkz.: *A.g.e.*, (drs. Kısmı), s. 50-53, (thk. kısmı), s. 1, 5, 71, 107, 183, 197, 215, 338.

³⁴⁷ Şâhidlerin kendi aralarındaki bir öncelik ve sonralığındansa burada kastedilen, kişiye tesiri bakımından bir tertiptir. Bu husus son ana başlıkta "İlk Şevâhidin Tertîbi" ve "Şevâhid ve Örneklem" alt başlıklarında tartışılacaktır.

³⁴⁸ Şevâhid sıralamasında örnek için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûfî, *Cem'u'l-Cevâmi'*..., (thk. kısmı), s. 106. Şâhidizlik için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 106 vd.. Hilâf durumu için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 1 vd.. Tanımlama için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 4, 106, 252, 258, 321. Terimsizlik için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 296 vd..

³⁴⁹ Kişiler için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 333. Tercih örneği için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 37, 45. Tercihsizlik için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 106, 110. Derecelendirme için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 43-44, 146, 208. Alt başlıklar için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 68-74. Mes'eleler için bkz.: *A.g.e.*, (thk. kısmı), s. 22, 41, 118, 162, 226.

Bu bağlamda belirtilmek istenilen son husus müellifin yazım esnasında sergilediği tavrıdır. Yazarın ilgili eserini yirmi bir ila yirmü üç aralığında çok erken bir yaşta tamamladığına değinilmişti. Belki de bundan dolayı eserinde gerçekleştirdiği hususları diğer ulemânın onaylamasıyla pekiştirmektedir. Ayrıca bunu ifade ederken de çok daha ihtiyatlı bir dil kullanmaktadır. Bu nedenle muhtasarı özelinde es-Süyûtî'nin çekimsel bir dil kullanımını benimsediği iddia edilebilir. Bahsedilen çekimselliğin muhtevanın zenginliği açısından değil; işleniş biçiminden gerçekleştiğinin de altı çizilmelidir. Zira es-Süyûtî'nin konu kapsamı bakımından muhtasarının benzersizliğini ilk andan itibaren iddia ettiği görülmektedir.³⁵⁰

2.3.2 Şerh Anlayışı

Dereceli dil öğretim usûlünde ikinci basamağı ilgili muhtasarın kastını açıklayan daha geniş çerçeveli şerh türü eserler takip etmektedir. Böylece talebe kendisine mal ettiği muhtasardaki bilgilerin hem tekrar üzerinden geçecek hem de kastın ne olduğunu anlayacak ve daha iyi kavrayacaktır. Ayrıca böylelikle bir metnin nasıl yorumlanacağını da öğrenmesi garanti altına alınacaktır. Şerhin, bir nevi ilgili metne yeniden form ve mana kazandırılması özelliğini taşıması ve metnin kastını yazarın daha iyi bilmesinden dolayı *Hem 'u'l-hevâmi'* anlam kaymasının meydana gelme ihtimali düşünülmemen eserlerdendir.

2.3.2.1 İdeal Şerh

Hilâf alanında söz söyleyen bir âlim sıfatıyla es-Süyûtî, kaleme aldığı muhtasarını şerh ederken, bir şerhte bulunması gereken özellikler hakkında da bazı bilgilerin altını çizmiştir. Tüm şerhleri aynı kategoride değerlendirmemektedir. Ona göre iyi bir şerhin bazı özellikleri barındırması gerekmektedir. Bu özellikler iki grupta değerlendirilebilir: Muhteva ve usûl esaslı özellikler.³⁵¹

Burada hatırlatılması gereken husus, amaca yönelik değişkenlere dayalı şerhçilikte meydana gelebilecek farklılıklar değerlendirilmediği için, doğrudan mutlak manada şerhin esas alınmasıdır. Ayrıca aşağıda tırnak içinde belirtilerek ele alınacak özellikler hakkındaki yorumlar, es-Süyûtî'ye âit değildir. Bu nedenle ilgili açıklamaların bu kayıtlarla düşünülmesi beklenmektedir.

³⁵⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, III, 448.

³⁵¹ Bkz.: *A.g.e.*, I, 17.

2.3.2.1.1 Muhtevaya Yönelik Şartlar

Şerh bir “metin üzerinde yapılan çalışmadır”. Bu nedenle ilgili metnin içerdiği konuların tam anlamıyla “anlaşılır” hale getirilmesi beklenmektedir. Metinde verilen hususlarla ilgili bilgiyi yansıtacak “nakillerin” elden geldiğince “fazla verilmesi” gerekmektedir. Verilen nakillerle metinde bahsedilen bilginin tarihçesinde ve zeminindeki eksikliğin giderilmesinden sonra, ilgili bilgiler hakkında “açıklamalar” yapılmalı; ancak bu açıklamalar kısa şekilde değil; aksine imkânlar ölçüsünde “uzun” tutulmalıdır. Bu ikinci basamak daha çok verilen bilginin anlamlandırılmasını ve doğru yorumlanmasını sağlayacaktır.

Doğrudan bilginin kendisiyle alakalı bu iki vasfı “şevâhidin” mümkün mertebe arttırılarak verilmesi izlemektedir. Bu özellik muhteva için tamamlayıcı niteliktedir. Zira şerhin, metindeki bilgileri açıklamada, delile duyulan ihtiyacı gidermesi beklenmektedir. Böylece sunulan bilginin bir yandan delillendirilmesi sağlanmıştır. Ancak ilgili özellik sadece bir kanıt şeklinde kısıtlanmamalıdır. Zira diğer yandan da meselelerin örneklendirilmesi için yardımcı bir unsurdur. Böylelikle meselelerin pratik ve somut hallerinin de muhataba sunulması garanti altına alınmıştır. Bir başka açıdan da bu husus, delil ve örnekleme ilgili bilginin akılda kalıcılığını arttırıcı bir etkidir. Bu sayede bilgiler aktifleştirilmiştir.

Muhtevada yer alması beklenen son şart “ta‘lil”dir. Bu özellik bir bakıma öncekilerin tamamlayıcısı şeklinde de anlaşılabilir. Metnin bilgi ve delil kıymetinden hareketle meydana gelen tüm birikiminin zihnî bir değerlendirmeye tâbi tutuluşunu gösterse de tamamlayıcılık vasfı, ilgili özelliklerin açık kalmayacak derecede, nakilden sonra aklî bir kritikten geçirilmesini sağlayıcı bir husustur. Bu son şartın bir başka yönden usûle yönelik şartlar içinde de değerlendirilebileceği hatırlatılmalıdır.

2.3.2.1.2 Usûle Yönelik Şartlar

es-Süyûtî'nin zihnindeki ideal şerhte sunulan tüm bilgilerin bir “kritiğe tâbi tutulması” beklenmektedir. Gerek ileri sürülen görüşlerin gerekse bu görüşleri açıklarken kullanılan delil ve izahların ve en genel manasıyla tüm muhtevanın asıllarının kritik edilmesi kaçınılmazdır. Yani sadece bir aktarım ve derleme değil aynı zamanda sözün doğrulanması esas kabul edilmiştir. Bunun da kendi yaptığı şerhten hareketle iki şekilde gerçekleştirildiği söylenebilir. İlki görüşlerin âdiyetlerinin tespiti, diğeri sözün

doğruluğunun saptanmasıdır. Diğer bir ifadeyle bilgilerin kaynak ve içerik analizinin gerçekleştirilmesidir. Bu vasıf, tarihî ve metne yönelik kritiklerin yapılmasının yanında ayrıca bahse konu bilgilerin yanlışları varsa düzeltildiği bir çalışmayı gerektirmektedir.

Gerek muhtevada aranan şartlar ve gerekse de usûl yönünden ileri sürülen ilk özellik vasıtasıyla sağlanan tüm manzume yeniden “metin inşasıyla” yapılandırılmalıdır. Bu da dört basamakta gerçekleşebilecek bir durumdur. İlki kendi sınırları dâhilindeki konuları içerecek “dâbitların” tespit edilmesidir. Bunların da ötesinde bahsedilen meselelerin tamamına teşmil edilebilecek “kâidelerin” belirlenmesi gerekmektedir. Bu bulgularla elde edilen birikimin yeni bir “taksîmle” yapılandırılması sağlanmalıdır. Bir basamak ötesi ise “makâsıdın” verilmesidir. Yani herbiri, bir alt basamakla doğrudan ilgili ve bütün-parça esaslı bir şerh kaleme alınmalıdır.

2.3.2.2 Şerh Değeri

es-Süyûtî, verdiği özelliklerle şerhçilikte bir eşik belirlemektedir. Ancak buna kendisinin eriştiği de iddia edilemez. Yani diğer bir ifadeyle müellifine göre *Hem ‘u’l-hevâmi* ideal bir şerh değildir. Haricen sunulabilecekler bir tarafa, yazarına göre bunun iki temel sebebi vardır. İlki zaman darlığının belirlenen kıstaslara uygun bir şerh telifine el vermeyeceğini anlaması, diğeri ise mevzu bahis şartlarla kaleme alınmış bir eserin alıcısının pek fazla kalmamasıdır.³⁵²

Hem ‘u’l-hevâmi belirlenen kıstasları içermemesinden dolayı ideal değilse nasıl bir şerhtir? sorusunu bizzat müellifi yanıtlamaktadır. Ona göre öğrencilerin talepleri doğrultusunda gerçekleşen bir çalışma özelliği ile kaleme alınmış bir eserdir. Talebelerin es-Süyûtî’den muhtasarın anlaşılmasında güçlüklerle sebebiyet veren mana ve kasıt kapalılıklarının giderilmesiyle ilgili taleplerinin cevaplanmaya çalışıldığı, ğarîb ve nevâdirinin açıklığa kavuşturulduğu bir şerhtir.³⁵³

es-Süyûtî, bu çalışmasını alelacele kaleme aldığına değinmektedir. Belki bu acelecilik kitabın, okuyucularının talepleri doğrultusunda hazırlanmış bir şerh özelliğinden kaynaklanmaktadır. Adını *Hem ‘u’l-hevâmi* koyduğu eserinde yazar muhtasarının sunduğu bilgi birikimindeki meselelerini açıklığa kavuşturmayı, muhtasarında yer alan kapalılıkların giderilmesi için manalarını açıklamayı, ihtisâr yazımında kullandığı edebî

³⁵² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, I, 17.*

³⁵³ *A.g.e.*, I, 17-18; III, 488.

üslûbundan kaynaklanan sistemini çözümlmeyi ve netice itibariyle verdiği hükümleri ta'îl etmeyi esas almıştır.³⁵⁴

Buradan hareketle ilgili şerhin müellifin zihnindeki ideal için sunduğu şartlardan sonuncu verilen ve metnin yeniden yapılandırılması diye nitelendirilen özellikleri taşımadığı dile getirilmelidir. Ayrıca muhtevadaki bazı hususların eksikliği ileri sürülebileceği gibi “telif yöntemi” ana başlığı altında ele alınacak yöntemdeki ikiliğin de belirtilmesi gerekmektedir.

Şayet şerh için ileri sürdüğü şartların herbirisi birer basamak şeklinde değerlendirilir ve buna göre bir sıralama yapılırsa, bu takdîrde bir şerhin yer alabileceği altı basamak var demektir. Son basamağı gerçekleştirmediği ve diğer eksikliklerle beraber düşünülürse en azından dördüncü basamakta yer alabileceği iddia edilebilir. Ancak böyle bir tasnîf değil de idealin altında basit ve orta şeklinde üçlü bir değerlendirme kabul edilirse *Hem ‘u’l-hevâmi*’in şerh değeri orta dereceli³⁵⁵ şeklinde dile getirilebilir.

2.3.2.3 Şerhin Tekmîli

Zihnindeki ideal şerhin vasıfları, aslında es-Süyûtî’nin Arap dili hakkındaki çalışmalarının bir özeti hüviyetindedir. Zira böylesi bir şerhin muhtevaya yönelik özellikleri ile müellifin, Arap dilinin meselelerine, bunların delillendirilmesi ve örneklendirilmesine, naklin ve açıklamaların uzatılmasına ek olarak ta’île dair telif gerçekleştirmesi gerekmektedir. İlgili kıstaslardan usûle yönelik özellikler ile de yazardan âidiyet için tarihe ve biyografiye dair çalışmaların yanısıra sağlamanın ve doğrulamanın yapılmasına yönelik ve usûl muhtevalı eserler kaleme alması beklenmektedir. es-Süyûtî *Hem ‘u’l-hevâmi*’de tüm bunların tek çatı altında toplandığı bir şerhi idealize etmiştir.

Yazarın Arap dili hakkındaki telifâtına bakıldığında idealize ettiği şerhin herbir basamağının ayrıştırılarak her konunun kendi mekânında ele alınmasıyla çeşitli eserler ortaya koyduğu görülecektir. *Hem ‘u’l-hevâmi*’in, müellifin kendi eserleri arasında durduğu yer için yapılan, kendisinden öncekilerin neticesi kendisinden sonrakilerin kaynağı değerlendirmesinden, bu durumun anlamlandırılması için de yararlanılabileceği düşünülmektedir.

³⁵⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, I, 17.*

³⁵⁵ Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 440-441.

Müellifin eksik kalan şerhi diğer eserleriyle bahsettiği ideale ulaşmaktadır. Zira bunlar, muhtevaya yönelik özellikleri şerhinde ele aldığı görülen es-Süyûtî'nin usûlle ilgili değerlendirilen özelliklerini yansıtır niteliktedir. Nahiv tarihi ve usûlü hakkındaki eserleri burada hatırlatılmakla yetinilecektir. Ancak bahsettiği eksikliklerin özellikle *el-Eşbâh*, *el-İktirâh* ve *el-Müzhir*'i ile diğer eserlerine referanslarıyla kapatılmaya çalışıldığı ileri sürülebilir.³⁵⁶

Bu durum farklı bağlamlardaki konuların iç içe değil müstakilleştirilerek ele alınmasıyla da anlamlandırılabilir. Kaldı ki teliflerinde bahsedildiği gibi müellifin özelliklerinden birisi, kitaplarında diğer eserlerde farklı bağlamlarda yer alması gereken meselelerin ayrı bir çalışmada değerlendirilmesidir. Ayrıca kırâat ve semâ' dönemlerindeki aksine özellikle dirâyet dönemi talebeliğinden sonra verdiği telifâtında bahsettiği idealize edilmiş şerh tarzında geniş kapsamlı ve ilişkili her meseleyi aynı yerde verme şeklinde eserlerden ziyade müstakil konulu ürünler vermiştir. Bu da bir yönden telifteki anlayışın değişimini ortaya koyarken diğer taraftan idealindeki şerhe ulaşamamasını da makul göstermektedir.

Bu bağlamda müellifin ihtiyatlı yaklaşımı da değerlendirilebilir. Her ne kadar şerhle ilgili yapılan yukarıdaki değerlendirmelerin aksi yönünde bir yorum şeklinde algılanabilirse de yazarın, özellikle muhtasarını çok genç yaşta yazdığından ihtiyatlı ve diğer eserlerine nazaran çekimser bir tarzda kaleme almasından dolayı, şerhin idealleştirilmemesi tevazu ile de açıklanabilir. Zira ilerleyen yaşlarındaki sert ve keskin mizacına karşın gençliğinde böylesi bir hissiyatın kendisini tevazuya yöneltme ihtimali mümkündür.

2.3.3 Telif Yöntemi

Bu başlık altında es-Süyûtî'nin şerhini nasıl yazdığı ele alınacaktır. Zira belirli özellikleri bakımından müelliflerin telif süreçleri benzerlik göstermesine karşın hemen her yazarın eser ortaya koyması kimi açılardan farklılık arz eder. Bu hususun ayrı başlık altında ele alınmasındaki en önemli etkenlerden bir tanesi müellifin kendisine âit bir metni yine kendisi şerh ederken sergilediği tavidir. Çünkü es-Süyûtî, yazım sürecinde değişik bir yöntem uygulamış bu da telif yöntemi açısından şâz bir eserin ortaya çıkmasını

³⁵⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '..., I, 74, 98, 233, 334, 376, 425; III, 416, 423, 427, 439, 440.

doğurmuştur. Telif yöntemi iki açıdan ele alınacaktır. İlki şerhin kaleme alınış biçimi ikincisi ise şerh ederken uyguladığı sistem.

2.3.3.1 Şerh Yazımı

Yazarın bir metni nereden itibaren şerh etmeye başlayacağı kendisine kalan bir husustur. Ancak yine de belli bir neden sunulması dışında, başından yahut sonundan başlanılsın eserin belli bir sıra ile şerh edilmesinin beklenmesi de yanlışlanmayacak bir durumdur. es-Süyûtî, eserini şerh etmeye doğrudan başından başlamamıştır. Önce kitabın hacim bakımından ikinci yarısından itibaren yani mecrûrât ve meczûmât konularını içeren üçüncü kitabın başından³⁵⁷ altıncı kitabın sonlarına doğru yer alan cem'î teksîr bahsinin sonlarına kadar³⁵⁸ bir kısmının şerhini yapmıştır. Ardından el-mukaddimât kitabından itibaren devam etmiştir. Eserin son tarafında kalan kısmın da şerhini tamamlayarak hepsini bir araya getirmiştir.

Şârih metnin sahibiyken içeriğin müellif tarafından bilinmediğini düşünmek aklın kabul edemeyeceği bir husustur. Bu nedenle böyle bir yöntemin uygulanması, müellifin muhtevaya hâkim olmasıyla yorumlanabilir. Çünkü bu durumda öncelik ve sonralığın, aynı zamanda bilgilerin dağılımlarının daima akılda tutulması ve neyin nerede nasıl ve hangi ölçüde dile getirileceğinin planlanması zorunludur. Her ne kadar bu tarz bir kaleme alınışla şâz bir telif örneği sunulsa da yazarının kuvvetini de ortaya koyduğu görülmektedir. Ayrıca es-Süyûtî, bunu yazdığı eserde de belirtmekte ve gizlememektedir.³⁵⁹ Bu da müellifin yaptığı işin farkındalığını göstermektedir.

es-Süyûtî, bu şâzlığın yanında eserinde şerh ve muhtasar metni hususunda da iki farklı yazım biçimi kullanmıştır. Bir sistem birlikteliği aranırken aslında müellif iki metnin ayrılmasında memzûc ve mefrûk iki yöntemden bir arada yararlanmış. İlk önce şerh ettiği kısımlarda memzûc şekilde metinle şerhi beraber vermiştir. Daha sonra başa dönerek şerh ettiği kısımlarda bu sefer daha iyi bir netice alacağını düşündüğü mefrûk yazımla devam etmiştir. İlk şerh ettiği kısımları atlayıp kalan yerleri de mefrûk şekilde tamamlamıştır. Aradaki bu ikiliği gidermek istese de zaman yetersizliğini gerekçe

³⁵⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 331.

³⁵⁸ *A.g.e.*, III, 325.

³⁵⁹ *A.g.e.*, II, 328. Buna rağmen böyle bir yazım tarzı kendisiyle çeliştiğini de göstermektedir. Zira bir eser ortaya koymanın şartlarından birisini son haline getirilmesi şeklinde kaydetmiştir. *A.mlf., et-Ta'rif bi-âdâbi't-te'lif*, (thk.: Merzûk Ali İbrâhim), Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, y.y., 1989, s. 20-21.

göstererek her iki yazım karakterindeki farklı parçaları birleştirip eserini sonlandırmıştır. Bu hususu yadırgamadığı gibi iki usûlün bir arada verilmesinin eserin değerini etkilemeyeceğini düşünerek daha sonra da değiştirmemiştir.³⁶⁰

Yazımla ilgili verilmek istenen son özellik şerh ve metnin gösterimidir. Memzûc yazım yerlerinde *Cem‘u‘l-cevâmi‘*’e âit metni parantez içinde vermiştir. Mefrûk yazımı benimsediği yerlerde iki metni yine aynı satırda vermiş ancak muhtasar ve şerhi rumuzlarla ayırmıştır. Muhtasar için “ص” şerh içinse “ش” harflerini kullanmıştır.³⁶¹

2.3.3.2 Şerhin Yazım Sistematiği

Arap dili çalışmaları, İslâmî ilimler arasında gerek amaç bakımından ikinci sırada yer almasından gerekse dilin devamlı yeni unsurlar kazanma özelliğinden dolayı ilmî gelişimine ve nihâî kitâbîleşmesine/klasikleşmesine geç ulaşabilmiş bir disiplindir. Hatta bir dilden nihâî manada kitâbîleşmesinin sonlanmasının ve yeni bir eklemenin meydana gelmemesinin beklenmesi makul değildir. Ancak zamanla özellikle gramatik ziyadelerin azalması da bir zarûrettir.

Cem‘u‘l-cevâmi‘ ve *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’i gibi, kendisinden sonra Arap dili çalışmalarında çok büyük yankı uyandıran önemli teliflerinden *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli‘n-nahv*, *el-Eşbâh ve‘n-nezâir fî‘n-nahv* ve *el-Müzhir fî ‘ulûmi‘l-lügati ve envâ‘ihâ*’da benimsediği ortak bir unsur bulunmaktadır. Bu, yazarın İslâmî ilimlerin kendi içinden uyarladığı bir ilmî sistemdir.³⁶² Özellikle usûl eserlerinin sistematiğinden yararlanarak yeni bir alan açmayı istediği anlaşılan es-Süyûtî, bu düşüncesini Arap dilinde tatbik etmiştir.³⁶³ Bu bağlamda es-Süyûtî’nin kendisinden önceki dinî ilimlerde ulaşılan birikimi Arap diline tatbik etme fırsatını başarıyla değerlendirdiği söylenebilir. İsimleri verilen eserlerinin etkisi izahtan varestedir.

Hem‘u‘l-hevâmi‘ ve *Cem‘u‘l-cevâmi‘*, disiplinlerarası bir anlayışa doğru gidilen akademik çalışmalara örnek teşkil etmektedir. Zira müellif usûl metodolojisini bir yandan sistem diğer yandan da düzen bakımından Arap diline tatbik etmiştir. Bunu farklı şekillerde yapmıştır. Örneğin hadîs ilminin mustalahlarından yararlanarak Arap dilinin

³⁶⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, II, 331, III, 325.*

³⁶¹ A.g.e., I, 261; II, 494; III, 325.

³⁶² Abduh er-Râcihî, “es-Süyûtî ve‘d-ders...”, s. 378 vd..

³⁶³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Eşbâh...’, I, 5-10.*

kaynak ve tespit çalışmalarına derinlik ve bir çehre kazandırmıştır.³⁶⁴ Fıkıh ve usûlünden yararlanarak da yeni bilgi üretme ve yorumlama, tertîb, tasnîf ve değerlendirmeyi geliştirmiştir.³⁶⁵ Bu bağlamda idealize ettiği şerhçilik ve ortaya koyduğu eserler fıkıh ve hadîs usûlünden ne denli yararlandığını da göstermektedir.

Dil çalışmalarının başlangıcı ve gelişim seyriindeki tartışmaların aksine es-Süyûtî, doğrudan İslâmî ilimlerin kendisinden bir oluşumla³⁶⁶ denediği bu sistemden direkt nahiv konularında da yararlanılabileceğini *Cem 'u'l-cevâmi'* ve *Hem 'u'l-hevâmi'* ile göstermiştir. Dil öğretiminde vecîz ve sistemi öğrenmek için gayet uygun yeni bir tertîb ortaya koymuştur.³⁶⁷

Diğer eserlerinin bazılarında yaptığı gibi³⁶⁸ bu eserini de bir mukaddime, hâtime ve yedi ana kitapta kaleme alan es-Süyûtî, herbir kitabı da kendi içinde müstakil bir eser hüviyetinde yazmış ve birer hâtime ile sonlandırmıştır. Bu yedili tasnîf sistemi, “Allâh tektir, teki sever. Görüyorsun ya, semavatı yedi, günleri yedi ve tavafı yedi yaptı.” hadîs-i şerîfinden mülhemdir.³⁶⁹

Eser klasik konu işlemede takip edilen sıralamayı çok az değiştirmektedir.³⁷⁰ es-Süyûtî, daha önce yanılıya düşülen bazı meselelerin tashîhinden dolayı, çeşitli itirazların ileri sürülerek, tatbik ettiği bu sistem ve şerhin eleştirileceğinden emindir. Ancak uyguladığı yöntemin uzmanlar tarafından değerlendirildiğinde aslında klasiğin içinden bir “tahrîc” gerçekleştirdiğinin anlaşılacağını ifade eder. Buna binâen dikkatle ele alınmasını

³⁶⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir...*, (müellifin girişi), I, 1.

³⁶⁵ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 5-6; a.mlf., *el-Eşbâh...*, (müellifin hutbesi), I, 6-7.

³⁶⁶ Abduh er-Râcihî, “es-Süyûtî ve 'd-ders...”, s. 378 vd..

³⁶⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, (müellifin mukaddimesi), I, 18, III, 488.

³⁶⁸ Bkz.: A.mlf., *el-İktirâh...*; a.mlf., *el-Eşbâh...*; a.mlf., *Elfiyye...*; a.mlf., *Kitâbü'l-Metâli 'u's-se'ide fi Şerhi'l-Ferîde*, (thk.: Dr. Nebhân Yâsîn Hüseyin), I-II, 1. baskı, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Bağdâd, 1977, I, II, ve a.mlf., *el-Ferâidü'l-cedîde*, (thk.: Abdülkerîm el-Müderriş), I-II, el-Cumhûriyyetü'l-'Irâkiyye Vizâratü'l-Evkâfi't-Türâsi'l-İslâmiyye, Bağdâd, t.s., I, II adlı eserleri. Bunun dışında *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*'sında da aynı yöntemi başlıkları açarak farklı bir açıdan denediği söylenebilir.

³⁶⁹ 'Alâüddîn 'Ali b. Balabân el-Fârisî, *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, (thk.: Şu'ayb el-Arnâvût), I-XVIII, Müessesetür'r-Risâle, Beyrût, 1408/1988-1412/1991, VII, 383; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 18, 256.

³⁷⁰ Eserlerin tertibi hakkında ve özeldede bahse konu eser bağlamında sıralamanın değişimi ile ilgili bilgi ve örneklem için bkz.: Ğânin Kadûrî el-Hamd, “Nahiv Eserlerinin Te'lifinde Takip Edilen Yöntemler”, (çev. Ali Bulut), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 8, sayı 1, 2007, s. 382-384.

ve işaret edilen hususların akli selîm ile gözden geçirilmesini isteyen es-Süyûtî, yaptığı işlemin ehline onandığını da hatırlatmaktadır.³⁷¹

Kendisinden esinlenerek ilgili tasnîfi kullandığı Tâceddîn Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî'nin (v. 771/1370) *Cem 'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh* adlı eserinde de aynı şekilde yedi bölüm ve bir "el-mukaddimât" bahsi ve herbir bölümün sonunda bir "hâtime" bulunmaktadır.³⁷² Ayrıca tüm ayrıntılarına inilmemek kaydıyla basit şekliyle kendilerinden etkilendiği ve eserinin temel kaynakları arasındaki *el-Elfiyye* ve doğal olarak *Şerhu't-Teshîl*'in konu sıralamasına benzeyen bir ana dağılım söz konusudur.

2.3.3.3 Konu Dağılımı/Sıralaması

es-Süyûtî'nin de sarahaten ifade ettiği gibi orijinallik iddiası ilgili tasnîfin Arap dili çalışmalarında kullanımı hakkındadır. Bu bağlamda konuları taksîm ettiği herbiri hâtimeli yedi kitaba ve bir de müstakil hâtime ve mukaddimeye dağıtması incelenmelidir. Zira bilgilerin ediniminde kolaylık sağlayacağı ve öğrenimde yeni bir sistem için öne sürülen bu taksîmin özellikleri yorumlanmaya muhtaçtır.³⁷³

İddia ettiği yedili ana tasnîf dışında konuların ele alınış sırası ana hatlarıyla hemen hemen *el-Elfiyye* ve *Şerhu't-Teshîl* ile örtüşmekteyse de konuların tasnîfine tâbi tutulduğu yedili sistemin Arap dilinde uygulanmasının orijinalliği bâkidir. Çünkü verdiği konu dağılımının³⁷⁴ diğer yazarların dağılımlarındaki gibi bir makuliyeti vardır. Hatta *Hem 'u'l-hevâmi'*'in mantikî alt yapısı daha kuvvetlidir.³⁷⁵

Eser bir mukaddime ile başlamaktadır. Burada kastedilen mukaddime, esere bir giriş değil; nahiv ilmine giriş mahiyetinde değerlendirilmelidir. Alanda yazan önde gelmiş diğer müelliflerin de aynı özelliği ortaya koyan bir üslûp benimsedikleri ileri sürülebilir. Tespit edilebildiği kadarıyla ve ileride yeni bulgularla yanlışlanabilirliği ön kabulü ile nahiv sahasında yazılan eserlerde isimlendirme ve işlev bakımından bu şekilde bir mukaddime ve kitâbîleştirme geleneği es-Süyûtî öncesinde mevcut değildir.

³⁷¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, III, 488.

³⁷² Tâceddîn Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Cem 'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*, (tlk.: Abdülmün'im Halil İbrâhîm), 2. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.

³⁷³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 18, 256; III, 488.

³⁷⁴ A.g.e., I, 18.

³⁷⁵ Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 448-449.

Konuların aynılığı zihin bakımından eserlerin mukaddimeye sahipliğini gösterse de isimlendirme ve içeriği buna göre takdim etme, es-Süyûtî ile başlamıştır. Neredeyse özel bir eser şeklinde değerlendirilecek kadar³⁷⁶ geniş muhtevalı el-mukaddimât, çeşitlilik bakımından en fazla konuya sahip “el-fadalât” isimli ikinci kitap dışında tüm kitaptaki en kapsamlı bölümdür. Hemen hemen her ana kitabın mukaddime bağlamında işlenip daha sonra ilgili konuların kitaplarda kendi sınırlarında ele alındığının belirtilmesi, bahsedilen mukaddime anlayışını açıklar mahiyettedir. Buradaki tek istisna kelime ve kısımlarıyla başlayan eserin kelimedenden cümleye geçen değil; cümleden kelimeye geçen bir ana dağılımla sunulmasıdır.³⁷⁷

Ana kitapların isimlendirilmesi sırasıyla el-‘umed, el-fadalât, el-mecrûrât ve mâ humile ileyhâ ve hiye'l-meczûmât, el-‘avâmil, et-tevâbi‘ ve'l-‘avârid, el-ebniye ve et-tasrîf şeklindedir. Bu isimlendirme de sıralama da bilinçlidir. Nahiv konularından sarfa geçiş yapıldığı gibi cümledeki işlevden ilgili işlevi icrâ edene doğru bir sıralama söz konusudur. Yani önce genel taslak verilmektedir. Ancak konuların işlenişinde görüleceği gibi bu ana taslak içindeki cüzî meselelerde önce diğerine basamak niteliği taşıyan hususlar anlatılacak, ardından buna binâen elde edilen verilerle hareket edilerek diğer konulara geçilecektir. Tıpkı mukaddimedeki envâ‘u'l-i‘râb başlığında genel bilgilerin basamaklar halinde verilip aynı sırayla diğer kitapların isimlendirilmesi ve ilgili yerlerde konuların mukaddimedeki bilgilere binâen anlatılması gibi.³⁷⁸

Bu meselede belirtilmesi gereken bir diğer husus mukaddime dâhil her kitabın sonunda bulunan hâtimelerle ilgilidir. Hâtimeler, ilgili konuyla bir yönüyle alakalı asıl itibarıyla farklı olmasından dolayı ana kitaplardan ayrı şekilde düşünülmüştür. Yani hâtime şeklindeki sunum, aslında ilgili meselenin bağlamından dolayı orada bulunmasını sağlamış ve konu bütünlüğü kopma yaşamadan ve bir anlam kargaşası ortaya çıkmadan işlenmiştir.³⁷⁹

Bahsedilen ana sıralama öğrencinin zihninde öncelik-sonralık ve parça-bütün ilişkisinin kurulmasına yardım edeceği gibi öğrenme kabiliyetini hızlandırıcı bir özellik şeklinde düşünülmektedir. Bununla birlikte tersine bir okumayla, konuların dağıtılması ve

³⁷⁶ Mustafâ eş-Şek‘a, *Celâlüddîn es-Süyûtî Mesîratihû'l-‘ilmiyye ve mebâhisühû'l-lügaviyye*, 1. baskı, ed-Dâru'l-Misriyye el-Lübnâniyye, Kâhire, 1994, s. 214.

³⁷⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...*, I, 18-19.

³⁷⁸ A.g.e., I, 75-77, 307 vd..

³⁷⁹ A.g.e., II, 528; II, 324; III, 487.

klasikteki yerlerinin değiştirilmesi gibi kavramlarda meydana gelen değişimlerin verilmesinin negatif bir etki meydana getireceği de ileri sürülebilir. Ancak bu, yerleşik bir sistemin varlığından kaynaklanan bir akıl yürütmedir. Mevcudun farklılaştığı anda bu hususta sonucun da değişeceği ön görülmektedir.

2.3.3.3.1.1 Taksîm

Ele alınan konuların çeşitli taksîmlere tâbi tutulması es-Süyûtî'nin şerhçiliğinin bir gereğidir. Bu sadece konuları değil hemen tüm muhtevayı içeren bir özelliktir. Bu araştırmanın muhteva bahsinde verilmeye çalışılan kaynaklarında görüldüğü gibi müellif yerleşik biçimiyle kişileri, eserleri, bölgeleri ve bilgileri çeşitli taksîmlerle işlemiştir. Tekrardan kaçınmak için sadece konu taksîmine değinilecektir.

Müellif, el-‘umed kitabının hiçbir taksîme tâbi tutulmadan işlenmeye başlanmasından sonra kitabın neredeyse sonunda aslında ilgili kitabın iki ana bölümden meydana geldiğini ifade etmiştir. Başlangıçta bir taksîmde bulunmamasına rağmen ilerleyen konularda bir taksîmden hareketle böyle bir konu sıralamasında ve anlatımında bulunduğunu kaydetmiştir.³⁸⁰

Ayrıca bu durum, ilk bölümünün de aslında iki ana başlıkta ele alındığını bunlardan birincisinin de iki nev‘iden teşekkül ettiğini, nev‘ilendirme yapmadan konuyu işlemesine karşın daha sonra aynı konunun bir başka veçhesini ele alırken kitabın son kısımlarında bunu dile getirmesinde de görülmektedir.³⁸¹ Buradan hareketle başlangıçta yahut tamamen iddia edilmese de aslında müellifin zihninde bir taksîmin varlığından bahsetmek mümkündür.

İlgili taksîmde tüm muhtevanın müellifin benimsediği yedili sistemle ele alındığına değinilmişti. Bu sistemde ana kitaplarda hâtimler dışında da muhtevaya yönelik, kimisi yukarıdaki gibi metne yerleştirilmiş, kimisi açıkça başlıklarda yer alan çeşitli bölümler yapılmıştır. Bunları ifade etmek için, “kısım, nev‘, mebhâs, bâb, mes‘ele, fasl ve ülhika” gibi kelimeler kullanmıştır.

³⁸⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, I, 526.*

³⁸¹ *A.g.e.*, I, 510.

İlgili kelimelerin tüm eserde ortak bir şekilde kullanılmadığı görülmektedir. Örneğin el-mukaddimâtta bâblandırmayı “bâb” ile ifade etmesine rağmen³⁸² diğer kitaplarda buna rastlanmamaktadır. Yine de tespit edilebildiği kadarıyla bazı yorumlarda bulunmak mümkündür. es-Süyûtî, her ne kadar kendisi taksimde bulunurken açıkça belirtmese de şerhte açıklamasından anlaşıldığına göre kitaplarını konuların dağılımına göre en geniş çerçevede “kısımlara” ayırmaktadır. Bu kısımların altında ise “nev‘ler” yer almaktadır.³⁸³ Kısım yerine “mehhası” kullandığı da görülmektedir.³⁸⁴ Bunları ana konular takip etmektedir.

Ana konulara başlama hususunda bir özellik dikkat çekmekte, bu da müellifin mefrûk ve memzûc şerh yazım yönteminden kaynaklansa gerek. Zira ilkinde tahminen başlıkları açıkça vermesinden dolayı bir ayrıma gitmesine gerek duymayacağından doğrudan ana konuları kendi isimleriyle başlatmaktadır.³⁸⁵ Memzûc şerh yöntemiyle kaleme aldığı kısımlarda ise, bir akıl yürütmeyle, metinde bir sıkıntı yaşanmaması için ana konuları daha çok “mehhas” ve “bahs” kelimeleriyle sunmaktadır.³⁸⁶ Burada yapılan ikili ayırmda istisna şeklinde değerlendirilebilecek tek husus, müstakil bir kitap özelliğinde yazılan el-mukaddimâtta “el-i‘râb” başlığıdır. Başlık, ismi bakımından istisna edilmese de şerhi açısından bu kayıt geçerlidir.³⁸⁷

Bu ana konuların altında ele alınacak ikinci derecedeki alt başlıklar durumlarına göre değerlendirilmiştir. Kendileri işlendikleri yer itibariyle bir başka konuya binâen değil; müstakil şekilde ele alınacak özellikteki atf-ı beyân gibi münferit bir mesele ise genellikle “bahs ve mehhas” ibareleri ile sunulmaktadır.³⁸⁸ Şayet münâdâ gibi bir başka konuyla ilişkilendirilerek anlatılıyorsa bu durumda doğrudan içinde yer aldıkları ana başlık altında gerekli bağlantı kurularak yahut izahsız olarak kendi isimleriyle verilmektedir.³⁸⁹ İşlendiği yerde özellikle yüksek derecede dikkat çekilmeyi gerektiren bir durum söz konusu ise alt

³⁸² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, I, 77, 85, 124, 150, 171, 174.

³⁸³ *A.g.e.*, I, 510, 526.

³⁸⁴ *A.g.e.*, II, 443.

³⁸⁵ *A.g.e.*, I, 53, 185, 307; II, 5, 72, 223; III, 419, 426, 485.

³⁸⁶ *A.g.e.*, II, 443, 482; III, 81, 94, 289.

³⁸⁷ *A.g.e.*, I, 53.

³⁸⁸ *A.g.e.*, I, 190, 232, 409; II, 391, 411; III, 53, 131, 306.

³⁸⁹ *A.g.e.*, I, 244; II, 25, 72, 102; III, 17, 437, 440.

başlıkların altındaki başlıklarda dahi ilgili konu “mebhas” ibaresiyle takdim edilmiştir. Bunların tamamının memzûc şerh kısımlarında yer alması dikkate şayandır.³⁹⁰

Her ana ve alt başlıkta o an incelenen konudan genel yahut özel, farklı bir mevzuya geçilecekse “mes’ele” ibaresinden yararlanılmaktadır. Mes’elelerin kendi içinde de mes’eleler bulunmaktadır. Bu da içiçe pek çok konunun bir arada işlendiğini göstermektedir. Ayrıca basamak basamak bir konunun parçalar halinde incelendiğine bir delil teşkil ettiği gibi önemsenmesi gereken hususların gözden kaçmaması için de yardımcı bir unsurdur. Mes’ele ibaresinin bazen birinci dereceden alt başlıklarda bazen sadece özel konularda kullanılması bu ibare altında ele alınan konuların mahiyet ve önemine de işaret eder niteliktedir.³⁹¹

Diğer taksîm ibarelerinin aksine “fasl” sadece bir yerde kullanılmıştır. O da mebnî zarfların verildiği yerdedir. Bu tabirin tek bir yerde kullanılması taksîm açısından bir kategori şeklinde ele alınmasını engelleyebilecek bir durumdur. Ancak müellifi nazarında ilgili konunun önemine binâen sadece bahse konu başlığa dikkat çekilmek için böyle bir uygulamaya gidildiği de düşünülebilir. Bundan dolayı burada yer verilmiştir.³⁹² Son lafız verildiği bağlamda ilgili konuya ilhâk edilen meseleleri ayıran bir vasıf şeklinde başlıkta yer verilen “mâ ülhika”dır.³⁹³

Bu bağlamda ifade edilmesi gerekli bir husus daha bulunmaktadır. Şerhin içinde mes’eleler hakkında “mes’ele/mes’eletâni/mesâil” başlıkları yer almaktadır. Muhtasarında 125 mes’ele başlığı açarak konuları alt başlık halinde sunan es-Süyûtî, şerhinde bunu 167’ye çıkarmaktadır. Ancak bunların 141 tanesi doğrudan başlık, geri kalanları ise metinde anlatılması gereken diğer hususları ifade eden tâli başlıklardır.

Bazen şerh edilen mese’lelerle ilgili açıklanması zorunlu çeşitli konular yahut metinler kalmaktadır. Bunların yeni başlıklardansa ilgili alt başlıkta incelenmesi mevzunun ve dağılımın bir gereğidir. “Mes’ele/mes’eletâni/mesâil” ifadelerinin yer aldığı bağlamdan koparılmasının ve bir önceki başlıktan da ayrılmasının sağlanması için kullanıldığı görülmektedir. Alt başlık bağlamında ele alındığında mes’elede tek husus incelenirken,

³⁹⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 73, 81, 89, 94.

³⁹¹ *A.g.e.*, I, 73, 347, 501; II, 12, 57, 435; III, 50, 87.

³⁹² *A.g.e.*, II, 125.

³⁹³ *A.g.e.*, I, 389; II, 219; III, 29.

mes'etân ve mesâ'il ibareleriyle birden çok konunun aynı anda bir başlıkta toplanması ile taksîmin makul tutulmasını sağlamıştır.

Müellif taksîm hakkında yaptığı bu uygulamaların bazen izahını yaparken bazen de sessiz kalmaktadır. Bu bağlamda *Hem 'u'l-hevâmi'*'in el-mukaddimâtı dışında bazı kitaplarının başında ayrıca mukaddimelerin varlığı da aynı minvaldedir. Zira kimi zaman neyi nerede niçin işlediğini anlatır kimi zaman anlatmaz. Bazen bir mukaddime ile başlar bazense doğrudan konuya girer. Mukaddimesinde nadir de olsa sözlük ve terim manalarına yer verirken çoğunlukla böyle bir uygulamada bulunmaz. *Hem 'u'l-hevâmi'*'in et-tasrîf kitabındaki gibi ilgili başlıktan ne kastettiğini söylediği de hiçbir ifade kullanmadığı da vâkidir.³⁹⁴

Özetle es-Süyûtî eserinde taksîmini izah eden derli toplu bir bilgi ve veri sunmamasına rağmen şerh, kullanım ve bağlamından elde edilen bulgulardan hareketle kapsam genişliklerine göre müellifin zihnen kitap → kısım → bâb → nev' → mes'ele → fasl ayrımına göre hareket ettiği, bunu kimi zaman açıkça verdiği kimi zamansa metne gizlediği ve bunların herbirinden alt başlıklandırmada da yararlandığı iddia edilebilir.³⁹⁵

2.3.3.3.1.2 Tasnîf

Müellif, nahiv tarihinden derleyerek ilgili yerlerde işlenmek üzere ayrıştırılan ve parçalanmış konuları, yeni yerlerine göre düzenlemiş ve buna göre tekrar bir belirleme yapmıştır. es-Süyûtî, şerh gayeleri arasındaki tasnîfle konuların işlenmesi için bir sistem meydana getirmiştir. Bu, es-Süyûtî'nin mantikî tutarlılıkla hazırladığı, parça-bütün ilişkisi ile mana ve işlev kurgusuyla özetlenebilecek bir sistemdir. el-Mukaddimâtle başlayan bu yapıda ilgili mukaddime dikkat çekicidir. Diğer bölümlere nazaran az tartışmalı ve ardından gelecek kitaplarda konuların işlenmesinde alt basamak şeklinde kullanılacak bilgilerin verildiği müstakil bir eser özelliğindedir.³⁹⁶

Bundan sonra ilk beşinde nahiv son ikisinde sarf, mehâric ve hat konularının işlendiği yedi kitaplı bir dağılım verilmiştir. Nahiv konulu ilk beş kitabın baştan üçü

³⁹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 18, 19, 307; II, 5, 331, 411; III, 5, 117, 255, 407.

³⁹⁵ Bu hususta Selmân, müellifin böyle bir düşüncesinin bulunmadığı kanâatindedir. Bu görüşü Hamû'denin es-Süyûtî ile ilgili İbn Mâlik'ten (v. 672/1274) farklılaşma ve ondan uzaklaşmaya çalışma yorumu desteklemektedir. Ancak yukarıda verilen taksîmât eserde mevcuttur. İlgili değerlendirmeler için bkz.: Adnân Selmân, *es-Süyûtî...*, s. 449; Tâhir Hamûde, *Celâlüddîn...*, s. 318.

³⁹⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 17-306.

i'râbtaki asıllığına göre bir sıralamayla ele alınmıştır.³⁹⁷ el-'Umed başlıklı ilk kitapta kendisi asıl itibariyle merfû'luğa sahip öğelere yer verilmiştir. Ardından nevâsihten dolayı raf' özelliği kazananlar eklenmiştir. Mansûbat ise ikinci kitapta i'râbta asıllığa sahip raf'a nazaran bir fazlalıktan ibaret düşünüldüğü için el-fadalât başlığıyla incelenmiştir. Bu ikisini, i'râbta asaleti bulunmayan ve harfler vasıtasıyla meydana gelen mecrûrâtın ve bunlara ilhâk edilen daha geri bir mertebede bulunan aynı vasıflı meczûmâtın dercedildiği üçüncü kitap takip etmektedir. Bundan sonra fiilden dolayı merfû'luk ve mansûbluk kazanan isimlerdeki 'âmillerin ve buna mülhakların ele alındığı dördüncü kitap gelmiştir. Nahiv konularının sonlandığı beşinci kitap tevâbi' ve 'avâriz şeklinde konu edilen meseleleri içermektedir.³⁹⁸

Sarf konuları ise el-ebniye ve et-tasrîf başlıklarıyla sunulmuştur. İlkinde binâ konuları ele alınmışken ikincisinde tasrîf ve bu esnada meydana gelen değişikliklerin ve bunların anlamlarının anlatıldığı bir konu dağılımı mevcuttur. Yani önce temeller verilmekte, ardından buna yeni bilgiler eklenmektedir. Mehâric ve hatt konuları da sırasıyla et-tasrîf kitabının içinde işlenmiştir. Tasnîfte dikkat edilmesi gereken husus bunların ana kitaplar şeklinde düşünülmesidir.³⁹⁹

2.3.3.3.1.3 Tebvîb

Konuların bir mukaddime ve yedi kitaba taksîm ve tasnifini, kendileri için belirlenen aslî bâblara yerleştirilmeleri tamamlamaktadır. Bu prensibin genel kullanımıyla tebvîb diye isimlendirilmesi tercih edilmiştir. Tebvîb müellifin benimsediği şerh metodu ve konuların indirgendiği seviyenin belirlenmesi bakımından önemsenmektedir. Kitaplar içindeki ana ve alt başlıkları ifade eden tebvîb, bir ayrıntılı içindekiler betimindeyse de aslında herbir başlığın altında çok daha fazla alt başlıktan yararlanıldığı gözlemlenebilmektedir.

es-Süyûtî'nin ana kitaplar içindeki başlıklandırma yahut bâblandırmasında dikkat çeken özelliklerden ilki, sayı bakımından fazlalığıdır. Müellif *Cem'u'l-cevâmi'*de 417 başlık kullanmıştır. *Hem'u'l-hevâmi'*de kaç başlık kullandığı matbu nüshalara ve yazım usûlüne göre farklılık arz etmektedir. Mevcut nüshalarda dikkat çeken husus basımı en erkenden en yakına doğru bir sıralama yapıldığında aynı sıralamayla başlıklandırmanın da

³⁹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 75-77; II, 5, 331; III, 5, 117.

³⁹⁸ A.g.e., I, 307-528; II, 5-330, 331-520; III, 5-116, 117-254.

³⁹⁹ A.g.e., III, 255-406, 407-488, 442-459, 460-487.

arttıdır. Neredeyse muhtasarıyla aynı sayıdaki 422 başlıkla yayınlanan ilk baskıdan itibaren 471, 478 ve 502 başlığa kadar değişken bir sayı çıkmaktadır.⁴⁰⁰

Müellifin tebvîbe yüklediği anlamdan dolayı bu farklılıktan hareketle yazarın eserini kaç başlıkta ele aldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle müellif, muhtasarındaki başlıkları, konuları izah ederken arttırmıştır. Bununla birlikte arada “mes’ele” şeklinde verdiği hususlarla başlıklandırmayı zenginleştirmiştir. Ayrıca tebvîb hususunda sayının farklılaşmasında bir diğer önemli etken de başlıklandırma yapmadan anlatıma geçtiği ve arada ilgili başlıklara değinerek aslında bir tebvîbte bulunduğunu gösterdiği yerlerin varlığıdır. Bu bağlamda tebvîbi iki ana esasta incelemek mümkündür. İlki ana başlıklar, ikincisi alt başlıklardır.

2.3.3.3.1.3.1 Ana Başlıklar

Kitapların içinde bölümlenmelere gidildiği görülmektedir. Mukaddime kendine has bir bölümlenmeye sahiptir. el-Mukaddimât’ın dört bölümden meydana geldiği görülmektedir. Tüm öncülleri vermesinin yanında bundan dolayı da “el-mukaddimât” şeklinde isimlendirildiği iddia edilebilir. Konular kelime ve kısımları, kelâm ve kısımları, i’râb ile nekre-ma’rife ana başlıkları altında incelenmiştir.⁴⁰¹ Birinci kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. Merfû’lar merfû’lukları hakkında genel bir kanâatin bulunduğu ve haklarında merfû’luk iddiası ileri sürülenler şeklinde değerlendirilmiştir. İlki de isimlerde ve fiillerde merfû’luğa göre ikiye ayrılmaktadır. İsimlerdeki mübteda’-haber ve fâ’il şeklinde iki alt başlıkta incelenirken fiiller kısmında fiili muzârî‘ ele alınmıştır.⁴⁰²

İkinci kitap da merfû’lardaki gibi isimlerde ve fiillerde mansûbluğa göre iki ana bölümde incelenmiştir. İsimlerdeki el-mef’ûlü bihle ilgililer, el-mef’ûlü’l-mutlak, el-mef’ûlü leh, el-mef’ûlü fih, el-mef’ûlü me’ah, el-müstesnâ, el-hâl ve et-temyîz başlıkları altında incelendiği gibi, fiillerdekiler de nevâsibü’l-muzârî‘ çerçevesinde ele alınmıştır. el-Mef’ûlü bih ile ilgili isimlerdeki mansûbâtın ilk başlığı altında ise ikinci dereceden ana konular şeklinde yer alan bazı başlıklar verilmelidir. Bunlar sırasıyla, et-tahzîr, el-iğrâ’, el-

⁴⁰⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem’u’l-Cevâmi’...*; a.mlf., *Hem’...*,(Na’sânî neşri); *a.g.e.*, (thk.: Mükerrerem); *a.g.e.*, (thk.: Hârûn, Mükerrerem); *a.g.e.*, (thk.: Şemseddîn).

⁴⁰¹ A.mlf., *Hem’...*, I, 19, 46, 53, 185.

⁴⁰² *A.g.e.*, I, 307, 510, 526.

ihtisâs, el-münâdâ, el-mendûb ve et-terhîmdir. Fiili muzâri‘i nasb eden ana edat “و”nin diğer kullanımları da bu kitabın sonunda verilmiştir.⁴⁰³

Üçüncü kitap, isminden de anlaşıldığı gibi, ikincisi ilkinde mülhak el-mecrûrât ve el-meczûmât şeklinde iki ana bölümden meydana geliyorsa da muhtevada bu ana bölümlere bir de el-hurûfu ğayru‘l-‘âtife eklenmiştir. Böylelikle üçüncü kitabın üç ana bölümünden bahsedilebilir. el-Mecrûrât kendi içinde harflerle, izâfetle ve mücâveretle gerçekleşmesine göre üç farklı başlıkta incelenir. İkinci bölüm el-cevâzim ise cezm eden edatlar ve şart edatları çerçevesinde ele alınmaktadır. Son kısmın burada işlenmesi bu kitabın edat ve harflerden teşekkül etmesinden dolayıdır. Ayrıca et-tenvîn de bu kitabın müstakil başlık seviyesindeki muhtevasındandır.⁴⁰⁴

Dördüncü kitap, isimlerde raf‘ ve nasb bakımından amel eden ‘avâmili içermektedir. Bunlar da fiil ve fiile mülhaklardan ibarettir. Bu kitap fiil ve kısımları ile ona mülhaklar, doğrudan ‘âmel eden isimler, tenâzü‘u‘l-amel ve iştiğâl konulu dört bölümden meydana gelmektedir.⁴⁰⁵ Nahiv konularının sonlandığı beşinci kitap isminden anlaşıldığı gibi iki ana bölümden meydana gelmektedir. et-Tevâbi‘ kısmında tevâbi‘ kavramı, en-na‘t, ‘atfû‘l-beyân, et-tevkîd, el-bedel, ‘atfû‘l-nesak ve tâbi‘u‘l-münâdâ alt başlıkları ele alınmıştır. ‘Avârîzu‘t-terâkîb kısmında ise el-ehbâr bi‘l-lezî, el-‘aded, et-târîh, el-hikâye ve ed-darâ‘ir başlıkları incelenmiştir.⁴⁰⁶

el-Ebniye isimli altıncı kitapla sarf konuları başlamaktadır. Bu kitap üç ana başlıkta ele alınmıştır. Ancak bunların sonuncusunun ismi, müellifi tarafından verilmemiş, bağlamdan çıkartılmıştır. Önce ebniyetü‘l-ism ardından binâ‘ü‘l-masdar başlıklarını üçüncü kısım takip etmektedir. Bu sonuncu kısım ilk ikisindeki tüm kelime çeşitlerine tatbik edilebilirliği ve bunlarda görülebilirliği nedeniyle farklı yerlerde kullandığı bir ibareden hareketle mesâil/teğayyürât diye isimlendirilebilir.⁴⁰⁷

İlk kısım, isimler ve fiiller şeklinde ikiye ayrılırken, ikincisi masdar ve sıfat türü isimleri içermektedir.⁴⁰⁸ Son kısım ise işlenen konular ve sıralarından hareketle ikiye

⁴⁰³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, II, 5, 22, 25, 49, 53, 57, 72, 97, 102, 175, 184, 230, 262, 281,

⁴⁰⁴ *A.g.e.*, II, 331, 391, 443, 449, 482.

⁴⁰⁵ *A.g.e.*, III, 5, 81, 94, 102.

⁴⁰⁶ *A.g.e.*, III, 117, 131, 136, 147, 155, 197, 211, 217, 226, 228, 235.

⁴⁰⁷ *A.g.e.*, III, 255, 282, 289.

⁴⁰⁸ *A.g.e.*, III, 255, 260, 282, 287.

ayrılmıştır. İlgili mesâil ismin yahut fiilin kendisine dönüştüğü bir sîğa ile vezni veyahut da kelimenin kendisinde meydana gelen bir değişimi ifade etmektedir. Böylece son kısım, orijinalinde yer almasa da sunduğu verilerden hareketle bu tez çalışması bakımından, kelimenin dışından ve içinden diye ikiye ayrılmıştır. İlkinde et-te'nîs, el-maksûr-el-memdüd, el-cem', et-tasğîr ve el-mensûb konuları işlenmiştir. İkincisinde ise iltikâü's-sâkineyn, el-imâle, el-vakf başlıkları ve sâkin ile ibtidâ edilmeyeceğine dair meseleler ele alınmıştır.⁴⁰⁹

et-Tasrîf isimli son kitap, tasrîf ve hat şeklinde iki ana kısımdan meydana gelmektedir. Birincisini el-iştikâk, el-hazf, el-ibdâl, en-nakl, el-kalb, el-idğâm ve mehâricü'l-hurûf ana başlıkları meydana getirmektedir. İkincisinde ise hatt, ahkâmu'l-vasl-ahkâmu'l-fasl, ahkâmu'z-ziyâde, ahkâmu'l-hazf, ahkâmu'l-bedel, resmu'l-mushaf ve et-tenkît (التسقيط) başlıkları yer almaktadır.⁴¹⁰

2.3.3.3.1.3.2 Tafsîl

Özellikle mevcut nüshalardaki tebvîbte görülen bir durumun tasvir edilmesi gerekmektedir. Muhtevada her ne kadar yer alsın da muhakkik ve yayıncılar kimi başlıkları başlık şeklinde değerlendirmemişlerdir. Tüm bunlardan hareketle incelenen tebvîbte çok daha farklı bir sonuca ulaşılmıştır. Muhtevada başlık şeklinde yer alan tüm kısımlar belirlendiğinde 598 başlık elde edilmiştir. Bunların yirmi beş tanesi, müellifin başlık şeklinde vermemesine karşın metinde yaptığı anlatımdan dolayı zorunlu şekilde tebvîb açısından kullanılan başlıklardır.⁴¹¹ Diğerleri ise yazarın kendi tebvîbindendir.

Burada özellikle belirtilmesi ve hatırlatılması gereken husus 598 sayısının kitabın tüm tebvîbini kapsamadığıdır. Sadece *Cem'u'l-cevâmi'* ve *Hem'u'l-hevâmi'* in metinlerinde başlık şeklinde verilen, bağlamdan anlaşılan ve mes'ele diye ifade edilen hususlardır. Çünkü es-Süyûtî'nin şerh yazım yöntemindeki ikilikten dolayı başlık tespitinde bir sorun yaşanmaktadır. Memzûc şerh kısımlarındaki başlıklar daha azdır. Bu azlık mefrûk yöntemle yazılanla mukâyese edildiğinde anlaşılmaktadır.

⁴⁰⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 289-369, 370-406.

⁴¹⁰ A.g.e., III, 407, 488.

⁴¹¹ Örneğin bkz.: A.g.e., I, 510, 526, 527; II, 126, 170, 281; III, 5-13, 450, 471.

Mefrûk yöntemle kaleme aldığı kısımlarda muhtasarındaki ana başlığın altında konuya farklı açılardan katkı sağlayan hemen her kesiti şerhinde bir alt başlık şeklinde değerlendirmesine karşın memzûc yazılan bölümlerde yeni başlık açma özelliği çok düşük seviyededir. Şayet ilgili özelliğe göre bir başlıklandırma yapılırsa ulaşılan rakam, 123 daha artmaktadır.

Örneğin te‘accüb sîğaları bir başlıkta incelenirken bu konuda muhtasarda yer alan hususlar alt başlıklara indirgenmeden ele alınmıştır. Halbuki “ك”nin ismi ve haberi ile ilgili hazf, takdîm ve te’hîr konuları birer alt başlıkla incelenmiştir. Aynı şekilde bir tebvîbe gidilseydi te‘accüb sîğaları ve bu konulardaki ana bilgilerden sonra müte‘acceb minhin i‘râbı, hazfî ve fiilden faslı şeklinde üç alt başlığın daha açılması gerekecekti. Bu durum memzûc ve mefrûk şerh yazım yöntemiyle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle şerhin daha tafsilatlı bir tebvîbte ele alınma imkânından bahsedilebilir.⁴¹²

Burada değinilmesi gereken bir husus daha bulunmaktadır. *Hem‘u’l-hevâmi*’de görülen bu tebvîb ve tafsîl özelliklerinden dolayı müellifi özellikle mefrûk şerh kısımlarında elinden geldiğince en ince ayrıntıya kadar başlıklandırmaya gitmiştir. Bu da başlık basamaklarının artmasıyla sonuçlanmıştır. es-Süyûtî eserinde dokuz basamaklı bir başlıklandırmaya gitmiştir. Ancak tekrar hatırlatılması gerekirse bunların altında da başlıklandırma imkânı bulunmaktadır.

Son olarak konuların birbiriyle bağlantılı bir şekilde belirli bir sıralama ile işlenmesi ele alınabilir. Müellif bir kitabı en fazla dört kısımda incelemektedir. Diğer konuları ise ilgili başlıkla alakalarından dolayı alt başlıklar şeklinde değerlendirmektedir. Örneğin el-mef‘ûlü bih ana başlığı altında et-tahzîr, el-iğrâ’, el-ihtisâs, el-münâdâ, el-mendûb ve et-terhîmi sırasına göre birbirleriyle ilişkilerinden dolayı ele almış⁴¹³ diğer mef‘ûl çeşitlerini de mef‘ûlün bihe bağlamıştır.⁴¹⁴ “ك”in temyizini et-temyîz bahsinde ele almıştır.⁴¹⁵ Tenvîn konusunu atıflar dışındaki harflere bağlamıştır.⁴¹⁶ el-Maksûr ve el-memdûdu te’nisle

⁴¹² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, I, 352-389; III, 36-42.

⁴¹³ A.g.e., II, 5, 17, 20, 22, 25, 49, 57.

⁴¹⁴ A.g.e., II, 72, 97, 102, 175.

⁴¹⁵ A.g.e., II, 274, 275.

⁴¹⁶ A.g.e., II, 517.

işlemiştir.⁴¹⁷ Mehâricü'l-hurûfla ilgili hususları el-idğâm⁴¹⁸ ve *Mushaf* meselesini ise hatt başlıklarında ele almıştır.⁴¹⁹

2.3.4 Konuların İşlenmesi

Hemen her müellifin konuları işleme bakımından kimi benzer kimi farklı özellikleri vardır. Burada ele alınan hususların konuların bir bütün şeklinde sunumu değil; sistem açısından verildiği belirtilmelidir. Muhtevanın sunum yönünden analizi ikinci bölümde takdim edilecektir. es-Süyûtî de bir nahiv yazarı kimliğiyle *Hem 'u'l-hevâmi'* inde konuları bazı belirgin vasıflarla işlemiştir. İlgili hususlar başlıklar halinde verilmeye çalışılacaktır.

2.3.4.1 Kapsam

Müellifin konuları işlerken benimsediği yöntem amaçlarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle nahiv alanındaki hemen her konuyu kapsamı gerekmektedir. Ayrıca hilâfiyyât bakımından da bir mesele ile ilgili tüm tartışmaların ilgili bağlamda yer almasının beklenmesi tabidir. *Hem 'u'l-hevâmi'* incelendiğinde yazarın, konu içeriğine kaynaklarında nahivle ilgili ne varsa hepsini dâhil ettiği ve istisnalar hariç herbir meselede farklılıkları vermekten kaçınmadığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda kapsamın geniş tutulduğu ancak orta dereceli bir şerh şeklinde kaleme alınmasından dolayı eserin tüm anlatımlarda bulunmadığı da izlenebilecektir.⁴²⁰

Kapsam açısından bir mukâyeseye gidildiğinde kendi eserleri ve diğer müelliflerin telifâtı arasında bir karşılaştırma yapma imkânı mevcuttur. Bu da iki şekilde yapılabilir: Muhtevanın kapsamı ve konu işleme kapsamı. Muhteva kapsamı açısından ana hatlarıyla aynı temel meselelerde hem kendi hem de diğer müelliflerin eserlerinde bir ortaklık görülürken; bu husustaki farklılığın dizin, başlıklandırma ve anlatıda meydana geldiği ve kendi dönemine âit bazı muhteva zenginliğinin varlığı dikkat çekmektedir.

Asıl farklılık ikinci mukâyese gerçekleştiğinde ortaya çıkmaktadır. Muhtevanın işlenişinde serdedilen tavır tam anlamıyla eseri kendi ve diğer müelliflerin telifâtından ayırmaktadır. Zira bu, kaynakların kullanımını ön plana çıkardığı gibi bunlar hakkındaki

⁴¹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, III, 307.

⁴¹⁸ A.g.e., III, 450.

⁴¹⁹ A.g.e., III, 475.

⁴²⁰ A.g.e., I, 21, 334, 464; III, 274, 423, 509; III, 37, 477.

Muhtasarında bağlamdan anlaşılması beklenen bir durumu şerhinde açıkça izah etmiş ve gerekli tüm açıklamaları yahut atıfları da vermiştir.⁴²⁸ Burada bir mukâyeseye gidilirse Ebû Hayyân'ın (v. 745/1344) *Şerhu't-Teshîl* ve *İrtişâf*'ında kullandığı dil daha anlaşılır, kolay ve sadedir. Buna karşın özellikle *Cem'u'l-cevâmi*'deki dil daha karmaşık ve zor, *Hem'u'l-hevâmi*'deki ise kolay ve anlaşılırdır. Konuları ele alış bakımından ise *Hem'u'l-hevâmi*'in tertîb ve tasnîfinin konuların birbirine bağlı şekilde tasarlanmasından ve sıralanmasından dolayı daha sistematik ve anlaşılırdır. İbn Mâlik'in (v. 672/1274) ve İbn Hişâm el-Ensârî'nin (v. 761/1360) eserlerinden farklılaşsa da dil edinimi bakımından daha kolaydır. Ancak her halükarda *Hem'u'l-hevâmi*' kendisinden önceki hiçbir eserin yerine geçememiştir. Bununla birlikte, eserin müellifi tarafından, anlaşılmayan yönlerin açıklanması için şerhe konu edilmesi de muhtevanın işleniş bakımından açıklığını doğuran bir nedendir.⁴²⁹

Bu nedenlerle es-Süyûtî hemen her konuda anlam kargaşasına sebebiyet verecek hususları açıklığa kavuşturmaktadır. Bu bağlamda çeşitli değerlendirmelerde ve tercihlerde bulunmakta, bunların nedenlerini sıralamakta ve özellikle farklı görüşteki kişilerin birbirlerine ve müellifin tüm şahıs ve görüşlere karşı ileri sürdüğü iddia ve yorumlara yer vermektedir.⁴³⁰ Şevâhid ve örneklerle destekleyerek anlattığı konuları açıklayabilmek için bunların sayılarını arttırarak vermektedir.⁴³¹

Açıklık ilkesinin bir göstergesi kaynaklarını kullanma yöntemleri arasındaki isimlendirme ve muhataplaştırma prensipleri ile özellikle nakillerinde yaptığı sonlandırmada kullandığı “انتهى” ibaresidir. Müellif karışıklığı gidermek ve verilen bilginin âdiyetini sağlamak için yaptığı alıntılarını nihâyete erdirirken bu ibareyi sıklıkla kullanmaktadır. Ayrıca kimi zaman tam haliyle değil sadece hemze ve he “ه” harflerinin verilmesiyle de rumuz kullanarak gösterebilmektedir.⁴³²

⁴²⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 57, 334-335, 518-520; II, 360, 362, 416-429.

⁴²⁹ A.g.e., I, 17-18; Muhammed el-Muhtâr, “el-İmâmü's-Süyûtî en-nahvî ve mekânetühû fî medreseti İbn Mâlik”, *el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yüz Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 210-213, 219-221.

⁴³⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 62-63, 165, 357; II, 11-12, 154, 483; III, 7, 131-132, 180.

⁴³¹ A.g.e., I, 156, 357, 456; II, 23, 169, 343; III, 29, 458, 459.

⁴³² A.g.e., I, 24, 221, 515; II, 42, 253-254, 515; III, 12, 137-138, 380.

Bu özellik sadece es-Süyûtî ile sınırlandırılmayacak bir durumdur. Metinde yer alması dolayısıyla dile getirilmiştir. Bu konuda belirtmek istenilen son mesele, en-Na'sânî (v. 1943) neşrinde görülebileceği gibi ilgili eserin ana başlıklar hariç çoğu zaman paragraf arası vermeksizin yazılmasından dolayı ilgili kullanımın özelde *Hem'u'l-hevâmi*'de genelde diğer eserlerde rolünü hatırlatmaktadır.

2.3.4.3 Atıf

Müellif eserinde ilgili konuları nahiv açısından ele almıştır. Kendisinden önce Arap dili hakkındaki eserleri hilâf esasına binâen nahiv alanında bir derleme yapmıştır. Bu derleme ve yeniden inşâ işleminde bağlamına göre konulara iç ve dış şeklinde değerlendirilebilecek atıflar bulunmaktadır. İç göndermeler daha önce işlediği bir konuya yahut ileride ele alacağı bir meseleye yaptığı atıflardır.⁴³³

Dış göndermelerse kaynaklarına yaptığı atıflardır. Bu da iki şekilde gerçekleşmiştir. Ya ilgili meseleler farklı bir alanın konusudur yahut da şerhte yer almasına ihtiyaç duyulmayan veyahut uzun hususlardır. Yazar alan dışı kimi konuların nahivden soyutlanması düşüncesini benimsediğinden dolayı ilgili meseleleri eserine almamış, özellikle usûl ve lügat temalı farklı çalışmalarda değerlendirmiştir. İlgili konuların bahse konu eserlere müracaatıyla elde edilebileceğini belirtmekle yetinmiştir.⁴³⁴

Alan dışı gördüğü hususlarda yaptığı gibi bir de alan içinde yer almakla birlikte özellikle diğer eserlerinde işlediği hususlara da *Hem'u'l-hevâmi*'de derinlemesine temas etmemektedir. Bunun en bârizlerinden birisi Sîbeveyhi'den (v. 180/796-797?) itibaren irdelenen "kühl meselesi" şeklinde şöhret bulan örnektir. Müellif bu konu hakkında çeşitli eserler yazdığını dile getirir. Ancak meseleyi çok da detaylandırmadan geçer. Veriş tarzı nihâî düşüncenin sunumu şeklindedir. Konuya katkısı ise bu meseleyi semâ'dan üç örnek vererek tahlîl etmesidir.⁴³⁵

2.3.4.4 Binâ'

Konular işlenirken elbette tüm ayrıntıların her defasında tekrarlanması beklenmemektedir. Bu nedenle atıflardan bahsedilmiştir. Aynı şekilde *Hem'u'l-hevâmi*'

⁴³³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 21, 307, 464; II, 274, 400, 509; III, 190, 310, 443.

⁴³⁴ A.g.e., I, 97, 334, 376; III, 416, 423, 439.

⁴³⁵ A.g.e., III, 73.

atfa benzese de bir yönüyle göndermeden ayrışan bir özelliğe daha sahiptir. Müellif eserinde bir meseleyi aralarındaki hükmî bağlantıdan yahut âidiyetten dolayı diğer bir meseleye bina ederek izah etmiş ve hükme bağlamıştır.

Buna yapılan işlemde dolayı “binâ” ismi verilmesi düşünülmüştür. Zira bir konu diğer bir konunun bir parçası olabileceği gibi kimi zaman başka bir konunun ön bilgilerini ifade etmektedir. Yani bir meselenin anlatımından ve verilerinden diğer bir meselenin sunumunda, anlamlandırılmasında ve işlenişinde yararlanılmaktadır. Bazen bir konunun verileri diğer konuya bir basamak niteliği taşıdığı gibi bazen de ulaşılan neticeleri ile diğerinde bir mesele şeklinde düşünülmüştür. es-Süyûtî bu durumu *el-Eşbâh*'ında müstakil şekilde çalışmıştır.⁴³⁶

Örneğin, tesniye ve cem‘ müzekkerin i‘râbı hakkındaki bir hilâfta şöyle kaydedilmiştir: “Raf‘ durumunda i‘râb, elif ve vâv’ın oldukları gibi kalmaları ile, nasb ve cer halinde ise yâ’ya dönüşmeleri iledir. el-Cermî (v. 225/840), el-Mâzinî (v. 249/863?)⁴³⁷ ve İbn ‘Uşfûr (v. 663/1265?) bu görüştedir. Bu hüküm i‘râbın lafzîliğine değil ma‘nevîliğine binâendir.”⁴³⁸

Bir başka yerde ise şöyle bir kayıt vardır: “Tesniyede elif ve yâ’dan, cemide ise vâv ve yâ’dan sonra nûn eklenmiştir. Bu nûn’un eklenmesinin sebebi hakkında ihtilâf edilmiştir. ...İkinci görüş: Bu nûn, müfredin harekesinin yerindedir. Ebû Hayyân (v. 745/1344) ilgili görüşü ez-Zeccâc’a (v. 321/933) nisbet etmiştir. İbn Mâlik (v. 672/1274) ise bu görüşü müfred kelimenin harekesinin yerine harfler geldiği ve dolayısıyla nûn ile böyle bir işlem yapmaya ihtiyaç duyulmayacağı için reddetmiştir. Ebû Hayyân (v. 745/1344), İbn Mâlik’in (v. 672/1274) ifadelerini şöyle değerlendirmiştir: Onun bu sözü, harflerin bizzat kendisini i‘râb kabul etmesine binâendir.”⁴³⁹

Bu özelliğe sahip pek çok konu varsa da müellifin doğrudan ifade ettiği 128 mesele tespit edilmiştir. Bir mesele bazen sadece tek bir farklı konuya bina edilirken bazen iki yahut üç konuya bina edilebilmektedir. Ayrıca şahısların veya mezheplerin görüşlerine

⁴³⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Eşbâh...*, III, 323 vd.. Bu konuda *Hem ‘u’l-hevâmi*’den otuz dokuz örnek üzerine yapılmış bir de çalışma bulunmaktadır. Bkz.: Hasan b. Ğurm b. Muhammed el-Ömerî el-Ka‘bî, *Binâü’l-mesâili’n-nahviyyeti ba’duhâ ‘alâ ba’d fi kitâbi Hem ‘i’l-hevâmi ‘li’s-Süyûtî*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2010, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi.

⁴³⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 463-466.

⁴³⁸ A.mlf., *Hem ‘...*, I, 158.

⁴³⁹ A.g.e., I, 159.

yapılan binalar da bu bağlamda değerlendirilmiştir. Yani âidiyet bakımından bir görüşe yer verilip daha sonra aynı kişinin yahut dil merkezinin başka bir mesele hakkındaki görüşü açıklanırken ilgili ilk görüşe binâen bir sonuç çıkarma ve anlamlandırma işlemleri de mebânî çerçevesinde ele alınmıştır.⁴⁴⁰

2.3.4.5 Nakil

Hem‘u‘l-hevâmi‘ hilâf eseri özelliği ile naklin bol miktarda bulunduğu bir eserdir. Hilâf vasfına dikkat çekilmesi ilgili hususta nakilsiz bir konu sunumunun imkân dışılığındandır. Hemen her meselede nakil görmek mümkündür. Ana nakiller İbn Mâlik⁴⁴¹ (v. 672/1274) ve Ebû Hayyân’dan⁴⁴² (v. 745/1344) gerçekleşirken kitaplar, müellifler ve dil merkezleri gibi müellifin muhtevayı meydana getirdiği tüm kaynakları nakle konu edilmiştir.⁴⁴³

Nakil iki şekilde gerçekleşmiştir. İlki yapılan tüm referanslarla genel manada, diğeri ise iktibas metoduyla. İktibas naklinin atıftan ayrılması doğrudan ilgili kaynağın kendisinden lafzen aktarılmasından dolayıdır. Bu şekilde yapılan nakiller müellifin ya kendi okumalarıyla elde ettiği birincil kaynaklardan yaptığı iktibaslardır ya da kaynaklarının ilgili alıntıya yer vermesinden hareketle kayıt altına almıştır. Buradan hareketle bahsedilen bu tarzdaki nakilleri doğrudan ve dolaylı şekilde iki kategoride değerlendirmek mümkündür.⁴⁴⁴

es-Süyûtî, *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’inde konuları sadece aktarma yaparak bırakmamıştır. Şerhindeki gayesine uygun şekilde ilgili meseleleri tekrar işleme tâbi tutmuştur. Yaptığı nakillerin doğruluk ve yanlışlıklarını irdelemiş, kimi zaman birisinin lehine kimi zaman aleyhine kararlar vermiştir.⁴⁴⁵ Yapılan bu tercihte tarafını beyan ettiği görüşü destekleyici izahlarda bulunmuştur. İzahlarının tamamlayıcı ve kabul ettirici mütemmimi şeklinde düşünülebilecek bir delil getirme özelliği benimsediği âşikardır. Ortaya koyduğu seçkiler ve bunu izah ederken kullandığı delillerin ilgili tercihte uygunluğu ve doğruluğunu

⁴⁴⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...‘*, I, 95, 188, 452; II, 63, 166, 390; III, 37, 209, 477.

⁴⁴¹ A.g.e., I, 80, 250, 450; II, 50, 200, 450; III, 90, 180, 360.

⁴⁴² A.g.e., I, 163, 329, 524; II, 66, 244, 421; III, 101, 201, 461.

⁴⁴³ A.g.e., I, 64, 122, 370; II, 160, 201, 433; III, 152, 226, 483.

⁴⁴⁴ A.g.e., I, 76, 214, 357; II, 80-81, 154, 307; III, 25, 235, 392.

⁴⁴⁵ A.g.e., I, 26, 191, 346; II, 88, 248, 372; III, 50, 383, 465.

ispatlayabilmek için kendi nedenlerini sıralamıştır. Karşı tarafın nedenlerini ise çürütmeye çalışmıştır. Bu minvalde hemen her konuda ta'le ve tahlile rastlanmaktadır.⁴⁴⁶

2.3.5 Kaynak Kullanımı

Müellif eserinde kullandığı kaynakları ya doğrudan ya da dolaylı şekilde vermektedir. Yani bir kaynak ya *Şerhu'l-Lümha*, *el-Hasâis*, ve *el-Mufasssal* gibi kendisinden doğrudan yararlanılarak⁴⁴⁷ yahut *Şerhu'l-Kitâb*, *el-Vâhid* ve *'l-cem' fi'l-Kur'ân*, *et-Tezkîr* ve *'t-te'nîs*, *el-Kâfi* (*fi'l-'Arabiyye*), *el-İmlâü'l-müntehal*, *el-Müstevfâ*, *el-Mecâlis*, *el-İğfâl* (*fîmâ eğfelehû'z-Zeccâc mine'l-me'ânî*), *el-Mukaddime*, *Şerhu Cümeli'l-kebîr*, *Şerhu'l-Kânûn*'da görüldüğü gibi başka bir kaynaktan nakilde bulunularak verilen kaynaktır.⁴⁴⁸ Dolaylı kaynaklarından son ikisi geç tarihli denilebilecek eserlerken; diğerleri erken döneme âittir. Ayrıca muhtevaları naklen verilen ilgili telifleri birer kez Ahfeşü'l-evsat (v. 210-221/825-836?), Hattâb b. Yûsuf (v. 450/1058+)⁴⁴⁹, İbn. Mâlik (v. 672/1274), Bedreddîn b. Mâlik (v. 686/1287)⁴⁵⁰ ve yedi kez de Ebu Hayyân'dan (v. 745/1344) naklederek sunmuştur. Bu durum müellifin yararlandığı eserlerin neredeyse tamamını görerek kullandığını yani nahiv alanında elinde geniş bir kütüphanesinin bulunduğunu da göstermektedir.

Muhtasarını yüz küsur teliften hazırlayan es-Süyûtî, 181 eseri ismen zikretmiş pek çok görüşü ise adlarını verdiği 341 kişinin isimleriyle takdim etmiştir. Yukarıda isimleri verilen on bir dolaylı kaynağı dışında 170 eseri doğrudan kullanmıştır. Buna rağmen kitap müellif kaynak karşılaştırmasında büyük bir fark meydana gelmiştir. Bu da ilgili farkın diğer eserlerden yararlanırken yaptığı atıflardan kaynaklandığını göstermektedir.

Nakle dayalı bir telif gerçekleştirmesinden dolayı ikinci bölümde geniş şekilde ele alınacak lügat, kabile ve merkezlerin de aynı esasa göre ele alındığı söylenebilir. Hatta burada sıralanan kaynaklarının neredeyse tamamının nakilden ibaret olduğu için dolaylı

⁴⁴⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 65, 202, 436; II, 29, 93, 420; III, 127, 387, 396.

⁴⁴⁷ *Şerhu'l-Lümha* için bkz.: A.g.e., I, 508. *el-Hasâis* için bkz.: A.g.e., I, 45, 58, 60, 70, 123. *el-Mufasssal* için bkz.: A.g.e., I, 49; II, 286, 507.

⁴⁴⁸ *Şerhu'l-Kitâb* için bkz.: A.g.e., II, 309. *el-Vâhid* ve *'l-cem'* için bkz.: A.g.e., I, 96. *et-Tezkîr* ve *'t-te'nîs* için bkz.: A.g.e., III, 360. *el-Kâfi* için bkz.: A.g.e., II, 385; III, 48. *el-İmlâ* için bkz.: A.g.e., I, 412. *el-Müstevfâ* için bkz.: A.g.e., II, 489; III, 186. *el-Mecâlis* için bkz.: A.g.e., II, 437. *el-İğfâl* için bkz.: A.g.e., II, 307. *el-Mukaddime* için bkz.: A.g.e., I, 459; III, 363. *Şerhu Cümeli'l-kebîr* için bkz.: A.g.e., II, 319. *Şerhu'l-Kânûn* için bkz.: A.g.e., II, 319.

⁴⁴⁹ A.mlf., *Buğye...*, I, 553.

⁴⁵⁰ A.g.e., I, 225.

kaynaklar arasında yer aldığı iddia edilebilir. Zira kendisinden öncekini cem ettiği için bu gayet makuldür. Bu durum eserin değerini düşürmediği gibi amacındaki tutarlılığı gözler önüne sermektedir.

2.3.5.1 Muhataplaştırma

es-Süyûtî kaynaklarından bazılarını kendisiyle muhataplaştırmıştır. Diğer bir ifadeyle doğrudan doğruya ilgili kaynaklarından aktardığı görüşleri birebir değerlendirmiştir. Bu durum daha çok müellifin kendi görüşünü beyan ettiği ve belli bir tercihe göre ta'lîl ve tahlille kararını izah ettiği meseleler için geçerlidir. Ayrıca Arap dili merkezleri ile ilgili tavrı bu başlığın konusu değildir. Aşağıda verilecek bilgilerin bu bağlamda değerlendirildiği hatırlatılmalıdır. Bu özelliği kişilere ve ilim dallarına göre iki farklı tarzda uyguladığı anlaşılmaktadır. Kişileri muhataplaştırırken bazılarını doğrudan tek başlarına bazılarını ise çeşitli gruplamalarla ele aldığı⁴⁵¹ görülmektedir.

Örneğin müellif, Sîbeveyhi (v. 180/796-797?), el-Batalyevsî (v. 521/1127), ez-Zemahşerî (v. 538/1144) ve İbn Hişâm (v. 761/1360) ile⁴⁵² iki hocası eş-Şümunnî (v. 872/1468) ve el-Kâfiyecî (v. 879/1474) gibi⁴⁵³ pek çok şahsı doğrudan ferdî muhatap kabul etmiş, kendilerine muvâfakat ve muhâlefette bulunmuştur. Mesela, Halîl+Sîbeveyhi,⁴⁵⁴ Sîbeveyhi+el-Kisâî,⁴⁵⁵ el-Ahfeş+İbn Mâlik⁴⁵⁶ ve el-Kisâî+el-Ferrâ⁴⁵⁷ gibi ikili muhatap bulunduğu gibi; Sîbeveyhi+el-Müberraîd+İbnü's-Serrâc+İbn Mâlik,⁴⁵⁸ el-Ahfeş+el-Müberraîd+Ebû Ali+İbn Cinnî+Müteahhirînin çoğu⁴⁵⁹ ve el-Müberraîd+İbnü's-Serrâc+el-Fârisî+İbn Cinnî+el-Cürçânî+İbn Burhân+eş-Şelevbîn⁴⁶⁰ gibi çoklu muhatap da vardır.

⁴⁵¹ Ahmed Mustafâ Abdürrahîm el-'Abâdile, *İhtiyârâtü's-Süyûtî fî kitâbi Hem'î'l-hevâmi' Dirâsetün nahviyyetün tahlîliyyetün*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2006, el-İslâmiyye Üniversitesi, Ğazze, s. 16 vd..

⁴⁵² Sîbeveyhi için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 106, 198, 205; II, 159, 325, 411; III, 179, 328, 354. el-Batalyevsî kişi bilgisi ve atıf için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 55-56; a.mlf., *Hem'...*, III, 182. ez-Zemahşerî için bkz.: *A.g.e.*, II, 204, 286, 287. İbn Hişâm için bkz.: *A.g.e.*, II, 488, 498; III, 155, 156.

⁴⁵³ eş-Şümunnî için bkz.: *A.g.e.*, II, 333, 342, 349, 353. el-Kâfiyecî için bkz.: *A.g.e.*, I, 49, 308, 309, 310; II, 126, 129, 470; III, 190, 402.

⁴⁵⁴ *A.g.e.*, III, 363.

⁴⁵⁵ *A.g.e.*, I, 436.

⁴⁵⁶ *A.g.e.*, I, 370, 371.

⁴⁵⁷ *A.g.e.*, II, 501; III, 116.

⁴⁵⁸ *A.g.e.*, I, 425.

⁴⁵⁹ *A.g.e.*, I, 218.

⁴⁶⁰ *A.g.e.*, I, 362.

Bunlara da grup şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. İleri sürdükleri fikirleri sanki tek bir kişiyi eleştirircesine ele almıştır.

Burada dikkat çeken husus ferdî muhataplaştırmalarda genellikle eleştirilerinde olumlu yahut olumsuz çift yönlü bir değerlendirme yapmasıdır. Yani kimi zaman verilen görüşü kabul etmesi kimi zamansa reddetmesi görülebilen bir durumdur. Muhâlefeti ile muvâfakatı arasında yaklaşık ¼'lük bir oran bulunmaktadır ki bu da iki şekilde yorumlanabilir. Doğrudan bir okumayla genelde muvâfakatta bulunduğu, tersten bir okumayla aynı zamanda onayladığı görüşlerin karşıtlarını reddettiği için çoğunlukla muhâlefet ettiği ortaya çıkmaktadır. Böylesi bir sonuç hilâf eserinde görülmesi normal bir durumdur.

Ferdî muhataplarındaki bir diğer özellik iki ana kaynağı hakkındadır. İbn Mâlik'e (v. 672/1274) Ebû Hayyân'dan (v. 745/1344) daha çok muvâfakat etmektedir. Ancak bununla birlikte ikisinin karşılaştığı konularda kendi görüşü daha çok Ebû Hayyân'la (v. 745/1344) örtüştüğü gibi İbn Mâlik'in (v. 672/1274) aksine Ebû Hayyân'a (v. 745/1344) ferdî tercihlerinde de hiç muhâlefette bulunmamıştır.⁴⁶¹

İkinci kısım muhataplaştırması, kaynaklarında da görüldüğü gibi, çeşitli ilim dallarının görüşlerini bir grup/alan/saha şeklinde ele alarak bunları eleştirmesinden ibarettir. Beyân ehli, belağatçılar ve dil merkezleri gibi toplamda aynı şekilde değerlendirdiği yirmi yedi farklı grubun varlığı tespit edilmiştir. Burada dikkat çeken husus bahse konu grupların müellif tarafından sanki karşısında bir fikri benimseyip bunu iddia eden bir kişi varmışçasına eleştirilerini dile getirmesidir. Bir nevi herbir grubu kişileştirmektedir.⁴⁶²

Bu hususta üzerinde durulan mesele muhataplaştırmanın aslında bir bakıma değer biçme şeklinde gerçekleştiğidir. Bir konuda sadece bir şahsın yahut belirli şahısların görüşlerinin doğrudan ele alınması kendilerine yüklenen anlamı ifade eder niteliktedir. Ayrıca tek bir yerde görüşü verilen kişilere yahut eser veya gruplara yüklenen anlamla, farklı konularda pek çok kez aynı şekilde muhataplaştırılanlara yüklenen mana ve değer aynı düzeyde görülmeyecektir.

⁴⁶¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '...', I, 58, 68; II, 173, 471; III, 140, 397.

⁴⁶² A.g.e., I, 59, 121; II, 145, 226; III, 176, 443.

2.3.5.2 İsimlendirme

Kimi zaman görüşlerin kaynağını belirtmediği⁴⁶³ görülse de müellif referanslarında mümkün mertebe isimleri karışıklığa mahal vermeyecek şekilde sunmaya çalışmıştır.⁴⁶⁴ Buna rağmen bazı isimlerde âdiyet hususunda sıkıntı yaşandığı “şahıslar” başlığında dile getirilmişti. İlgili sıkıntının kaynağı bir müellifi gizleme yahut isim değişikliğine gitme değildir. Problem daha çok bahse konu meseleleri naklettiği ulemânın verdiği isimlere dayanmaktadır.⁴⁶⁵ *Hem ‘u’l-hevâmi*’de âdiyet noktasındaki sorunlu durumlarda, nakilde bulunduğu kişi yahut eserlere referans kaydını düşmüştür.⁴⁶⁶ Bunlar dışında kalan isimleri ise alandaki meşhur adları, sıfatları, künye ve lakaplarıyla vermiştir. Kitap isimlerinde de açıklığı ve bilinen halleriyle kullanmayı tercih eden es-Süyûtî, bir meselede ya âit olduğu şahsın veya eserin yahut da ilgili dil merkezinin verilmesini benimsemiştir.⁴⁶⁷

Gerek kitap gerekse müellif isimlerinde görülen diğer bir husus isimlendirmenin boyutudur. Kimi zaman eserlerin ve şahısların tam isimleri verilirken çoğu zaman kısa şekilleriyle kullanıldıkları görülmektedir. Literatürde aynı ismin birden fazla kullanıldığı durumlarda müellif ilgili görüşün âdiyetini net bir şekilde tespit etmek için genelde karışıklığı giderici ayrıntıları vermiştir.⁴⁶⁸

Yazar, Arap dili hakkında dil merkezleri ile ilgili değerlendirmelerinde de isim verirken genellemeci bir üslûptan uzak durmaktadır. Bir mezhepten bahsettiğinde tümünü kastediyorsa mezheb yahut doğrudan tamamını kastedecek şekilde bir tanımlamaya gittiği, bir kemiyet değerlendirmesinde bulunup bazıları, çoğunluğu ve pek çoğu gibi kısıtlamalarda bulunduğu ve belirli kişileri veriyorsa örneğin Basra’dan şu kişiler diyerek ismen zikrettiği belirtilmelidir. Yani bir dil merkezinden bahsediyorsa bununla kastının ne olduğunu da ayrıntılandırmaktadır.⁴⁶⁹

⁴⁶³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’,* I, 52, 172, 372; II, 121, 289, 403; III, 83, 221, 339.

⁴⁶⁴ *A.g.e.*, I, 97, 363, 499; II, 47, 223, 428; III, 23, 378, 450.

⁴⁶⁵ Bu konu “şahıslar” başlığında örneklendirilmiştir.

⁴⁶⁶ *A.g.e.*, I, 484; III, 132.

⁴⁶⁷ *A.g.e.*, I, 49, 201, 369; II, 162, 357, 509; III, 77, 184, 398.

⁴⁶⁸ *A.g.e.*, I, 129, 141, 366, 367; II, 387; III, 214, 391.

⁴⁶⁹ Bkz.: *A.g.e.*, I, 67, 138, 227, 431, 460, 476; II, 48, 199, 200, 288; III, 24, 85, 95, 340, 426, 456.

Dil merkezleri hakkındaki bir diğer isimlendirme özelliği ise bölge bakımından Endülü's, Kurtuba, Tunus ve Mağrib'i dahi⁴⁷⁰ ayrı bir kategori şeklinde nakletmesine rağmen Mısır'ı bir nahiv-dil araştırma merkezi şeklinde sunmamasıdır. Mısır dil merkezi çerçevesinde ele alınabilecek özellikle hocalarından eş-Şümunî (v. 872/1468) ve el-Kâfiyecî (v. 879/1474) gibi pek çok kişiye yer vermiştir. Referansları arasında hocaları ve babası dışında kendisiyle doğrudan görüştüğü bu özellikte tek kişi vardır. O da vasîsi İbnü'l-Hümâm'dır (v. 661/1263).⁴⁷¹

Yukarıda bahsedilen, mezhep içinde ilgili meselede farklı düşünenlere kayıt koyarak bahse konu ismi yahut isimleri zikretme; kişilere rastlanmadan merkezlere bazen sadece azlık çokluk açısından değerlendirerek verme ve kimi zaman sadece bazı ibaresiyle ilgili görüşü belirtme özellikleriyle *Hem'u'l-hevâmi'*, araştırmacılara bir mezhebin zaman içindeki düşünce değişimi ve kuramlarının yerleşmesinin de haritasını sunmaktadır.

Genel dağılımda Basra ve Kûfe'nin öncelenmesi yanında diğer merkezlerin görüşlerine de yer verilmesi Arap dili gelişmelerinin geneli bakımından sahayı resmetmek için faydalı imkânlar sağlamaktadır. Diğer merkezler genel dağılımda çok az bir paya sahiptir. Ancak üretilen bilgi ve verilen eserlerle birlikte ele alındığında bu azlığın bilinçli bir tercih olduğu düşünülmektedir. Zira genel manada es-Süyûtî bir mesele hakkında yer alan tüm veriyi bir arada değerlendirmeye çalışmaktadır. Hilâf eseri özelliğinden dolayı da bir konuda farklı bir görüş ileri süren kişiyi yahut merkezi kayıt altına almaktadır. Veyahut da konu hakkındaki orijinal görüşü sunmaktadır. Buradan hareketle ilgili merkezlerin orijinalliği tartışmalı yahut açıklaması bulunmayan durumlarda zikredilmeleri beklenmemektedir. Buna binâen Basra ve Kûfe'nin diğer merkezlere ağırlıklı hâkimiyeti makul görülmektedir. Yine bu kayıttan yola çıkarak diğer dil merkezlerinin mezhep statüsünde değerlendirilmemesi de anlamlıdır.

Müstakil alanlara yapılan referanslar kimi zaman şahıs kimi zaman eser⁴⁷² çoğunlukla ilgili alanlara bir grup şeklinde gerçekleşmiştir. Sonuncusuna yapılan atıflar bazen tüm ilmî disiplini kapsayacak şekilde ifade edilirken bazen de belli bir parçası

⁴⁷⁰ Kurtuba için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 133. Tunus için bkz.: *A.g.e.*, II, 502. Mağrib için bkz.: *A.g.e.*, I, 54, 394, 475, II, 155, 206, 377, III, 64, 99, 204.

⁴⁷¹ eş-Şümunî için bkz.: *A.g.e.*, II, 333, 342, 349, 354. el-Kâfiyecî için bkz.: *A.g.e.*, I, 49; II, 129; III, 402. İbnü'l-Hümâm için bkz.: *A.g.e.*, I, 329, 330; III, 11, 12.

⁴⁷² Şahıs örneği için bkz.: *A.g.e.*, III, 12, 487. Eser örneği için bkz.: *A.g.e.*, II, 9, 129.

kastedilmiştir.⁴⁷³ Bunlar dışında *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, *Tefsîru Ebî Muhammed el-Cüveynî*, *Tefsîru Fahreddîni’r-Râzî* ve *el-Mahsûl fî usûli’l-fikh* gibi münferit kitaplar halinde kimi referansları da bulunmaktadır.⁴⁷⁴

2.3.6 Usûl Prensipleri

Müellif, eserini kendisinden önceki tüm birikimi derleme gayesiyle kaleme alsada sadece bir nakilcilik yaptığı söylenemez. Her ne kadar nakil merkezli bir bilgi üretim yöntemine sahipse de bunu aklî bir eleştiriden geçirdiğinin altı çizilmelidir. Bunu da bir yönden tahlil ve ta’lil diğer yandan da usûl prensipleriyle gerçekleştirmiştir. Bir ilmî disiplinin, konuları ele alışı ve sınırları dâhilinde bir bilginin işlenmesi, ilgili disiplinin metoduyla belirlenebilecek bir husustur. Bu da İslâmî ilimlerde usûl düşüncesiyle gerçekleşmiştir. Arap dilcileri de kendi alanlarındaki bilgi üretim yöntemlerini bazı usûl prensipleri üzerinden hareketle gerçekleştirmişlerdir.

Arap dilcilerinin usûle dair söylemi daha ilk dönemden itibaren varolagelmiştir. Bu gerek insan zihninin bir doğası şeklinde gerekse İslâmî ilimlerin kendi içindeki gelişim ve gerekse dilin bir gerçekliği neticesinde meydana gelsin olgusu mevcut bir durumdur. Diğer ilim dallarında yaşanan usûl teliflerindeki gelişim Arap dilinde oldukça geç bir dönemle tarihlendirilebilecek bir gelişime sahiptir. es-Süyûtî’nin kaleminde kendisine yeni bir veçhe bulan dil çalışmalarında usûl düşüncesi, gelişimini müellifin bu alandaki çeşitli çalışmalarına istinaden ilerletmiştir.

Nahvin tıpkı fıkıh gibi menkûl üzerinden ma’kûl bir netice olduğunu dile getiren es-Süyûtî’de nahiv usûlü düşüncesi, daha çok varlığı ve yokluğu, bilgiye sahip kişiyle değil; ilgili bilgilerin kullanım sıklığıyla ilişkili bir şekilde, var olan bir bütünden ibarettir. Bu da temelde delil merkezli bir yapıdır. Yani fer’î meselelerde kendilerinden yararlanılacak kaynaklarla ilgili bir sistemdir. Buna göre müellif, nahiv usûlünü “nahvin icmâlî delillerinin araştırıldığı bir sanat” şeklinde tanımlar. İlgili araştırmanın da bahsedilen delillerin delil değerleri, deliller arasındaki ilişki ve bunlara binâen elde edilen meselelerin

⁴⁷³ Tüm alanı kapsayana örnek için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 176, 177. Bir alanın belirli bir kısmına örnek için bkz.: A.g.e., II, 145.

⁴⁷⁴ *el-İtkân* için bkz.: A.g.e., II, 9, 129. *Tefsîru İbn Ebî Hâtim* için bkz.: A.g.e., I, 29, III, 226. *Tefsîru’l-Cüveynî* için bkz.: A.g.e., I, 51. *Tefsîru’r-Râzî* için bkz.: A.g.e., I, 22. *el-Mahsûl* için bkz.: A.g.e., I, 22.

durumunun sıfat ve şartları açılarından değerlendirilmesinden meydana geldiğini dile getirir.⁴⁷⁵

Fer'î bir nahiv meselesinin varlığı ve yokluğunu tespit etme, sağlamasını yapma ve değerlendirme ölçütü olarak kullanılabilir yani kaynak ve ölçümde yararlanılabilecek prensipleri es-Süyûtî kendi içinde iki basamakta ele almıştır. İlki hakkında delildir diye kendisinden önce sabit bilgiler bulunanlar, ikincisi istidlâl çeşitleridir.

İlk derecede yer alanlar semâ', icmâ', kıyâs ve istishâb,⁴⁷⁶ ikinci derecedekiler istidlâl çeşitlerini içeren akıl yürütme yahut aklî değerlendirme biçimleridir. Müellifin kendi eserinde isimlerini zikretmekle yetindiği bazı istidlâl biçimleri şöyledir:⁴⁷⁷ bi'l-'aks, bi-beyâni'l-'ille, bi-'ademi'd-delîl 'alâ nefyih, bi'l-usûl, bi-'ademi'n-nazîr, el-istihsân, el-istikrâ' ve el-bâkîdir. Sonuncusu bir mesele hakkında araştırma yapılıyorken ilgili konuda söylenebilecek hususların yokluğunun tespitinden sonra kalan yahut varlığı beliren husustur.⁴⁷⁸

es-Süyûtî kendi sistemindeki tüm bu prensiplerden *Hem'u'l-hevâmi'* de yararlanmıştır. Elbette bu yararlanma her bir prensip için aynı ölçüde gerçekleşmemiştir. Bir yandan dile kaynaklık yapan diğer yandan değerlendirme kıstası özelliğine sahip ilk gruptaki delillerden, bir nevi aklî çıkarım ve fikrî bir ürün şeklinde ifade edilebilecek istidlâle nazaran çok daha fazla istifade etmiştir. En fazla sırasıyla ilk basamakta yer alan semâ' dan ardından kıyâstan, bunu takiben icmâ' dan ve istishâb'tan yararlanmıştır.

2.3.6.1 Tercîh Sistematiği

Amacı sadece derleme olmayan hilâf alanındaki bir eserde yer alan farklı görüşler tercîhe konu edilmişlerdir. Arap dili çalışmalarında yazarların mensubu buldukları dil merkezlerine, kendi bilgilerine ve ilmî verilere göre çeşitli tercîh unsurları vardır. Arap

⁴⁷⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, 13-19.

⁴⁷⁶ Semâ' örnekleri için bkz.: A.mlf., *Hem'...*, I, 36, 182, 374; II, 12, 172, 365; III, 8, 199, 436. İcmâ' örnekleri için bkz.: *A.g.e.*, I, 24, 221, 340; II, 26, 240, 517; III, 8, 190, 402. Kıyâs örnekleri için bkz.: *A.g.e.*, I, 92, 137, 514; II, 6, 78, 326; III, 6, 313, 486. İstishâb örnekleri için bkz.: *A.g.e.*, I, 73, 180, 192; II, 129, 136, 140; III, 35, 462.

⁴⁷⁷ A.mlf., *el-İktirâh...*, 379 vd.. İstidlâl çeşitleri ikinci bölümde "Tâlî Deliller" başlığı altında işlenecektir.

⁴⁷⁸ Bi'l-'aks örneği için bkz.: A.mlf., *Hem'...*, I, 321. Bi-beyâni'l-'ille örneği için bkz.: *A.g.e.*, II, 200. Bi-'ademi'd-delîl 'alâ nefyih örneği için bkz.: *A.g.e.*, III, 82. Bi'l-usûl örneği için bkz.: *A.g.e.*, III, 179. Bi-'ademi'n-nazîr örneği için bkz.: *A.g.e.*, I, 257. el-İstihsân örneği için bkz.: *A.g.e.*, II, 217. el-İstikrâ' örneği için bkz.: *A.g.e.*, III, 47. el-Bâkî örneği için bkz.: *A.g.e.*, I, 172.

dilinin tarihi, usûlü ve furû‘u hakkında pek çok eseri bulunan es-Süyûtî de bu telifinde çeşitli tercihlere gitmiştir. Bahsedilen çeşitlilik özetle kaynaklarının hemen herbir nevinde meydana gelen tercihler denilerek özetlenebilir.

Hem‘u‘l-hevâmi‘in konu bağlamında bir tercihten bahsedildiğinde ise özellikle nahiv tercihleri üzerinde durulması icap etmektedir. Bu tercihler ya nihâî manada ilgili meseleler hakkındaki sonuçları yani yazarın mukaddimesinde iyi bir şerhten beklentileri arasında yer alan ahkâmı yahut bunlara ulaşmak için verileri değerlendirirken yararlandığı kimi ölçütleri ifade eden özel lafızları içerir.

Ahkâm yahut lafızlarla gerçekleşsin, hilâf söz konusu ise kişilerin ilgili mesele hakkında görüş beyanı bir nevi tavırlarının ifade edilmesi demektir. Bu da bir tercih yahut tavır değerlendirmesini gerektirmektedir. Buradan hareketle bir bireyin, tercih bakımından, karşılaştığı bir durumda sergileyebileceği tavırları kısaca verilmelidir. İlk basamakta bir kişi karşılaştığı bir veri hakkında ya bilgi sahibidir ya da değildir. Bu durumda tavra sahiplik ve tercihte bulunmak ancak bilgi hakkında söz söyleyebilmekle mümkündür.⁴⁷⁹

Temel itibariyle farklı müelliflerin aynı meselelerle ilgili nihâî tercih ve ahkâmının bir nevi tekrar ele alınmasını ifade eden es-Süyûtî'nin *Hem‘u‘l-hevâmi‘i*, kendisinden önceki tüm tercihler arasında yeni bir tercihe gitmektedir. Bu, bir müellifin bir konu hakkında elde ettiği sonuçla diğer müellif(ler)in elde ettiği sonuç(lar) arasındaki benzeşme ve farklılıkların işlenmesi esasına dayalı kimi zaman yeni tercihlerin gündeme geldiği bir uygulamadır. Bu nedenle *Hem‘u‘l-hevâmi‘* bağlamında bir tercih sistematigi ortaya konulurken zorunlu bir şekilde kaynaklarda yer alan tercih esaslarının da dâhil edilmesi gerekmektedir. İşte bunun için tercihin belirlenmesinde hareket noktası, yazarın eserinde yer verdiği şekliyle bir yandan diğer müelliflerin bir yandan da kendisinin tercih düşüncesinin harmanlanmasıyla elde edilen verilerden ibarettir.

2.3.6.2 Nahiv Ahkâmı

Nahiv, bir kişinin i‘râb ve diğer hususlarda Arapların kelâmlarında benimsedikleri yöntemi uygulamasıdır.⁴⁸⁰ Bu da kelimenin terkîbte yer alıp almamasına göre belirli ahkâm bilgisinin ediniminden ibarettir.⁴⁸¹ Buna göre nahvî hüküm, karşılaşılan bir fer‘î nahiv

⁴⁷⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 396-430.

⁴⁸⁰ A.g.e., s. 20.

⁴⁸¹ A.mlf., *Hem‘...*, III, 407.

meselesi hakkındaki mevcut verinin, benimsenen sisteme göre ele alınıp nahiv bakımından varlık ve uygulama değerinin tespit edilmesidir. Ulaşılan hüküm, es-Süyûtî'nin olumludan olumsuzu doğru vâcib, hasen, câiz ale's-sevâ', hilâfu'l-evlâ, kabîh ve memnû⁴⁸² şeklinde sıraladığı⁴⁸³ altı kategoriden birisiyle ifade edilmektedir. Bir nahiv verisi hakkında verilebilecek tüm bu hüküm çeşitleri ya doğrudan ve bir izahın yapılmasını gerektirmeden yani kullanım ve kabulünün varlığına yahut da zarûret⁴⁸⁴ gibi bir durumdan dolayı ruhsatın bulunmasına mebnîdir.⁴⁸⁵

Ahkâmdan hareketle şu sonuca ulaşmak mümkündür. Bilgi hakkında söz söyleyebilen kişi onaylama ya da reddetme şeklinde iki ana tavır ortaya koymaktadır. Kısmi onaylama ve reddetme eylemleri de ana tavırlar altında değerlendirilmektedir. Ayrıca bu tavırların bazen tekil gerçekleşmediği de hatırlatılmalıdır. Diğer bir ifadeyle aynı anda bir meseledeki iki farklı tavrın onaylanması, reddedilmesi mümkündür. Bu da tesviyeyle ifade edilebilir.

2.3.6.2.1 Küllî-Cüzî Hüküm

Hilâf bağlamında kaleme alınmasından dolayı, *Hem 'u'l-hevâmi*'de yer alan ahkâm ve tercihleri ifade etmek için ulemâdan nakledilen ve müellif tarafından kullanılan pek çok ibare bulunmaktadır. Bunlar nihâyetinde birer tercih ifade eden Arap dili hakkındaki veriyi değerlendirme ölçütleridir. İşte bu nedenle bir veri hakkında hüküm bakımından sergilenebilecek tavırların yanısıra aynı zamanda bu ahkâma ulaşmayı sağlayan tüm yardımcı unsurlar da bir hükmî veri içermektedir. Zira es-Süyûtî meseleler hakkında nihâî bir hükme ulaşırken iki yol benimsemiştir. İlki herbir meselenin ele alınışında kullanılan argümanları dile getirmek;⁴⁸⁶ ikincisi herbir mesele hakkındaki sonuçta ulaşılan nihâî hükümleri, birer argümanmış gibi değerlendirerek yeni bir hükme ulaşmak.⁴⁸⁷

Örneğin muzârî' filin zamanı hakkında farklı âlimler farklı değerlendirmelerle farklı kesin dört sonuca ulaştılar. İşte bu durumda herbir müellif elindeki veriler içinde bir tercihe

⁴⁸² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 27, 166, 194, 343; II, 19, 37, 97, 155, 183; III, 24, 133, 155, 166, 201, 463.

⁴⁸³ A.mlf., *el-İktirâh...*, 48-52.

⁴⁸⁴ A.mlf., *Hem '...*, I, 205; II, 268; III, 331.

⁴⁸⁵ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 53-65.

⁴⁸⁶ A.mlf., *Hem '...*, I, 150-153, 309-323; II, 108-110, 423-425; III, 58-60, 235-250.

⁴⁸⁷ A.g.e., I, 31-32, 68-70; II, 31-32, 174-194; III, 136-146, 375-385.

gitti ve kimisini diğere önceledi. Buna binâen bir hüküm ortaya koydu. Müelliflerin kendi argümanları içinden kendi sistemleriyle elde ettikleri nihâî dört hükmü, genel manada hilâf yazarlarının yaptığı gibi es-Süyûtî de herbirisini kendisine argüman seviyesinde değerlendirerek bunları ele aldı. Burada bir sonuca ulaşmak için herbir müellifin argümanlarını da dile getirdi. Benimsemediklerini çürütecek ifadelerle izah etti. Benimsediğini ise doğrudan bir bilgi şeklinde dile getirdi.⁴⁸⁸

Cüzî planda nihâî bir hüküm şeklinde görülen bir tercihin kitabın külli kapsamında bir cüz şeklinde ele alınması bundan dolayıdır. Burada belirtilmesi gereken bir husus daha bulunmaktadır. Bir nahiv verisinin değerlendirilmesinde sergilenen ana tavırların daha sonra genel itibariyle bir başkası nezdinde özelde *Hem‘u‘l-hevâmi‘* de bir cüzî veriymiş gibi tekrar hükme bağlanması esnasında görülen bir ana tavır daha bulunmaktadır. Bu da tevakkuf etmektir. Tevakkufun tercih biçimlerinden ayrılıp ana hükümler yahut tavırlar altında sunulması ilgili tavrın da bilgiye binâen gerçekleşmesinden bir diğere tabirle tevakkuf edecek kişinin bir ölçüyle hareket etmesinden ve bunun bilincinde olmasından dolayıdır.⁴⁸⁹

Bir hüküm verilirken küllîlik ve cüzîlik hususundan dolayı *Hem‘u‘l-hevâmi‘* özelinde hilâf eserleri genelinde bir değerlendirme yapılırken ahkâm ile elfâzın birbirine karıştırılması muhtemeldir. Bu ihtimalin bertaraf edilmesi adına, genel bir değerlendirme yapılması yanında elfâz ve hükmün eş değer şekilde ele alınması ve ikisinin kullanımlarının kendi bağlamlarındaki işlevlerine hamledilmesi benimsenmiştir.

2.3.6.2.2 Tercih Tarikleri/Biçimleri

Mevcut verilerin hilâf bağlamında tercihi hususunda sergilenen tavırlar ya güçlü bir şekilde doğrudan yahut özel lafızlarla ifade edilmektedir. Doğrudan meydana gelmesi ilgili görüşün mutlak yani bilginin kaynağı ne olursa olsun nihâî şekilde veya tartışmaya konu edilmeden⁴⁹⁰ verilerek geçilmesi ile sunulabileceği gibi aynı zamanda hakkında icmâ‘ın varlığı yahut hilâfın gerçekleşmediği bilgisiyle⁴⁹¹ de belirtilebilir. Bu onaylama ve reddetme için de geçerli bir durumdur.

⁴⁸⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...‘*, I, 32-37.

⁴⁸⁹ A.g.e., I, 318; II, 311; III, 97, 98.

⁴⁹⁰ A.g.e., I, 41, 70, 322; II, 92, 209, 335; III, 57, 184, 335.

⁴⁹¹ A.g.e., I, 80, 151, 340; II, 47, 240, 385; III, 72, 190, 402.

Özel lafızlarla gerçekleşen onaylamaların ilk üçlüden sonraya alınması ilk gurubun kendisinin başlı başına bir kaynaklık teşkil etmesine rağmen diğerlerinin doğrulanmasında hilâftan kaynaklanan bir tercih işleminin gerçekleşmesi ile onanması için kendisinin varlığı yanısıra bir de lafızla pekiştirilmiş olması nedeniyledir. Bunlar arasında en üst seviyedeki tercihi ifade eden lafızlar mutlak manada nahiv ahkâmını ifade eden elfâzdır. *Hem 'u'l-hevâmi* bazında ise es-Süyûtî'nin kendi nihâî tercihlerini işaret eden “أختار، أقول، قولي، عندي، اختار، صواب ve المختار، اختياري” gibi⁴⁹² ibarelerdir.

İkinci derecede kuvvet ifade eden lafızlarsa kaynakların kullandıkları nihâî hükme varıldığını gösteren ibarelerdir. “اختار” ve müştekkâtı, “حكم” ve müştekkâtı ile “الحكم ... على/ب” bunlardandır.⁴⁹³ Bunların ikinci derecede değerlendirilmesi müellifin ulaştığı son hükmün değil referanslarının nihâî ahkâmını yahut bir yorumu ifade etmesinden dolayıdır. Zira yazar eserinde diğerlerinin ahkâmını da tercih konusu yapmıştır. “صواب”ın müellif tarafından doğrulama ve hükme bağlama açısından değerlendirildiği gibi bu bağlamda da kullanıldığı belirtilmelidir.⁴⁹⁴

2.3.6.2.3 Elfâz

Arap dili verilerini kritik etme ölçütleri diye de düşünülebilecek, diğer ulemânın argümanlarını ve nihâî ahkâmını değerlendirmek ve bir mukâyesede bulunmak için ana tavırlar altında kullanılan elfâz *Hem 'u'l-hevâmi*'de çeşitli şekillerde yer almaktadır. Bunlar kendi aralarında gruplanarak işlenmeye çalışılacaktır.

2.3.6.2.3.1 Metin ve Sened Varlığı

Bir verinin senedi açısından isnâdının varlığının sorgulanmasında “غير محفوظ، لم يثبت، غير صحيح”⁴⁹⁵ buna mukâbil durumlarda “مروي ve سماعا، ورد، ثبت/محفوظ/ثابت/صحيح” gibi ibareler ve müştekkatı kullanılmıştır. Tespit edilen “لم يرو”⁴⁹⁶ gibi ibareler ve müştekkatı kullanılmıştır. Tespit edilen

⁴⁹² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 69, 312, 444; II, 32, 227, 244; III, 93, 97, 150.

⁴⁹³ A.g.e., I, 83, 158, 497; II, 241, 348; III, 359, 409..

⁴⁹⁴ A.g.e., I, 75; II, 306; III, 161.

⁴⁹⁵ A.g.e., I, 168, 412, II, 266, 320; III, 125, 393.

⁴⁹⁶ A.g.e., I, 151, 163, 337; II, 214, 396; III, 100, 214.

verinin senedindeki şahısların sayısı bakımından mütevâtir şeklinde algılanmasa da çokluğu göstermek için “جماعة” ve buna karşılık âhadı karşılırcasına “رجل” ifadelerinden yararlanılmıştır.⁴⁹⁷

Şahıslar değerlendirilirken “ثقة” ana kriterdir. Özellikle ferdi ifade etmek için “تفرد” ve “منفرد” gibi lafızlar tercih edilmiştir. İlgili verinin kullanımındaki azlığını göstermek için de “نادر” kavramından yararlanılırken iki nâdirin de birbiriyle mukâyese edildiği yerlerde ve nadirliğin nisbî fazlalığının ifade edilmek istendiği durumlarda “أندر” terimi seçilmiştir.⁴⁹⁸

2.3.6.2.3.2 Dilde Kullanım Değeri

Müellif, bir kelime yahut kullanımın dil alanı bakımından varlığı hususunda “فصح” kavramından yararlanırken buna mukâbil durumlar için “ضعيف”⁴⁹⁹ terimi kullanmıştır. Bir dil manzumesi şeklindeki varlığı daha zayıf basamakta yer alan veriler için “منكر”⁵⁰⁰ lafzı yer almıştır. Daha önce varlığı bilinse de çeşitli sebeplerle ortadan kalkan yahut kullanılmaması gereken dil manzumesine işaret için “ترك” ve müştekkâtı⁵⁰¹ tercih edilmiştir.

Kullanımda tüm bu seviyelerin altında yer alıp aslında değeri varlık bakımından onaylanmasına rağmen eleştirilen ve kullanımı benimsenmeyen dil verileri “ردية”⁵⁰² ile ifade edilmiştir. Ayrıca bir dil verisinin kelime düzeyinde kullanılabilirliğinin tespiti bakımından da “واجب ve جائز, ممتنع”⁵⁰³ şeklinde değerlendirildikleri belirtilmelidir.

⁴⁹⁷ Mütevâtir için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 432. جماعة için bkz.: A.g.e., I, 67. رجل için bkz.: A.g.e., I, 430.

⁴⁹⁸ ثقة için bkz.: A.g.e., II, 296. منفرد için bkz.: A.g.e., I, 461; II, 168. أندر için bkz.: A.g.e., II, 153; III, 66.

⁴⁹⁹ A.g.e., I, 180; III, 395.

⁵⁰⁰ A.g.e., I, 20.

⁵⁰¹ A.g.e., I, 470.

⁵⁰² A.g.e., II, 315-316.

⁵⁰³ A.g.e., I, 213, 493; II, 493.

2.3.6.2.3.3 Hilâfta Yararlanılan Lafızlar

Keyfiyyet ve kemiyeti tespit edilen bir konunun tartışma sahasındaki durumu hakkında “اتفق” fiili ve türevleri ile “إجماع” kavramından, buna mukâbil durumlar için ise “اختلف” fiili ve türevlerinden yararlanılmıştır.⁵⁰⁴ Ayrıca zaman içinde bir dil verisinin yerleştiğini belirtmek için de “تقرر” ibaresinden istifade edilmiştir. Sonuncusuna benzer bir kullanımı bir dil verisinin bilinçli şekilde bir yönde yerleştirildiğini ifade eden “تواضع”da görmek mümkündür. Bu bağlamda “جعل” fiili ve türevlerine de olumlu yahut olumsuz bir verinin kendi sınırları dışında kullanımının sağlandığını ifade etmek için yer verildiği görülmektedir.⁵⁰⁵

İlgili meselede görüşleri olan kişiler biliniyorsa, destekleniyorsa veya doğrudan aktarım yapılıyorsa “قال”, âdiyeti bilinmiyor ya da görüş desteklenmiyorsa “قيل” ibaresiyle ifade edilmiştir.⁵⁰⁶ Bağlamına göre olumlu yahut olumsuz manada bir başka görüşün varlığı ise ve “فيه/ها أقوال veya فيه/ها خلاف” ifadeleriyle değerlendirilmiştir.⁵⁰⁷ Özellikle net bir söylem söz konusuysa “قال” yerine tercîh edilen ibareler “مذهب” yahut “ذهب”dür.⁵⁰⁸

Bir görüşün olumlu yahut olumsuz mutlak âdiyetinin verildiğini ve ilgili verinin bir mesnet şeklinde değerlendirildiğini gösteren diğer lafızlar arasında “على رأي... ve رأي...” de yer almaktadır.⁵⁰⁹ Bir kişi yahut merkeze binâen yahut sonuçta ilgili kişi veya grubu tercîhen netice veriliyorsa “وفق” ve müştekkâtından karşıt bir tavır sergileniyorsa da “خلف” ve türevlerinden yararlanılarak bu değerlendirmeler ifade edilmektedir. Ayrıca en fazla karşıtlık belirtmek için kullanılan lafız “رد” ve türevleridir.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 225, 226, 228.

⁵⁰⁵ *A.g.e.*, I, 362, 44; II, 79.

⁵⁰⁶ *A.g.e.*, I, 217; II, 48.

⁵⁰⁷ *A.g.e.*, I, 143; III, 7.

⁵⁰⁸ *A.g.e.*, II, 95, 149.

⁵⁰⁹ *A.g.e.*, III, 14.

⁵¹⁰ *وفق* örneği için bkz.: *A.g.e.*, I, 244. *خلف* örneği için bkz.: *A.g.e.*, II, 503. *رد* örneği için bkz.: *A.g.e.*, I, 126-127.

2.3.6.2.3.4 Onay, Cevâz ve Red

Vârid olan herhangi bir meselenin değerlendirmesinde en üst mertebedeki tercihi “صحيح ve أصح, جزم, أوجب” ibareleri ifade etmektedir.⁵¹¹ “صحيح” kesin bir doğrunun “أصح” lafzı ise iki doğrunun birbirine tercihinin yahut doğruluk oranı daha fazla olan bir durumun varlığını göstermektedir. “حسن ve أحسن” kalıpları⁵¹² da bu bağlamda bir basamak sonra gelen tercih lafızları olarak yerlerini almaktadır. Mevcut dil verileri hakkındaki en alt seviyeyi ifade için kullanılan lafızlar “د” ve müştekkâtı, “أبطل” ve türevleri ve “فبيح” ve benzerleridir.⁵¹³ “أقبح” ibaresiyle de iki düşük seviyeli verinin karşılaştırıldığı veya oran bakımından daha aşağıda olan bir durumun ifade edildiği görülmektedir. Bir görüşü yahut veriyi inkârı gösteren “أنكر” ve müştekkâtı ile olumsuzlama için kullanılan “منع” ve türevleri ve “ليس ب...” ifadesi de red için kullanılan ikinci derece lafızlardır.⁵¹⁴ Bunu takip eden aşamada ise “مكروه”, “كراهية” veya “أكره” elfâzı⁵¹⁵ bulunmaktadır.

Cevâz mertebesi, bir görüş hakkında arada kalmayı ifade etse de genel manada ilgili görüşün yahut hükmün onaylanması için kullanılmaktadır. Bunu ifade etmek için “جائز” kelimesi kullanıldığı gibi “جوز ve أجاز, جاز” fiilleriyle türevleri de kullanılmıştır. Ancak burada bir hususa dikkat çekilmesi gerekmektedir. “جوز” ifadesinin kullanıldığı yerlerde daha önceki bir tercihi teyid etmenin yanısıra bazen bahse konu düşüncenin aslında başlangıçta pek de muteber olmasa da daha sonra ilgili kişi yahut merkezce, itibarı zedeleyici meselenin bir istidlâlle giderilmesine binâen olumlulaştırıldığı da anlaşılmaktadır.⁵¹⁶

“جوز” hakkındaki son husus “صحيح ve صواب”⁵¹⁷ ibareleri için de geçerlidir. İlgili elfâz, cevâz mertebesindeki bir verinin yahut aslında hatalı bir meselenin, daha sonradan

⁵¹¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 133, 511; II, 183-184; III, 311.

⁵¹² A.g.e., II, 114.

⁵¹³ A.g.e., I, 301, 486; III, 143, 236.

⁵¹⁴ İkinci derecedeki lafızlara örnekler için bkz.: A.g.e., I, 439, 475; II, 458.

⁵¹⁵ A.g.e., I, 412; II, 17; III, 480.

⁵¹⁶ A.g.e., I, 77, 83, 84; II, 59-63, 92.

⁵¹⁷ A.g.e., I, 43; II, 240; III, 278.

düzeltilip ilgili noksanın giderilmesi ile doğrulanması için kullanıldığı gibi ilk aşamada doğru bir verinin desteklenmesi adına da yer almaktadır. Ancak kimi zaman bu fiillerle teyid ve onaylama görevi de yüklenmiştir. Buna mukâbil “خطأ/أخطأ” ve “ضعف” fiillerinin⁵¹⁸ kullanıldığı görülmektedir.

2.3.6.2.3.5 İstidlâl Elfâzı

Hem‘u‘l-hevâmi’deki tercîhler sunulurken istidlâl edilen ve içinde yer alınan durumları ifade eden çeşitli değerlendirmelerde de bulunulmuştur. Tesviye için “سوى ve مساو” ve türevleri⁵¹⁹ kullanılırken ihtimal ifadelerinde “احتمل” fiili ve türevlerine yer verilmiştir. Tevakkuf hali de “توقّف” ile belirtilmiştir.⁵²⁰ Tercîhte bir nahivcinin diğerinin görüşünü açıklamasını “فسر, أشار, بين” gibi ifadelerle; çeşitli eklemeleri ise “الحق ve زاد” fiilleri ve türevleriyle takdim edilmiştir.⁵²¹ Ayrıca bir konunun belirli bir çerçevede ele alınışı için de “اقصر ve قصر” fiilinden⁵²² yararlanılmıştır.

Herhangi bir görüşün doğruluğunun kabul edilmeyip eleştirildiği durumlar birinci derecede “لم يحتج, مستحيل, باطل, محال” ve benzerleri ile, bir alt derecede “ظن, زعم, ادعى” fiilleri ve türevleri⁵²³ ile dile getirilmiştir. Görüşlerdeki ve sahiplerinin düşünce ve istidlâllerindeki sıkıntılı görülen hususlar “أشكك ve وهم” fiili ve türevleriyle izah edilirken içinde bulunulan bazı durumlar “بطلان ve فساد” ifadeleriyle somutlaştırılmış.⁵²⁴

Kimi zaman “أغرب ve خطأ, غلط, خلط, سهوا” gibi fiillerle kimi zamansa “بعيد, سهو, لا يصلح” ibarelerle de görüşlerin ve kişilerin durum değerlendirilmesi

⁵¹⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, II, 136; III, 278, 316.*

⁵¹⁹ *A.g.e.*, II, 81, 184; III, 206.

⁵²⁰ İhtimal örneği için bkz.: *A.g.e.*, I, 497. Tevakkuf örneği için bkz.: *A.g.e.*, I, 318.

⁵²¹ Açıklama ifadeleri için bkz.: *A.g.e.*, I, 470; II, 208, 489, 508. Ekleme elfazı için bkz.: *A.g.e.*, I, 213, 461.

⁵²² *A.g.e.*, II, 175; III, 78.

⁵²³ Birinci derecedekiler için bkz.: *A.g.e.*, I, 159-160; II, 132, 136,454. Bir alt derecedekiler için bkz.: *A.g.e.*, I, 224-225; III, 9, 183.

⁵²⁴ Sıkıntılı hususlar için bkz.: *A.g.e.*, I, 282, 347. İçinde bulunulan durumlar için bkz.: *A.g.e.*, II, 195, 342.

yapılmıştır. Özellikle bir görüşü grup şeklinde benimseyen nahivcilerin sayı bakımından azlığını belirtmek için “يسير” kelimesinden yararlanılmıştır.⁵²⁵

Anlaşılması güç bir durum karşısında “أطرف” lafzından yararlanılan *Hem‘u’l-hevâmi*’de özellikle türetme ve uygulama bakımından kullandığı düzenli ve kabul gören manasındaki “مطرّد” teriminin karşılığında “شاذ” kavramının pek çok kez yer aldığı belirtilmelidir.⁵²⁶ Yapılan değerlendirmelerde “zıddlık” ve “ademiyyet” önemli bir yer tutmaktadır.⁵²⁷ İleri sürülen bir izahın yahut verinin gereksiniminin varlık ve yokluğuna ise “حاجة” kelimesiyle değinilmiştir. Bu şekildeki yaklaşımların sonucunda ise “عدل ve رجوع” gibi fiiller ve türevleriyle kimi müelliflerin görüşlerinden döndükleri belirtilmiştir.⁵²⁸

İstidlâlen bir değerlendirmenin yapıldığı durumlarda “أكثر-كثير, قريب-أقرب” ibareleri ile bir mukâyese ve tercihe gidildiği gibi “لا يلزم / يلزم” ve türevleri, “صواب ve ظاهر ile واضح” lafızlarının doğal yahut fikrî ve akli bir çıkarımı gösterdiği de iddia edilebilir.⁵²⁹ Benzerlik durumlarını ifade etmek için de “الفرق بين... و الفرق”, “لانظير ل... نظير”, “نحو, كذا, كذاالك, مثل, كما, ك”, “الفرق بين...”, “لا فرق بين...”, “شبهه” ve türevlerine yer verildiği görülmektedir.⁵³⁰ Tersine bir benzetme yahut akıl yürütme durumunda olumsuzluktan yararlanıldığı anlaşılmaktadır. İstidlâlî durumlarda dikkat çeken son husus muhataplardan bir düşüncenin anlaşılmasının istendiği yahut anlaşılmış olmasının beklendiği durumlarda “تري ve ألا تري” ibarelerinin⁵³¹ kullanılmasıdır.

⁵²⁵ Fiiller için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, I, 21, 26; II, 152, 287; III, 22. İbareler için bkz.: A.g.e., I, 157, 212-213; 26452; III, 137, 189. Sayı bakımından azlık için bkz.: A.g.e., I, 460.*

⁵²⁶ “أطرف” lafzı için bkz.: A.g.e., I, 41. “مطرّد” lafzı için bkz.: A.g.e., III, 421. “شاذ” lafzı için bkz.: A.g.e., II, 61.

⁵²⁷ Zıddlık için bkz.: A.g.e., III, 16. Ademiyyet için bkz.: A.g.e., II, 287.

⁵²⁸ “حاجة” kelimesi için bkz.: A.g.e., I, 141; II, 150. “عدل ve رجوع” için bkz.: A.g.e., I, 73, 429.

⁵²⁹ İstidlâlen mukâyese ve tercih lafızları için bkz.: A.g.e., I, 59, 186, 380; II, 68, 242. “لا يلزم / يلزم” için bkz.: A.g.e., II, 7, 13, 86. Akli çıkarımlar için bkz.: A.g.e., II, 497; III, 379, 381.

⁵³⁰ A.g.e., I, 58, 70, 96, 117, 237, 359, 360, 402; II, 354, 371; III, 44, 103, 104.

⁵³¹ Tersine benzetme için bkz.: A.g.e., I, 110, 155-157; II, 91, 94, 166; III, 115, 210, 352. “تري ve ألا تري” için bkz.: A.g.e., I, 59, 357, 486.

2.3.6.2.3.6 Verinin Gücü

Tüm verilerin kendi içinde gücüne vurgu yapılmak için “أرجح, راجح, حجة” جيد, أشهر, مشهور, أرجح, راجح, حجة” gibi⁵³² çeşitli tercih lafızlarının kullanıldığı görülmektedir. Daha çok bir karşılaştırma ifadesi şeklinde yer alsa da bu sadette zikredilebilecek bir diğer lafız da “أولى”dır. Ayrıca tercihe gidiş yolunda istidlâl için kullanılan “أظهر ve ظاهر” tabirlerinin de bu grupta değerlendirilmesi mümkündür. Bu bağlamda kelime hakkında yapılan değerlendirmeler özelinde “أفصح ve فصيح” ile “أضعف ve ضعيف” ölçütünün verildiği de zikredilmelidir. Tercihe konu edilen hükümler yahut ölçütlerin durumu, basamağı, gücü ve benzeri ne olursa olsun her halükarda güçlü bulunup tercihe şayan görülen “راجح” karşısındaki görüş ise “مرجوح”tur.⁵³³

⁵³² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 159, 206, 246; II, 63, 341, 461; III, 54, 89, 483.

⁵³³ أولى için bkz.: A.g.e., I, 104. ظاهر ve أظهر için bkz.: A.g.e., II, 290, 377. A.g.e., I, 463; II, 352. ضعيف ve أضعف için bkz.: A.g.e., I, 71, 90. مرجوح için bkz.: A.g.e., I, 323; II, 170; III, 423.

BÖLÜM II MUHTEVANIN İNCELENMESİ

Bu bölümde *Hem‘u‘l-hevâmi‘* adlı eserin çeşitli açılardan incelenmesi esas alınmıştır. Yapılacak bu işlemde temel husus, müellifin sunduğu verilerin usûl, hilâf, tercîh ve eğitim-öğretim bakımından kendi bilgi sistemindeki durumunun tespitine çalışılmasıdır. Bu da yazarın usûl düşüncesinden hareketle ortaya konmaya gayret edilecektir. Mevcut verilerin nasıl kullanıldığı üzerinde durulacak ve örnekler sunulacaktır. Ana meseleler altında konuyu açıklayan ve geliştiren bilgilere yer verilmeye özen gösterilecektir.

1. Usûl Açısından

es-Süyûtî'nin sisteminde nahiv usûlü nahvin icmâlî delillerinden bahseden ilim/sanattır. Bu ilim dalı ilgili delilleri nahve kaynaklıkları, kendileriyle istidlâlin biçimi yani teâruz gibi durumlarda yapılacak hususları ve delilleri inceleyen kişi ile muhatapları açısından ele almaktadır. Nahve kaynaklık yapan deliller, nahvin menkûl hakkında bir akıl yürütme özelliği taşımasından dolayı, nakle dayalı olanlar ve ilkinden hareketle akla dayalı olanlar şeklinde iki kısımdır. Bunlar kendi aralarında aslî ve fer‘î diye ikiye ayrılabilir. Aslî delillerden semâ‘ ve icmâ‘ naklî iken istishâb ve özellikle kıyâs aklîdir.¹ İstikrâ‘, istihsân, ‘ademü’n-nazîr ve ‘ademü’d-delîl gibi çeşitli kavramlar da fer‘î/tâlî deliller sınıfındadır. Bunlar bir nahiv meselesi için kaynak olmaktan çok aslîlerin yorumlanmasında devreye giren akıl yürütme biçimleridir. Bu nedenle de aklî delillerdendir.²

1.1 Aslî Deliller

Nahvin konularının hükme bağlanmasında kaynaklık ve delâlet açısından doğrudan ilk sırada yer alanlar aslî delillerdir. Bu nedenle aslî deliller kendileri başlı başına birer kaynaktır. Tâlî/fer‘î deliller de bunlara bağlı işletilmektedir. Aslî deliler *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’in muhtevasında bir hükmün varlığı yahut yokluğuna delil olarak çok defa kullanılmalarından dolayı imkânlar ölçüsünce geniş tutularak ele alınmaya çalışılacaktır.

¹ Semâ‘ ve kıyâsın özellikleri, *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’deki kullanımı ve örnekleme hakkında bkz.: İbrâhîm Ahmed Selâm eş-Şeyh ‘Îd, “es-Semâ‘ ve‘l-kıyâs fi kitâbi Hem‘i‘l-hevâmi‘ fi Şerhi Cem‘i‘l-cevâmi‘ li‘s-Süyûtî”, *Mecelletü‘l-Câmi‘ati‘l-İslâmiyye li‘l-Buhûsi‘l-İnsâniyye*, Cilt: 21, sy. 1, Gazze, 2013, s. 73-116.

² İlgili bilgiler için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 13-19.

1.1.1 Naklî Delil: Semâ‘

Bu delil, fesâhatine güvenilen âkillerin tespit edilen kelâmalarını içeren semâ‘dan müteşekkildir. Bunlar da *Kur‘ân-ı Kerîm*, Hz. Peygamber’in kelâmı ve Arab’ın kelâmıdır. Üçüncüsü Hz. Peygamber’in bi‘setinden öncesi, bi‘set dönemi ve bi‘set sonrasında müvelledûnun çoğalmasıyla dilin bozulduğu zamana kadarki süreçte yaşayan ister Müslüman ister ğayr-i müslim tüm Arapların nazım ve nesir bakımından ortaya koyduğu kelâmıdır.³

Müellif, uygulamalarından anlaşılabilirdiği kadarıyla bir konuda delil getirme hususunda semâ‘ı öncelemektedir. Semâ‘ içinden de mahfûz ile yaygın ve uygulaması çok olanlar ilk sırada yer almaktadır.⁴ Zira eleştirdiği görüşleri genelde semâ‘ın dışına çıkmakla yahut mahfûz ve yaygın olmamıyla tenkit etmektedir. Ayrıca mahfûz mesmû‘ât içinde de ilgili verinin senedi önemli bir eleştiri kıstasıdır. Bu nedenle semâ‘ı kendi ihtiyârlarında bir mesned ve takviye unsur olarak işlediği gibi diğer nahivcilerin görüşlerini semâ‘a binâen reddeder. Bir görüşü diğerine tercîh ederken, eksikliklerini gösterdiği hususlar için ve bir durumun şâzlığını semâ‘ ile tahrîc ederek semâ‘ı delil gösterirken semâ‘dan yararlandığı gibi zarûretten dolayı kural dışı hususlarda semâ‘ ile tahrîcte bulunarak bir meseleyi çözüme kavuşturduğu da görülebilmektedir.⁵ Buradan hareketle neredeyse semâ‘ın yer almadığı bir mesele bulunmamaktadır.

1.1.1.1 Nesir

Nazma dökülmeyen kelâmı kapsayan nesir *Kur‘ân-ı Kerîm*’i, hadîs-i şerîfleri ve Arap kelâmını içermektedir.⁶ Bu başlık altında *Hem‘u’l-hevâmi*’de yer alan bu tarzdaki şevâhid tespit edilmeye ve bunlar hakkında bazı değerlendirmelerle ele alınmaya çalışılacaktır. Her ne kadar dinî ve diğer öğeler birbirlerinden ayrılması gerekse de alt başlıkları çok daha fazla arttıracığından tüm nesirler birlikte ele alınmıştır.

³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 74.

⁴ A.mlf., *Hem‘...*, I, 157, 430.

⁵ İlgili kullanımlar için bkz.: *A.g.e.*, I, 117, 118, 121, 150, 151, 152, 354, 394, 435, 460, 463, 468, 514; II, 18, 36, 195; II, 101, 202, 251.

⁶ Nesrin ilgili kullanımları için bkz.: *A.g.e.*, I, 172; II, 309; III, 235.

1.1.1.1.1 *Kur'ân-ı Kerîm*

Arap dilinde kuralların ve dilin tespiti için ittifak edilen en kuvvetli kaynak *Kur'ân-ı Kerîm*'dir. Bununla birlikte *Kur'ân-ı Azîmüşşân*'ın çeşitli boyutları farklı şekillerde ele alınmış ve kurallaştırılmada kaynaklığı da buna göre şekillenmiştir.⁷ Her ilmî disiplinin kendi sınırları doğrultusunda ele aldığı gibi Arap dili çalışmaları da *Kur'ân-ı Kerîm*'i çeşitli açılardan incelemiştir. Dine ve dinin temel metnine hizmet etmesi hatta bunların korunması için başlatılan nahiv ilmi ve daha geniş kapsamlı şekilde Arap dili çalışmaları,⁸ *Kur'ân-ı Kerîm*'in metni ve kırâatine yoğunlaşmıştır. Böylelikle, *Kur'ân-ı Kerîm* rivâyeti ve tilâveti bakımından ele alınmıştır. Yapılan bu ikili ayırım da rivâyete dayanmaktadır.

Hız. Peygamber döneminden itibaren yazılan ve farklı şekillerde okunan âyet-i kerîmeler *Mushaf-ı Osman*'la birlikte yazım ve rivâyet bakımından hem resmîleşmiş hem de kitâbet bakımından yerleşik bir hale gelmiştir. Bununla birlikte zamanla yazımda ittifak edilen ana metinde noktalama ve harekeleme gibi bazı değişiklikler meydana gelse de temel metin aynı kalmıştır.⁹ *Mushaf* dışında daha sonra “kırâat” ismiyle ayrı bir disiplin haline gelecek Hız. Peygamber'e âit rivâyet edilen farklı okuyuşların varlığı tespit edilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Gerek *Mushaf* ve gerekse kırâatlerin yanında bir de mevcudun nasıl tilâvet edileceği ve seslendirileceği meselesi bulunmaktadır.¹⁰ Bununla ilgili meseleler “tecvîd” ilmî çerçevesinde¹¹ ve sarfta müstakil başlıklarda ele alınmaktadır. Nahvin kurucularının neredeyse tamamının kurrâ' arasında yer alması rivâyet ve tilâvet meselesinin Arap dili çalışmalarında ne denli önem arz ettiğinin göstergelerinden birisidir.¹²

⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir...*, I, 88 vd..

⁸ A.mlf., *Sebebü vad'i 'ilmi'l-'Arabiyye*, (thk.: Mervân el-'Atıyye), 1. baskı, Dâru'l-Hicra, Beyrût, 1988, s. 29 vd.. Bu hususta müellif, tarihî verilerden derlediği bilgileri bir eserinin mukaddimesinde özet şekilde vermiştir. Buna göre Arap dilinin bir ilim olarak ele alınmasında yatan temel etken dindir. Ancak tek âmil değildir. A.mlf., *Kitâbü'l-Metâli'*..., s. 61-81.

⁹ Abdullah b. Süleymân b. el-Eş'as el-Hanbelî İbn Ebî Dâvûd Ebû Bekir es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, (thk.: Muhibbüddîn Abdüssübân Vâ'iz), I-II, 2. baskı, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 2002, I, 148 vd., 222-283; II, 521-537.

¹⁰ Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kırâati'l-'aşr*, (nşr.: Ali Muhammed ed-Dabbâ'), I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, t.s., I, 7 vd..

¹¹ Ğânim Kadduvrî el-Hamed, *Ebhâsun fî 'ilmi't-tecvîd*, 1. baskı, Dâru 'Ammâr, 'Ammân, 2002, s. 5 vd..

¹² Şevkî Dayf, *el-Medâris...*, s. 17-20.

es-Süyûtî *Hem ‘u’l-hevâmi*’de *Kur’ân-ı Kerîm* ile ilgili hemen her alandaki meseleyi araştırma konusu etmiş ve bu alanların muhtevalarının Arap dilinde kural belirleme bakımından nasıl bir etkiye sahip olduklarını da incelemiştir. Bu nedenle bir yandan *Mushaf*’ın âyetlerini doğrudan verdiği gibi, bir yandan da kırâatlerden istifade etmektedir. Ayrıca *Mushaf* ve kırâatlerin hatla ilişkisini tartışmaya açtığı gibi bir yandan mahreçlerle diğer yandan tecvîdle ilgili pek çok konuyu ele almaktadır. Bu nedenlerle *Kur’ân-ı Kerîm*’in es-Süyûtî tarafından *Hem ‘u’l-hevâmi*’de semâ‘ çerçevesindeki kullanımı âyetler, kırâatler, *Mushaf* ve tilâvet şeklinde ele alınacaktır.

1.1.1.1.1 Âyet-i Celîleler

Semâ‘ kapsamında usûl bakımından ilk sırada gelen kaynak *Mushaf*’ta yer aldığı haliyle âyetlerdir. Bu bakımdan *Hem ‘u’l-hevâmi*’deki böylesi âyetler tespit edilmiştir. Eserde 1265 âyet 1669 yerde metniyle geçmektedir. Bununla birlikte 95 yerde de konu işlenirken atıflar bulunmaktadır. Kırâatler için yararlanılan rivâyetlerin kendi başlığında ele alınacağı belirtilerek toplamda 1764 yerde doğrudan *Mushaf*’taki haliyle âyetlerden istifade edildiği söylenebilir.

Bir dil kuralının belirlenmesinde âyetlerden istifade edilmesi hususunda bir müfessir kimliğiyle, düşünce yapısıyla özel bir yerde bulunan ve es-Süyûtî’nin ana kaynaklarından birisi Ebû Hayyân’ın (v. 745/1344) *İrtişâf*’ı ile *Hem ‘u’l-hevâmi*’ arasında yapılacak bir mukâyese es-Süyûtî’nin durduğu yeri netleştirecektir. Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Hayyân (v. 745/1344) ilgili eserinde kırâatlerle birlikte yaklaşık 1280 kez âyetlerle istişhâd etmiştir.¹³

Hem ‘u’l-hevâmi’de âyetlerin kullanımı oldukça çeşitlidir. Örneğin bir kâideyi ispat etmek, bazı nahivcilere katıldığını gösterirken istişhâd, muhâlif olduğu görüşe neden muhâlefet ettiğini göstermek, yapılan yanlışlıkları düzelmek ve kelimelere yüklenen anlamlara delil getirmek için yararlanır. Bazen görüşler arasında tercihte bir mesele için verilen farklı âyetlerin yorumlarına göre tercihte bulunur.¹⁴

Kur’ân-ı Kerîm’deki hemen her sûreden istişhâdda bulunulsa da eş-Şu‘arâ’, et-Tûr, el-Felak ve en-Nâs sûrelerinden *Mushaf*’taki haliyle herhangi bir şâhide rastlanılmamıştır.

¹³ Bkz.: Ebû Hayyân el-Endelûsî, *İrtişâf*....

¹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, I, 19, 24-25, 30, 37, 136, 165, 194, 272, 315; II, 203, 221, 252, 436, 470-471; III, 150, 156.*

eş-Şu‘arâ’ ve en-Nâs’tan kırâatlerde yararlanılmıştır. Böylelikle eserde atıf gerçekleşmeyen sadece iki sûrenin varlığından bahsedilebilir. Genelde uzun sûrelerden daha fazla yararlanıldığı görülse de bu katî bir durum değildir. es-Süyûtî’nin *Mushaf*’ta yer alan âyetleri kullanımı çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Bunların bazı başlıklar halinde işlenmesi, anlatılmasını kolaylaştıracaktır.

1.1.1.1.1.1 Takdim

Müellif konu işlerken şayet doğrudan metin verecekse ve açık bir şekilde istişhâdda bulunacaksa “نحو”, “الآية”, “قوله تعالى”, “قال الله تعالى”, “قال تعالى” ve “ورد القرآن” gibi¹⁵ ibarelerin ardından ilgili âyeti sunmaktadır. Ancak, şayet daha önce geçen bir âyetten bahsediyorsa yahut ulemânın te’vîl ve yorumlarına yer veriyorsa bir başka açıdansa bu çeşit şâhid doğrudan istişhâda değil de görüş ve ihtilâfa konu ediliyorsa ve metni verilmeyecekse sadece “الآية” ifadesinden yararlanmaktadır.¹⁶

Bununla birlikte, çok az sayıda, sadece tartışmanın içinde hiçbir şekilde ilgili kelimenin *Kur’ân-ı Kerîm*’den olduğuna değinilmeksizin sunulduğu da belirtilmelidir. Ancak böylesi durumlarda dikkat çeken husus, tartışılan konuda yer alan ilgili parçanın, bir âyetin müzakeresinde yahut da tartışmanın başından beri bir şekilde içinde yer almaktadır. Müellifin genel sunumu *Kur’ân-ı Kerîm*’den getirdiği şâhidlerin belirtilmesiye de böylesi az sayıda örnek de vardır.¹⁷

1.1.1.1.1.2 Taksîm, Tekrar ve Bağlam

es-Süyûtî eserinin alanı, muhtevası ve sistemi gereğince *Kur’ân-ı Kerîm*’den verdiği şevâhidini ya nakletmekte yahut da kendisi sunmaktadır. Yani bir şâhid müellifin kullanımı itibariyle doğrudan ve dolaylı şeklinde ikili bir ayrıma tâbi tutulabilir. İster kendisi sunsun isterse naklederek versin,¹⁸ hemen her konuda bir âyeti şâhid getiren es-Süyûtî’nin asıl itibariyle bir âyeti bir yerde kullanmayı benimsediği düşünülmektedir. Ancak bir âyetin içerdiği nahiv muhtevası sadece tek bir konuyla ilişkili olamayabilir. Bu durumda iki husus ön plana çıkmaktadır. İlki bir âyetin konularda şâhid getirilmek üzere ilgisine göre

¹⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 24, 28, 91, 137, 501; II, 129, 140, 345, 360; III, 90, 225, 275, 463.

¹⁶ *A.g.e.*, I, 269, II, 430; III, 207.

¹⁷ *A.g.e.*, I, 275; II, 444; III, 115.

¹⁸ *A.g.e.*, I, 274, 320; II, 443-444, III; 195, 199.

kısımlandırılması, diğeri tamamı veya ilgili kısmının tekrarlanmasıdır.¹⁹ Kısımlandırmanın tam aksine (إِنَّ كُلَّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا) âyetlerindeki gibi bazen birden çok âyetin de birleştirilerek bir şâhid şeklinde verildiği de görülmektedir.²⁰

Taksimde bir konuda istişhâd için başvuru için âyetlerin tamamı değil; ilgili mesele hakkında gerekli kısımları verilmektedir. Bu nedenle *Hem 'u'l-hevâmi*’de aynı âyetin farklı parçalarının değişik yerlerde kullanıldığı toplam 645 yer tespit edilmiştir. Her ne kadar *Kur'ân-ı Kerîm*’den bir şâhidi bir kez kullanma özelliği iddia edilse de tekrâr, bir vâkıdır. Ancak burada üzerinde durulan yinelemenin bir âyetin tamamının aynıyla kullanılması değil; daha çok taksim sonucunda elde edilen kısımların verilmesi şeklinde anlaşıldığının belirtilmesi içindir. Böylesi özelliğe sahip tekrarlanan toplamda 159 âyet tespit edilebilmiştir. Örneğin el-Bakara sûresi 6. âyetinin tamamı değil (سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْتَهُمْ) kısmı kullanılmıştır. Bu da üç farklı şekilde değerlendirilmiştir. İlkinde ana parça kullanılırken, ikincisinde (سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ) kısmı ve sonuncusunda sadece (أُنذِرْتَهُمْ) parçasından yararlanılmıştır.²¹

Özellikle tekrarlarda dikkat çeken husus konu ve bağlam arasındaki ilişkidir. Yani bir bakıma tekrara konu edilen bir parçanın kullanımının yinelenildiği her yerde yeniden yorumlanması muhtemel hatta görülen bir durumdur. Hilâfiyyât alanında kaleme aldığı bir eserde aynı meselede aynı âyetin farklı değerlendirilmesi yahut bir başka bağlamda yeniden farklı bir bakış açısıyla ele alınması hilâfın doğası gereğidir. Bu nedenle herbir tekrârın (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا) el-Enbiyâ 22. âyetindeki²² gibi yeniden kullanma yahut yorumlama şeklinde yer aldığı düşünülmektedir. Burada tekrarlamanın negatif bir unsur

¹⁹ Kısımlandırılmışlar için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 198; II, 415; III, 480. Tamamının tekrarlanması için bkz.: *A.g.e.*, I, 502; III, 117. İlgili kısmın tekrarlanması için bkz.: *A.g.e.*, I, 27, 333; II, 285.

²⁰ *A.g.e.*, II, 497. Meryem, 19/93-95: “(Kıyâmet gününde) göklerde ve yerdekilerin hepsi (Allah’a oğul olarak isnât edilenler de dâhil emre boyun eğmiş bir) kul olarak Rahmân(ın huzurun)a gelecektir. O, onların tamamını bir bir bilmektedir. Onların her birisi Rahmân’a (hiçbir mal, destekçi ve güçleri olmaksızın) yapayalnız gelecektir.”

²¹ Ana parça için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 38; II, 483. İlk parça için bkz.: *A.g.e.*, II, 120. İkinci parça için bkz.: *A.g.e.*, II, 485. el-Bakara, 2/6: “Onları îkaz etsen de etmesen de aynı”

²² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, II, 178, 184, 202, 469, 471. el-Enbiyâ’, 21/22: “Göklerde ve yerde tek ilah Allah’tır. Bir başka ilah daha olsaydı şüphesiz (göklerin ve yerin) her ikisi de çığırından çıkardı.”

şeklinde değerlendirilmediği belirtilmelidir. Müellifin yazım karakterinin neticelerinden biri şeklinde ele alındığı da özellikle vurgulanmalıdır.

1.1.1.1.1.2 Kırâatler

Mushaf'ta yer alan âyetlerin kesinliğinin yanısıra rivâyet bakımından mütevâtir, âhâd ve şâzz tüm kırâatler ihtilâflara bakılmaksızın Arap dilinin tespiti için mutlak manada bir kaynaktır. Kullanımlarının ve değerlendirilmelerinin farklılık arz etmesi ise ayrı bir konudur.²³ Kırâatler *Hem 'u'l-hevâmi*'in şevâhidi arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu tarzdaki şâhidleri Hz. Peygamber'in farklı şekillerde kırâat ettiğine dair rivâyetlerle gelenler ve tilâvetinin biçimine göre iki şekilde ele alınabilir. Bu, bir kelimenin kırâatinin farklılığına dair rivâyetten dolayı değişik biçimlerdeki okunuşuyla, genel manada karşılaşılan herhangi bir âyetin tilâvetinden yahut Arapça bir kelimenin dile zorluğunu gidermekten dolayı okunuşu şeklinde bir ayırımdır.²⁴ İkincisi "tecvîd ve zorluğun giderilmesi dolayısıyla" başlığı altında incelenecektir.

1.1.1.1.1.2.1 Rivâyet Dolayısıyla

Müellif eserinde kırâatlere ya açıktan kırâatliklerine değinerek²⁵ yahut da hakkında bir kırâat vurgusu yapmaksızın²⁶ yer vermektedir. Her iki şekilde de genel prensibi metinlerinin takdim edilmesidir. Ancak bazen atıflarla da ilgili kırâat hakkında değerlendirmelerde bulunabilmektedir.²⁷ Bazı durumlarda nüshalardaki beyazlıklardan kaynaklanan hususlardan dolayı metinleri tespit edilemeyen kırâatler de bulunmaktadır.²⁸ Tüm bu kıstaslarla *Hem 'u'l-hevâmi*'de toplam 306 kez kırâate yer verilmiştir.

Metni dışında, bağlamdan dolayı tespit edildiği belirtilen kırâat referanslarının varlığına değinilmiştir. Genel toplamın otuz dokuzu doğrudan ilgili kelimenin metniyle değil konu tartışılırken atıflarla gerçekleşmiştir.²⁹ 268 yerde ise doğrudan ilgili kırâatin

²³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, III, 376, 445; a.mlf., *el-İktirâh...*, s. 75 vd..

²⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef el-Ensârî İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-iknâ' fi'l-kırâati's-seb'*, (thk.: Abdülmeccid Katâmiş), I-II, 1. baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1982, I, 55 vd., 172 vd..

²⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 157; II, 320; III, 221.

²⁶ *A.g.e.*, I, 317; II, 143; III, 200.

²⁷ *A.g.e.*, I, 207; II, 107; III, 393.

²⁸ *A.g.e.*, I, 207; II, 275.

²⁹ *A.g.e.*, I, 317; II, 443; III, 396.

metni sunulmuştur. Ancak bunlar aynı sayıda âyeti ifade etmemektedir. Kırâatler belirli kelimeler üzerinden gerçekleştiğinden dolayı kullanımında tüm âyetin verilmesi gerekmemektedir. Bu da ilgili kısımların takdim edilmesini gündeme getirmiştir. Buradan hareketle kendilerinden yararlanan 175 âyetin bulunduğu ve bunların da altmış yedi sûreden alındıkları söylenebilir. Beyazlıktan dolayı neliği tespit edilemeyen iki kırâatin bulunduğu özellikle hatırlatılmalıdır.³⁰

1.1.1.1.1.2.1.1 İsnâd

Kırâatler tespit ve değerlendirme bakımından hadîs kriterlerine en genel manada rivâyetlere dayanmasından dolayı âidiyetleri önemlidir.³¹ Bu nedenle herhangi bir meselede bir kırâatten bahsedildiğinde kime âit olduğunun da sunulması beklenmektedir. Ancak kırâatlerle istişhâdın en geniş manasıyla cevâzını düşünen bir müelliften böylesi bir özellik beklenmemektedir. es-Süyûtî *Hem ‘u’l-hevâmi*’de kimi zaman kırâatleri isnâdli³² kimi zamansa isnâdsız³³ vermiştir. Metin içinde âidiyetleriyle birlikte verdiği kırâatlerin yer aldığı âyet parçaları seksen beştir. Bunlar elli üç âyet ve yirmi sekiz sûredendir.

Bu kırâatlerin kendilerine izâfe edildiği kişiler hakkında es-Süyûtî iki usûl benimsemiştir. İlki doğrudan isimlerinin verilmesi³⁴ ki böylesi otuz üç şahıstır. İkincisi daha muğlak ancak ilmî disiplini içinde anlamlı gruplandırmalara gitmesi ki böylesi de aşağıda “yararlanma biçimi” başlığında dokuz çeşitte ele alınacak referanslarıdır. Şahıslar kırâat ilmî içinde kavramlaşan yedi, on ve on dört kırâat şeklinde üçlü bir grupta yer alanlardan Halef b. Hişâm el-Bezzâr (v. 229/844) hariç diğerlerini içerdiği gibi sahâbeden ve daha sonraki pek çok farklı dönemden isme yer verilmiştir. En dikkat çekicileri ise İbn Mâlik (v. 672/1274) ve Ebû Hayyân’a (v. 745/1344) kırâatlerle³⁵ ilgili tercîhlerinden dolayı yer verilmesidir.

Hem ‘u’l-hevâmi’de metin içinde isimleri verilmemesine karşın tahrîcen kırâatlerinden istifade edildiği belirlenen elli dört kişi daha bulunmaktadır. Böylelikle

³⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, I, 207; II, 275.*

³¹ *A.g.e.*, III, 376, 445.

³² *A.g.e.*, I, 196; II, 320; III, 388.

³³ *A.g.e.*, I, 176; II, 503; III, 277.

³⁴ *A.g.e.*, I, 157; II, 161; III, 221.

³⁵ *A.g.e.*, III, 456-457.

genel toplamda kendilerinden kırâat bakımından istifade edilen seksen yedi şahıs tespit edilmiştir. Bu kişilerden kırk dördüne sadece bir kez atıf gerçekleşmiştir. Ayrıca müellifin isimlerini metinde verdiği kişilere referansı 209'dur. Buna göre es-Süyûtî'nin ismen zikrettiği kişilere yaptığı atıflar genel toplamın üçte ikisini meydana getirmektedir.

1.1.1.1.1.2 Yararlanma Biçimi

Müellifin genel manada kırâatleri açıktan verdiği belirtilmiş, bunu ifade biçimine ise değinilmemişti. es-Süyûtî bir âyette şayet kırâatten bahsedecek ve bunu birisine izâfe edecekse genelde öncesinde yahut sonrasında kişinin ismini vererek “قرأ”, “كقراءة” ve “قراءة” kelimelerinden yararlanır. Birine izâfe etmeyecekse ya “قري”, “قراءة”, “بقراءة” ve “كقراءة” gibi ifadelerden yahut da belirsizlik “قراءة بعضهم” ve “قرأ بعضهم” gibi muğlak lafızlardan yararlanır. Her ne kadar isim belirtmese de muğlaklığı koruyup kırâatin icrâsı hakkında açıklayıcı bilgi verdiği “في قراءة ممن” ve “في قراءة من” gibi kalıpları da görmek mümkündür.³⁶

Şahısların isimlerinden ziyade ilmî gruplandırmada yer aldıkları yere göre yapılan atıflar es-Süyûtî'nin metinde verdiği dokuz ibareyle özetlenebilecek durumdadır. Tüm okuyuş biçimlerini “القراءات” ve tüm kârîleri göstermek için de “القراء” ibarelerine yer verir. Bu genelliği daralttığında özellikle ilmî disiplini içinde önem arz eden Kırâat-ı Seb‘a için “القراء السبعة” yahut sadece “السبعة”, bazen birisini hariç tutarak “الستة”, cumhûr için “الجمهور”, nisbî çoğunluğu belirtmek için “الأكثر” ve “أكثر القراء” ile azlığı göstermek için “بعض القراء” ifadelerine başvurur.³⁷

1.1.1.1.1.2.2 Tilâvetten ve Zorluğun Giderilmesinden Dolayı

Kırâatlerin altında değerlendirilebilecek bir diğer olgu özellikle altı ve yedinci kitaplarda “iltikâü's-sâkineyn, el-imâle, el-vakf, lâ'btidâ'e bi's-sâkin, el-ibdâl, en-nakl, el-kalb, el-idğâm, mehâricü'l-hurûf ve elkâbü'l-hurûf” başlıklarında ele alınan meselelerdir.

³⁶ Birisine izâfe etmek için kullanılanlar için bkz.: Celâlüddin es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 168, 196, 317; II, 171, 272, 343; III, 49, 176, 371. Birisine izâfe edilmeden meydana gelenler için bkz.: *A.g.e.*, I, 71, 172, 194, 225, 314; II, 192, 287, 447, III, 187, 221, 294. Muğlak lafızlar için bkz.: *A.g.e.*, I, 82; II, 214, 496, 515. Kırâat hakkında açıklayıcı bilgi verilmesi için bkz.: *A.g.e.*, I, 172; II, 221.

³⁷ Tüm kârîler için bkz.: *A.g.e.*, III, 370, 377, 382, 384, 396. Kırâati seb' için bkz.: *A.g.e.*, II, 443; III, 376, 398, 399. Sitte için bkz.: *A.g.e.*, II, 171, 320. Cumhûr için bkz.: *A.g.e.*, I, 168; II, 214; III, 107. Nisbî çokluk için bkz.: *A.g.e.*, I, 198, 377; III, 200. Nisbî azlık için bkz.: *A.g.e.*, III, 382.

Bunların ortak özelliği rivâyet bakımında farklılıkları olsun yahut olmasın yani *Mushaf* yahut kırâatlerden herhangi birisinde yer alan veyahut da almayan kelimelerin okunuşunda dile, telaffuza veya konuşmaya sıkıntı verebilecek durumların giderilmesidir.³⁸ Ancak bu, tüm Araplar için genellenebilecek bir durum değildir. Zira lehçelere göre farklılıklar arz edecek durumların varlığı âşikardır.³⁹ Bu başlıkların muhtevaları sadece âyetlerle sınırlandırılmamaktadır. Burada ele alınması ilgili hususlarda kırâatlere yer verilmesi ve daha çok bahse konu hususların kırâate ve tecvîde tealluk etmesidir.

İlgili başlıklar altında elli beş kez kırâatlerin metinlerine yer verildiği gibi on bir defa da tartışmalara konu edilmiştir.⁴⁰ Bu da tüm *Hem'u'l-hevâmi*'de yer alan kırâat kullanımının beşte birine tekâbül etmektedir. Burada ikili bir konu işleme takip edilmiştir. O da kırâatlerin nahiv kuralları için bir kaynaklık teşkil etmesiyle dil bakımından daha önceki veriler ile kırâatlerin meydana gelmesi arasındaki bağlantıdır. Ancak bu tüm nahiv birikimi için geçerli bir durumdur.⁴¹

Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşunda görülen farklılıkların bazıları lehçelere dayanmaktadır. İnsan, tabiatı gereğince, konuşmasında sıkıntı meydana getiren hususlardan kurtulmaya çalışacağından ilgili zorluklar zamanla çeşitli şekillerde giderilmiştir.⁴² Lehçelerde yerleşen bazı olgular kırâatlerde yer aldığı kadarıyla değil tüm hususlarıyla dil çalışmalarına konu edilmiştir. Bununla birlikte dildeki zorlukların giderilmesi, telaffuzun güzelleştirilmesi ve ses uyumu gibi hususlar için kırâatler ayrı bir kaynaktır.

1.1.1.1.1.2.3 *Mushaf* ve Hatt

Kur'ân-ı Kerîm'in bir diğer boyutu da *Mushaf* ve hat bağlantısıdır. *Mushaf*'ın yazımı erken bir zamanda o dönemin şartlarına göre tamamlanmış ve kayda geçirilmiştir. Buna rağmen, hemen her konuda her veçhesiyle âyet ve kırâatler pozitif yönde bir etkiye sahipken, diğer kırâatleri içerip içermediğine bakılmaksızın mevcut *Kur'ân-ı Kerîm*'in hattı aynı şekilde bir etkiye haiz değildir. Zira yazı hususunda hattın kendi kuralları

³⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 370-371.

³⁹ *A.g.e.*, III, 375, 386, 397, 400-401.

⁴⁰ *A.g.e.*, III, 372, 384, 445.

⁴¹ *A.g.e.*, III, 375, 386, 397, 400-401.

⁴² İbn Hâluveyh, *el-Hucce fi'l-kirâati's-seb'*, (thk.: Abdül'âl Sâlim Mükerrerem), 3. baskı, Dâru's-Şürûk, Beyrût, 1979, s. 62 vd..

geçerlidir. *Mushaf*'ta yer alan normal kurallara muhalif hiç bir husustan *Kur'ân-ı Kerîm* dışında yararlanılmamaktadır.⁴³

Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri, kelimeleri ve hattı, *Hem 'u'l-hevâmi*'in muhtevasında, *Mushaf*'ta yer aldıkları ve kırâatlerde konu edildikleri şekilleriyle ele alınmıştır. Burada dikkat çeken husus bunların nahiv açısından durumudur. *Mushaf*'taki haliyle âyet ittifakla istişhâd kaynağı iken, kırâatler rivâyetine göredir. Ancak es-Süyûtî, mutlak manada kırâatleri de istişhâd için kullanan kişilerdendir.⁴⁴ Hat ise rivâyete dayanmamaktadır. Mevcut bir nüshadan hareketle çoğaltılmaktadır. Bu nedenle hat diğerlerinden farklı bir konumdadır.

Rivâyete ve ezbere dayanmalarına rağmen ilk ikisinin istişhâdda kabulüne karşın metinden hareketle varlığı bilinen hususlarla istidlâl edilmemesi hakkında çeşitli ihtimaller düşünülebilir. İhtimaller arasında burada zikredileceklerden birisi Hz. Peygamber'in bahsedilen çerçevedeki rolüdür. Diğerleri ise yazıdaki değişim ve gelişimdir. Hat diğerleri gibi Rasûlüllâh'ın onayından geçmemiş ve kendisinden rivâyet edilmemiştir. Her ne kadar lehçelerin farklı yazım karakterleri olsa da Hz. Muhammed'den (s.a.v.) kaynaklanan dinî bir bağlayıcılığı bulunmaması şâz kırâatlere tanınan kullanım genişliğini hatta teşmil ettirmemiştir.

Yazıdaki değişim de bunun diğer boyutudur. Hat seslerin yazıya dökülmesini ifade etmektedir. Yazıdaki gelişime göre bunun alacağı formlar da değişebilecektir. Ancak burada farklı husus *Mushaf*'ın hattının değiştirilemeyeceğidir. Kurallara muhalif de olsa *Kur'ân-ı Kerîm* dâhilinde yazımına sadık kalınması tercih edilmiştir.⁴⁵ Tüm bunların ortak neticesi Arapça'nın ilmî araştırmalara neden İslâm'la birlikte konu edildiğinin ve dînin korunması için sistemleştirildiğinin teyid edilmesidir. Ayrıca şâz kırâatler ve hattın bir arada düşünülmesi Rasûlüllâh'ın Arap dilindeki etkisi hakkında ufuk açıcudur.

1.1.1.1.2 Hadîs-i Şerîfler

Nahvin semâ' kapsamında bir diğer nesir kaynağı da ihtilâflara rağmen hadîs-i şerîflerdir. Her ne kadar farklı görüşler bulunsa da hemen tüm müdellel nahiv eserlerinde az yahut çok hadîslere yer verilmiştir. es-Süyûtî, bu husustaki ihtilâfta lafzen rivâyetle

⁴³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, III, 485-487.

⁴⁴ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 75.

⁴⁵ A.mlf., *Hem '...*, III, 486.

gelen ve nahiv kâidelerine muhâlefet etmeyen hadîslerin kullanılabilceğini benimseyenler arasındadır. Ancak bunların da sayı bakımından azlığını belirtmektedir. Hatta neredeyse sadece kısa hadîslerde meydana gelebileceğini de ifade etmiştir.⁴⁶

Bu nedenle bir meselede konunun genel kâidesini sarsar nitelikte bir hadîsle istişhâd edildiğinde müellifin ilgili hadîsi ve görüşü zayıflattığı ve reddettiği görülmektedir.⁴⁷ Bununla birlikte es-Süyûtî hadîsi, istidlâlde bir kâidenin ispatı yahut kuvvetlendirilmesi, bazı kelimelerin anlamlarının tespiti, kimi zaman nadir de olsa bir görüşün benimsenmesi yahut diğerine tercîh edilmesi ve bir görüşün reddi veya eleştirisi için kullanılmaktadır.⁴⁸

1.1.1.1.2.1 Tespiti ve Kaynakları

Müellifin yazım usûlünden, konu içinde kullandığı bazı ibarelerle verdiği metnin hadîsliği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kimi zaman aynı ibareleri kullanmasına karşın ilgili metnin hadîs olmadığı da vâkidir. Ayrıca bu kategoride yer alan şevâhidinin tamamını eserinde doğrudan anlaşılacak tarzda de vermemiştir. Tüm bu hususlardan hareketle *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’de bir hadîsin tespitinin farklı şekillerde gerçekleştiği belirtilmelidir. Kimi zaman sadece belirli ibareler kimi zaman eserler bazen şahıslar bazen de eser, şahıs ve ibarenin ikili yahut üçlü kombinasyonu ile bir metnin hadîsliği ortaya konmuştur. Bunun dışında tahrîcen hadîs oldukları tespit edilenler de bulunmaktadır.

es-Süyûtî “بما روي في”, “بما وقع في صحيح البخاري”, “ثبت في الحديث المتواتر”, “الحديث المشهور” es-Süyûtî “الحديث ما روي”,⁵⁰ “الحديث, منه حديث, في حديث, كحديث, بدليل الحديث, وأما حديث, بدليل الحديث الآخر”,⁴⁹ “الحديث فيما روي كذا, في”,⁵¹ “على وقوعه خبرا في حديث”,⁵² ve “أخرجه”,⁵³ gibi çeşitli ibarelere yer

⁴⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 89-99; a.mlf., *Hem‘...’, I, 338*. Bu hususta meydana gelen farklı yaklaşımlar ve dil kâidelerine uyumlu hadîslerin kullanımı için ayrıca bkz.: Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5-6, 1987-1988, İstanbul 1993, s. 165-175; Hüseyin Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8, Erzurum, 1990, s. 71 vd..

⁴⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, I, 337-338; II, 491*.

⁴⁸ Bir kâidenin ispat yahut kuvvetlendirilmesi için bkz.: *A.g.e.*, I, 26, 172; III, 217. Kelimenin anlamı için bkz.: *A.g.e.*, II, 208, 369, 370. Bir görüşün benimsenmesi için bkz.: *A.g.e.*, II, 383; III, 321. Bir görüşün diğerine tercîhi için bkz.: *A.g.e.*, I, 132, 199; II, 49; Red ve eleştiri için bkz.: *A.g.e.*, I, 24-25, 136; III, 140.

⁴⁹ İlgili ibareler için sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, I, 452; II, 287, 297; III, 10.

⁵⁰ *A.g.e.*, I, 18, 19, 53, 147, 380; II, 46, 301, 355, 357, 361, 385, 457; III, 67, 141, 193.

⁵¹ *A.g.e.*, I, 26, 108, II, 445, 472; III, 10, 250, 251.

⁵² *A.g.e.*, II, 252.

vermiştir. Herhangi bir ibareye ihtiyaç duymaksızın anlamından dolayı doğrudan kudsî hadîs olduğu anlaşılan bir metin de bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), el-Buhârî (v. 256/870), Müslim (v. 261/874), İbn Mâce (v. 273/886), Ebû Dâvûd (v. 275/888), el-Bezzâr (v. 292/905), Ebû Ya‘lâ el-Mevsilî (v. 307/919-920), İbn Hibbân (v. 354/967), el-Hâkim (v. 405/1014) ve el-Beyhakî'yi (v. 458/1065) ismen zikrederek, verdiği metinlerin hadîsliklerini ifade etmiştir.⁵⁴ Özellikle *es-Sahîh*, *es-Sahîhayn* ve *el-Müsned* ile de bir metnin âit olduğu kaynaktan hareketle hadîsliği tespit edilmiştir. *es-Süyûtî*'nin bir hadîs hakkında önce *es-Sahîh*'te sonra ise *es-Sahîhayn*'da diye iki şekilde açıklamada bulunduğu da vâkidir.⁵⁵

Bazı hadîslerin sahâbî râvîsini yahut belirli özelliğini veyahut da kimin hakkında söylendiğini de belirtmiştir. Örneğin “Ümmü Zer‘, Zû'l-yedeyn, Hızır ve Musa'nın (a.s.) konuşmaları, Deccâl, mevâkit, kadınların cenazeden gelişindeki değerlendirme ve cennetle cehennemın sıfatları” gibi ibareler bunlardandır.⁵⁶ Hadîslerin tespit edilebilmesi için bu ibarelerin açıkça geçtiği yerlerin aksine *Hem‘u'l-hevâmi*'deki bir metnin hadîsliğinin sorgulanmasını gerektirecek durumlar, örneklik için verilen ibareler ve özellikle “نحو” ve “قول” kelimeleridir. Bunlar daha çok tahrîcen elde edilen hadîsler için geçerlidir.⁵⁷

Gerek müellifin metindeki ibarelerinden gerekse örneklem ve bunun için kullanılan kelimeleri takip eden metinlerin araştırılmasıyla tahrîcen elde edilen tüm hadîslerin toplamda asgari yirmi bir kaynağı bulunmuştur. Bunların on biri doğrudan metin içinde ya şahıs ya eser yahut ikisine birden âidiyetlerle verilmiştir.

1.1.1.1.2.2 Sayısı ve Kullanımı

Hem‘u'l-hevâmi'de *es-Süyûtî*'nin kendi ibarelerinden ve verdiği bilgilerden hareketle tespit edilen toplam 118 hadîs bulunmaktadır. Örneklem ve bunun için kullanılan

⁵³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, I, 242, 258; III, 226.

⁵⁴ Kudsî Hadîs için bkz.: *A.g.e.*, II, 424. Ahmed b. Hanbel için bkz.: *A.g.e.*, I, 258; III, 149. el-Buhârî için bkz.: *A.g.e.*, I, 24; II, 297, 380, 383, 431, 432, 452; III, 16, 251. Müslim için bkz.: *A.g.e.*, II, 200; III, 282. İbn Mâce için bkz.: *A.g.e.*, I, 26; III, 251. Ebû Dâvûd için bkz.: *A.g.e.*, III, 16. el-Bezzâr için bkz.: *A.g.e.*, III, 250. Ebû Ya‘lâ için bkz.: *A.g.e.*, I, 242. İbn Hibbân için bkz.: *A.g.e.*, I 18, 242. el-Hâkim için bkz.: *A.g.e.*, III, 250. el-Beyhakî için bkz.: *A.g.e.*, I, 242.

⁵⁵ Metnin âit olduğu eserler için bkz.: *A.g.e.*, I, 26; II, 409; III, 251. Müellifin farklı değerlendirerek verdiği hadîs için bkz.: *A.g.e.*, III, 140-141.

⁵⁶ *A.g.e.*, II, 362, 499; III, 66, 67, 251.

⁵⁷ *A.g.e.*, I, 134; II, 463-464; III, 282.

kelimeleri takip eden metinlerin araştırılmasıyla tahrîcen elde edilenler ise altmış tanedir. Bu da genel toplamda 178 hadîs metninin verilerek istişhâd için kullanıldığını göstermektedir. es-Süyûtî'nin ifadelerinden hadîsliği anlaşılanların elli sekizi bir kitap yahut şahsa izâfe edilerek verilmiştir. Elli yedisi ise yukarıda verilen çeşitli ibarelerle ifade edilmiştir.

Müellifin verdiği 178 şâhidin herbirisi farklı hadîs değildir. Bunlardan bazıları “ وَقَدْ ” gibi birer kez geçerken bazıları tekrar, bazıları da verdiği bir hadîsin parçasından ibarettir. ⁵⁸“عَلِمْنَا إِنْ كُنْتَ لَمْؤِمًّا” ve ⁵⁹“مَا حَاشَا فَاطِمَةَ وَلَا غَيْرَهَا” gibi birer kez geçerken bazıları tekrar, bazıları da verdiği bir hadîsin parçasından ibarettir. ⁶⁰“إِذَا هَلَكَ كِسْرَى فَلَا كِسْرَى بَعْدَهُ وَإِذَا هَلَكَ قَيْصَرٌ فَلَا قَيْصَرَ بَعْدَهُ” ve ⁶¹“فَصَلُّوا جُلُوسًا أَجْمَعِينَ” gibi on yedi hadîs toplamda otuz beş kez tekrar edilmiştir. Ayrıca on tanesi es-Süyûtî'nin verdiği diğer bir hadîsin parçasıdır. İki defa tekrarlanan ⁶²“إِنَّ خَيْرًا فَخَيْرٌ” ibaresi ⁶³“النَّاسُ مَجْرَبُونَ بِأَعْمَالِهِمْ إِنَّ خَيْرًا فَخَيْرٌ” hadîsinin bir parçasıdır. Böylesi altı hadîs bulunmaktadır. Tekrarlar ve parçaların genel toplamdan çıkartılmasıyla müellifin 149 hadîsi 178 yerde metinleriyle şâhid konumunda değerlendirdiği iddia edilebilir.

Hadîslerden bir dil kuralını belirleme hususunda yararlanma bakımından nahiv tarihinde farklı bir yerde bulunan İbn Mâlik (v. 672/1274) ile es-Süyûtî arasında bir mukâyese, müellifin bu hususta durduğu yeri gösterecektir. İbn Mâlik (v. 672/1274)

⁵⁸ Mâlik b. Enes, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, (thk.: M. Mustafâ el-A'zamî), I-VIII, Müessesetü Zayed b. Sultân Âli Nehyân, Ebû Zaby, 1425/2004, II, 264; 'Alâüddîn İbn Balabân, *el-İhsân...*, VII, 383. Manası şöyledir: “Senin gerçekten bir mümin olduğuna öğrendik.”

⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk.: Şu'ayb el-Arnaût v.dğr.), I-L, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1416/1995-1421/2001, IX, 518. Manası şöyledir: “Rasûlüllah (s.a.v.) ne Fâtıma'yı ne de onun dışında bir başkasını istisna etti.”

⁶⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 463; II, 431; Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahihi'l-müsned min hadîsi Rasûlillâh sallâhu 'aleyhi ve's-sellem ve sünenihî ve eyyâmihi*, (thk.: Muhammed Züheyr b. Nâsr en-Nâsr), I-IX, 1. baskı, 1422, IV, 85, 203; VIII, 129; Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, (thk.: Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr.), I-V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts, IV, 497; Ahmed b. Hanbel, *Müsned...*, XII, 108, 209; XVI, 300; XXXIV, 44. Manası şöyledir: “Kisrâ öldükten sonra bir başka Kisrâ, Kayser öldükten sonra da ardından bir başka Kayser gelmeden...”

⁶¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 140, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvinî, *Sünen*, (thk.: Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî), I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, Kâhire, 1395/1975, I, 276; Ahmed b. Hanbel, *Müsned...*, XII, 50; XIII, 494. Manası şöyledir: “...siz de hep birlikte oturarak kılın.”

⁶² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 385; II, 463-464; Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, I-X, (thk.: Ebû Mu'az Târik b. Avazullâh b. Muhammed-Ebu'l-Fadl 'Abdülmühsin b. İbrâhîm el-Hüseynî), Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1415-6/1995, VIII, 43.

⁶³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 384; İsmâ'il b. Muhammed el-'Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I-II, Mektebetü'l-Kudsî, Beyrût, y.y.,1351/1932, I, 332. Manası şöyledir: “İnsanlar amellerine göre karşılık bulacaktır. Eğer (ameli) hayırlıysa (akıbeti de) hayırlıdır.”

Şerhu't-Teshîl'inde 213 hadîsi 240 yerde istişhâd etmiştir. Kullandığı hadîsler es-Süyûtî'ye nazaran daha uzun metinlidir. Bu da iki hususu göstermektedir: İlki, müellif kendi düşüncesiyle uyumludur. İkincisi, hadîs şevâhidi bakımından kendisinden daha fazla kullananlar mevcuttur. Ancak es-Süyûtî'nin kullandığı hadîslerin sayısı da azımsanmayacak kadar fazladır.⁶⁴

Özet bir değerlendirmeye es-Süyûtî herhangi bir konuda hadîsten şâhid getirirken daha önce de verildiği gibi ya doğrudan o metnin hadîsliğini ifade edecek veya araştırılmasına sevk edecek kimi lafızlar kullanır yahut da örneklem içinde hiçbir açıklamada bulunmaksızın verir. Açıklamaların yer aldığı metinlerde ilgili ibareler bazen hadîsin öncesinde bazen sonrasında yer almaktadır. Kullandığı lafızlara bakıldığında ise hadîsin mütevâtirliğine, meşhûrluğuna, tahrîfine, tağyîrine, kaynağına ve hadîsi tanımlayan çeşitli ibarelere ilişkin bilgilere ulaşmak da mümkündür. Bazı hadîs şâhidlerinin tekrar, bazılarının ise metni başka bir yerdeki parçası şeklinde işlendiği görülmektedir.⁶⁵

En fazla yararlandığı kaynaklar sırasıyla elli üç kez el-Buhârî ve yirmi üç kez Müslim'in *es-Sahîh*'leridir. Bunları müttetekun aleyh şekilde on yedi kez *es-Sahîhayn* takip etmektedir. Ebû Dâvûd'dan on iki, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'den yedişer kez referansta bulunmuştur. Tahrîcen ulaşılan kaynaklarından ise en fazla dörder kez *el-Muvatta'* ve *Sünenü't-Tirmizî*'ye ve üç kez de en-Sünenü'n-Nesâî'ye atıfta bulunmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen eserdeki "أَنْتَ آدَمُ الَّذِي أَخْرَجْتَنَا مِنَ الْجَنَّةِ وَأَنْتَ مُوسَى الَّذِي اصْطَفَاكَ اللَّهُ"⁶⁶ hadîsi başta ve arada "قال" ziyadesiyle tespit edilebilirken "أَنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بِالضَّادِ بَيِّدَ أَيِّ مِنْ قَرِيْشٍ"⁶⁷ hadîsinin bu lafızla kaynaklarda yer almadığı görülmektedir. "لَوْلَا أَنَّهُ شَيْءٌ قَضَاهُ اللَّهُ لَأَلَمَ أَنْ يَذْهَبَ".

⁶⁴ Bkz.: Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh et-Tâî el-Ciyyânî el-Endelusî İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl li-bni Mâlik*, (thk.: Dr. Abdurrahmân es-Seyyid, Dr. Muhammed Bedevi el-Mahtûn), I-IV, 1. baskı, Hecer Matbaası, y.y., 1990.

⁶⁵ Mütevâtirlik için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 287. Meşhûrlük için bkz.: *A.g.e.*, I, 452. Tahrîf için bkz.: *A.g.e.*, I, 337-338. Tağyîr için bkz.: *A.g.e.*, II, 491. Kaynak için bkz.: *A.g.e.*, I, 26; II, 409; III, 251. Tanımlama ibareleri için bkz.: *A.g.e.*, II, 362, 499; III, 66, 67, 251.

⁶⁶ *A.g.e.*, I, 282; Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh...*, IV, 158, VI, 96; IX, 148; Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, (thk.: Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî), I-V, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrût, ts., XVI, 202, 203; 'Alâüddîn İbn Balabân, *el-İhsân...*, XIV, 55. Manası şöyledir: "Sen bizi cennetten çıkartan Âdem ve sen de Allah'ın kendisini seçtiği Mûsâ'sın."

⁶⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 208; İsmâîl el-'Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ...*, I, 200. Bu hadîsin manen doğruluğu belirtirse de aslı yoktur. Bkz.: Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdisi'l-mevdû'a*, thk.: Abdurrahmân Yahya el-Ma'lemî, I-II, 3. baskı Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1407, I, 327. Manası şöyledir: "Ben "dâtila konuşanların" en fasihiyim. Zira ben Kurayşliyim."

”بَصْرَهُ“⁶⁸ ve ”سَاعَةُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ بَيْنَ خُرُوجِ الْإِمَامِ وَأَنْقِضَاءِ الصَّلَاةِ“⁶⁹ de hadîs kaynaklarından bu elfâzla tahrîci yapılamamıştır. Burada hadîs şeklinde değerlendirilmesi es-Süyûtî'nin metinde bunları hadîs diye açıktan belirtmesinden kaynaklanmaktadır. Bu da ya kaynaklarının yahut kendi bilgisinin ilgili ibareleri hadîs şeklinde ifade etmesidir. Müellif de bunların hadîsliklerini onaylayarak vermiştir.

1.1.1.1.3 Diğer Nesirler

Daha önceki başlıklar dışında müellifin kendilerini şâhid şeklinde kullandığı çeşitli ibareler bulunmaktadır. Bunlar farklı gruplamalarla ele alınabilecek bir yapıdadır. Öncelikle ilgili ibareler ya bir mesel haline gelmiş yahut şâhidlik için kendisinden faydalanılmak üzere tespit edilmiştir. İkincisi ihticâc dönemi kişileri, fukahâ ve ulemâ ile e'râbîye isnâd edilmelerinden dolayı âidiyeti belli sözler ve genel manada ekvâlü'l-'Arabî içeren âidiyeti belli olmayan sözlerdir. Ayrıca hikâyeye kaydıyla kimi nahiv âlimi ve râvîlerinden nakledilen sözler de bu kategoridedir.

1.1.1.1.3.1 Emsâl

Müellifin *Hem 'u'l-hevâmi*’de değişmezlik vurgusuyla dile getirdiği emsâl⁷⁰ tespit edilebildiği kadarıyla seksen üç kez kendisine referansın gerçekleştiği bir kaynaktır. Verilen bu rakam tekrarları da içerdiğinden, tekrarlar çıkartıldığında yetmiş meselin kullanıldığı görülmektedir. Mesellerin kalıp şeklinde bir bütün halinde verilmesi tespitini kolaylaştırmaktadır.

Emsâlin kimisi ”الصَيْفَ ضِيَعَتِ اللَّيْنُ“ ve ”كُلُّ شَيْءٍ وَلَا شَيْئُهُ حَرٌّ“ , ”فِي كُلِّ وَادٍ بَنُو سَعْدٍ“ , ”لَيْسَ عَبْدٌ بِأَخٍ لَكَ“ gibi bazen mesel olduğu bilgisiyle verilmektedir. Bazen de ”مُكْرَهُ أَحَاكٍ لَا بَطْلٌ“ ve ”أَشْغَلُ مِنْ ذَاتٍ“ ”النَّحْيَيْنِ“ örneklerindeki gibi konu içinde örneklem ve istişhâd gerçekleşirken hiç bir kayıt

⁶⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 410. Manası şöyledir: “Eğer Allah bunun (meydana gelmesine izin vermeseydi) gerçekleştirmeseydi (gördüklerinden dolayı) kişinin gözü kör oluverirdi.”.

⁶⁹ *A.g.e.*, II, 148. Manası şöyledir: “Cuma günün(de duaların kabul edildiği aralığı)n vakti, imâmın (minbere/namaz kıldırma) çıkması ile namazı bitirmesi arasındaki zamandır.”.

⁷⁰ *A.g.e.*, I, 327, 332; II, 13; III, 30. Emsâlin çeşitleri, tarihî tabakaları ve edebî rolü için bkz.: Tacetin Uzun, “Arap Dilinde Meseller (Atasözleri)”, *HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Ocak-Hazira n 2003, s. 157 vd..

konmadan doğrudan takdim edildiği görülmektedir.⁷¹ Ancak böylesi durumlar azdır. Zira daha çok çeşitli kayıtlarla örneklem içinde sunduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar aslında ekvâl bâbındansa da kullanımlarının emsâl olduğu görülmektedir. Bu nedenle ilgili kayıtlar aşağıda verilmeye çalışılmıştır. Burada dikkat çeken husus ilgili kayıtların ya belirgin bir ifadeyle yahut örnekleme ifade eder nitelikte yahut da gâib sîğalar yardımıyla sunulmasıdır.

“الحمية أحد” ve “اللبن أحد اللحمين”, “الغربة أحد السباعين”, “خفة الظهر أحد اليسارين”, “القلم أحد اللسانين” örneklerinin yer aldığı bağlamdaki gibi “قول العرب”⁷² kaydı konmaktadır. Bu belirgin kaydın ardından belirsizler gelmektedir. Bunlar da bazen “أطرق كرا”, “أعور عينك الحجر”, “يا صاح”, “تسمع”, “قولهم”⁷³ gibilerin bağlamında; bazen de “وقع المصطرعان عدلي غير”, “نعم السير على بنس العير”, “قالوا”⁷⁴ gibi geçtiği bağlamdaki gibi ibareleriyle ifade edilmiştir. Ayrıca yine bu tarzdaki bir diğer ifade de “كل ذي عين ناظرة إليك” ve “خذ اللص قبل” “ياخذك” emsâlinin bağlamında verildiği şekliyle “حكي” ve “حكي” kayıtlarıdır.⁷⁵ Örneklem için

⁷¹ Bilgi ile verilen yerler için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 327, 332; II, 13, III, 30. Manaları sırasıyla şöyledir: “Köleden kardeş olmaz. Kan bağıyla gelmeye güvenilmez. Zira sırrı ifşa edebilir.”, “Her vadide Benî Sa'd var. Aynı tas aynı hamam.”, “Her şey olsa da hür kişiye sövülmez. Ne yaparsan yap ama sakın hür birisine küftretmek gibi bir cürüm işleme.” ve “Yaz vaktinde süt sıkıntısı çektin. Geçti Bor'un pazarı, sür eşeği Niğde'ye. İş işten geçti. Kendi düşen ağlamaz.”. Konu içinde doğrudan açıklamasız verilmesi için bkz.: *A.g.e.*, I, 130; III, 278-279. Manaları sırasıyla şöyledir: “Yok daha neler! Sadece kardeşin, kahraman değil. Kişide olmamasına rağmen varmış gibi gösterdiği şecâatin yokluğunu ifade etmek içindir. Ben/o de sizden birisi(yim), ben/o kim kahraman kim manasındadır.” ve “İki yağ tulumu sahibesinden daha meşgul.”.

⁷² *A.g.e.*, I, 144. Manaları sırasıyla şöyledir: “Kalem dil yarısıdır. Sözü muhatabı o anla sınırlıyken yazınki var olduğu süredir. Bu nedenle söz de yazı da kişi için bağlayıcıdır. Zira ikisi de amaç bakımından pek çok benzer işleve sahiptir.”, “Yükün azlığı zenginliktir. Maddî ve manevî sorumluluklarının azlığı kişinin saâdeti, rahatı ve zenginliğindedir. Azıcık aşım dertsiz başım.”, “Gurbet esarettir. Ha gurbet ha esaret.” “Süt ettendir. Et ve süt bir birine alternatiftir.” ve “Öfke/hiddet ölümdendir. Rüzgar eken fırtına biçer. Öfkeyle kalkan zararlar oturur.”.

⁷³ *قولهم* ile verilen örnekler için sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, II, 18, 61, 225; III, 17. Manaları sırasıyla şöyledir: “Tek gözlü, gözünü taştan sakın. Sonra kör olmayasın. Her ne yapıyorsan bırak gitsin.”, “Söz büyüğün sus küçüğündür. Dam başında saksığan vur beline kazmayı.”, “Ey arkadaşım!”, “Pehlivanlar develerin iki heybesine döndü. Yenişemediler.” ve “Hakkında kötü sözler söylenen bir kafilde ne güzel bir yolculuk. (Kedi ulaşamadığı çigere pis der.)”.

⁷⁴ *قالوا* ile verilen örnekler için sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, I, 289; II, 95. Manaları sırasıyla şöyledir: “Me'adlıyı görmendense dinlemen daha iyidir. İmamın dediğini yap yaptığını yapma.” ve “Felaketin ağzı ağzına gelsin. Allah belanı versin.”.

⁷⁵ Sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, I, 314; II, 323. Manaları sırasıyla şöyledir: “Gözü olan sana bakıyor. Herkesin gözü sende. Kızlar senden gözünü alamıyor.” ve “Hırsız seni almadan sen onu al. Tedbiri elden bırakma. Kızını dövmezen dizini döver.”.

kullanılan iki kayıt ise “كَلَّ شَيْءٌ وَلَا هَذَا” , “عَانَدَا بَكَ” ve “أَعْوَرَ وَذَا نَابٌ” gibilerin⁷⁶ bağlamında görüldüğü üzere kâf (ك) harfi ve “إِيَاكَ وَالشَّرَّ” , “مَازِ رَأْسِكَ وَالسَّيْفَ” , “لَا أَكَلَّمُهُ الْقَارِظِينَ” , ve “وَجَدْتَ النَّاسَ” ve “الْكَلَابَ عَلَى” mesellerinin⁷⁷ buldukları yerlerde tespit edilen “نَحْوُ” ibaresidir. Ayrıca “الْبَقْرَ” , “هَذَا وَلَا زَعَمَاتِكَ” ve “أَشْغَلُ مِنْ ذَاتِ الْبَحْيَيْنِ” örneklerindeki⁷⁸ gibi bazen de özellikle tekrarlayan emsâlin farklı yerlerde verilen bu kayıtların birden çoğuyla geldiği görülmektedir.

1.1.1.1.3.2 İhticâc Dönemi Kişilerine Âit Sözler

Bir nahiv kâidesinin belirlenmesinde *Hem‘u‘l-hevâmi*’in hilâfiyyâtında kaynaklık teşkil eden diğer bir nesir ve ibare biçimi de ihticâc döneminde yaşamış bazı kişilerin sözleridir. Bunlar isimleri yahut vasıfları bilinenlerle bilinmeyenler şeklinde iki grupta incelenebilir. Söyleyenlerinin isimleri müellif tarafından verilen yirmi iki sözden yararlanılmıştır. Müellifin ifadeleri âidiyetleriyle birlikte verirken “قول...” kaydından istifade ettiği belirtilmelidir. Bu cümleler başta hulefâ-i râşidîn olmak üzere sahâbe ve tâbi‘înden nakledilmiştir. Ayrıca vasıfları itibariyle belirli beş cümle e‘râbîye ve iki cümle de ulemâ ile fukahâyâ isnâd edilmiştir. Böylelikle genel toplamda söyleyenleri isim yahut vasıf şeklinde bilinen yirmi dokuz ibareye atıfta bulunulduğu tespit edilebilmiştir.

“بِأَبِي شَيْبَةَ بِالنَّبِيِّ لَيْسَ بِشَيْبِهِ بَعْلِيَّ” , “وَاللَّهِ أَنَا كُنْتُ أَظْلَمَ مِنْهُ” ve “يَا رَبِّ مَا أَخْلَمَكَ” cümleleri Hz. Ebû Bekir’e (v. 13/634) âittir. Bu çeşit şâhidler arasında en fazla Hz. Ömeri’in (v. 23/644) sözleri vardır. Kendisinden “كُلُّ النَّاسِ أَفْقَهُ مِنْكَ يَا عَمْرُ” , “وَإِعْجَابًا لَكَ يَا ابْنَ الْعَاصِ” ve “نَعَمْ الْعَبْدُ صُهِيبٌ لَوْ لَمْ” ve “أَرَاهُمْنِي الْبَاطِلُ” gibi altı söz nakledilmiştir. Hz. Osman’ın (v. 35/656) ise sadece “

⁷⁶ Sırasıyla bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘... , II, 12-13, 94-95*. Manaları sırayla şu şekildedir: “Her şeyi yap da bunu yapma.”, “Sana sığınıyorum.” ve “Yoksa bir gözü kör bu yaşlı deve gibi mi olmak istiyorsunuz. Bırakın savaşmayı, çekilin.”.

⁷⁷ Sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, II, 17, 18, 126, 247. Manaları sırasıyla şöyledir: “Kendini şerden şerri de senden uzak tut.”, “Mâzin kelleni kılıçtan uzak tut! Sonun geldi. Kaç kaçabilirsen.”, “Kârızayn ortaya çıkıncaya kadar onunla konuşmayacağım. Ömür billah konuşmam artık onunla.”, ve “Sevdiklerini sınıdığında kendilerinden nefret etmeni gerektirecek hasletlerin belirlediğini göreceksin. Bir gram bal için bir kilo keçi boynuzu yenmez.”.

⁷⁸ Sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, I, 331, 360; II, 12, 13; II, 12, 13, 14; III, 278-279, 281. Manaları sırasıyla şöyledir: “Köpekleri sığırların üstüne sal. İnsanların iyi yahut kötü işlerine karışma. Sen kendini garantiye alacağın bir yol bul. İte dalanacağına çaltıyı dolan.”, “Bu bir hakikat sanrı yahut şüphe değil. Durum hiç de sandığın gibi değil.” ve “İki yağı tulumu sahibesinden daha meşgul.”.

”شيطانا“ sözü aktarıldığı gibi bu da nadirlikle değerlendirilmiştir. Hz. Ali’nin (v. 40/661) de “أَعَزُّ عَلَيَّ أبا اليَقْظَانِ أَنْ أَرَاكَ صَرِيحًا مُجَدِّلاً”⁷⁹ cümlesi dışında bir ifadesine rastlanmamıştır. Ebû Süfyân’ın (r.a.) (v. 31/651-652) “لا قريشَ بعدَ اليومِ” sözü ile el-Haccâc’ın (v. 95/714) “إِنَّا لِلَّهِ مُحَمَّدٌ”⁸⁰ sözü de *Hem‘u’l-hevâmi*’de yer almaktadır. Ayrıca Übey b. Ka‘b (r.a.) (v. 32/651?) ile İbn Mes‘ûd (r.a.) (v. 32/652-653) arasında geçen “كَأَيِّنْ”⁸¹ soru cevap diyalogu da eserde değinilen ifadelerdendir.

İhticâc dönemi içinde değerlendirilip şâhid özelliği taşımasından dolayı burada verilecek diğer ifadelerin iki farklı grupta yer aldığına değinilmiştir. E‘râbî’ye izâfe edilerek verilen cümleler şunlardır: “نَعَمْ وَخَالِقِهِمْ لَمْ تَنْقُمْ عَنْ مَثَلِهِمْ مُنْجِبَةً”, “رُبَّ أَبِيهِ وَرَبِّ أَخِيهِ”, “لَوْ أَنَّ عَلَيْهَا خَمَارٌ أَسْوَدٌ”, “اللَّهُمَّ إِنَّ اسْتِغْفَارِي إِيَّاكَ مَعَ كَثْرَةِ ذُنُوبٍ لَلْوَمِّ وَإِنَّ تَرْكِي الاسْتِغْفَارَ مَعَ عِلْمِي بِسَعَةِ عَفْوِكَ” ve “نَعَمْ الْمَوْلُودُ. وَاللَّهِ مَا هِيَ بِنَعْمِ الْمَوْلُودَةِ”⁸² Ulemâya “لا يجوزُ أكلُ الميتةِ اللهم إلا أن يُضَطَّرَّ فيجوزُ”⁸² cümlesi atfedilirken fukahâdan da “وما”⁸³ ibaresi nakledilmiştir ki ikincisi oldukça geç dönemlidir.

⁷⁹ Hz. Ebû Bekir için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, II, 402; III, 186, 282. Sözlerinin manaları sırasıyla şu şekildedir: “Vallahi ben O’ndan daha zalimdim.”, “Babam Peygamber’e benziyor Ali’ye değil.” ve “Ya Rabbi ne kadar da merhametlisin.” Hz. Ömer için bkz.: *A.g.e.*, II, 23, 28, 470. Sözlerinin anlamları sırasıyla şu şekildedir: “Herkes senden daha anlayışlı/bilgili ey Ömer.”, “Helal olsun sana İbnü’l-‘Âs.” ve “Suhayb ne güzel bir kuldur. Allah’tan korkmasaydı bile yine de O’na isyan etmezdi.” Hz. Osman için bkz.: *A.g.e.*, I, 212. Sözünün manası şöyledir: “Bâtıl beni onlara şeytân gösterdi/onların nezdinde beni şeytan kıldı.” Hz. Ali için bkz.: *A.g.e.*, III, 40. Sözünün manası şöyledir: “Seni böyle kanlar içinde öldürülmüş görmek bana çok ağır geliyor Ebû’l-Yekzân.”

⁸⁰ Ebû Süfyân için bkz.: *A.g.e.*, I, 239. Sözünün manası şöyledir: “Bu günden sonra Kurayş diye bir şey yok.” Haccâc için bkz.: *A.g.e.*, I, 145. Sözünün manası şöyledir: “إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ”. Bir günde iki Muhammed: Oğlum ve kardeşim.”

⁸¹ *A.g.e.*, II, 503. İlgili diyalogun manası şöyledir: “el-Ahzâb sûresini kaç âyet okuyorsun ? Yetmiş üç”.

⁸² Sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, I, 430, II, 350, 398; III, 17, 45. Anlamları sırasıyla şöyledir: “Keşke siyah bir örtüsü olsa.”, “Hem de öyle bir babası ve kardeşi var (ki bir bilsen).”, “Elbette var. Onları yaratana yemin ederim onlar gibi soylusu yoktur.”, “Kız çocuğu olana hayırlı olsun, ne güzel bir erkek çocuğun olmuş denilince cevabında şöyle söylemiştir: Vallahi olan sadece güzel bir kız çocuğudur.” ve “Ya Rabbi, bu kadar çok günaha rağmen sana istiğfârda bulunmam pek de hoş değildir. Ancak, senin affının genişliğini bilmeme rağmen istiğfârı terk etmem ise günahıdır.”

⁸³ Ulemâ için bkz.: *A.g.e.*, II, 48. İlgili cümlenin manası şöyledir: “Meyte etinin yenmesi –Allah affetsin- ancak zarûret derecesinde ise bu durumda caizdir.” Fukaha için bkz.: *A.g.e.*, III, 12. İlgili cümlenin manası şöyledir: “Altın yahut gümüşle kaplanmış (kap kakak).”

1.1.1.1.3.3 Lüğâtü'l-'Arab

Aynı dili konuşmalarına rağmen farklı mekân ve şartlarda yaşayan insanların dillerinde farklılıkların meydana geldiği sabittir.⁸⁴ Arapların Arapça olarak kullandığı tüm diller nahiv çalışmalarındaki kaynaklığı bakımından semâ' kapsamındadır. Farklılıklarına rağmen herbirisi de huccettir. Ancak onlarla istişhâd edilmelerinden yahut öyle olduklarına hükmedilmesinden dolayı fasîhliklerini devam ettirdikleri sürece makbuldür.⁸⁵ Nahvin bir ilmî disiplin haline dönüşümü sürecinde bu dil verileri “lüğâtü'l-'Arab” şeklinde ele alınmıştır.⁸⁶ *Hem 'u'l-hevâmi*’de doğrudan lüğât şeklinde kendisine atıf yapılan pek çok veri bulunmaktadır.⁸⁷

İlgili verilerin “lehçe” diye isimlendirilmesine gidilmeyecektir. Zira müellif eserinde bu ifadeye yer vermediği gibi farklı kullanımlarda sözlük manası, dil ve lehçe gibi çeşitli anlamlar yüklediği “luğa” kelimesinden yararlandığı görülmektedir.⁸⁸ Dahası, es-Süyûtî lehçe kelimesini zayıf bir dil verisi diye niteler.⁸⁹ Burada bahsedilen lüğatlâr dil içinde kitâbîleşme sürecinde bahse konu sürecin bir parçası haline gelen değişik dil coğrafyalarından edinilmiş öğelerdir.

1.1.1.1.3.3.1 Tespit ve Kemiyyet

Hem 'u'l-hevâmi’deki lüğâtın varlığı müellifin kendi kayıtlarından tespit edilebilmektedir. Bir lüğât verisi iki şekilde değerlendirilmektedir. Kullanılan veri ya bir zarûretin gereğidir yahut da bir lüğattır. Lüğât da temelde iki kısımdır: Fushâ ve diğerleri. Anadil ve kitâbîleşme/klasikleşmede temel kaynak fushâ yani Hicâz lüğatıdır. Her ne kadar kıyâs farklı bir sonuç da ortaya çıkarsa dikkate alınması gereken fushâdır.⁹⁰ Fushâya “لغة فصیحة”, “الفصحی”, “لغة اهل الحجاز” ve “لغة القرآن” ile işaret edilmektedir. Fushâ dışındakilerin

⁸⁴ Hüseyin Yazıcı, “Arapça’da Mahalli Lehçelerin Yazı Dili Yerine Kullanılma Teşebbüsleri”, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 1996, s. 160-161.

⁸⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 129-13; a.mlf., *el-Müzhir...*, I, 29 vd..

⁸⁶ A.g.e., I, 46 vd..

⁸⁷ *Hem 'u'l-hevâmi*’in sarf konuları bağlamında kural belirlemede lehçelerin durumu hakkında yapılan değerli bir çalışma bulunmaktadır: ‘Alâ’ İsmâ‘îl el-Hamzâvî, *Devru'l-lehçeti fi't-tak'idi'n-nahvi dirâsetün ihsâiyetün tahliliyyetün fi Hem 'i'l-hevâmi ' li 's-Süyûtî*, < <http://elibrary.medi.u.edu.my/books/SDL1332.pdf>> 27.12.2013

⁸⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 19, 56,

⁸⁹ A.mlf., *el-Müzhir...*, I, 169.

⁹⁰ A.mlf., *Hem '...*, III, 464.

neliğini ortaya koyacak farklı biçimler vardır. Bunlar âit oldukları kabilelerin isimleri ve ana şekliyle “غير فصيحة” ve “لغة غير الحجازيين” ibareleri ile gösterilmektedir.⁹¹

Müellifin ve kaynaklarının fushâ dışındaki lügâtı verme biçimlerinden ikincisi de tanımlama yaparak sunmasıdır. Bu da kendi arasında iki şekilde gerçekleşmektedir. İlki bağlamla, diğeri sabitlenmiş örneklerle ilişkilidir. Birincisi herhangi bir kabile yahut bölge üzerinden değil işlenen konuda bağlamda hangi mesele ele almıyorsa doğrudan ilgili hususun özelliği ön plana çıkartılarak yapılan bir takdimdir. Bu da iki çeşittir. İlki “لغة الإتياع”, “لغة الإشماء”, “لغة الإقصاء” ve “لغة الإهمال” gibi⁹² ibarelerle ifade edilen bir lügâtın uygulama farklılığını yansıtmaktadır. Diğeri daha çok tanımlama vasfına sahiptir. Bunlara “لغة من بنى”, “لغة قوم يثبتون الياء فيه”, “لغة من يقول فموان”, “لغة من جعل المحذوف منها الواو”, “لغة من جعل المحذوف منها الياء”, “لغة من أثبتها”, “لغة من نون” gibi ibarelerle değinilmiştir.⁹³

Sabitlenmiş örneklerle ilişkili sunum, nahiv tarihinde durumları kendileriyle isimlendirilmiş bazı misalleri işaret ederek verilen lügâttir. Bu daha çok “...cinsinden/kabîlinden” manasına gelir tarzda kullanılmaktadır. “وهذه اللغة يسميها النحويون لغة”, “لغة قال فلانة” ve “لغة المال لزيد”, “وكان ابن مالك يسميها لغة يتعاقبون فيكم ملائكة”, “أكلوني البراغيث” söz konusu lügât için belirtilen ifadelerdir.⁹⁴ Sonuncu örneği kimin isimlendirdiğinin verilmesi de manidardır. Böylesi bir durum bir bakıma nahiv ilmi içinden literatürleşmeye gidilmesi anlamına geldiği gibi mevzunun da uzun uzadıya anlatılmasının önüne geçerek yerinde anlatılan tüm hususların tek bir cümleyle özetlenmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda bu örnek ilgili konunun en bâriz ve ilk örnekliğini de temsil ettiği gibi nahivcilerin zihninde yer edindiğinin de kanıtıdır.

Fushâ dışındaki lügâtı verme biçimlerinden üçüncüsü daha çok dar kapsamlı ve sınırları belirli lügâtı içermektedir. Bunların anlatımında kullanılan yöntem de tanımlama gibidir. Aradaki fark bunların belirli bir guruba yahut tanıma hasredildiğinin görüş sahibi

⁹¹ Fushâ için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 180, 233, 400; III, 19, 397, 464. Fushâ dışındakiler için bkz.: *A.g.e.*, I, 196; III, 273.

⁹² *A.g.e.*, I, 105, 140, 331, 462; II, 434; III, 403.

⁹³ İlk örnek için bkz.: *A.g.e.*, III, 352. Sonraki üç örnek te aynı sayfadadır. Bkz.: *A.g.e.*, III, 364. Son örnek için bkz.: İki örnek te aynı sayfadadır: *A.g.e.*, III, 388.

⁹⁴ Sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, I, 513, 514; II, 373; III, 294.

tarafından özellikle belirtilmesidir. Bu durumlar “اللغة مختصة بالأسماء التي لا تدغم لام التعريف في أولها”⁹⁵ betimlemesiyle somutlaştırılabildiği gibi bazı lüğât verileri, zarûretten kaynaklananların dışındaki bir nitelemeyle “لغة الشعراء”⁹⁶ ibaresiyle sadece şairlerin kullanmasına tahsis edilmiştir.

Bir konuda bazen ele alınacak sadece tek bir lüğât vardır. Kimi konularda bunun sayısı oldukça fazlalaşmaktadır. Bu nedenle kimi zaman verilen ilgili lüğât tek başına ya isnâdlı ya isnâdsız değinilerek geçilir. Kimi zaman da “اللغة الأخرى”, “لغة لآخرين”, ve “لغة غيرهم” ifadeleriyle⁹⁷ bir başka lüğâtın varlığına, çeşitli kullanımlarıyla “لغات”⁹⁸ ibaresiyle çok daha fazlasının bulunduğu yahut “اسم في لغة وصف في لغة” ve “فكان حرفا في لغة وحرفا غيره في لغة جاز تصغيره على” gibi cümlelerle aynı örneğin farklı lüğâtlarda farklı kullanımlarının yer aldığına işaret edilir.⁹⁹ Burada dikkat çeken bir husus söz konusudur. Bir nahiv konusu içindeki cüzî bir meselede örneğin bir kelimedede meydana gelen lüğât farklılıklarının çerçevesi oldukça geniş tutulabilmektedir. Mesela “نحو أربعين لغة”¹⁰⁰ ibaresinde de görüldüğü gibi kimi zaman en uç haliyle kırk kadar lüğattan bahsedilebilmektedir.

Bunun bir diğer boyutu da iki farklı lüğâtın birleştirilerek elde edildiği kimi verilerdir. Bu da iki şekildedir. Ya bir meseledeki farklı iki dil verisinin varlığı dile getirilerek birisinin tercihi diğerini iptal etmemesi için her iki lüğât da kullanılsın diye cem‘ edilir yahut da bu uygulamanın karşısında durulur. es-Süyûtî, cem‘ edilmesi taraftarıdır.¹⁰¹

1.1.1.1.3.3.2 Değerlendirilmesi

Varlığı tespit edilen ve kemiyyeti anlaşılan bir lüğât verisi gerek kendi dil varlığı gerekse diğer lüğât arasındaki konumu bakımından da ele alınmıştır. Örneğin fushânın

⁹⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’ ...*, I, 258.

⁹⁶ *A.g.e.*, I, 121.

⁹⁷ *A.g.e.*, I, 96, 422; III, 376, 399, 411, 446.

⁹⁸ *A.g.e.*, I, 429; II, 438; III, 14-15.

⁹⁹ Sırasıyla bkz.: *A.g.e.*, I, 115; III, 343.

¹⁰⁰ *A.g.e.*, III, 84.

¹⁰¹ *A.g.e.*, I, 83, 100, 246-247, 422; III, 257.

doğrudan kabul edildiği âşikardır. Ancak kimi zaman fushâda da birden fazla veri bulunabilmektedir. Bundan dolayı ilgili veriler arasında yapılan bir değerlendirmeyi ifade için “وهذه أفصح اللغات فيها وبها ورد القرآن” cümlesindeki gibi “أفصح” ibaresinden yararlanılmıştır.¹⁰²

Birden fazla lüğâtın varlığından bahsedildiğinde kimi karşılaştırma ve değerlendirmelerin yapılacağı beklenen bir husustur. Genel manada müelliflerin lüğât kapsamındaki tüm veriler için kullandıkları ifadeler olumludan olumsuzu doğru üç aşamada ele alınabilir. Olumlular en az iki lüğâtın her ikisinin de varlığının kabulünü ortaya koyduğu gibi lafzın manasına göre de bir belirleme imkânı sağlamaktadır.

Kimi zaman “في أشهر اللغات” ve “والأشهر” ibareleriyle diğerlerine öncelendiği görülebildiği gibi bir lüğâtın “لغة الجمهور العرب” nitelemesiyle de seçkisi yapılabilmektedir.¹⁰³ “اللغة المشهورة”, “وفي المشهور”, ve “اللغة الشهيرة” gibi kayıtlarla bir lüğât doğrudan meşhûrlukla yahut “لغة كثير من العرب” kemiyetle sınırlandırılabilir.¹⁰⁴ Bunun bir altında ise “لغة معروفة” ölçütü yer almaktadır. Bu, bir lüğâtın varlığını ispatladığı gibi bir manada da onaylamaktadır. Bu tarzdaki son ifade “لغة قليلة”dür.¹⁰⁵ Bu da bir lüğâtın varlığını tasdik etmekle birlikte diğerine nazaran kullanımının azlığı kaydıyla verilmiştir. Bir lüğâtın belirli bir vasfı ön plana çıkartılmadan kullanımının onaylanması ise “جائز”¹⁰⁶ ile ifade edilmiştir. Bu bağlamda her ne kadar varlığın keyfiyetini de bildirse “اتفاقا” ve “مطلقا”¹⁰⁷ tabirlerinin de zikredilmesi gerekir.

Bir lüğâtın varlığı “غير معروف في اللغة” ile yok kabul edilirken “أنكر” ile reddedilmektedir. Varlık bakımından mevcut lüğât da kendi içinde olumsuzlanması bakımından “لغية” ile yaygınlık bakımından azlığı yahut ilgili lüğâtın düşüklüğü ve “ردية” ibaresiyle kullanım

¹⁰² İlgili cümle için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 83. Farklı örnekler için bkz.: *A.g.e.*, I, 195; II, 280; III, 338.

¹⁰³ Diğerlerine önceleme durumları için bkz.: *A.g.e.*, I, 365; II, 120, 372, 505; III, 393. Seçki için bkz.: *A.g.e.*, I, 504; II, 107.

¹⁰⁴ Meşhûrlukla sınırlandırma için bkz.: *A.g.e.*, I, 137, 501; II, 190. Kemiyetle sınırlandırma için bkz.: *A.g.e.*, III, 421.

¹⁰⁵ “لغة قليلة” için bkz.: *A.g.e.*, I, 134; II, 346. “لغة قليلة” için bkz.: *A.g.e.*, I, 197; II, 277; III, 437.

¹⁰⁶ *A.g.e.*, I, 505; II, 229.

¹⁰⁷ *A.g.e.*, I, 86, 120; II, 206; III, 372.

açısından değersizliği ifade edilmiştir. “لغة شاذة” ile mevcudun konuya mesned olamayacağı gösterilmektedir. “لغة نادرة” kaydı lüğâtı kabul etmekle birlikte onaylamamanın göstergesidir.¹⁰⁸

Değerlendirilme bağlamında bir başka husus herhangi bir dil verisi tartışılırken sadece belirli bir lüğattan kaynaklanıyorsa ilgili isnâd “إلا في لغة.....”¹⁰⁹ ibaresiyle belirtilmektedir. Bu daha çok olumsuz bir ifadedir. Konu içindeki varlığı kabul edilmekle birlikte tek bir lüğatta yer alması negatif bir unsurdur. Ancak bununla birlikte ilgili veri şayet fushâdan kaynaklanıyorsa bu takdîrde kabulü gündeme gelebilir. Her ne kadar böyle bir kayıt konulsa da *Hem‘u’l-hevâmi*’deki bu çeşit örnekler menfîdir. İlgili kayıt mutlak bir düşünce sunulmaması içindir.

1.1.1.1.3.3.3 Yararlanılan Lüğât

es-Süyûtî, lüğât olgusunu kaynaklarından titizlikle aktarmıştır. Bu nakillerde kullanılan lüğâtın coğrafyaları ya bir konuda misâl şeklinde yer almakta yahut da doğrudan istidlâl kastıyla delîl niteliği taşımaktadır. Misâl şeklinde yer alanlar her ne kadar sadece Arap dili içindeki oluşumlarla sınırlandırılmayacak kadar geniş tutulabilecek bir evrene¹¹⁰ sahipse de burada söz konusu edilen Arap dili olgusudur. Yine de ilk bağlamda Kureyza, Abdü’l-Menâf, Huzâ‘a, Mudar ve Abdü’d-Dâr gibi tespit edilebildiği kadarıyla yirmi dört kabileye atıfta bulunulmuştur.¹¹¹

Doğrudan bir kullanım kastıyla istidlâlde delîl niteliği taşıyanları, ilkinin tek başına Araplar şeklinde genel bir çerçevenin çizildiği ve özel bir isnâdın gerçekleşmediği ikincisini bir isnâdla zikredilenlerin meydana getirdiği ikili bir taksîmde değerlendirmek mümkündür. Her ne kadar ilkinin istidlâl kaynaklığı tartışmasız olsa da belirli bir lüğattan

¹⁰⁸ Yokluğa örnek için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, II, 222. İnkâra örnek için bkz.: A.g.e., I, 233; II, 104, 449. لغية için bkz.: A.g.e., I, 392; II, 7, 106, 293. ردينة için bkz.: A.g.e., I, 197; II, 8. لغة شاذة için bkz.: A.g.e., II, 303; III, 74, 380. لغة نادرة için bkz.: A.g.e., II, 296.*

¹⁰⁹ A.g.e., I, 513; II, 104; III, 380.

¹¹⁰ Bkz.: A.g.e., I, 97, 110.

¹¹¹ A.g.e., I, 115, 134, III, 222, 351, 357, 358, 362, 369.

bahsettiği söylenemez. Zira bu gibi yerlerde daha çok doğrudan “لغة لبعض العرب”, “لغة قوم”, “لغة” ve “لغة العرب” gibi ibareler vererek geçmektedir.¹¹²

Bir isnâdla istidlâlde delil taşıyan lügâtın Tay’, Kinâne, Himyer, ‘Ukayl, Benî Esed, Kurayş, Yemâme ve Lahm’ın içinde yer aldığı geniş bir coğrâfi atlası vardır.¹¹³ Bu tarzda istidlâlde konu edilen otuz dört isnâd tespit edilmiştir. Bu son kısımda e‘râbın¹¹⁴ bulunduğu ve bahsedilen istidlâl ve misâl taksîminde her ikisinde birden yer alan Hemdân ve Benî Süleym gibi bazı dil coğrafyalarının varlığı ayrıca belirtilmesi gereken bir husustur.¹¹⁵ Kendilerine en fazla referansta bulunulan dil coğrafyaları ise Temîm ve Tay’dir.

1.1.1.1.3.4 Ekvâlü’l-‘Arab

Hem‘u’l-hevâmi’de yer alan bir diğer nesir şevâhidi de Arapların sözleridir. Bunları diğerlerinden ayıran husus söyleyenin kimliği hakkında isim yahut vasıf bakımından bir tespitin gerçekleşmemesidir. Bunlar da eserde iki biçimde yer almıştır. Bu ayırım müellifin gerek kendisinin ve gerekse hilâf naklettiği kişilerin ilgili sözleri ifade ederken kullandıkları lafızlardan kaynaklanmaktadır. Zira kullanılan lafızlar ya “قال” ve türevleri veya “سمع” ve türevleridir. Her halükarda aynı kategoride yani ekvâlü’l-‘Arab çerçevesinde ele alınacaklardır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu şekildeki tüm istişhâd 417 kez gerçekleşmiştir.

Kimi zaman “سَمِعُ أَذْنِي زَيْدًا يَقُولُ ذَلِكَ” ve “مَطْرُنَا السَّهْلَ وَالْجَبَلَ”, “ادخلوا ثلاثا ثلاثا”, “رَعَمُوا مَطِيَّةَ الْكَدْبِ” örneklerinin¹¹⁶ bağlamındaki gibi “قول العرب” ibaresiyle; kimi zaman “قَمْتُ”, “قَدِ أَفْلَحَ الْمَتَّقِيُّ رَبَّهُ”, “مَا رَأَيْتُ كَذِبَةً أَكْثَرَ عَلَيْهَا شَاهِدًا مِنْ كَذِبَةِ أَمِيرٍ عَلَى مَنْبَرٍ” ve “حَسْبُكَ بِهَ فَارَسَا”, “وَأَصْلُكَ عَيْنَهُ” ifadelerinin geçtiği¹¹⁷

¹¹² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, I, 26, 45, 88, II, 15, 26, 28, III, 10, 24, 29.*

¹¹³ Tay’ için bkz.: *A.g.e.*, I, 25, 271, II, 152, III, 48, 398. Kinâne için bkz.: *A.g.e.*, I, 134, 137. Himyer için bkz.: *A.g.e.*, I, 258. ‘Ukayl için bkz.: *A.g.e.*, I, 269. Benî Esed için bkz.: *A.g.e.*, I, 95, 204. Kurayş için bkz.: *A.g.e.*, I, 115, 199. Yemâme için bkz.: *A.g.e.*, II, 394. Lahm için bkz.: *A.g.e.*, III, 395.

¹¹⁴ *A.g.e.*, I, 154, III, 367.

¹¹⁵ Hemdân için bkz.: *A.g.e.*, I, 134, 204. Benî Süleym için bkz.: *A.g.e.*, I 503, II, 394, III, 361.

¹¹⁶ *A.g.e.*, I, 26, 95; II, 102; III, 45. رَعَمُوا مَطِيَّةَ الْكَدْبِ: “رَعَمُوا” yalının bineğidir.”; ادخلوا ثلاثا ثلاثا: “Üçer üçer girin.”; مَطْرُنَا السَّهْلَ وَالْجَبَلَ: “(Bardaktan boşalırcasına) kıydan dağın tepesine kadar yağmur yağdı.”; سَمِعُ أَذْنِي زَيْدًا يَقُولُ ذَلِكَ: “Kulağım Zeyd’in bunu dediğini duydu.”.

¹¹⁷ *A.g.e.*, I, 28; II, 249, 266; III, 75. قَدِ أَفْلَحَ الْمَتَّقِيُّ رَبَّهُ: “Rabbini (incitmekten) sakınan kurtulmuştur.”; مَا رَأَيْتُ كَذِبَةً أَكْثَرَ: “Sana onun süvari olması yeter.”; حَسْبُكَ بِهَ فَارَسَا: “Gözlerine bakarak kalktım.”; قَمْتُ وَأَصْلُكَ عَيْنَهُ

yerdeki gibi “قولهم”; bazen “ثلاث ذرع”, “يؤمندا” ve “جاؤوا بأجمعهم” örneklerinin¹¹⁸ bağlamındaki gibi “قول بعض العرب” ve “فصحت يا”¹¹⁹ örneklerinin bağlamında “يا شأ أرجي” ve “لا بصره لكم”; “قالوا”; “سمعتنا بعض”¹²⁰ örneğinin bağlamında “قول امرأة من العرب” kayıtlarıyla verilmiştir. Ayrıca “العرب يقال له كيف أصبحت فيقول حمد الله وثناء عليه”¹²¹ örneğinde görüldüğü gibi ikili diyaloglar da bulunmaktadır. “كيف الإخوه والأخوه” gibi yerlerde¹²² ise “سمع” kullanılmıştır.

1.1.1.1.3.5 Nahivciler ve Râvîlere Âit veya Âidiyetsiz Hikâyeler

Müellifin konuları işlerken yararlandığı semâ‘ özelliğinde nesir bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer istişhâd türü de hikâyelerdir. Bu da iki şekilde gerçekleşmiştir. Hikâye eden ya belli yahut değildir. Bunlardan ilki nahiv ulemâsından ve râvîlerinden ekvâlü’l-‘Arab çerçevesinde değerlendirilebilecek kimi ibarelerdir. Diğeri ise herhangi bir kişi yahut gruba âidiyeti gerçekleşmeden ve ekvâlü’l-‘Arab için verilen ilgili kalıp ve kullanımlar dışında kalan ifadelerdir. Bunların yukarıdaki başlıklardan ayrılarak incelenmesi doğrudan Araplara değil ilgili nahiv ulemâsına isnâdla verilmesidir. Bu isnâd da ekvâlü’l-‘Arablığı gösterir tarzda “حكي” fiili ile gerçekleştirilmektedir. Müellif bazen ilgili ibareyi vermeden önce bazen de verdikten sonra bahsedilen fiili ve türevlerini kullanarak kayıt koymaktadır.

Bu tarzda *Hem ‘u’l-hevâmi*’de yer alan toplam 138 ibare tespit edilmiştir. Bu tespit yapılırken dikkat edilen husus hikâyesi verilen ibareyle ilgili kişi yahut grubun intisabının doğrudan sağlanmasıdır. Atıfla gerçekleşen hikâyeler müellifin yazım karakterinden dolayı bu sayıya dâhil edilmemiştir. Ayrıca doğrudan söz yahut ibare şeklinde yer almasa da

عليها شاهد من كذبة أمير على منبر: “Emîrin minberde söylediği yalandan daha fazla hakkında şahid bulunan hiç bir yalan görmedim.”

¹¹⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, I, 97-98; II, 129; III, 141. ثلاث ذرع: “Üç zırh”; جاؤوا بأجمعهم: “Hepsi birden geldi.”*

¹¹⁹ *A.g.e.*, I, 239; II, 60. İlkini manası: “Sizin Basra’nız değil.”, ikincinin manası: “Hadi koyun yürü artık.”

¹²⁰ *A.g.e.*, II, 51.

¹²¹ *A.g.e.*, II, 88. “Nasıl oldun? Allah’a hamd ve sena olsun iyiyim.”

¹²² *A.g.e.*, I, 432, 453; III, 397. İlkini manası: “Belki de Zeyd kardeşimiz olarak... Zeyd kardeşimize (yardım eden kişi) olsa gerek.”, ikincinin manası: “Amr gerçekten özgür.”, üçüncünün manası: “Kız ve erkek kardeşler nasıllar?”

özellikle hilâfiyyât bağlamında farklı görüşlerin karşılıklı değerlendirildiği konularda nahiv ulemâsının hikâye ettiği i'râb ve hareke ile ilgili bir takım ibareler de bulunmaktadır. Bu nedenle burada verilen 138 sayısı sadece ekvâlû'l-'Arab şeklinde değerlendirilecekler için geçerlidir. Diğerleri de tespit edilebildiği kadarıyla otuz dört tanedir. Müellifin ismen kendilerinden hikâye naklettiği kişiler toplamda yirmi dokuzdur. En fazla “ليس زيد ولا أخوه” on altı kez Sîbeveyhi (v. 180/796-797?); “هم”¹²³ gibi “إنهم أجمعون ذاهبون” ve “آلله لأفعلن”، “قاعدين”¹²⁴ on üç defa el-Kisâî (v. 189/805?) ve “مرثُ بأبياتٍ جادٍ بهنَّ أبياتاً وجدنَّ أبياتاً” ve “أفوقَ تنامُ أم أسفلَ”، “أحسنُ الناسِ وجوهاً وأنضُرُهُمُوها” ve “إنَّ بكِ مأخوذٌ أخواك” ve “نعمًا رجلينَ الزيدانِ ونعموا رجالا الزيدونَ ونعمتُم رجالا”¹²⁵ on bir kere el-Ahfeş'ten (?) alıntı yapmıştır. Merkezler bazında ismen zikrederek doğrudan hikâyeleri değerlendirilen Kûfeliler'dir.¹²⁶

Ayrıca el-Halîl'den (v. 175/791?) “يا أُمَّتُ لا تفعلي”، er-Ruâsî'den (v. 187/803) “فيك نعم”، la “وهبني الله فداءك”، er-Rummânî'den (v. 384/994) “لا”، İbnü'l-E'râbî'den (v. 230/844) “كالعشية زائرا”، İbn Sîde'den (v. 458) “رجلٌ مكرمانٌ”، İbnü'l-Kattâ'dan (v. 515/1121) “ذرعَتِ المرأةُ”، es-Sağânî'den (v. 605/1208-1209) “عزيرينَ بالضم” ve İbn Mâlik'ten (v. 672/1274) “سُنُونٌ” hikâyeleri ismen nakledilmiştir.¹²⁷ “حرقِ التوبُ المسمارُ”، “كسرَ الزجاجِ الحجرُ”، “إنَّ زيدا لَبِكِ لَوَاتِقٌ”، “جنتك”، “للهم اغفر لي ولمن يسمعونني حاشا الشيطانَ وأبا الأصمغ” ve “يَوْمَ لا حَرَّ ٍ ولا بردٌ ٍ” hikayeleri de âidiyetleri

¹²³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 407; 392; III, 197. Manaları sırasıyla şöyledir: “Ne Zeyd ne de kardeşi oturuyorlardı.”, “Allah'a yemin ederim kesinlikle yapacağım.” ve “Gerçekten onların hepsi de gidecekler.”.

¹²⁴ A.g.e., I, 212; II, 144; III, 36. Anlamları sırasıyla şöyledir: “Onlar insanların yüzleri bakımından en güzelleri ve parlaklığı açısından da yüzleri en aydın kişilerdir.”, “Bunun altında mı üstünde mi uyuyorsun?” ve “O kadınların kendilerini güzel yaptıkları/güzelleştirdikleri evlere uğradım.”.

¹²⁵ A.g.e., I, 436; III, 27. Manası şöyledir: “Hakikat şu ki, iki kardeşin seninle birlikte alıkonulmuş/ele geçirilmiştir.” ve “İki Zeyd ne güzel kişi oldular. Zeydler ne güzel kişiler oldular. Siz ne güzel bireyler oldunuz. Hindler ne de güzel kadınlar oldular.”.

¹²⁶ A.g.e., II, 162.

¹²⁷ el-Halîl'in “Anne yapma.” manasındaki sözü için bkz.: A.g.e., II, 439. er-Ru'âsî'nin “Sende ne güzel bir özellik var.” anlamındaki örneği ve kişi bilgisi için bkz.: A.g.e., III, 18; a.mlf., *Buğye...*, I, 82-83; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, VI, 271. İbnü'l-E'râbî hakkında bilgi ve “Allah beni sana kurban etti/haline getirdi.” anlamına gelen örnek için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 105-106; a.mlf., *Hem'...*, I, 483. er-Rummânî'nin kişi bilgisi ve “Akşamleyinki gibi bir ziyaretçi görmedim.” manasındaki örnek için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 180-181; a.mlf., *Hem'...*, I, 466. İbn Sîde'nin kişi bilgisi ve “Ey cömert adam.” anlamındaki örnek için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 143; a.mlf., *Hem'...*, II, 46. İbnü'l-Kattâ'nın kişi bilgisi ve “Kadın işi ağırından aldı.” manasındaki örnek için bkz.: A.mlf., *Buğye...*, II, 153-154; a.mlf., *Hem'...*, III, 281. es-Sağânî ve İbn Mâlik örnekleri için bkz.: A.g.e., I, 155-156.

meçhûllere örnektir. Ayrıca “قد كنت في خير فتعرفه” gibi fusahâya atfedilen hikâyeler de vardır. Kimi hikâyeler de “أن بعضهم قيل له كيف أصبحت فقال كخَيْرٍ” örneğindeki gibi diyalog içinde verilmiştir.¹²⁸

1.1.1.2 Nazım: Şiir

Sadece nihâî görüşlerin değil aynı zamanda bu son hükümlere ulaşırken müelliflerin benimsedikleri yöntem ve muhtevayı da içeren *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’de, bir fer‘î mesele hakkında öne sürülen ve asıl itibarıyla *Kur‘ân-ı Kerîm*’in doğrulanması için kullanılan¹²⁹ şiir parçalarına da yer verilmiştir. es-Süyûtî, şiiri bazen kimi görüşleri desteklemek için getirirken; bazen bir kâideyi ispat etmek, bir görüşü seçtiğinde ta‘lil etmek, ğarîb durumları belirtmek ve lügâta delâlet etmesi için, bazen de bir şiirden tahrîc ettiği bir meseleyi ortaya koymak yahut düşündürmek için verir.¹³⁰ Bu nedenle muhtevanın incelenebilmesi ve tam anlamıyla yorumlanabilmesi için ilgili şiir parçalarının tespit edilmesi zorunluluk arz etmektedir. Tespit işlemi eserin bugüne kadar yapılmış neşirlerinden hareketle gerçekleştirilmiştir.

en-Na‘sânî’ye (v. 1943) âit ilk baskı tahkîksiz şekilde gerçekleştiğinden ve orijinal metni doğrudan elindeki nüshadan yansıtmaya çalışmasından dolayı diğerlerinden bazı farklılıklara sahiptir. En bâriz özellik es-Süyûtî’nin iki cilt halinde diye tanımladığı *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’in buna uygun şekilde basılmasıdır. Bir diğer özellikse şiir parçalarının metin içinde gösterilmesine karşın çoğu yerde yıldızlama ile belirtilmesidir. Her ne kadar çoğu şiir parçasının şiirliği belli edilse de numaralandırılmaması ve kimi zaman ayrıca gösterilmemesi de açık bir durumdur.¹³¹

Bu neşirden hareketle eş-Şenkîî (v. 1915) tarafından yapılan *ed-Dürerü‘l-levâmi‘* isimli çalışmada metinde yer alan şiirler ilk kez numaralandırmaya gidilmiştir. eş-Şenkîî

¹²⁸ Örnekler için sırasıyla bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, I, 444; II, 6, 172, 210, 308, 362-363.* Anlamları sırasıyla şöyledir: “Hekikaten, Zeyd gerçekten sen, kesinlikle kendisine güvenilen birisisin.”, “Taş camı kırdı.”, “Çivi kumaşı deldi.”, “Sana ne soğuk ne de sıcak bir günde geldim.”, “Allahım beni bağışla. Şeytân ve Ebû‘l-Esbağ dışında beni işitenleri de bağışla.”, “İyi hiçbir işte yer alamadım ki bilesin.” ve “Nasıl oldun? İyiyim.”.

¹²⁹ Harun Ögmüş, “Tefsirde Şiirle İstişad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi”, (ed. Bilal Gökür, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökür), *Tarihten Günümüze Kur‘ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (içinde) 2009, İlim Yayma Vakfı Kur‘ân ve Tefsir Akademisi, İstanbul, s. 352-354.

¹³⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, 25, I, 157, 203, 282, 284, 379, 410, 477; II, 101, 122-123, 151, 177; III, 145-146, 150.*

¹³¹ A.g.e., (nşr.: en-Na‘sânî), I, 26, 110, 182; II, 20, 133, 150.

(v. 1915) 1820 şiir istişhâdını numaralandırarak ele almıştır.¹³² *es-Süyûtî en-Nahvî*'nin müellifi ise 1811 şiir saymıştır.¹³³ Ardından ilk tahkîkli neşri gerçekleştiren Mukerrem tahkîkinde şiir istişhâdının sayısını 1821 olarak tespit etmiştir.¹³⁴ Ancak bir tebliğinde bunu 1820 şeklinde kaydetmiştir.¹³⁵ Mukerrem sonrası yapılan çalışmalarda ise daha çok ilk tahkîkin sayısının esas alındığı görülmektedir. el-Hindâvî de¹³⁶ Şemseddîn de¹³⁷ 1821 şiir istişhâdı numaralandırmışlardır. Tekrarlamak gerekirse bunun altında yatan en önemli etkenin en-Na'sânî (v. 1943) neşrindeki şiir tespitleri ve bunun üzerine eş-Şenkîtin'in (v. 1915) *ed-Dürer*'de ilgili tespitlerden hareketle şiirler hakkında yaptığı çalışması olduğu düşünülmektedir.

Tüm neşirleriyle birlikte ele alındığında, metinde bir kural belirlenmesi için ve hilâf meselesinde kendisine açık ve tam şekilde atıf yapılan istişhâdın toplamı 1825'tir. Burada konulan kayıtlar bilinçlidir. Zira İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *el-Elfiyye*'sinden örneklem için kullanılan mısra gibi bir kural belirlemesi yahut hilâfa konu edilmeyen şiir parçaları da bulunmaktadır.¹³⁸ Bunlara ilaveten açıkça mısra yahut beyit şeklinde verilmeden metin içinde konu anlatımında yararlanılan 18 atıf bulunmaktadır.¹³⁹ Ayrıca tamlık kaydı da aslında *es-Süyûtî*'nin bir şiir istişhâdında bulunduğu ancak mahtûtun silindiği için tahkîk ve neşr edenlerin numaralandırmadığı bazı şiir parçaları için kullanılmıştır. Mahtûtun bozulmasından kaynaklanan şiir eksiklikleri ise üç tanedir.¹⁴⁰

Özetle tüm biçimleriyle *Hem 'u'l-hevâmi*'de 1845 kez şiirle istişhâd edilse de metinlerine yer verilen ve bir hükme konu edilen böylesi istişhâd sayısı 1825'tir. Böylelikle mevcut tahkîklerden ve neşirlerde numaralandırmada yer almayan dört şiir parçası tespit edildiği belirtilmelidir. Bunlardan ilki daha önce verilen bir şiirin devamındaki “إلى الإصباح آثر ذي أثير”¹⁴¹ kısmıdır. Bir diğeri “وصوغها من لازم لحاضر” şeklindedir.¹⁴²

¹³² Ahmed eş-Şenkîti, *ed-Düreru 'l-levâmi* '..., II, 584.

¹³³ Adnân Selmân, *es-Süyûtî*..., s. 498.

¹³⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '..., (thk.: Mukerrem), VI, 341.

¹³⁵ Abdül'âl Mukerrem, “Celâlüddîn es-Süyûtî ve...”, s. 235.

¹³⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '..., (thk.: Hindâvî), III, 528.

¹³⁷ A.g.e., (thk.: Şemseddîn), III, 486.

¹³⁸ A.g.e., I, 26.

¹³⁹ A.g.e., I, 266; II, 201; III, 66.

¹⁴⁰ A.g.e., I, 137, 418; III, 246.

¹⁴¹ A.g.e., I, 28. Manası şöyledir: “Bir esir sahibinin esiri haline gelmeyi (düşünüyorum).”.

Her ne kadar şiirliği kesin bilinse de metni yazmaların durumu dolayısıyla tespit edilemeyen “وقال الشاعر في الشبية” ibaresini takiben gelen bir şiir parçası da vardır.¹⁴³ Dördüncü tespit ise “يا دار مَيَّ يتيل عليها قَسْ سندي أفوت وطالعليها سالفل الأمدى” ibaresiyle en son şâhidin hemen öncesinde yer almaktadır. İlgili şâhid “وطالَ عليها سالفُ الأبدِ” beytinin işitildiği gibi kaydedilmesinden ibarettir.¹⁴⁴ Bunların numaralandırılması yapılmamıştır. Ancak burada ilgili yerlerin muhakkiklerce bilinmediği yahut atlandığı ima dahi edilmemektedir. Bunun sadece ilk neşre sadık kalınmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira ilgili yerlerde diğer beyit yahut mısralara uygulanan işlemler aynen görölmektedir.

Burada dikkatlerin üzerine çekilmesi gereken bir husus daha bulunmaktadır. Bahsedilen bu tespit sadece istişhâdın gerçekleşme sayısını ifade etmek içindir. 1825 rakamı herbiri ayrı ayrı müstakil birer şiirle istişhâd edildiği anlamına değil 1825 kez metinde delil olarak şiirin kullanıldığını göstermektedir. Zira şiir istişhâdının kullanımı ve sayısı arasında çeşitli ilişkiler bulunmaktadır.

İlgili ilişkilere geçilmeden önce müellifin şiir noktasında Ebû Hayyân’la (v. 745/1344) mukâyesesinin verilmesi bu hususta eserin nerede durduğunu somutlaştıracak bir durumdur. Ebû Hayyân (v. 745/1344) *İrtişâf*’ında toplam 1529 kez şiirle istişhâd etmiştir.¹⁴⁵

1.1.1.2.1 Kullanım Şekli ve Tespit İlişkisi

Tüm şiir istişhâdları bir arada değerlendirildiğinde bazılarının diğerleriyle kimi eşleştirmelerle ele alınabileceği görölmektedir. Bunlar tekrar, parça-bütün ve âdiyet şeklinde değerlendirilebilir. Tekrarlar bazen çok az değerliklerle de gerçekleşebilmektedir. Bir harf, kelime yahut sîğa değerikliği metnin tekrarını engelleyen bir durum şeklinde değerlendirilmemiştir. Buradan hareketle 113 tane şiir parçası diğer şiir parçalarının aynısıyla tekrarı diye kategorize edilmiştir. Bu durum 1825 kez yapılan şiir

¹⁴² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 63. Manası şöyledir: “(Sıfat-ı müşebbehe) sadece lâzım fiilden ve zaman itibariyle hâlden türetilir.”

¹⁴³ *A.g.e.*, I, 137.

¹⁴⁴ *A.g.e.*, III, 486. Manası şöyledir: “Ey (hey gidi) yükseklerde Sened vadisindeki Meyye’nin diyarı. İssız kaldı terk edildi. Zamanın geride bıraktıkları da çok geride kaldı.”

¹⁴⁵ Bkz.: Ebû Hayyân el-Endelûsî, *İrtişâf*....

istişhâdının neden ilgili sayı kadar şiirle istişhâd edilmediği hususunu açıklayan izahlardan birisidir.

Tekrarlamanın, kimi zaman bir şiir parçasının “أتوا ناري فقلت منون أنتم” gibi¹⁴⁶ sadece iki kez yinelenmesiyle gerçekleştiği gibi kimi zaman “بين الدحول فحول” gibi¹⁴⁷ üç kez ve “وَأَلْحَقْ” “بالحجاز فأستريحاً” örneğinde bir defaya mahsus da dört kez¹⁴⁸ tekrarlandığı görülmektedir. Doksan iki şiir parçası iki kez, dokuz şiir parçası üç ve bir şiir parçası dört kez aynıyla yahut çok az değişik haliyle metinde istişhâd olarak yer almaktadır. Bununla birlikte bu tekrarların bazılarının ve genel manada kimi şiir parçalarının bir diğer şiirin herhangi bir kısmı yahut parçası şeklinde geldiği de vâkidir.

Verilen bir istişhâdın metin içinde önce yahut sonra yer alan bir başka şiir istişhâdının parçası olması durumu, parça bütün ilişkisi şeklinde isimlendirilmiştir. Bu durumda bulunan yani “أشارت كليب بالأكف الأصابع” gibi¹⁴⁹ bir başka şiir istişhâdının parçası olup farklı bir konuda istişhâd için kullanılan yetmiş beş parça bulunmaktadır. Bu parçaların, ana kısmın kurallı bir parçası yahut bir beytin bir mısrası olma zorunluluğu yoktur. Hatta kimi zaman “أخالد فد والله أوطأت عشوة” gibi iki mısranın birer parçasının birleştirilmesiyle meydana geldiği de dile getirilebilir.¹⁵⁰ Burada dikkatlerin üzerine çekilmeye çalışıldığı nokta küçük parçanın aslının es-Süyûtî tarafından metinde de yer verilmesidir. Zira parça bütün ilişkisinin daha üst düzeyde gerçekleştiği bir başka durum daha bulunmaktadır. Bu da âidiyet şeklinde isimlendirilmiştir.

Hem ‘u’l-hevâmi’de istişhâden yararlanan şiir parçalarının bazıları da aslında bir ana şiirin farklı mısra yahut beyitlerinden veyahut da kelimelerinden ibarettir. 1825 istişhâdın otuz dokuz tanesi aslında on yedi şiirin farklı bir parçasıdır. es-Süyûtî, “أطرباً وأنت

¹⁴⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, III, 246, 401*. Manası şöyledir: “(Sönmesinden korktuğum için uyuyamadığım) ateşimi getirdiler. Dedim siz de kimsiniz?”.

¹⁴⁷ *A.g.e.*, III, 156, 162. Manası şöyledir: “Dehûl’ün çevresinden ta Havmel’e kadar olan yerler...”.

¹⁴⁸ *A.g.e.*, I, 251; II, 305, 320, 496. Manası şöyledir: “Hicâz’a katılacağım. Ta ki rahat bulayım.”.

¹⁴⁹ *A.g.e.*, II, 383; III, 7. Manası şöyledir: “Küleyb’i işaret etti (sadece) parmakları(yla değil) eliyle birlikte.”.

¹⁵⁰ *A.g.e.*, II, 256, 494. Manası şöyledir: “Şüphesiz vallahi yapayalnız ortada bırakan seni Hâlid değildir.”.

”قَسْرِي“ ve ”والدَّهْرُ بِالْإِنْسَانِ دَوَّارِي“ ile ”أَطْوَفُ مَا أُطْوَفُ ثُمَّ آوِي“ ve ”إِلَى بَيْتِ قَعِيدَتِهِ لِكَاعٍ“ gibi¹⁵¹ on iki farklı şiirden ikişer; ”أَلَا هَلْ أَحُو عَيْشَ لَدَيْهِ بَدَائِمَ“ ve ”أَلَا لَيْتَ ذَا الْعَيْشِ اللَّذِيذِ بَدَائِمَ“ örneklerinde görüldüğü gibi¹⁵² iki farklı şiirden üçer ve bir şiirden de ”أَيَا مُوقِدًا نَارًا لِّغَيْرِكَ ضَوْئُهَا“ ve ”عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ“ mısralarından dört kez¹⁵³ değişik bağlamlarda yararlanmıştır. Bunlar arasında da tekrara ve metin içi parça bütün ilişkisine dâhil olanlar vardır.

Özetle kullanım ve sayı ilişkisinde iki durum görülmektedir. Bir şiir istişhâdı ya müstakildir yahut bir parçadır. Parça olanlar ya tam bir tekrardan yahut da parça bütün ilişkisinden ibarettir. Parça bütün ilişkisi içindekiler de ya doğrudan metnin içindeki bir âidiyet yahut da metin dışında asıl şiirdeki bir âidiyete göre iki çeşittir. Tüm bu ilişkiler birbirleriyle de iç içedir. Yani asıl itibariyle bir şiire âit olan iki parçadan birisi bazen bir başka yerde tekrar edilebildiği gibi, metin içinde gerçekleşen parça bütünler de kimi zaman bir parça farklı yerlerde tekrar edilebilmektedir.

Özellikle tekrarlar da kimi değişkenlerin meydana geldiği dile getirilmiştir. Gerek bu farklılıkların görülebilmesi gerekse kullanımda gerçekleşen bu özelliklerin somutlaştırılabilmesi için örneklerle mukâyesesinin yapılması konunun net bir şekilde sunumuna yardım edecektir. Burada yukarıda verilen hususların ayrı ayrı örneğini yapmaktansa özetle verilen ilişkilerin birer netice şeklinde sunumuna gayret edilecektir. Bununla birlikte tekrarlar da meydana gelen değişikliklerin takdim edilebilmesi açısından ilgili değişkenler gruplandırılarak verilmeye çalışılacaktır.

”وَإِذْ مَا مِثْلَهُمْ بَشَرٌ“ ve ”وَإِذْ مَا مِثْلَهُمْ بَشَرٌ“ ve ”وَإِذْ هُمْ قُرَيْشٌ وَإِذْ مِثْلَهُمْ بَشَرٌ“¹⁵⁴ şiir parçaları asıl itibariyle aynı şiire âittirler. Bununla birlikte görüldüğü gibi son ikisi ilkinin parçası konumundadır. Ayrıca üçüncüsü ikincisinin de aynen tekrarıdır. ”أَطْوَفُ مَا أُطْوَفُ ثُمَّ آوِي إِلَى أَمَا وَيَرْوِينِي النَّعِيقُ“

¹⁵¹ İlk ikisi için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 90; III, 369. İlk ikisinin manası sırasıyla şöyledir: “Bu yaşına rağmen umursamazca eğlenmek öyle mi?” ve “Halbuki zaman insana her şeyi göstermiştir.” Diğer ikisi için bkz.. *A.g.e.*, I, 266; II, 47. Diğer ikisinin manası şöyledir: “Dolaşabildiğim kadar dolaşırım (dışarlarda oyalanırım) sonra (ne yazık ki yine) sığınırım.” ve “Sahibesi aptal bir kadın olan eve.”

¹⁵² *A.g.e.*, I, 405, 406. Sırasıyla manaları şöyledir: “Lezzetli yaşam süren devamlı aynı şekilde olmaz değil mi.” ve “Keşke kişi sürekli olarak lezzetli bir yaşam sürebilse değil mi.”

¹⁵³ *A.g.e.*, II, 28, 178; III, 158, 194. Manaları sırasıyla şöyledir: “Ey ışığı kendinden başkaları için olan ateşi tutuşturan!” ve “Allah’ın rahmet ve selâmı sanadır.”

¹⁵⁴ *A.g.e.*, I, 392; II, 173, 260. Manaları sırasıyla şöyledir: “Zira onlar Kurayş’tir ve çünkü onlar gibi beşer yoktur.” ve “Çünkü onlar gibi beşer yoktur”.

”أَطَوَّفُ ثُمَّ آوِي“ ve ”إِلَى بَيْتِ قَعِيدَتُهُ لِكَاعِ“¹⁵⁵ ise bir ana şiirin beyti, bu beytin bir mısrasının tekrarı ve başka bir mısrasının verilmesi gözlemlenmektedir. ”أَيَا مُوقِدًا نَارًا لِعَيْرِكَ“ ve ”ضَوْءُهَا“ ve ”عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ“ ikilisindeki durum ise bunların ikisinin de aynı asıl şiire âit olmasıdır. Ancak diğerlerinden ayrılan nokta ikinci mısranın üç kez farklı yerlerde tekrarlanarak istişhâda konu edilmesidir.¹⁵⁶

Tekrar ve gerek asıl şiir gerekse metin içinde gerçekleşen parça bütün ilişkisinin bu örneklerinden sonra, tekrarlardaki değişkenlere geçilebilir. Burada bu hususun özellikle üzerinde durulması, şiirlerin rivâyetinden yahut müelliften kaynaklanan sebeplerle ilgili istişhâdlarda değişikliklerin yer almasıdır. Bu değişiklikler ya ziyade yahut da harf, hareke, kelime değişikliklerinden ibarettir. Ziyadeler ”إِنَّ الَّذِي حَانَتْ بِفَلَجٍ دِمَاؤُهُمْ هُمُ الْقَوْمُ كُلُّ الْقَوْمِ يَا أُمَّ خَالِدٍ“ ve ”أَقْلَى اللَّوْمِ عَادِلٌ“ ve ”إِنَّ الَّذِي حَانَتْ بِفَلَجٍ دِمَاؤُهُمْ هُمُ الْقَوْمُ كُلُّ الْقَوْمِ يَا أُمَّ خَالِدٍ“ deki gibi sadece tek bir harfin; ”أَقْلَى اللَّوْمِ عَادِلٌ“ ve ”أَقْلَى اللَّوْمِ عَادِلٌ وَالْعِتَابِ“ ve ”أَقْلَى اللَّوْمِ عَادِلٌ وَالْعِتَابِ“ üçlüsündeki gibi sona bir hareke ve harfin; ”ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ تَعَالَى وَثَلَاثُ ذُودٍ“ ve ”ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ وَثَلَاثُ ذُودٍ“ ikilisindeki gibi araya kelimenin eklenmesi ile örneklendirilebilecek kelime, hareke ve harf ziyadesi ile üç şekilde gerçekleşmektedir.¹⁵⁷ Böylesi on altı istişhâd bulunmaktadır.

Harflerde yaşanan değişiklikler ”فَكَنْ لِي شَفِيعًا يَوْمَ لَا ذُو شَفَاعَةٍ بِمَعْنٍ فِتْيَالًا عَنْ سَوَادِ بْنِ قَارِبٍ“ ve ”وَكُنْ“ ve ”وَلَا تَلْمُهُ أَنْ يَنَامَ الْبَائِسَا“ ve ”فَلَا تَلْمُهُ أَنْ يَنَامَ الْبَائِسَا“ ile ”لِي شَفِيعًا يَوْمَ لَا ذُو شَفَاعَةٍ بِمَعْنٍ فِتْيَالًا عَنْ سَوَادِ بْنِ قَارِبٍ“ ikililerindeki gibi baştaki harfin basit; ”فَوَاللَّهِ مَا نَلْتُمُ وَلَا نَلْتُمُ مِنْكُمْ بِمَعْتَدِلٍ وَفَقِي وَلَا مُتَقَارِبٍ“ ve ”فَوَاللَّهِ مَا نَلْتُمُ وَلَا نَلْتُمُ مِنْكُمْ بِمَعْتَدِلٍ وَفَقِي وَلَا مُتَقَارِبٍ“ deki gibi aradaki bir harfin daha kompleks değişmesi ile

¹⁵⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘...’, I, 266; II, 47, 473. Anlamları sırasıyla şöyledir: ”Dolaşabildiğim kadar dolaşırım (oyalanabildiğim sürece oyalanırım. Yine de) sonra (dönüp dolaşıp) anneme sığınırım. en-Nakî‘ de beni teskin eder.”, ”Dolaşabildiğim kadar dolaşırım (dışarlarda oyalanırım) sonra (ne yazık ki yine) sığınırım.” ve ”Sahibesi aptal bir kadın olan eve.”.

¹⁵⁶ A.g.e., II, 28, 178; III, 158, 194. Manaları sırasıyla şöyledir: ”Ey ışığı kendinden başkaları için olan ateşi tutuşturan!” ve ”Allah’ın rahmet ve selâmı sanadır.”.

¹⁵⁷ Tek harf için bkz.: A.g.e., I, 164; II, 496. Anlamları şöyledir: ”Kanları Felc’te akacak (helak olup gidecek) olanlar, hepsi birlikte işte tüm bu kavimdir ey Ümmü Hâlid!” Hareke ve harf için bkz.: A.g.e., II, 518; III, 243, 401. Anlamları şöyledir: ”Kes artık şu paylamayı, başa kaktı azarcı başı. İtiraf et yaptığının doğru olduğunu. (Şayet doğru yaptıysam de ki gerçekten de isabet etti.)”. Kelime için bkz.: A.g.e., II, 271; III, 218. Anlamları sırasıyla şöyledir: ”Üç şahıs ve üç zevd (3 ile 10 arasında yaşı olan deve)” ve ”Allah’ın üç yiğidi ve üç zevd.”.

gerçekleşmiştir.¹⁵⁸ Böylesi on üç istişhâd bulunmaktadır. Hareke bazında meydana gelen değişiklikler ise “وليس يكون الدهر ما دام يدبُّل” ve “وليس يكون الدهر ما دام يدبُّل” ikilisindeki gibi idğâmdan; “وكانن بالأباطح من صدیق يرانى لو أصبت هو المصابا” ve “وكانن بالأباطح من صدیق يرانى لو أصبت هو” ikilisindeki gibi rivâyetten dolayı¹⁵⁹ ve “ألا أيهدا الرّاجري أحضر” ve “ألا أيهدا اللاتسى أحضر الوغى” ikilisindeki gibi¹⁶⁰ gibi i-râbtan dolayı gerçekleşen toplam yirmi dört şiir parçası bulunmaktadır.

Kelime bazındaki değişiklikler toplamda on sekiz tanedir. Burada dikkat çeken husus kelimelerin genelde vezinlerinin aynılığıdır. Her ne kadar “رسم دار وقفت في طللة كدت أقضي الحياة” ve “رسم دار وقفت في طللة كدت أقضي العداة من جللة” ikilisi¹⁶¹ gibi farklı örnekleri olsa da bu durumun altının çizilmesindeki maksat “إن امرأاً” ve “إن امرأاً خصني يوماً مودته على التناي لعندي غير مكفور” ikilisindeki¹⁶² gibi “يوماً” ve “عمداً” kelimelerinde meydana gelen karışıklığın giderilmesi için bir ipucu şeklinde değerlendirilmesidir. en-Na’sânî’den (v. 1943) itibaren tüm müellifler ilgili iki kelimeyi bu şekilde kaydetmişlerdir. Ancak “عمداً” ibaresiyle ilgili şiir parçasının tahrîci yapılamamıştır. Bu da aslında kelimenin nâsih dolayısıyla farklı yazıldığını yahut âdiyeti bilinmese de böyle bir şiir istişhâdının da varlığını gündeme getirmektedir. Buna rağmen bu iki durumdan ilki, daha kuvvetli görülmektedir. Ayrıca iki kelimenin yazım benzerliği de karışıklık ihtimalini

¹⁵⁸ Basit değişimlerin ilk iki tekrarı için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 405; II, 172. Anlamı sırasıyla şöyledir: “Sevâd b. Kârib’e hiçbir şefâat sahibinin bir tüy kadar faydasının dokunmayacağı o gün sen benim şefâatçim ol.” İkinci iki tekrarı için bkz.: A.g.e., I, 223; III, 150. Anlamı şöyledir: “Ayıplama onu, uyuyor diye muhtaç duruma düşmüş kişiyi.” Kompleks değişim için bkz.: A.g.e., I, 289; II, 402. Anlamı şöyledir: “Allah’a yemin olsun siz hiçbir şey elde edemediniz. Aranızdan kimilerine bağışlananlar da ne gereğine denk ne de ona yakındır.”

¹⁵⁹ İdğâmdan dolayı gerçekleşenler için bkz.: A.g.e., I, 33, 366. Anlamı şöyledir: “Zaman akıp gitmeye devam ettiği sürece O’nun gibisi olmayacaktır.” Rivâyetten dolayı gerçekleşenler için bkz.: A.g.e., I, 228; II, 504. Anlamı şöyledir: “Ebâtılhte kaç dost varki, başıma bir şey geliverirse beni kollayıp gözetecek.”

¹⁶⁰ A.g.e., I, 27; II, 39. Manası şöyledir: “Hey benim savaşa katılmamı eleştirip duran kadın dinle bir hele.” **كذت أقضي الحياة من جللة**

¹⁶¹ A.g.e., II, 385, 492. Anlamları şöyledir: “Nice hatıraları vardır kalıntılarında/avlusunda durduğum bu evin, bendeki değerinden dolayı neredeyse tüm hayatımı geçirdiğim.” ve “Nice hatıraları vardır avlusunda durduğum bu evin, bendeki değerinden dolayı neredeyse tüm sabah vaktini geçirdiğim.”

¹⁶² A.g.e., II, 420, 444. Manaları şöyledir: “Bir zamanlar birisi bana aşıkta, uzaktan uzağa, halbuki ben bunun farkındaydım.” ve “Birisi bile bana aşık oldu, uzaktan uzağa, halbuki ben de bunun farkındaydım.”

güçlendirmektedir. Aynı durum “فإنك مهما أخذت بالمجرّب” ve “فإنك مم أخذت بالمجرّب” ikilisi¹⁶³ için de geçerlidir. Zira “مهما” ile olan rivâyetin tahrîci hiçbir surette yapılamamıştır.

Benzer bir durum “أوالفا مكة من وُزق الحمّا” ve “فوَاطِنًا مكة من وُزق الحمي” ikilisinde de görülmektedir. Ancak her ikisinin de tahrîcine ulaşılabilmektedir.¹⁶⁴ Bu da ilk örnekte nâsîh hatasının varlığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Burada verilen bu ikilide iki farklı değişiklik görülmektedir. İlki zarûretten dolayı sonunun hazfî ile meydana gelmektedir. Yazılış farklılıkları kalbin gerçekleşip gerçekleşmemesine binâendir. Başlangıçlarındaki ilk kelimelerdeki farklılıklar ise eş/yakın anlamlı olmaları ve semâ‘larının farklılığından kaynaklanmaktadır. Aynı mana kullanımı “يا ربّ إن كنت قبّلت حجّيج” ve “لاهم إن كنت قبّلت حجّيج” ikilisinin başındaki kelimeler için de geçerlidir.¹⁶⁵

Tüm bu değişkenlerin tek tek görülmesinin dışında bazı şiir parçalarında farklı değişkenler bir arada yer almaktadır. Örneğin “لعلّها أن تبغيا لك حاجة” ve “لعلّها أن يبغيا لك حيلة” ikilisinde¹⁶⁶ hem harf ziyadesi hem harf değişimi hem de kelime değişimi görülebilmektedir. Benzer bir durum “لم يك الحق سوى أن هاجه رسم دار قد تعفت بالسرز” ve “لم يك الحق” ikilisindedir.¹⁶⁷ Burada da bir yandan hareke değişikliği, bir yandan edat değişikliği bir yandan da kelime değişikliği yer almaktadır.

1.1.1.2.2 İstîşhâdın Sayısı

Şiir parçası şeklinde 1845 kez kullanılan istîşhâddan tekrarlar ve parça kullanımları çıkartıldıktan sonra elde edilen rakam es-Süyûtî’nin eserinde kaç farklı şâhide yer verdiğini tespit etmeyi sağlayacaktır. Her ne kadar genel toplamda verilen 1845 sayısı bulunsa da bunun *Hem‘u’l-hevâmi*’de yer alan tüm şiir parçalarını kapsadığı belirtilmişti. Bu

¹⁶³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, I,288, 406. Sırasıyla manaları şöyledir: “O her ne yaparsa yapсын sen de etkileneceksin.” ve “Onun her yaptığından sen de etkileneceksin.”

¹⁶⁴ A.g.e., II, 59; III, 245. Manası şöyledir: “Güvercinlerin güzellerinden yuva edinenler Mekke’yi.”

¹⁶⁵ A.g.e., II, 47; 242. Manaları sırasıyla şöyledir: “Allahım şayet haccımı kabul ettiysen...” ve “Yâ Rabbi! Şayet haccımı kabul ettiysen...”

¹⁶⁶ A.g.e., I, 433; III, 295. Manaları sırasıyla şöyledir: “İhtiyacını gidermesi güzel olur.” ve “Sana bir çare sunmaları iyi olur.”

¹⁶⁷ A.g.e., I, 388; III, 239. Manaları sırasıyla şöyledir: “Sevinçleri yok olup gitmiş şu evin hatıralarının onu mahfetmesinden başka bir hakikat yoktu.” ve “Kalıntıları yok olup gitmiş şu evin hatıralarının onu mahfetmeye hakkı yoktu.”

yekünden metinleri yer almayı müellifin konu işlerken atıflarla işaret ettiği toplam on sekiz şiir parçası düşünülmektedir. Ayrıca hükme konu edilmeyen ve sadece konu anlatımı için kullanılan İbn Mâlik'in (v. 672/1274) *el-Elfiyye*'sinden nakledilen mısra ile yine konu işlenirken mana verilmesi için tekrarlanan mısra da toplam sayıdan çıkartılmaktadır. Yani metinlerine bir hükme şâhid olarak kullanıldığı tespit edilebilen şevâhiden 1825 kez yararlanılmıştır. Bunlardan dört tanesi daha önceki çalışmalarda ortaya konmamıştır.

1825 kez şâhid şeklinde yararlanılan şiirlerin sayısı ise tekrarların ve parçaların çıkartılması ile netleştirilebilecek bir durumdur. 113 aynen tekrarlayan ve yetmiş beş parça bütün ilişkisi ile değerlendirilen toplam 188 şiir parçası yer almaktadır. Ancak bunlardan altı tanesi parça bütün ve tekrarı beraberce içermektedir. Bu nedenle genel toplamdan 182 düşülerek 1648 sayısına ulaşılabilecektir. Sonuç olarak es-Süyûtî'nin eserinde 1648 şiir parçasını 1825 yerde kullandığı söylenebilir.

1.1.1.2.3 İsnâdı

Hem'u'l-hevâmi'de yer alan şiir parçalarının kime isnâd edildiği de önem arz etmektedir. Şiir şevâhidinin tahrîc ve konu anlatımını yapan eş-Şenkî (v. 1915) *ed-Dürer*'inde 1821 şiir parçasını ele almıştır. Onun eksik kaldığı durumlar için de *Hem'u'l-hevâmi*' muhakkikleri çalışmalar yapmıştır. Ancak yine de tüm şiir şevâhidinin âidiyeti tespit edilememiştir. Eserde yer alan şevâhidin varlığı ya tespit edilebiliyor yahut da bu mümkün olmuyordur. Varlığı tespit edilebilenler de ya bir kişiye isnâd edilebiliyordur yani ma'lûmdur yahut isnâd gerçekleştirilmemiştir yani meçhûldür. Bir kişiye isnâdı gerçekleşen ma'lûm bir şiir parçası ya doğrudan müellif tarafından âidiyetiyle birlikte veriliyordur yahut da bu âidiyet tahrîcen tespit edilebiliyordur. Her halükarda ma'lûm şiir parçalarının âidiyetleri ya kesindir yahut da şüphelidir. Şüphe de ya âidiyetin kime yapılacağı hususunda farklı görüşlerin bulunmasından yahut da herhangi birisini ifade edecek şekilde genel bir kullanımdan kaynaklanmaktadır. Meçhûller ise ya sadece bir kaynakta yahut da daha fazla kaynakta yer almaktadır. Her ne kadar fazla kaynakta yer alanlar da taksîme tâbi tutulabilirse de burada ele alınmayacaktır.

1825 istişhâdın varlığı sabittir. 1259 şiir parçası âidiyet bakımından ma'lûmdur. Bunlardan doksan sekiz tanesi müellif tarafından metinde isimleri zikredilerek verilmiştir. Müellifin verdiği âidiyetlerin yer aldığı şiir parçalarından bazıları tekrar etmekte yahut bir parça şeklinde gelmektedir. Bu da on altı defa gerçekleşmiştir. Böylelikle âidiyetleri

müellif tarafından verilenlerin toplam sayısı 114'tür. Bu da 1145 tanesinin tahrîcen tespit edildiği anlamına gelmektedir. Ma'lûmların 242 tanesi şüphelidir. Bu şüphenin 195'i farklı kişilere yapılan âidiyetlerden dolayı iken kırk yedisi genel âidiyetlerden dolayıdır. Böylelikle 1017 tane şâhidin âidiyeti kesindir. Sadece bir kaynakta yer alan meçhûller 159 iken 296 tanesi birden çok kaynakta tespit edilebilmektedir. Daha önceki neşir, tahkîk ve eser üzerinde yapılan çalışmalarda varlığı tespit edilemeyen iki şâhid bulunmaktadır. Bunlardan "ومن يك مُنحَلَّ العرائم تابِعًا هوَهِ فَإِنَّ الرِّشْدَ مِنْهُ بَعِيدٌ" beytine¹⁶⁸ bu çalışma sırasında da ulaşamamıştır. Ancak "صَاحِبُهُ ثَمَّتْ فَارْقَتُهُ" mısrası¹⁶⁹ dördüncü yahut beşinci tabakadan el-Esved b. Ya'fer İbn Temîm en-Nehşelî'ye (v. -22/600?) âittir.¹⁷⁰

İsnâdını es-Süyûtî'nin belirttiği kişilere birinci bölümde kişiler bahsinde değinilmiştir. Hatırlanması gerekirse bunlar toplamda kırk beş kişiden ibaretti. Kendilerine doksan sekiz kez atıfta bulunduğu belirtilmiştir. Bu kişiler dışında bir de belirli kabilelere atıfla verilen on şiir parçası daha yer almaktadır. Böylelikle 108 şiir parçasını isnâd ederek verse de müellifin *Hem'u'l-hevâmi*'de ilgili kişilere âit yararlandığı şiir şevâhidi toplamda 520'dir. Bu da ma'lûm isnâdlı şiir parçalarının neredeyse yarısının ve tüm şevâhidin üçte birinin aslında müellifin isimlerini verdiği kişilere âit olduğunu göstermektedir. Ayrıca genel toplamda ellisi ma'lûm toplam 423 şairden şevâhid göstermesine ilaveten 244 şairden sadece birer ve altmış üç şairden ikişer kez istişhâdda bulunduğu düşünülünce es-Süyûtî'nin referans ağının genişliği ve âidiyetini kendisinin verdiği kişilerin şevâhid isnâdı açısından önemi bir kat daha artmaktadır.

1.1.1.3 İcmâ'

Nahvin tespitinde kendisine itibar edilen delillerden birisi de icmâ'dır. Bu kavramla kastedilen ise Basra ve Kûfe'nin icmâ'ıdır. Bununla birlikte 'Arab'ın icmâ'ı da muteberdir.¹⁷¹ Her ne kadar usûl bakımından iki mezhebin icmâ'ı bu bağlamda kabul

¹⁶⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 71. Anlamı şöyledir: "Kim hevasına uyararak Allah'ın farzlarını uygulamazsa/uygulamada gevşeklik yaparsa rüşd o kişiden iraktır."

¹⁶⁹ A.g.e., III, 164. Manası şöyledir: "(Gençlikle) beraberdim sonra ondan ayrıldım."

¹⁷⁰ Muhammed b. el-Mübârek b. Muhammed İbn Meymûn, *Müntehâ't-taleb min eş'âri'l-'Arab*, (thk. ve şerh: Dr. Muhammed Nebîl Tariyyî), I-IX, 1. baskı, Dâru Sâdir, Beyrût, 1999, I, 414, 440; Muhammed b. Selâm el-Cümeihî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, (thk.: Mahmûd Muhammed Şâkir), I-II, Dâru'l-Medenî, Cidde, t.s., I, 143; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-E'lâm...*, I, 330; Şevkî Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî el-'Asru'l-câhilî*, 24. baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 2003, s. 431.

¹⁷¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 187-194.

edilse de nahiv eserlerinde kavramlaşmanın dışında farklı icmâ‘ olguları da mevcuttur. Özellikle bir mezhebin veya belirli bir grubun kendi içindeki birlikteliğinden hareketle çeşitli icmâ‘ kategorilerinden bahsedilmiştir. es-Süyûtî, *Hem‘u‘l-hevâmi‘*‘de konuların işlenişinde görüşlerine yer verdiği müelliflerin ve kendisinin belirlediği icmâ‘ları nakletmektedir. Eserde sadece Basra ve Kûfe’nin değil aynı zamanda ‘Arab’ın ve nahivcilerin icmâ‘larına da yer verilmiştir. Usûl açısından sadece mezheplerin icmâ‘ından bahsedilmesi gerekliyse de diğerlerinin genel toplamda çok az yer tutması ve kullanım benzerliği kapsama dâhil edilmesini benimsetmiştir.

Tüm veçheleriyle *Hem‘u‘l-hevâmi‘*‘de yer alan icmâ‘ları çeşitli biçimlerde gruplandırma imkânı bulunmaktadır. Burada tercih edilen taksîm daha çok eserde yer alan kullanımların benzerlikleri üzerine kurulmuştur. İcmâ‘ eserde genel manada olumlu ve olumsuz iki şekilde değerlendirilmiştir. Herhangi bir konuda ispat için ileri sürülen icmâ‘ olumluyu aksi ise olumsuzu karşılamaktadır. İleri sürülen bir nahiv meselesinin ispatı için verilen olumlu icmâ‘nın genel toplamı altmış ikidir. Bunlardan elli dört tanesi merkezlerin icmâ‘ını karşılamaktadır. Ancak bir tanesinde icmâ‘ın keyfiyeti ve rivâyeti hususlarında problem vardır.¹⁷² Bu bağlamda bir kez de icmâ‘ iddiasından bahsedilmiştir.¹⁷³ Nahivcilerin beş,¹⁷⁴ Araplar¹⁷⁵ ve Basralıların¹⁷⁶ ikişer icmâ‘ına yer verilmiştir.

İcmâ‘ın kurulum itibariyle her iki mezhebin yahut Arapların ittifakına dayanmasından hareketle meydana geldikten sonra genelde delinmesi muhtemel görülmemiştir. Bu nedenle de bağlayıcı bir özelliğe sahiptir. Bu bağlayıcılığın sınırı ise mansûsa ve ona kıyâs edilene muhâlefet etmediği süredir.¹⁷⁷ Bu nedenle kimi zaman bir görüş icmâ‘a muhâlefetle kimi zaman da icmâ‘ı delmesiyle nitelendirilmiştir. İlki *Hem‘u‘l-hevâmi‘*‘de bir kez görülürken ikincisi beş kere tespit edilmiştir. Nahivcilerin icmâ‘ının delinmesine ise iki defa yer verilmiştir. Bu bağlamda icmâ‘da meydana gelen bir istisnaya ve işlenen konuda icmâ‘ iddiasının olmadığına dair bir nota yer verilmiştir.¹⁷⁸ Bu

¹⁷² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, III, 86.*

¹⁷³ *A.g.e.*, III, 177.

¹⁷⁴ *A.g.e.*, I, 24, 71; II, 199; III, 172, 229.

¹⁷⁵ *A.g.e.*, I, 104; III, 431.

¹⁷⁶ *A.g.e.*, I, 463; III, 152.

¹⁷⁷ *A.mlf.*, *el-İktirâh...*, s. 187.

¹⁷⁸ İcmâ‘a muhâlefet için bkz.: *A.mlf.*, *Hem‘...’, I, 372.* İcmâ‘ın delinmesi için bkz.: *A.g.e.*, I, 24, 71; II, 26, 27, 31. Nahivcilerin icmâ‘ının delinmesi için bkz.: *A.g.e.*, I, 24, III, 172. İstisna için bkz.: *A.g.e.*, II, 268. İcmâ‘ iddiasının bulunmaması için bkz.: *A.g.e.*, III, 288.

etmeleri¹⁸⁶ örneklerindeki gibi “أجمعوا” ibaresiyle, bazen de te‘accüb fiilinin emir olduğu düşüncesinin reddi için konuşanın emir ifade etmesiyle müte‘accib olmayacağı halbuki konuşanın müte‘accibliğinde icmâ‘ edildiği¹⁸⁷ örneğindeki gibi “أجمع” ibaresiyle icmâ‘ın kuruluşunu belirsiz bırakılmıştır.

Bir konuda olumlu manada meydana gelen icmâ‘ın en çok ifade ediliş biçimi doğrudan “إجماع” kelimesinin kullanılmasıdır. Zira bu türdekilerin neredeyse yarısı denilebilecek kadarı tam ifadesiyle otuz yedi tanesi böyle dile getirilmiştir. Fiiller arasında her ne kadar ‘illeti hususunda ihtilâf bulunsa da muzâri‘in mu‘reblîğinde meydana gelen icmâ‘¹⁸⁸ ile (سَوَاءَ الْجَحِيمِ) âyetindeki gibi “وسط”, (سَوَاءَ عَلَيْهِمْ أُنذَرْتَهُمْ) âyetindeki gibi “مستو” ve “زيد” örneğindeki gibi “سواء عمرو” örneğindeki gibi “حذاء” manalarında kullanıldığında “سواء” kelimesinin mu‘reblîğindeki icmâ‘¹⁸⁹ doğrudan “إجماع” ile ifade edilmiştir. Olumlu manadaki icmâ‘lar için kullanılan bu tarzdaki ifade biçimleri tespit edilebildiği kadarıyla on tanedir.

Olumsuz manada yani ileri sürülen bir iddiayı etkisizleştirmede kullanılan icmâ‘ları ifade etmek için müellif ve kaynakları pek çok farklı lafızdan yararlanmışlardır. Tespit edilebildiği kadarıyla yirmi sekiz farklı ibare biçimi ile dile getirilmişlerdir. Bunlar daha çok bağlamında ilgili bilgi veya düşünceyi etkisizleştirmek için yereldiklerinden belirli bir kategoride incelenme imkânı bulunmamaktadır. Ancak ortak özellikleri olumsuzlamadır.

Ebû Hayyân (v. 745/1344) tarafından; bazı Mağriblilerin, ism-i tafdîlin ‘âmili olduğu iki hâlin ilkinin ikincisinden ayrılması kaydıyla “هذا أطيب بسرا منه رطباً” ve “زيد أشجع أعزل من عمرو ذا” örneğindeki gibi kendisinden sonra gelmesini câiz görmeleri, güzel bir kıyâs şeklinde değerlendirilmiştir. Ardından da bunun semâ‘dan bir delile ihtiyaç duyduğunu eklemiştir. Ayrıca bu durum dışında mesela “هذا أطيب منه بسرا رطباً” cümlesindeki gibi bir

¹⁸⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 75.

¹⁸⁷ *A.g.e.*, III, 38-39.

¹⁸⁸ *A.g.e.*, I, 66.

¹⁸⁹ *A.g.e.*, II, 120. el-Bakara, 2/6: “Onları îkaz etsen de aynıdır”; es-Sâffât, 37/55: “Ateşin ortasında (içinde)”.

te'hîrin veya "هذا بسرا منه رطبا أطيب" örneğindeki gibi takdîmin icmâ' ile câiz olmayacağını belirtirken "لا يجوز بإجماع"¹⁹⁰ tabirinden yararlanmışır.

Bir başka aleme muzâf "ابن" ile mevsûf bir alemin nidâ'sı hakkında meydana gelen hilâfiyyâtta Ebû 'Ali el-Fârisî (v. 377/987-988) nidâ' edilen ismin tenvîninin "قام زيد بن عمرو" örneğindeki gibi hazfedilmesini, kelimenin terkîb içinde yer almasına bağlamıştır. Bu düşüncesini şöyle izah etmiştir: "Zira sıfatı mevsûfuyla birlikte kurmuşlardır. "ابن" kelimesindeki nûn, i'râbı ifade etmek içindir. "زيد" in dâlı, "هذا امرؤ", "ورأيت امرأ" ve "مررت بامرئ" cümlelerindeki râ'nın konumunda ve nûn'a tâbidir. Şayet dâl i'râb harfî olmasaydı tenvînlenmezdi. Zira tenvîn kelimenin ortasında gelmez." Bu düşüneyi İbn Mâlik (v. 672/1274) eleştirmiştir. Ona göre bu görüş, "صلى الله على يوسف بن يعقوب" örneğindeki gibi sarf edilmeyen kelimenin mecrûrunun fetha olması üzerinde gerçekleşen icmâ' ile merdûddur. Çünkü el-Fârisî'nin (v. 377/987-988) dediği gibi olsaydı burada da "ابن" kelimesini kesrelemeleri gerekirdi. Reddi, "هذا مردود بالإجماع" ibaresiyle ifade edilmiştir.¹⁹¹ Bu şekilde olumsuz manadaki icmâ' için kullanılan bazı ibareler şöyledir: "وهو ممنوع إجماعاً"¹⁹², "لا يقاس هذا"¹⁹³, "وذلك ممتنع بإجماع"¹⁹⁴ ve "وهو باطل بإجماع"¹⁹⁵, "النوع إجماعاً"

1.1.2 Aklî Delil: Kıyâs

Ana delillerin ikinci çeşidi aklî delillerdir. Bir canlı gibi dil de çeşitlendiğine, değiştiğine ve kimi zaman artıp eksilen değerleriyle farklılaştığına göre sabit verilerin bir dil için yeterli olmayacağı âşikardır. Karşılaşılan her türlü dil verisinin ele alınma biçimlerinden birisi kıyâs, menkûl olmayan bir meselenin, mana/illet birlikteliği varsa, bir menkûle hamledilmesidir. Kıyâs dört rükûndan ibarettir. Bunlar, kendisine kıyâs edilecek asıl ki bu makîsun 'aleyh yani semâ'dır, hükmü aranan ya da kıyâs edilen fer' yani makîs,

¹⁹⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 239-240. İlkinin manası: "Bu olgunluğu ve yaşlığı bakımından diğerinden daha iyidir.", ikincinin manası: "Zeyd silahlı Amr'a nazaran daha cesur ve korunaksızdır."

¹⁹¹ A.g.e., II, 43.

¹⁹² A.g.e., I, 340

¹⁹³ A.g.e., II, 95.

¹⁹⁴ A.g.e., II, 136,

¹⁹⁵ A.g.e., III, 190.

hüküm ve bu hükme ulaşmayı sağlayan makîsun ‘aleyh ve makîs arasındaki benzerlik yani ‘illettir.¹⁹⁶ Bunlardan kurulumu sağlayan ilk unsur makîsun ‘aleyhtir. Zira buna binâen meydana gelen bir kıyâsın neticesinde elde edilen veri artık Arapça’dır.¹⁹⁷

1.1.2.1 Kıyâsın Kurulumu

Bir kıyâsın varlığından bahsedebilmek için öncelikle kendisine kıyâs edilecek verinin ortaya konması gerekmektedir. Şayet bu veri tespit edilmeden bir bilgi üretimi yapılmaya kalkılırsa, bu daha kurulum gerçekleşmediği için merdûddur. es-Süyûtî’nin ibarelerinde bunun örnekleri pek çok kez görülebilir. “لا نظير ل”¹⁹⁸, “ليس له نظير” ve “لم يسمع من العرب”¹⁹⁸ gibi ifadelerle ilgili mesele hakkında kıyâsın kurulumu için gerekli verinin sağlanamadığına vurgu yapılmaktadır. Böyle durumlarda benimsenmesi gereken tavrın eldeki veriyle yetinilip kıyâsa konu edilmemesi şeklinde olduğu dile getirilmektedir.¹⁹⁹

Bir dil verisi hakkında semâ‘ın bulunmamasından dolayı kıyâsa gidilmemesi mübteda’nın teaddüdünde görüldüğü gibi mezheplerin benimsedikleri asıllara kıyâs edilmeyeceği anlamına gelmemektedir.²⁰⁰ Bunu destekleyen bir husus da asılların dışına çıkmanın kıyâsta değerlendirilemeyeceğidir.²⁰¹ Bir kıyâsın varlığından bahsedilemeyecek bir diğer husus da ele alınan meselenin sülâsî fiillerin masdarları gibi sadece semâ‘a²⁰² yahut hatla ilgili bazı konulardaki gibi sadece *Mushaf*’taki yazımlara²⁰³ dayanması/hasredilmesidir.

Kendisine kıyâs edilecek bir veri tespit edildikten sonra ilgili makîsun ‘aleyhte aranan en önemli özellik kıyâsa uygunluktur. Aksi haldeki bir veri üzerinden kıyâsa gidilmesi câiz kabul edilmemektedir.²⁰⁴ es-Süyûtî’nin gerek kendisinin gerekse nakilde bulunduğu kişilerin *Hem ‘u’l-hevâmi*’de kıyâsın varlığından bahsedildiği yerlerde red için kullanılan ana argüman, makîsun ‘aleyhin kıyâsa uygun olmayışıdır. Bu, ana şekliyle şâz

¹⁹⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 203-208.

¹⁹⁷ A.mlf., *Hem ‘...*, III, 12.

¹⁹⁸ A.g.e., I, 35, II, 515; III, 385.

¹⁹⁹ A.g.e., I, 137; II, 221; III, 100.

²⁰⁰ A.g.e., III, 100.

²⁰¹ A.g.e., II, 43, 70; III, 368-369.

²⁰² A.g.e., III, 282.

²⁰³ A.g.e., III, 485-486.

²⁰⁴ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 209 vd..

olmama biçiminde ifade edilebilir. Müellifin genelde bu durum için sunduğu değerlendirmeler ilgili verinin semâ‘ kapsamında yer aldığını ve kıyâsa konu edilmeyeceğini gösteren “لا يقاس عليه” ile “مسموع”, “يحفظ”, “نادر”, “شاذ”, “غاية الغرابة” gibi ibarelerin bir arada kullanımıyla²⁰⁵ somutlaştırılmaktadır.

Kıyâs işletilemeyeceklerden birisi de zarûrettir. Şâz bir mesmû‘ eğer şiirdeki bir zarûretten gerçekleşiyse bunun dışında kıyâsa konu edilmemiş ancak aksi durumda yani ilgili şâzlık zarûretten gerçekleşmediyse kıyâs edilmiştir.²⁰⁶ Bununla birlikte zarûretten meydana gelen şâz bir başka zarûrette de uygulanabileceğinden bu bağlamda bir kıyâs yapılması makul görülmüştür. Bu nedenle de ilgili şâz durumun zarûrette geçerli olduğu vurgusu yapılarak verilmiştir.²⁰⁷ Bu meselede bir diğer husus ise mevcut verinin te’vîlinin kıyâs edilebilecek bir şekilde yapıp yapılamadığıdır. Şayet kıyâs edilecek bir te’vîl yapılamıyorsa bu durumda ilgili mesmû‘ kendisine kıyâs uygulanabilecek asıllardan değildir.²⁰⁸ Tüm bunlardaki şâzlık en geniş manasıyla muttarid olmayan şekilde ifade edilebilir.²⁰⁹ Ayrıca şâz olmasa da herhangi bir mana yahut kullanım için tahsis edilmiş bir mesmû‘ da kıyâsa konu edilmemiştir.²¹⁰

Varlığı az olanlara da kıyâs uygulanabilirken, burada aranan vasıf ilgili verinin kıyâsa uygunluğunun tespitidir. Kıyâsı kâbil değilse kıyâsa konu olmaz. Şayet bir veri çok yaygın olmakla birlikte kıyâsa uygun değilse bu taktîrde de kendisine kıyâs edilmemektedir. Buradan hareketle kendisine kıyâs edilmeyecek mesmû‘ların iki şekilde dile getirildiği söylenebilir: Kesinlikle kıyâs edilemeyecekler ve ihtiyâren kıyâs edilmeyecekler.²¹¹

Kûfelilerin şâzzı kıyâsa konu etmelerinin eleştirilmesi de *Hem‘u’l-hevâmi*’de yer almaktadır. Ancak bu hususta yalnız değildir. Örneğin el-Müberra (v. 285/898), Ebû Zeyd (v. 581/1186) ve İbn Mâlik (v. 672/1274) de bazen onlara katılabilmektedir.²¹² Bu,

²⁰⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, I, 116, 155; II, 291; III, 66.

²⁰⁶ A.g.e., II, 70.

²⁰⁷ A.g.e., I, 278; II, 291; III, 388.

²⁰⁸ A.g.e., II, 340.

²⁰⁹ A.g.e., II, 102; III, 309-310, 325.

²¹⁰ A.g.e., II, 112, 147.

²¹¹ A.g.e., II, 45-56, 350-351; III, 20, 97-98, 288.

²¹² A.g.e., I, 152, 167; III, 439.

şâzzın kıyâs bakımından ele alınırken zamanla nasıl bir dönüşüm geçirdiğini bir yandan da istisnâların varlığını göstermektedir. Ebû Hayyân'ın (v. 745/1344) da arada kalıp doğrudan reddetme yerine şâz semâ'ı ihtiyâren kıyâsa konu etmemeyi benimsemesi de bunu desteklemektedir.²¹³ Asıllara uygunluk arz etmeyen semâ'dan kıyâsta yararlanılamayacağı²¹⁴ da mezhep birikiminin şâzzın belirlenmesindeki rolünü ortaya koyar niteliktedir. Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde özetle makîsun 'aleyhin şâz olmaması gerekir; ancak, şâzzın keyfiyeti ve kullanımı tartışmalıdır. Ayrıca *Hem 'u'l-hevâmi* "de bunların herbirisinin görüldüğü söylenebilir.

1.1.2.1.1 Kurulum Bakımından Kıyâs Çeşitleri

Kıyâs makîsun 'aleyh üzerine bina edildiğinden dolayı makîsun 'aleyh ile makîsin birbiri arasındaki ilişkiye göre Arap dilinde kıyâs, dört farklı formda gerçekleşmektedir. Bunlar, fer'in asla; aslın fer'e; benzeri bulunanın benzeri bulunana ve zıttın zıttı hamledilmesidir. Birinci ve üçüncü "*müsâvî*", ikinci "*evlâ*" ve sonuncu da "*edven*" şeklinde isimlendirilmektedir.²¹⁵

İlk şekli kıyâsın ana konusunu teşkil etmektedir. Burada sunulmaya çalışılan hususların çoğunluğu, ilgili ilk form hakkındadır. "*زوج*" kelimesinin çoğulunun nadir de olsa "*زوجة*" şeklinde yapılması, bir fer'in asla kıyâsının²¹⁶ örneklerindedir. İkincisinde en az iki farklı kıyâs vardır. Birisinde bir fer' olan unsûr, diğerinde asl konumundadır. Örneğin ism-i fâ'ilin ameli, türetildiği fiilin ameline kıyâsen elde edilmiştir. Bu kıyâsta ism-i fâ'il makîstir. Sıfat-ı müşebbehenin ameli de ism-i fâ'ile kıyâsen elde edilmiştir. Bu kıyâsta ism-i fâ'il asıldır.²¹⁷

Arada benzerlik bağının kurularak hamlin gerçekleştiği üçüncü form lafzen yahut manen benzerlik şeklinde iki türdür. İlki isim olarak gelen tenzîhiyye "*حاشا*"sının lafzen harf olana hamledilerek mebnîliğinin ortaya konması gibidir.²¹⁸ İkincisine örnek de

²¹³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 172.

²¹⁴ A.g.e., II, 43.

²¹⁵ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 220.

²¹⁶ A.mlf., *Hem '...*, III, 319.

²¹⁷ A.g.e., III, 53-72.

²¹⁸ A.g.e., II, 214.

muzâri‘i nasb eden “ان”ın mana itibariyle masdariyye “ما”sına benzemesinden hareketle yapılan haml’dır. “ما” muzâri‘de hareke değişikliğini gerektirmediğine göre “ان”ın de amelinin ihmali câizdir.²¹⁹

Birbirine zıt hususların kıyâs edilerek birbirleri için hüküm üretmede kullanılmalarını ifade eden dördüncüsü de ma‘rifelik ve nekrelilik arasında kurulan ilişki gibidir. Ma‘rifelik edatı “ال”ın aslı hakkında meydana gelen iki görüşten ikincisi sadece “ل”ın olması yönündedir. Buna yapılan “ال”ın asıl itibariyle “هل” ve “قد” gibi iki harf üzere vaz‘ edilmişliği itirazına reddiye şöyledir: Nekreliğin gösterilmesi de tek bir harfle gerçekleşmektedir ki o da tenvîndir. Bu nedenle ma‘rifeliğin de bu şekilde olması gerekir. Zira bir mesele benzerine hamledilebildiği gibi zıttına da hamledilebilir.²²⁰

Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer husus bir makîse birden fazla makîsun ‘aleyhin kaynaklığıdır. “كان” ve kardeşlerinin, haberi mâzî fiil olan bir isim cümlesinde kullanılmasındaki gibi bir hükmün varlığı için semâ‘ın nazım ve nesir, âyet, hadîs ve lügâtü’l-‘Arabtan pek çok kıyâs edilebilecek aslı bulunmaktadır. Yine bunların hadese delâlet edip etmediği hususunda edeceğini ileri sürenlerin delilleri çürütülürken ve etmeyeceği ispatlanırken kullanılan argümanlar hem semâ‘ hem de başka asıl ve fer‘lere gerçekleşen kıyâstır.²²¹

Kıyâsın kurulumunun değişik biçimlerinde değinilmesi planlanan son husus, hakkında ihtilâf edilen bir meselenin makîsun ‘aleyh olabileceğidir. İ‘râbın isimlerde mi fiillerde mi asıllığı konusu üzerine, muzâri‘ ve emrin mu‘rebliği bina edildiği gibi bunların hareketlerinin asıllığı sorunu isim ve fiil arasındaki asıllığa kıyâs edilerek tartışılmıştır. Ardından bunlara kıyâsen yeni bilgiler üretilmiştir. Emrin mu‘rebliği muzâri‘e, niyâbeten gelen hareketler ile i‘râb ve binâ’ hareketleri de hareketin asıllığına bina edilmiştir. Aslında burada sadece ilki orijinal asıldır. Diğerleri teselsülen gerçekleşmektedir.²²² Merfû‘âtın

²¹⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...*, II, 284.

²²⁰ A.g.e., I, 256-258.

²²¹ A.g.e., I, 361-363.

²²² A.g.e., I, 72-73.

aslının neliği hakkında da ihtilâf etmelerine rağmen diğer merfû'ları fâ'il yahut mübteda'ya hamletmeleri de bir diğer örnektir.²²³

1.1.2.2 'İllet

Kıyâsın rükûnlarından bir tanesi de 'illettir. Yani asıl ve fer'in kıyâsını gerçekleştirmeyi sağlayan mana/'illet/benzerlik. Bu, kıyâsın hükmünün iki unsûr arasındaki geçişi sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Zira bir konuda 'illetin varlığı, asıl itibariyle o meselenin 'illetin gereğince hükme bağlanması²²⁴ anlamına gelmektedir. Yani bir 'illet varsa hükmün de zarûreti beklenir.²²⁵ Ancak bazen 'illetin varlığının hükmün varlığını zorunlu hale getirmediği²²⁶ de vâkidir. Ayrıca farklı veçhelerle cevâzdan bahsedildiğinde de her iki cevâzın 'illeti kendisini gerektirmekteyken diğerini men' etmemiştir.²²⁷ Bu nedenle kıyâsta orta(k) terim olarak kullanılan benzerlik yönü vücûb ve cevâz ifade edişine göre ikiye ayrılmıştır. Vücûb ifade edenler 'illet, diğerleri sebep diye isimlendirilmiştir.²²⁸

'İllet bir meselenin tüm boyutlarıyla değil de sadece bir kısmı yahut bir boyutuyla alakalı ise bu 'illet, kullanılıp kullanılmayacağı ve sonuçları tartışılrsa da²²⁹ "kâsıra" şeklinde isimlendirilmektedir.²³⁰ Buna benzer diğer bir durum da kimi zaman bir meselede tek 'illet görülürken kimi zaman birden fazla 'illetin bir araya gelmesinden dolayı ilgili hükmün ortaya çıkmasıdır. Buradan hareketle 'illet basît ve mürekkeb şeklinde ikiye ayrılmıştır.²³¹ Bu nedenle bir 'illetin gerektirdiği hüküm kendisine bağılyken, mürekkeb 'illetlerden birisi ortadan kalktığında hüküm de yok olmaktadır.²³² Ancak bu durum, bir konunun birbirinden ayrı iki 'illetin gerektirmesinden dolayı hükme bağlanmasından²³³

²²³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 307.

²²⁴ *A.g.e.*, I, 44; II, 131; III, 156.

²²⁵ *A.mlf.*, *el-İktirâh...*, s. 282-283.

²²⁶ *A.mlf.*, *Hem'...*, I, 344-345; II, 199; III, 382.

²²⁷ *A.g.e.*, I, 122; II, 229; III, 200.

²²⁸ *A.mlf.*, *el-İktirâh...*, s. 270-275.

²²⁹ *A.g.e.*, s. 284-287.

²³⁰ *A.mlf.*, *Hem'...*, I, 192.

²³¹ *A.mlf.*, *el-İktirâh...*, s. 279-281.

²³² *A.mlf.*, *Hem'...*, I, 387-388.

²³³ *A.g.e.*, III, 475-476.

farklıdır.²³⁴ Zira ilkinde ‘illette parça bütün ilişkisi varken diğerinde birbirinden bağımsız iki ‘illet söz konusudur. İlkine göre bir parçanın yokluğu hükmün de ortadan kalmasını gerektirirken ikincisinde ilgili hükme ulaşmanın iki yolu var demektir. Bu nedenle birisinin ortadan kalkması diğerinin de yok kabul edilerek hükmün iptalini gerektirmemektedir.

1.1.2.2.1 ‘İllet Çeşitleri

‘İlletin çeşitleri, benzerliğin kurulum tarzı çokluğunca arttırılabilir. Ancak müellifin *el-İktirâh*’ta naklettiğine göre nahiv tarihinde özellikle bazı ta‘lillendirme biçimleri şöhret kazanmıştır. Bu nedenle ilgili ‘illet çeşitlerinin varlığı ve yokluğu tespit edilmeye çalışılacaktır. İlgili ‘illet çeşitlerinin üzerinde durulması işlevlerinden kaynaklanmaktadır. Hemen her yerde kullanılan ve şöhret kazanan bazı ‘illetlerin birer formülmüşçesine sadece kendilerine işaretle içerdikleri tüm kıyâs mefhumunun özetlenerek tekrar etmeden kullanılmasını sağlamaktadır. Böylelikle bir yandan bu ilimle ilgili bir literatür meydana getirilirken bir yandan da kişiye meleke ve hız kazandırılmaktadır. Ayrıca bunun, alanın kendi ıstılahları çerçevesinde değerlendirilebileceğinden, bir konuda söz söylenmek istendiğinde alanın terminolojisine de hâkimiyetin esas alınmasını sağlayacak etmenler arasında sayılabileceği düşünülmektedir.²³⁵ Son olarak bunların ilgili konuda nahiv tarihi içinde tipik bazı belirli örneklerden teşekkül ettiği ve kıyâs için isminin söylenmesinin yeterliliği de eklenmelidir.

Semâ‘ ‘illeti: Bir mesele hakkında ‘illet birlikteliğinin sağlanabildiği kaynak yahut delil sadece semâ‘ ise bu takdîrde ‘illet semâ‘ illeti şeklinde isimlendirilmiştir. Örneğin “يا مكرمان”daki “مكرمان”nın ve “يا فل”deki “فل”nün isimliği sadece kullanımda yer aldığı halinden hareketle nidâ’ ile bilinmektedir. Bu da semâ‘ ile belirlenmektedir.²³⁶

Teşbih ‘illeti: İki unsur arasındaki hükmün tespiti benzerlik ilişkisinin kurulmasına bağlanmıştır. Tenzihîyye “حاشا”sının harf olan “حاشا”ya hamledilerek mebnîliğinin ortaya

²³⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, *el-İktirâh...*, s. 288-293.

²³⁵ A.g.e., s. 256.

²³⁶ A.mlf., *Hem ‘...*, I, 25; II, 45.

konması,²³⁷ muzâri‘in isme benzerliğinden dolayı mu‘reb, muzâri‘i nasb eden “ان”in “ما”ya benzemesi nedeniyle amelinin ihmalinin câizliği buna örneklerdendir.²³⁸

İstiğnâ’ ‘illeti: Bir başka fiilin yeğlenmesi ve yeterli olmasından hatta kullanımın belli bir şekilde yerleşmesinden dolayı bazı fiillerin kimi kalıp ve kullanımlarda yahut kendi manalarında kullanılmamalarını ifade etmektedir. Örneğin “المقابلة”den “ما أقيه” gibi bir türetim yapılmadığı gibi bazen bir fiil te‘accüb ve tafdil için tüm şartları haiz olmasına rağmen, bir başka fiilin mana ve işlev itibariyle kullanımı yeğlenmektedir. Bu türden diğer bazı fiiller şöyledir: “قام”, “قعد”, “جلس”, “غضب” ve “شكر”. Ayrıca örneğin “ودعت” yerine “تركت” fiili mana itibariyle kullanımda tercih edilen fiildir.²³⁹

İstiskâl ‘illeti: Herhangi bir meselenin hükme bağlanmasında ilgili karar verilirken dile yahut eldeki veriye ağır gelmesinden dolayı bu zorluğun giderilmesiyle sonuçlanan kıyâstaki ‘illettir. Örneğin “أوال”nin aslının “فوعل” vezninde “وول” olduğu birinci vâv’ın hemze’ye kalbedildiği söylenmiştir. Bunun da ‘illeti, “أوال” şeklinde yapılacak bir cemide, cemi elifi’nin aralarında yer aldığı iki vâvın bulunmasının ağır gelmesinden dolayı bilgisi kaydedilmiştir.²⁴⁰

Fark ‘illeti: Benzerlik arzeden hususların birbirlerinden ayrılması için ifade edilen ‘illetlerden ibarettir. Örneğin tesniye ve cem‘ müzekker sâlîme birleşen ziyâde nûn’un neden eklendiği ile ilgili ileri sürülen ‘illetler gibi. Zira ikisi de benzer kullanımlara sahiptir ve bazen karıştırılması muhtemel durumlar da görülebilir. Bu hususta es-Süyûtî yedi farklı ana görüş ve bazı ek bilgiler sunmaktadır. Kendi tercihi ise İbn Mâlik’in (v. 672) görüşüne muvâfakaten gerçekleşmiştir. O da izâfet ve müfredlik şüphesinin izale edilmesidir.²⁴¹

Tevkîd ‘illeti: İlgili meselenin mevcudu destekleyen ona güç katan bir unsur olduğunu ifade eden ‘illettir. Nidâ’ harflerinden “ي”nın kullanımı için çeşitli görüşler öne

²³⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 214.

²³⁸ A.g.e., II, 284.

²³⁹ A.g.e., III, 279.

²⁴⁰ A.g.e., II, 147.

²⁴¹ A.g.e., I, 158-165.

sürülmüştür. Bunlar uzak, yakın ve ikisi için de yararlanıldığı yönündedir. Uzaklığına düşünenlere göre yakın için kullanımı tevkîdden dolayıdır.²⁴²

Ta‘vîd ‘illeti: Bu ‘illet bir veride bir başka şeyin yerine bedel olarak yer alan hususa binâen yapılan ta‘lîli ifade etmek için kullanılmaktadır. En meşhur örneği “اللهم”deki şeddeli mîm’in nidâ’ harfinden bedel getirilmesidir. Bundan dolayı da zarûret dışında ikisinin bir arada bulunamayacağına hükmedilmiştir.²⁴³

Nazîr ‘illeti: Bu da benzerlik bağının kurulmasıyla meydana gelse de daha çok kullanımdaki benzerliği içermektedir. Örneğin “يا رَبِّ قَائِلَةٌ غَدًا يَا لَهْفَ أُمَّ مُعَاوِيَةَ” beytinde “رَبِّ”ye tealluk eden fiilin müstakbel olabileceği iddiasını reddetmek için kullanılmıştır. Zira verilen beyit ile “رَبِّ مَسِيءَ الْيَوْمِ يَحْسَنُ غَدًا” cümlesindeki kullanımla benzerliklerinden dolayı müstakbelle vasıflanması gerekliliği ile reddedilmiştir.²⁴⁴

Nakîd ‘illeti: Birbirlerine zıt olmalarına rağmen iki hususun amel için diğerine benzerliği dolayısıyla kıyâslanırken kullanılan ‘illettir. Örneğin cinsini nefyeden “لا”, “إن”nin ameliyle amel eder. Zira aralarında sadâret, mübteda’ ve habere dâhil olma ile mana itibariyle te’kid ifadesi bakımından benzerlik vardır. Çünkü “لا” nefyde “إن” ise ispatta te’kîd ifade eder. Bu aslında nakîz/zıtlık kıyâsıdır.²⁴⁵

Manaya hamletme ‘illeti: Normal kuralın gerektirdiği sonuçtan mananın düşünülerek farklı bir hükme varılmasını sağlayan ‘illettir. Örneğin “ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ وَثَلَاثُ ذُودٍ” mısrasındaki “ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ”teki gibi manada yer alan şahısların düşünülerek sayıya “ة” eklenmesi gibi. “جاءته كتابي فاحترقها” örneğinde de düşünülen mana, kitabın sahifesidir. (ثُمَّ لَمْ تَكُنْ) âyetinde ise haberin müennesliği nedeniyle “كان”nin ismi müennesleşmiştir.²⁴⁶

²⁴² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 27.

²⁴³ A.g.e., II, 47-48.

²⁴⁴ A.g.e., II, 354. Beytin manası şöyledir: “Ey yarım deyip duran nice kadınlar (Geleceğe ümitle bakanlar)! Ne de yazık Ümmü Mu‘âviye’ye.”.

²⁴⁵ A.g.e., I, 463.

²⁴⁶ A.g.e., III, 292. İlgili hikâyenin manası şöyledir: “Ona (yazdığım) sayfa ulaştı da onu küçümsedi.”. el-En‘âm, 6/23: “Sonra onların mazeretleri ... demekten başka bir şey olmayacaktır”.

Müşâkele ‘illeti: Normal şartlarda olmaması gereken bir durumun bir uyum ve benzerlik dolayısıyla meydana gelmesini ifade için kullanılan ‘illettir. Sıfat-ı müeşşebehe “مررت برجال حسان غلمانهم”deki gibi eğer cemi bir kelimededen sonra yer alıyorsa sıfatın uyum için mükesser cem‘ şeklinde gelmesi evlâdır. Şayet müfreden sonra geliyorsa bu takdirde müfred daha evlâdır.²⁴⁷

Mu‘âdele ‘illeti: İki husus arasında kıyâs bakımından birden fazla ihtimal bulunduğu, ihtimallerden ikisi arasında diğer ihtimallere nazaran kıyâsı tahsis etmeyi gerektirecek bir benzerlik varsa, bu durum ilgili ikisi arasında denkliğin olduğunu dolayısıyla diğerlerinden ikisinin birbirine kıyâsını belirten ‘illettir. Örneğin gayr-i munsariften kesra men‘ edilince cerri nasbına hamledilmiştir. Ve nasb edilişi gibi fethayla mecrûrdur. Zira yer alabileceği üç i‘râb durumu vardır. Raf‘ ‘umdeyken nasb fadalâtıdır. Cer de fadalâtıdır olduğuna göre bu durumda ‘umdedense kendisi gibi dengi olduğu fadalâtı bir i‘râbın alemetini alması daha uygundur. Cem‘ müennes sâlim de bu şekildedir.²⁴⁸

Mücâvere ‘illeti: İki kelimenin birbiriyle yakınlıklarından dolayı birinin diğerini etkilemesinden hareketle hükme ulaşmak için kullanılan ‘illettir. “هذا جحرٌ صبٌّ خربٌ الجحرُ منه” sözündeki sıfatla ve (الحمد لله رب العالمين)’deki dâl ve Lafzatullâh’ın lâm’ında meydana gelen hareke uyumu gibi. İlkinde merfû‘ kelime sıfatlıktan dolayı cerlenirken, âyette ya dâl lâm’a yahut da lâm dâl’a uyarak damme veya kesre ile harekelenirler.²⁴⁹

Vücûb ‘illeti: Herhangi bir meselenin meydana gelmesi yahut icrâsının vücûbiyyetini ifade etmek ve bağlandığı şartlardan dolayı ilgili hükmün vâcibliğini göstermek için verilen ‘illettir. “في كل وادٍ بنو سعد”deki gibi emsâlde yer alan dil verilerinin değiştirilmesinin imkânsızlığından dolayı bu durumda haberin tekaddümü vâciptir. Aynı şekilde “أين زيد” ifadesindeki soru edatının da başta gelmesinin vâcipliğinden dolayı bu durumda da haberin tekaddümü vâciptir.²⁵⁰

²⁴⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., III, 69.

²⁴⁸ A.g.e., I, 86.

²⁴⁹ A.g.e., I, 69; II, 440-441.

²⁵⁰ A.g.e., I, 332.

Cevâz ‘illeti: Kurulan kıyâsın neticesinde makîsun ‘aleyhin durumundan dolayı farklı hükümler verilebiliyorsa, bu farklı hükümleri ifade etmek için kullanılan ‘illet çeşidine cevâz illeti denmektedir. Örneğin (هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ) âyetindeki gibi mübhem bir zaman ismi bir cümleye muzâf olduğunda binâsı vacib değil câizdir. Zira bu âyeti bir kârî binâ’ ile diğer altı kurrâ’ ise i‘râb ile okumuşlardır.²⁵¹

Tağlîb ‘illeti: En az iki farklı unsurun bulunduğu bir yapıda kıyâsın gerektirdiği hükmü araştırırken, farklılıkların kemiyet ve keyfiyyet gibi sebeplerden dolayı birisi lehinde değerlendirilerek sonuca ulaşılmasını ifade eden ‘illettir. Örneğin anne ve babanın birlikte ifade edildiği “أبوين”, güneş ve ayın beraber ifade edildiği “قمرين” ve Hz. Ebû Bekir (v. 13/634) ile Hz. Ömer’in (v. 23/644) birlikte ifade edildikleri “عمرين” ibarelerindeki gibi atıf edilmeleri uygun olmamasına rağmen bu şekildeki yapılar tağlîb ‘illetine binâen kullanılmaktadırlar.²⁵²

İhtisâr ‘illeti: Hükme bir kısaltmanın varlığını ifade ederek ulaşma için kullanılan ‘illettir. Örneğin (رَبَّنَا لَا تُغِثْ), (يُوسُفُ أَعْرَضُ) ve (آيَةُ الْمُؤْمِنُونَ) âyetlerindeki gibi münâdânın ihtisâren hazfedilmesi câizdir.²⁵³

Tahfîf ‘illeti: Verilecek hükmün bir sebepten dolayı hafifletildiğini gösterme adına kullanılan ‘illettir. Örneğin ma‘rifelik edatı “ال”in aslı hakkındaki görüşlerden birincisi “ل”in tamamı şeklindedir. Buradaki hemze ise kat‘ hemzesidir. Buna karşın ikinci görüş sahipleri ilgili hemze’nin vasledilmesini örnek göstererek ilgili görüşü yanlışlarlar. İlk görüş sahipleri ise bu hemzenin vasledilmesinin sebebinin tahfiften kaynaklandığını söylerler.²⁵⁴

²⁵¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 170-171. el-Mâide, 5/119: “Bu, doğrulara (doğruluklarının) fayda sağlayacağı bir gündür”.

²⁵² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 137.

²⁵³ A.g.e., II, 32-33. Âli ‘İmrân, 3/8: “Rabbimiz doğru yoldan ayırma”; Yûsuf, 12/29: “Bundan bahsetme Yûsuf”, en-Nûr, 24/31: “Ey Mü’minler”.

²⁵⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 257-258.

Asl ‘illeti: Ele alınan mesele yahut kelimenin aslının neliğini göstermek için kullanılan ‘illettir. Örneğin fiillerin amel bakımından kısımlarında orijinallarına veyahut kullanım asıllıklarına bakılması gibi.²⁵⁵

Evlâ ‘illeti: Bu bir mesele hakkında iki farklı kıyâsın sonuçlarının mukâyesesinde daha iyi olduğu düşüncesiyle birisi lehinde ulaşılan neticenin ifadesi içindir. Örneğin muzâri‘in mu‘rebliğinde icmâ‘ hasıl olmuşken ‘illeti hakkında ihtilâf edilmiştir. Bunlardan birisi mübhemlik ve tahsîs bakımından benzerliği, diğeri başına ibtidâ lâm‘ının gelebilmesidir. Üçüncü bir yaklaşım ise bu ikisini belirli açılardan ele alarak cem eden görüştür. Buna göre, tıpkı isimdeki gibi, terkîbe girdikten sonra tek bir sîğa farklı manalara gelebilir. İsim ve fiil bir sîğayla terkîbte farklı manalara gelebilme hususunda ortak oldukları gibi birbirlerinden i‘râbla ayrılabilirler. İsm-in manası kendisine has olmasından daha geneldir. Zira fiili bazen i‘râbtan alıkoyan unsurlar bulunabilir. İşte bundan dolayı isim asl, fiil ise fer‘dir. Bu nedenle fiille isim arasına tahsîs, müphemlik yahut ibtidâ lâm‘ı bakımdan bir bağ kurmaktansa bu şekilde bir ilişki ile düşünmek evlâdır.²⁵⁶

Delâlet ‘illeti: Bir hususta varlığı muktezanın yahut metnin delâletinden anlaşılan hususlarda ulaşılan kıyâsî sonucu ifade etmek için kullanılan ‘illettir. Örneğin “يا أيها الرجل” ibaresinde tenbîh “ها”si aslında “أي”e bitişik değildir. Bu, ism-i işâretten dolayı meydana gelmiştir. Zira cümlemin aslı “يا أي هذا الرجل”dür. Ancak “ذا”, “الرجل” kelimesinin kendisine delâletinden dolayı hafzedilmiştir.²⁵⁷

İş‘âr ‘illeti: Bir meselede yapılan işlemin daha önce orijinalinin ne olduğunu hissettirecek/düşündürecek biçimde şekillendirilmesi için kullanılan ‘illettir. Örneğin (تَخَيَّرْتُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ) âyetindeki gibi bazıları fiili muzâri‘i cezm eden “إن”in hafzedilebileceğini böylelikle fiilin raf‘ edileceğini söylemişlerdir. Bu durumda muzâri‘in

²⁵⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, III, 5-8.*

²⁵⁶ *A.g.e.*, I, 66-67.

²⁵⁷ *A.g.e.*, II, 40.

başına, aslında orada bir “إن” edatının bulunduğunu ancak hazfinden dolayı bu i’râbın meydana geldiğini düşündürecek bir “ف” harfi getirilir.²⁵⁸

Tezâd ‘illeti: Bir hususta kıyâsa ve asla zıt olmasına karşın tercih edilen sonuç aksi yönde burda kurulan ilişkiyi ifade etmek için yararlanılan ‘illettir. İlğâsı câiz olan fiillerin takdîmi ve masdarla te’kidinde olduğu gibi.²⁵⁹

Tahfîl ‘illeti: Bu daha çok açıklama yapılarak nedenlerin izah edilmesi ile verildiği ‘illettir. “كيف”nin harfliğinin iptali ve isimliğinin ispatı için kullanılan argümanlardaki gibi.²⁶⁰

1.1.3 İstishâb

Bir hüküm vermek için yararlanılan kaynaklardan birisi de istishâbtır. Bu, bir asıldan dönmeyi gerektirecek herhangi bir delil bulunmadığı sürece lafzın olduğu hal üzerinde bırakılmasından ibarettir.²⁶¹ Bu durum aklî bir süreci gerektirmektedir. Zira bir delil sorgulamasının ardından sonuçta mevcudu değiştirmeyi gerektirecek bir unsurun tespit edilememesinden dolayı²⁶² devreye girecek bir kaynaktır. Bu nedenle bir yandan aklî bir delilken diğer yandan da ana deliller arasında en sonda yer almaktadır. Ancak tüm araştırmalardan sonra kullanılmasına karar verildiyse yahut doğrudan kullanımı belirlediyse ihtilâflara rağmen²⁶³ artık bağlayıcıdır.²⁶⁴

Bahsedilen bağlayıcılığın aslın değişimine göre farklılık arz edeceğinin de altının çizilmesi gerekmektedir. Zira kişinin benimsediği asl farklılaştıkça istishâbın varlığı da ona uygun bir şekilde değişecektir. Örneğin i’râbın isim ve fiillerdeki asıllığı hakkındaki hilâfta benimsenen farklı görüşlerin herbirine göre hareketlerin asıllığı ve buna bina edilen meselelerde istishâb farklılaşmaktadır.²⁶⁵ Bir diğer örnek ise el-Ahfeş’in (?) “إن”

²⁵⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 465. el-Mâide, 5/106: “O ikisini namazdan sonra alıkoyarsınız, onlar da Allah’a yemin ederler”.

²⁵⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 492-493.

²⁶⁰ A.g.e., I, 29; II, 159-160.

²⁶¹ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 374 vd..

²⁶² A.mlf., *Hem’...*, I, 67.

²⁶³ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 374 vd..

²⁶⁴ A.mlf., *Hem’...*, I, 73.

²⁶⁵ A.g.e., I, 72-73.

hakkındaki görüşü ile ilgilidir. Ona göre “ذ”i mebnî yapan asıl cümleye muzâf olmasıdır. Bu nedenle “حينئذ” kelimesindeki “ذ” mu‘rebtir. Zira benimsediği asıl bunu gerektirmektedir. Ancak es-Süyûtî bu görüşün merdûdluğunu savunmaktadır. Çünkü “ذ” asıl itibariyle mebnîdir. Ve i‘râbını gerektirecek bir delil bulunmadığı sürece binâ’sının istishâbı asıldır.²⁶⁶

Hem‘u’l-hevâmi’de, konu içinde hiç bu özelliğine değinilmeden doğrudan bir asla muhâlefetin meydana gelmesiyle reddedilmeleri dolayısıyla anlaşılmanın dışında, bir meselede istishâbın işletildiği ve buna göre hükümlerin verildiği durumlar özellikle çeşitli lafızlarla gösterilmektedir. Bunlar iki şekilde gruplandırılabilir. İlki doğrudan “استصبح, استصبح ve يستصبح” gibi istishâbı ifade eden kullanımlar, ikincisi “بقاء, إبقاء ve بقي” gibi işlevini belirten ibarelerdir. Bununla birlikte çoğu zaman bir arada kullanıldıkları görülmektedir. Bunlar aşağıda örneklendirilerek somutlaştırılacaktır.

“إن الأمس ليوم حسن” cümlesi “ال”nin “ال” ile birlikte kullanımı hususunda genel kanâat “إن الأمس ليوم حسن” cümlesi ve (كَأَنَّ لَمْ تَعْنِ بِالْأَمْسِ) âyetindeki gibi i‘râb edilmesi yönündedir. Ancak Araplardan bazıları “وَإِنِّي وَقَفْتُ الْيَوْمَ وَالْأَمْسِ قَبْلَهُ بِبَابِكَ حَتَّى كَادَتِ الشَّمْسُ تَغْرُبُ” beytindeki gibi “ال” ile birlikte kullanımında da binâ’sının istishâbını benimsemişlerdir. Zira aslı zarftır. Kullanımındaki asıllığı da binâ’dır. Bu nedenle aslının devam edeceğine hükmetmişlerdir. Bu durumda kelimenin aslı gözetildiği için manasındaki ma‘rifeliğin istishâbı esas alınmış bundan dolayı da buradaki “ال”in ziyadeliğine ve binâ’sının devamına hükmedilmiştir. İlgili kullanım “استصبح ve يستصبح” ile ifade edilmiştir.²⁶⁷

Fiil ve fâ‘ilin birbirini takip edip etmemesinde “يجب البقاء على الأصل” ibaresinden yararlanılmıştır. Bu asla göre fiil ve fâ‘ili peş peşe gelmelidir. Ancak kimi zaman mef‘ûl fâ‘ilin önüne geçebilmektedir. Belirlenen asla bakış açılarının değişikliğine göre çeşitli sonuçlara ulaşılabilirse de birine göre “ضرب موسى عيسى” örneğindeki gibi bir karînenin yokluğu ile fâ‘il ve mef‘ûlün teayyünü gerçekleşmediğinden i‘râbta bir karışıklık

²⁶⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., II, 129.

²⁶⁷ A.g.e., II, 140. Yûnus, 10/24: “Bunlar sanki dün yerinde hiç yokmuş gibi”. Beytin manası şöyledir: “Ve hakikat şu ki bu gün ve ondan önceki gün dün neredeyse güneş batıncaya kadar kapında durdum.”.

yaşanması durumunda aslın bekası gerekir. Buna göre ilki fâ'il, ikincisi mef'ûl olmak zorundadır.²⁶⁸

“حب”nın “ذ”sı bulunmadan sadece “ح” kullanılınca “ح” harfinin harekesinin ne olacağı hususunda iki görüş beyan edilmiştir. Bu durumda “حُب زيد” ve “حَب دينا” örneklerindeki gibi tıpkı istishâben fethasının değiştirilmeden korunmasının câizliği gibi ‘aynü’l-fi‘lin harekesi kendisine nakledilerek dammayla de okunabilir. Burada da “إبقاء” ve “استصحابا” ibarelerinden yararlanılmıştır.²⁶⁹

Hem‘u’l-hevâmi’de istishâb bağlamında diğerlerinden farklı şekilde müellifin tercihini açıkça verdiği bir örnek bulunmaktadır. “إن”nin kardeşlerinden onun bir fer‘i olan “أن”, “لو”den sonra yer aldığı Kûfeliler, el-Müberrid (v. 285/898), ez-Zeccâc (v. 321/933), ez-Zemahşerî (v. 538/1144) ve İbnü’l-Hâcib’e (v. 646/1249) göre “لو”den sonra “تبت” şeklinde takdîr edilen mukadder bir fiilin fâ’ilidir. es-Süyûtî, bu görüşü muhtasarında tercih ettiğini açıkça belirttikten sonra şerhinde nedenini izah etmiştir. Böyle bir takdîrle diğerlerinin benimsediği gibi bir haber takdîrine gerek kalmamaktadır. Fiil takdîri gerçekleştiği için de “لو”in fiile tahsisi hususunda kendi halinde devamı sağlanmış. Müellif bunu “إبقاء لو على حالها” ibaresiyle belirtmiştir.²⁷⁰

“الآن”nin binâ’sının nedeni hakkındaki ihtilâfta el-Ferrâ’ (v. 207/883-884) bunun “حان” manasındaki “آن” fiili mâzîsinden nakledildiğini ileri sürmüştür. Bundan dolayı da istishâben binâ’sı üzerine kalmıştır. Buna “أَنْهَأَكُمُ عَنْ قِيلٍ وَقَالَ” hadîsini²⁷¹ örnek getirmiştir. Ancak bu görüş şayet O’nun dediği kabul edilirse “قيل وقال” gibi başına “ال”in gelmemesi ve yine aynı şekilde i’râb edildiği gibi onun da i’râb edilmesi gerekirdi eleştirisiyle reddedilmiştir. el-Ferrâ’nın (v. 207/883-884) düşüncesi “فبقي على بنائه استصحابا” ibaresiyle

²⁶⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘... I*, 515.

²⁶⁹ A.g.e., III, 35.

²⁷⁰ A.g.e., I, 442.

²⁷¹ ‘Alâüddîn İbn Balabân, *el-İhsân... X*, 423. Manası şöyledir: “Size dedi-kodu etmeyi yasaklıyorum.”.

verilmiştir. Ayrıca bu istishâbın benimsenen asla göre farklılaştığına ve reddedilebilirliğine de bir örnektir.²⁷²

1.2 Tâlî Deliller/Akıl Yürütme Biçimleri

Aslî deliller hakkında çeşitli akıl yürütme yöntemleri şeklinde özetlenebilecek bir takım delil statüsünde kavram bulunmaktadır. Akıl yürütme eylemi olmalarından dolayı belirli bir sayı ve çerçeve içinde ele almanın imkânı yoktur. Bunlar, kişilerin aklı melekelerini işletme biçim ve becerilerine göre çeşitlendirilebilecek ve bu nedenle sayısı belirlenemeyecek kadar çoktur. Bununla birlikte bazıları ismen müellif tarafından zikredilmiştir.²⁷³ Burada ilgili istidlâl çeşitleri *Hem 'u'l-hevâmi*'de yer aldığı şekliyle örneklenerek gösterilmeye çalışılacaktır.

el-İstidlâl bi'l-'aks: Bu bir nevi yansıtma şeklinde de düşünülebilecek bir delildir. Burada yapılan uygulama daha çok birbiriyle örtüşmesi yahut birbirini yansıtması beklenen iki tekilden birisinin bunu gerçekleştirememesi durumunda devreye girmektedir. Manen yansıma yahut örtüşmenin doğuracağı sonuç, bu gerçekleşmediği zaman ortaya çıkmayacaktır. İşte bu durumda meydana gelen farklı sonuca ulaşmayı sağlayan istidlâl çeşidine “'aks” diye isim verilmiştir. Bir örnekle somutlaştırılması anlatımı kolaylaştıracaktır.

Haber şeklinde gelen zarf ve mecrûrun 'âmili hakkında ihtilâf edilmiştir. Esahh görüş 'âmilin mukadder olmasıdır. Mübteda'dır da denmiştir. İbn Harûf (v. 609/1212-1213) bu görüştedir. İbn Ebî'l-'Âfiye (v. 583/1187)²⁷⁴ bu görüşü Sîbeveyhi'ye (v. 180/796-797?) nisbet etmiştir. Mübteda' burada raf' değil nasb şeklinde amel etmiştir. Zira bu durumda haber mana itibariyle “evvel” değildir. Bu görüş herhangi bir delil bulunmadan meşhûra muhâlefetinden ve üçüncü bir hususa ihtiyaç duyulmaksızın kelâmın nâsıb ve mansûbtan meydana gelmesinin gereğinden dolayı reddedilmiştir.

Diğer bir görüş de bu durumun muhâlefet ile gerçekleşmesidir. Kûfeliler bu görüştedirler. Örneğin “زيد أخوك” cümlesinde kardeş Zeyd'in bizzat kendisidir. “زيد خلفك” cümlesinde ise haber Zeyd'in kendisi değildir. Haberin mübteda'ya manen uyumluluk

²⁷² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, II, 136-137.

²⁷³ A.mlf., *el-İktirâh...*, 379 vd..

²⁷⁴ A.mlf., *Buğye...*, I, 154-155.

bakımından muhâlefeti nasb şeklinde amel etmekle sonuçlanmıştır. Bu görüş manen muhâlefetin, fiiller bir tarafa sadece isimlere has yapılamayacağı ile reddedilmiştir. Doğal olarak bu durumdaki bir haberin ‘âmili olamaz. Zira lafzî ‘âmilin muhtas olma şartı ‘âmillik bakımından daha zayıf konumdaki ma‘nevilikte evleviyyetle aranan bir özelliktir.²⁷⁵ Buna göre mübteda’ ve haberin manen birbirleriyle örtüşmeleri birbirlerini yansıtmaları gerekmektedir. Böylelikle mübteda’ ve haberde raf‘ ameli görülsün. Ancak burada haber manen mübteda’yı yansıtmadığından Kûfeliler’e göre farklı bir amel tezahür etmiştir. O da nasbtır.

el-İstidlâl bi-beyâni’l-‘ille: ‘İlletin varlığı yahut yokluğundan dolayı bir meselenin lehinde veya aleyhinde hüküm ortaya çıkaran bir akıl yürütme biçimi şeklinde ifade edilebilir. Örneğin muzâri‘in mu‘reblîği hakkında icmâ‘ meydana gelmiştir. Ancak bunun için farklı ‘illteler ortaya konmuştur. Basralılar bunu tahsîs ve mübhemlik bakımından isme benzemesine dayandırmaktadırlar. Zira muzâri‘, hâl ve istikbâl için uygun bir fiildir. Bunlardan bir tanesine bazı nedenlerle tahsis edilir. Tıpkı ismin de ma‘rifelikle tahsis edilmesine karşın nekre iken belirsizlik ve kapalılığın hâkim olması gibi.

Bu hususta bir diğer görüş ise aralarında her ikisinin başına da ibtidâ lâm’ının gelebilmesi yönünde kurulan bir benzerliktir. Bu nedenle muzâri‘in mu‘reblîği benimsendiği gibi emir ve mâzî ile isim arasında böyle bir bağlantı kurulamadığından dolayı onlarla ilgili mu‘reblîk düşüncesi gelişmemiştir. Bu iki benzerlik üzerinden ifade edilmeye çalışılan husus, muzâri‘in mu‘reblîğini isimdeki bir özelliğe binâen kabul etmektir. Buna karşın es-Süyûtî kendi değerlendirmesinde ikinci benzerliği reddetmektedir. Bu da ‘illetin beyanının, bir hükmün yokluğu için kullanılmasına örnektir: Esahh olan benzerlikte lâm’ın duhûlüne itibar edilmemesidir. Zira lâm, tıpkı sîn ve benzerlerinin istikbâle özelleştirdiğindeki gibi, muzâri‘i hâle tahsis eden i‘râb tahakkuk ettikten sonra gelmiştir.²⁷⁶

el-İstidlâl bi-‘ademi’d-delîl ‘alâ nefyi...: Bu akıl yürütme biçimi bir hükmün varlığı iddia edildiğinde ispatlanması için nasıl ki bir delile ihtiyaç duyuluyorsa, herhangi bir hükmün yokluğu için de aynı şekilde olmadığını ispatlayacak bir delil ortaya konmasına dayanmaktadır. Şayet bir hükmün yokluğu herhangi bir delille ispatlanamıyorsa

²⁷⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 321.

²⁷⁶ *A.g.e.*, I, 66.

bu ilgili hükmün varlığına delildir. Zira onun yokluğunu ispatlayacak bir delil bulunmamaktadır.²⁷⁷

Bu delilin işletilmesi hususunda dikkat çeken bir özellik bulunmaktadır. Örneğin bir meselenin hükmüyle ilgili bir delil ortaya konduğunda şayet bunun iptalini ispatlayacak bir veri yoksa varlığı kabullenilmektedir. Ancak bu, ilgili meselenin diğer meselelerde de kıyâsa konu edilebileceği anlamına gelmemektedir. Bu bir nevi kat'î bir şekilde reddedilmesini gerektirecek bir durum olmadığı sürece tüm lehçelerin kabul edilmesi gibidir. İstishâb var olanın yokluğu ve yok olanın varlığı ispatlanmadığı sürece her ikisinin de olduğu hal üzere değerlendirilmesidir. Ancak istishâbı ana delil yapan husus bu değildir. O daha çok bir dil verisinin tespiti içindir. Bu ise kıyâs işleminde yahut ispatta delillendirme yapılırken kişinin düşüncesini ispatlama gayretinin bir sonucudur.

Örneğin İbn Harûf (v. 609/1212-1213) na'tın men'ûtuna ma'rifelik ve nekrelük bakımından uyumuyla ilgili cumhûrun, metbû'undan daha ma'rife olmamasını şart koşmalarını değerlendirirken şöyle izah etmiştir: Bir ma'rife her türlü ma'rife ile vasıflanabilir. Tıpkı herhangi bir tahsîs ve ta'mîm düşünülmezsizin herhangi bir nekrenin her türlü nekreye vasıflanabilmesi gibi. Cumhûrun benimsediği görüş delîl olmaksızın iddia edilen bir husustur. Burada İbn Harûf (v. 609/1212-1213) cumhûrun görüşünü mevcut durumu değiştirecek olumsuz bir delilin bulunmaması dolayısıyla reddetmektedir.²⁷⁸

el-İstidlâl bi'l-usûl: Bir hükmün varlığının benimsenen asla muhâlefeti nedeniyle reddedilmesi yahut kabul edilmesidir. Ancak burada farklı bakış açılarıyla birden fazla aslın meydana gelebileceği bu nedenle de her aslın kendi içinde değerlendirilmesi gerektiği belirtilmelidir. Örneğin i'râbın isimlerde mi yoksa fiillerde mi asıl olduğu hususunda meydana gelen ihtilâfta Basralılar sadece isimlerde Kûfeliler ise ikisinde birden asıl olduğunu benimsemişlerdir. Buradan hareketle de Basralılar emir fiilin mebnîliğini benimserken, Kûfeliler'e göre emir muzârî'in bir parçasıdır. Muzârî' de asıl itibariyle mu'rebtir. O halde emir de mu'rebtir.²⁷⁹

²⁷⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 383-384.

²⁷⁸ A.mlf, *Hem'...*, III, 117-118.

²⁷⁹ A.g.e., I, 57-59.

el-İstidlâl bi-‘ademi’n-nazîr:²⁸⁰ Bu yaygın bir şekilde görülen istidlâl biçimidir. Kullanımı ise verilen bir düşüncenin iptali içindir. Örneğin “ملوط” kelimesindeki vâv harfi ziyâde ve mîm aslındandır. Böylelikle bu kelime “فَعُول” vezindedir. Aksi halde yani mîm’in ziyade ve vâv’ın asıllığı durumunda kelimenin vezni “مفعلا”dır. Ancak böyle bir vezin bulunmamaktadır. İlki ise “علود, عسول, عتود” kelimelerindeki gibi mevcuttur.²⁸¹

el-İstihşân: Her ne kadar şekli ve geçerliliği konusunda çeşitli şüpheler ve görüş ayrılıkları bulunsa da kullanılan istidlâl yöntemlerinden birisidir. Örneğin, nahivcilerin cevâzimin ma‘mûlünü, câr ve müstesnâyı hafzetmeleri gibi bazı hususlara zarûret demeleri bedî‘cilerin hoş karşıladıkları bir durumdur.²⁸²

el-İstikrâ’: Kelimenin isim, fiil ve harf şeklinde üç kısma ayrılması istikrâ’ ile belirlenmiştir.²⁸³ Bir harfin mekânının bir başka harfle takdîm ve te’hîr şeklinde dönüştürülmesinden ibaret kalbin asıl delili istikrâ ve kesrettir.²⁸⁴

el-Bâkî: Bu bir mesele hakkında söylenebilecek hususların varlığı ispatlanamadığı yahut yokluğu gerekli olduğu durumlarda, en son elde kalan hususun ilgili mesele hakkında hüküm olarak kabul edilmesinden ibarettir. Örneğin muzâri‘in nasb edildiği yerlerden birisi de “و ve ف” harflerinden sonra bir gizli “أن” iledir. Bir muzâri‘den sonra “الزم زيذا أو يقضيك حنك” örneğindeki gibi isti’nâfen yahut “أو” ile atıf yapılarak gelen bir başka muzâri‘in yer alması hakkında meydana gelen ihtilâftaki görüşlerden birisi, bu muzâri‘in nasb ile okunması yönündedir. Bunu izah ederken şöyle bir düşünce geliştirmişlerdir: İsti’nâfla değerlendirilirse o zaman mana Zeyd’in zaten istenileni yapacağı anlamına gelmektedir. Bu nedenle isti’nâflık kabul edilemez. Bu da cezmin devre dışı bırakılması anlamına gelmektedir. İki cümlede atıf yapıldığında ise cezm ve raf’ şeklinde gerçekleşebilecek atfın da birbirlerinden manaları farklı olacaktır. Bu da ilgili kullanımın

²⁸⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 257.

²⁸¹ *A.g.e.*, III, 411.

²⁸² *A.g.e.*, III, 250.

²⁸³ *A.g.e.*, I, 22.

²⁸⁴ *A.g.e.*, III, 440.

aslında atıf olmadığını göstermektedir. O halde atıf yapılamıyor ve isti'nâf da geçersizse cezme ve raf kullanılmayınca hareke için sadece nasb kalmıştır.²⁸⁵

2. Hilâf Açısından

Arap dili çalışmaları zamanla hoca, muhit ve siyasî değişkenlerle çeşitli dil araştırma merkezlerinin elinde gelişmiştir. Bir yandan bu merkezlerin diğer yandan şahısların arasında gerçekleşen fikrî tartışmaların incelendiği ilim dalına hilâf denmiştir. *Hem 'u'l-hevâmi'*, müellifin eserini yazım amaçlarından ve kitabın işlevlerinden anlaşıldığı üzere hilâf alanında bir teliftir. Bu nedenle eserin hilâf bakımından ele alınması planlanmıştır.

2.1 Kaynağı

Bir nahiv meselesindeki ihtilâfın kaynağının neliği çeşitli nedenlere dayanmaktadır. *Hem 'u'l-hevâmi'* de yer alan hilâfiyyâttan hareketle bunlar sıralandığında ortaya çıkan sonuç benimsenen usûl ve furû' diye özetlenebilir. Ancak burada kastedilen sadece iki mezhep arasındaki farklılık değildir. Bu nedenle hilâfa konu tüm kişilerin kendi şartlarında değerlendirilmesi beklenmektedir. Böyle bir kaydın konmasındaki amaç mesela ez-Zemahşerî'deki (v. 538/1144) usûlî dönüşümlerin *Hem 'u'l-hevâmi'* e yansımalarının varlığından dolayıdır. Örneğin müvelledûnun kelâmıyla istişhad edilemeyeceği hakkındaki icmâ'ı delen ez-Zemahşerî'nin bu görüşünün²⁸⁶ es-Süyûtî'de karşılık bulduğu görülmektedir.²⁸⁷ Bu durum İbn Mâlik (v. 672/1274) ve Ebû Hayyân'da (v. 745/1344) veyahut el-Kâfiyecî (v. 879/1474) ve daha da özelde es-Süyûtî'nin babasında kendisini çok bâriz bir şekilde göstermektedir. Bu nedenle kaynak probleminde yapılan usûl ve furû' özetlemesinin iki mezheple sınırlandırılmaması gerekmektedir.

Usûlî gelişim bakımından çeşitli görüşler ileri sürülebilirse de en azından başta Basra ile bundan hareketle Kûfe'nin birer usûl takip ettikleri ortadadır. Bunlardan sonrakilerle ilgili müstakil bir usûl düşüncesinin varlığı iddia edilmediği gibi Kûfe'nin dahi böylesi bir varlığından tam anlamıyla bahsedilmemiştir. Ancak bununla birlikte bir gelişim ve değişim

²⁸⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, II, 314-315.

²⁸⁶ A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 144-146.

²⁸⁷ A.mlf., *Hem '...*, I, 81; II, 348; III, 374.

sadedinde akıl yürütme ve uygulama biçimlerinde kimi zamansa fer‘î çeşitliliklerle bazı farklılıkların tecrübe edildiği bir nahiv tarihiyle muhatap olunduğu da âşikardır.²⁸⁸

Başlangıçta Basra tarafından şekillendirilen usûlün Kûfe eliyle yeniden yorumlanması ile iki dil merkezi kendi çerçevesinden bilgi üretme ve yorumlama faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Zamanla mezhebî üretim ve müdâfaların artması konulara farklı bakışların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Buradan hareketle de nahiv bakımından ilk hilâf türü eserler verilmeye başlamıştır. Bir nevi ispat ve müdâfaların yer aldığı bu çalışmalar ilk etapta kitapta bölüm şeklinde gözükse de daha sonra müstakilleşmiştir. Hicrî üçüncü asrın son çeyreğiyle tarihlendirilebilecek hilâf merkezli eserler zamanla Basra temalı kitaplara dönüşmüş ve Kûfe satırlarda kendilerine atıfla değinilen bir hale gelmiştir. Bu mezhebî değişkenler nahiv eserlerinde kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Böylelikle hilâfın temelindeki iki mezhebin birikimi kimi sıkıntılarla da olsa aktarılmıştır.²⁸⁹

Bu usûllere binâen meydana gelen külliyata şahısların katkıları da eklenince bir yandan belirli bir mezhebin diğer yandan da mezhep içindeki şahısların ve bazen de mezheplerin çizgilerini zorlayan hatta değiştiren kişilerin görüşleri kendilerinden sonraki eserlerde tartışılmıştır. Bu bağlamda usûl ve furû‘ bakımından farklı kişi ve merkezlerce ittifak edilen hususların da bu kapsamda değerlendirildiği hatırlatılmalıdır. Böylelikle özetle, meydana gelen ve kaydedilen tüm hilâfiyyât *Hem‘u‘l-hevâmi*’in ilgili alandaki kaynağını teşkil etmektedir.

2.2 Hilâf Alanı

Hilâf sahasında kaleme alınan eserler yerleşik algıya göre ya genel manada farklı görüşlerin bir arada verilmesi yahut da özellikle Basra ve Kûfe arasındaki hilâfta tarafın beyanı ve desteklenmesi şeklinde iki türde yazılmaktadır.²⁹⁰ Bu nedenle bir eserde yer alan hilâfiyyâtın alanının belirlenebilmesi için öncelikle yazım tarzının tespit edilmesi gerekmektedir. *Hem‘u‘l-hevâmi*’de es-Süyûtî’nin sergilediği tavır ne belirli bir görüşün ispat ve desteğine ne de sadece ilgili farklı görüşlerin derlenerek verilmesine hasredilebilir.

²⁸⁸ Bkz.: Ahmed et-Tantâvî, *Neş‘etü‘n-nahv...*, 122 vd..

²⁸⁹ Muhîddîn Tevfîk İbrâhîm, *İbnü‘l-Enbârî fi kitâbihi‘l-İnsâf fi mesâ‘ili‘l-hilâf beyne-‘n-nahviyyîne‘l-Basriyyîn ve‘l-Kûfiyyîn*, Bağdâd, 1979, s. 123-126.

²⁹⁰ Muhîddîn İbrâhîm, *İbnü‘l-Enbârî...*, s. 123-126.

Müellifin bu eserinde benimsediği hilâf yazım usûlü hilâf sahası bakımından yerleşik algıyı bir basamak ileri götüren bir eserdir.

Hem 'u'l-hevâmi' hilâf yazımında kendisinden önce benimsenen her iki yöntemi de kullanarak yeni bir yazım geliştirmiştir. Bu yazımda dikkat çeken husus genel hilâf eserlerinin sergilediği tavrın tüm hilâfiyyâta teşmil edilmesi ve müellifin kendi tercihlerinin diğer tüm görüşlere karşı ispat ve izahıdır. Buna göre, es-Süyûtî ne sadece hilâfiyyâtın tercihsiz ve meyilsiz bir naklinde bulunmuş ne de yalnız Basra ve Kûfe arasındaki hilâfta bir tarafta yer almıştır. Yani yeni bir tür geliştirmiştir. Bu türde müellifin benimsediği yazım tarzı ve yöntemi bir konudaki hemen tüm ihtilâfın ve özelde de iki mezhebin hilâfının verilmesine ilaveten ilgili verilerin bir değerlendirilmesinin yapılarak varsa kendi görüşünün ileri sürülmesi yoksa genelde bir görüşün ön plana çıkartılmasına dayanmaktadır.²⁹¹

Bu işlem yapılırken müellifin kayıtsız bir şekilde belirli bir kişi yahut mezhebi tercih ve desteklemesi söz konusu değildir. Bilakis kimi zaman mezhepleri²⁹² kişilere, kimi zaman kişileri²⁹³ mezheplere öncelendiği vâkidir. Kendi görüşlerini iddia ettiği yerlerde tüm nahiv mîrasını da karşısına alabilmektedir.²⁹⁴ Buradan hareketle es-Süyûtî'nin *Hem 'u'l-hevâmi'* de ortaya koyduğu hilâf alanı; şahsi görüşlerini de kapsayacak şekilde ilk dönemden itibaren kendisine kadarki tüm ihtilâfın ta'lîl, tahlîl ve tercihinin yer aldığı bir genişliğe sahiptir.

Hilâf alanındaki verilerin, kendi aralarında taksîm edildiklerinde, üç farklı gruplamadan meydana geldiği görülmektedir. Bunlardan ilki özel manada hilâf meseleleridir. Basra ve Kûfe mezheplerinin hilâfiyyâtının yer verildiği hususlardır ki böylesi nahiv tarihinde toplam 592 hilâf yer aldığı gibi *Hem 'u'l-hevâmi'* de bunlardan 402 hilâfa yer verilmiştir. Kendisinden önce ve sonra özel manada yazılan tüm hilâf eserlerinde hiçbir şekilde yer alamayan 182 hilâf bulunmaktadır.²⁹⁵ Bu da eserin alandaki yerini ve değerini gösteren özelliklerinden bir tanesidir. İkinci grubu meydana getiren ihtilâflar ise diğer dil merkezlerinin görüşlerini içermektedir. *Hem 'u'l-hevâmi'* de yer alan bu tarzda

²⁹¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 331-346; II, 196-222; III, 117-135.

²⁹² A.g.e., I, 114; II, 5-6; III, 85.

²⁹³ A.g.e., I, 106; II, 451; III, 250-251.

²⁹⁴ A.g.e. I, 140; II, 31-32; III, 114.

²⁹⁵ Bâsim el-Bâbilî, *Mâ fâte kütübü'l-hilâf...*, s. 151, 215-296.

elli ihtilâf bulunmaktadır. Burada görüşlerine yer verilen bu oluşumlar Bağdâd,²⁹⁶ Meğâribe,²⁹⁷ Endülüs²⁹⁸ ve Kurtuba'dır.²⁹⁹

Dil merkezlerinin dışında kalan özel manada kişilerin hilâf ve ihtilâflarını kapsayan üçüncü grup hilâfiyyâtın sayısını tespit etmek oldukça zordur. Farklı veri sunması ile ta'lîl, tahlîl, anlatı ve tercihe konu olması bakımından kişi ve eserlerin herbirinin müstakil şekilde ele alınmasıyla belirlenmesi ölçütünden hareket edildiğinde *Hem 'u'l-hevâmi*'de müellifin kendilerine bu sınırlamayla atıfta bulunduğu ihtilâflarda tarafların toplamı 5400'ün üzerindedir. Bununla birlikte, ileride görüleceği gibi müellifin gruplandırmalarından hareketle kişi ve eserlerden değil de ihtilâf edilen konularda meydana gelen verilere göre daraltıldığında sayı yaklaşık 1700 civarındadır. Tüm ihtilâflarda 984 ana tarafın meydana geldiği tespit edilmiştir.

Hilâf alanının belirtilmesi gereken bir diğer özelliği ittifakların da hilâfiyyâta dâhil edilmesidir. Hakkında hilâftan bahsedilen meseleler sadece farklı görüşlerin beyan edildikleri yerlerde değil aynı zamanda bir konuda farklı dil merkezleri yahut kişilerce söz söylenmesi durumunda da geçerlidir. Bu da her ne kadar aynı görüşü benimseseler de bir konu ile ilgili görüş beyan edenlerin çokluğunun da hilâf alanında ele alınmasını gerektirmektedir.

Son olarak her ne kadar mevcut eserler arasında en fazla hilâfiyyâtı içerse de bu eserin tüm hilâfiyyâtı ele aldığı anlamına gelmemektedir. Gerek kendi ibarelerinden gerekse yapılan akademik çalışmalardan³⁰⁰ anlaşıldığına göre *Hem 'u'l-hevâmi*'in muhtevasında yer almayan pek çok hilâfiyyât vardır. Müellifin kendi ifadelerinde iki husus dikkat çekmektedir. İlki bir konuda pek çok farklı görüşün bulunmasına karşın bunlar arasında bir tercihte bulunup doğrudan benimsediği görüşü vermesidir. Diğeri genelde Ebû Hayyân'ın (v. 745/1344) ilgili meselede meydana gelen ihtilâfların bir fayda sağlamayacağı yönündeki değerlendirmesinden dolayı konuyu kısaca sonlandırıp geçmesidir.³⁰¹

²⁹⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 289, 367, 471, II, 191, 220, 230, III, 196, 216, 453.

²⁹⁷ *A.g.e.*, I, 54, 394, 475, II, 155, 206, 377, III, 64, 99, 204.

²⁹⁸ İlgili atıflar için bkz.: *A.g.e.*, I, 133, 189, 445.

²⁹⁹ *A.g.e.*, I, 133.

³⁰⁰ Bâsim el-Bâbilî, *Mâ fâte kütübü'l-hilâf...*, s. 151 vd..

³⁰¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 20, 42, 57, 527; II, 73; III, 274.

Hilâf meydana geldiği bilinen bir meselede bazen ilgili hilâfiyyâta yer verilmemesi çeşitli açılardan yorumlanabilecek bir durumdur. Bu konuda üç hususa değinilecektir. Bunlar da iki grupta ele alınabilir. İlki es-Süyûtî'nin elindeki nedenlerden diğeri elinde olmayan sebeplerden dolayı gerçekleşmesi düşünülen ihtimallerdir. Kendisinden kaynaklananlar değer ve tercih şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Hilâf değeri bulunmayan meselelerdir. Yani haklarında hilâfiyyât meydana gelse de ilgili hilâfların kayda değer bir bilgi sunmaması muhtemeldir. Tercih de bunun üzerine bina edilebilir. Zira ilgili hilâf bilinçli bir şekilde saf dışı bırakılmış olabilir.

Kendisi dışından kaynaklanan sebep ise bilmeme yahut veri eksikliği şeklinde belirtilebilir. Müellifin kaynakçası her ne kadar çok genişse de gerek elindeki kaynaklardan gerekse çeşitli sebeplerden dolayı bir hilâfi bilmeme ihtimali vardır. Dolayısıyla varlığından haberdar olmamasından yahut eksik veriden dolayı bir hilâfin ele alınması gerekmesine rağmen ilgili yerde bulunmaması da muhtemeldir.

2.2.1 Hilâfin Tespiti

Hem'u'l-hevâmi' sadece hilâf meselelerinin verilerek geçildiği bir nevi fihrist şeklinde kaleme alınmamıştır. Baştan sona nahiv hakkında bir bütün eserin konuları verilirken her bir meselede meydana gelen ihtilâfin işlenmesi esasına göre yazılmıştır. Bundan dolayı ilgili konuda bir hilâfin varlığının dile getirilmesi gerekmektedir. Bu da çeşitli şekillerde gerçekleşmiştir. Hilâfiyyâtın verilmesinin şekline göre iki farklı yöntemin kullanıldığına dikkat çekilmelidir. İlki doğrudan ifadelerle, ikincisi anlatı içinde bir sunumdur.³⁰²

Doğrudan ifadelerle yapılan sunumda hilâfin varlığına dikkat çekilmesi ve hilâf meydana gelmesine göre iki farklı dil kullanıldığı görülmektedir. Şayet bir meselede hilâfin varlığına dikkat çekilmek isteniyorsa bu durumda özellikle “*اختلف في*”³⁰³, “*فيه خلاف*”³⁰⁴ ve “*فيه خُلف*”³⁰⁵ gibi ibarelerden yararlanılmıştır. Bu takdim tarzında okuyucu zihnen ilgili meselede farklı yaklaşımlarla karşılaşacağını bilincindedir. Herhangi bir meselede konu

³⁰² Hilâf tespiti için verilen tüm çeşitlerin örneklerinin bir arada görülebilesi için bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 58-61.

³⁰³ A.g.e., I, 240; II 34; III, 408.

³⁰⁴ A.g.e., I, 264; II, 45; III, 182.

³⁰⁵ A.g.e., III, 153.

anlatımında bir hilâf gerçekleşiyorsa bunu da genelde “خلافاً”³⁰⁶ ibaresiyle vermektedir. Böylesi bir sunumda da muhatap her verilen hilâfin takibini yapmak zorundadır. Zira bağlamda pek çok hilâf bulunabilmektedir.

Dolaylı şekilde gerçekleşen hilâf takdiminde ise herhangi bir hilâf kaydı konmaksızın ele alınan mesele içinde farklı fikirler işlenirken bir kişi yahut mezhebin benimsediği görüşler sunulmaktadır. Bu durumu, bir meselenin farklı boyutları hakkında verilen çeşitli görüşlerden ayırmak gerekmektedir. Zira hilâf şeklinde değerlendirilmesi, direkt kendisinden bahsedilen mevzuda farklı bir görüşün sunulmasındandır. Böylesi hilâfta kayıt düşülmemesinin pek çok nedeni bulunabilir. En bâriz görüneni hilâfin doğrudan ana meseleler çerçevesinde gerçekleşmesine rağmen kayıtsız hususların alt meselelerde görülmesidir. Yine de hilâfiyyât sahası içinde bulunmasından hareketle bu çerçevede ele alınmıştır. Aradaki farktan dolayı da ayrılmak zorunda kalınmıştır. Bunların ifade edilmesinden en fazla yararlanan ibareler “قال ve قيل”dir.³⁰⁷

Bu meselede değinilmek istenen son husus hilâfin varlığı için farklı mezhep veya kişilerin zikredilmesinin bir zorunluluk şeklinde düşünülmemesidir. Çünkü herhangi bir meselede dolaylı bir hilâf sunumu varsa, bu durumda müellifin kimin arasında hilâf geçtiğini verme gibi bir özelliği bulunmamaktadır. Bir başka deyişle hilâfin meydana geldiği konu verilerek ilgili görüşler serdedilirken sadece öne çıkarılmak istenilen hilâfin âidiyeti sunulup diğerleri ismen zikredilmeden de geçilebilmektedir. Kimi zaman hiç bir ek göstergeye ihtiyaç duyulmasa da böylesi durumların kendisiyle en fazla ifade edildiği ibare “قوم” kelimesidir.³⁰⁸

2.2.2 Dağılım

Hilâf konuları *Hem ‘u’l-hevâmi*’in ana taksîm ve tasnîfine göre bir dağılıma tâbi tutulursa nahiv konularının sarf konularına nazaran çok daha fazla hilâfa konu edildiği görülmektedir. Yüzdeler bir dağılım yapıldığında %10’luk bir hilâfiyyâtın sarf konuları hakkında gerçekleştiği görülmektedir. Nahiv konuları içinde de en fazla el-fadalât

³⁰⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, I, 30; II, 6; III, 202.*

³⁰⁷ *A.g.e., I, 20-21; II, 188-190; III, 152-154.*

³⁰⁸ *A.g.e., I, 23; II, 176-177; III, 89.*

kitabında hilâf tespit edilmiştir. Söz konusu bölümdeki hilâf, tüm hilâfiyyâtın %30'undan daha fazladır.

Ardından el-‘umed gelmektedir. Bunu takiben neredeyse aynı hilâf sayısı ile et-tevâbi‘ ve'l-‘avâriz ile el-mukaddimât yer almaktadır. Nahiv alanında en az el-‘avâmil kitabında hilâf bulunurken tüm *Hem ‘u’l-hevâmi*’de kitap bakımından en az el-ebniyede hilâf tespit edilmiştir. Dağılımdan görüldüğü gibi hilâf konuları asıl itibariyle konuların istidlâlî şekilde ele alındığı bir diğer açıdansa alt başlıkların arttığı kitaplarda daha çok meydana gelmektedir.

2.2.3 Teselsül

Bazen bir meselede sadece tek bir hilâftan bahsedilirken kimi zaman da ardı ardına pek çok hilâf sıralanır. Burada iki husus dikkat çekicidir. İlki ihtilâfın ana meselenin altında mı yoksa bir başka tâlî meselede mi gerçekleştiğidir. Örneğin kelâmın neliği hususunda meydana gelen ana hilâfta benimsenen görüş “قول مفيد”dür. Bunun altında tanımı açıklayıcı pek çok ihtilâf meydana gelmiştir. Bunlar da alt hilâfiyyâttır. Böyle bir teselsülün meydana gelmesi, ana hilâfın tartışma ve farklılık sahası bakımından genişliğini göstermektedir. Zira alt bir hilâfın varlığı, hilâfın yeni hilâflar ortaya çıkardığına işaret etmektedir.³⁰⁹

Muzârî’in asıllığı, mu‘reblığı, emir fiillin binâsı ve binâ’ hareketlerinin durumu gibi pek çok alt hilâf konusu hem birbirleriyle hem de kendi konuları içinde, i‘râbta asıl isim mi yahut fiil mi yoksa ikisi birden mi olduğu tartışmasındaki ana hilâfa binâen şekillenmektedir. Bu ana hilâf da aslında i‘râbın neliği hususundaki ihtilâfa dayanmaktadır. Bu nedenle bir konunun alt hilâfiyyâtının aslında derinlemesine bir ana hilâftan kaynaklandığı görülebilmektedir.³¹⁰

İkincisi hilâfın uzun uzadıya ele alınmasının gerekip gerekmediğine göre yapılacak bir tespittir. Bazen bir hilâfın, “بئله” ve “لما”nın istisnâ edatı şeklinde kullanılmasında görülebileceği gibi sadece kısa bir istidlâlde yahut nakilde bulunularak geçildiği görülürken,³¹¹ kimi zaman “et-tenâzü‘ fi’l-‘amel” başlığındaki gibi detaylı bir şekilde izah

³⁰⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...*, I, 42 vd..

³¹⁰ A.g.e., I, 53-75.

³¹¹ A.g.e., II, 220-222.

edilmesi ve çeşitli şekillerde desteklenmesi gerekmektedir.³¹² İşte bu iki hususta ard arda devam eden hilâfiyyât ve açıklamalardan dolayı teselsül meydana gelmektedir. Özellikle bir hilâftan çeşitli hilâfların türemesi bunu daha iyi temsil etmektedir.

2.2.4 Ma'lûm-Meçhûl Hilâf

Hem 'u'l-hevâmi' de es-Süyûtî'nin temel özellikleri arasında yer alan âidiyet sağlama hilâf söz konusuken de geçerlidir. Bir hilâf kaydı konulduğunda genelde âidiyeti de verilmektedir. Bu yapılırken çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Hilâf kaydı genelde bir mezhebe ve şahsa yahut özelde bir esere konulmaktadır. Bu kaydın açıklık ve kapalılığına göre iki şekilde değerlendirilme ihtimali vardır. İlgili bağlamda hilâfiyyâtın ilk kısmına ma'lûm ikincisine de meçhûl âidiyetli hilâflar denilecektir.

Hilâfın kime karşı konulduğunun açık bir şekilde değinildiği durumlar ma'lûm hilâflardır. Böylesi bir meselede doğrudan şu kişiye, şu esere yahut şu mezhebe diyerek belirli bir âidiyet bağı kurulmaktadır.³¹³ Bunun aksine belirli bir kişi, eser yahut mezhep zikredilmeksizin kimileri “خلافاً لراعم” yahut daha önce tespit için verilen meçhûl âidiyetli ibareler gibi ifadelerle verilen hilâfiyyât ise âidiyet bağının kurulması bakımından meçhûl hilâflardır.³¹⁴

Ma'lûm hilâf alanında en dikkat çekici hususlardan birisi Kûfeliler'e gerçekleşen âidiyetlerle verilen hilâfiyyâttır. Zira haklarında çok tartışılmasına rağmen görüşlerinin derli toplu verildiği eserler azdır. *Hem 'u'l-hevâmi'* bu bakımdan ayrı bir yerde durmaktadır. Yapılan bir değerlendirmeye göre Kûfe'ye âidiyetler hususunda diğer eserlerdeki yanlış isnâdların aksine *Hem 'u'l-hevâmi'* özellikle kaynak, nakil ve tahlîl hususlarında Kûfeliler'e âidiyet bakımından hem zengin hem de daha sağlam ve daha güvenilirdir.³¹⁵ Buna özellikle ilgili mezhebe âit verdiği hilâf sayısı ve bu hilâfiyyâta getirdiği şevâhidin yanısıra leh ve aleyhlerine yaptığı açıklamalar da eklenince Kûfe'nin nahiv düşüncesinin tespiti için *Hem 'u'l-hevâmi'* in ne denli önem arz ettiği ortadadır.

³¹² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, III, 94-102.

³¹³ A.g.e., I, 77-83; II, 424-425; III, 151-152.

³¹⁴ A.g.e., I, 47; II, 209-213; III, 408.

³¹⁵ Muhîddîn İbrâhîm, *İbnü'l-Enbâr...*, s. 89, 291.

2.2.5 Muhâlif ve Muvâfik Hilâf

Ma'lûm ve meçhûllüğün bir parçası şeklinde de değerlendirilebilecek bu durum bir hilâfin ele alınan konu bakımından nasıl değerlendirildiği hakkındadır. Müellif, hilâf yazımındaki tavrı nedeniyle, ele aldığı görüşleri farklı şekillerde incelemektedir. "Usûl Prensipleri"nde değinildiği üzere es-Süyûtî'ye göre bir bilgi karşısında sergilenecek tavır ya onaylamak ya reddetmek yahut da çekimser kalmaktır. Bu ana tavırlar içinde kısmî ara katmanların ve tesviyenin varlığına da işaret edilmişti. Bu özelliğin hilâfa yansımından birisi hilâfin ilgili bağlama muhâlif yahut muvâfıklığıdır.

İhtilâf edilen meselede farklı ve onanan bir görüşün mü yoksa doğrudan kendisine muhâlefet edilen ve karşıt bir bilginin mi ortaya konmasına bakılarak ilgili hilâfiyyâtın muhâlif yahut muvâfıklığına karar verilebilir. Bir meselede ihtilâf varsa bu, bahsedilen mevzuda farklı görüşlerin ortaya konduğunu göstermektedir. Farklı görüşlerin herbiri merfû'âtın aslı hakkındaki gibi diğerinin zıddı³¹⁶ olabileceği gibi ikisi de, câr-mecrûr ve zarf şeklinde geldiğinde "كان"nin haberinin tekaddümündeki gibi doğru,³¹⁷ yahut adetten istisnâ'da Ebû Hayyân nazarından görüldüğü gibi yanlış,³¹⁸ veyahut da "ليس" ve "ما"nın nefyetmesi hakkında görülebileceği gibi kısmi doğruluk ve yanlışlıkları³¹⁹ olabilir.

Örneğin masrûfun sarftan men' edilmesiyle ilgili dört farklı görüş vardır. İlki mutlak cevâz, diğeri şiirde dahi geçerli olacak şekilde mutlak manada men', üçüncüsü şiirde cevâz ihtiyârda men' ve sonuncusu sadece alemde cevâzdır. Bu görüşlere sahip herbir kişi yahut merkezin diğerine bakışı yukarıdaki gruplamayı ifade eder niteliktedir.³²⁰

Bu değerlendirmeden hareketle hilâfa konu bir verinin bağlamında ne ifade ettiği önemlidir. Zira şayet hakkında ihtilâf edilen mesele ile ilgili farklı açılardan çeşitli doğrular ortaya koyan bir hilâfsa bu konuya ve ilgili hilâfa değer kazandırmaktadır. Bunu ifade etmek için muvâfik tabirinden yararlanılması tercih edilmiştir. Şayet bir hilâf doğrudan doğruya zıtlık ifade ediyor ve ilgili meseleye katkı sağlamıyorsa bu verilen

³¹⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 307.

³¹⁷ *A.g.e.*, I, 376.

³¹⁸ *A.g.e.*, II, 200.

³¹⁹ *A.g.e.*, I, 366.

³²⁰ *A.g.e.*, I, 122.

hilâfin sadece kendisine muhâlefeti göstermesi için sunulduğu analımına gelmektedir. Bunu ifade etmek içinde muhâlif tabirinden istifade edilmiştir.

2.3 Tertîb ve Tekrar

Bir meselede hilâfiyyâtın varlığının tespit edilmesiyle ilgili hilâfların konuda nasıl sıralandığına da değinilebilir. İhtilâfin sıralanmasında belirli bir mezhep yahut şahıs bulunmamaktadır. Tertîb daha çok muhtasarda es-Süyûtî'nin kendi son hükümlerinin ilk etapta verilmesinin ardından varsa bir hilâf bunun dile getirilmesinden ibarettir.³²¹ Şerh edilirken çeşitli biçimler görülmektedir. En yaygın ikisi verilecektir. Bazen doğrudan görüşler en dar yahut geniş kapsamlıdan itibaren sıralanır ve bunları her iki görüşü birleştiren düşünceler takip eder. Ardında da en zayıfa geçilir.³²² Bazen de ilgili metnin ve hilâfin altında önce düşünce, görüş ve istidlâl bakımından en yakın görüş verilmektedir. Bunu en zayıfa doğru aynı derecedeki ve alt derecelerdeki görüşler takip etmektedir. Diğer konuya geçilmeden önce şayet ilgili benimsenmeyen görüşleri iptal edecek bir bilgi varsa bu da eklenmektedir.³²³ Ana hilâfin altında şayet yeni bir hilâf açılmışsa basamaklar oluşturulmakta ve herbir hilâf kendi verilen yerinde ele alınmaktadır. Konu ve hilâf açısından en düşük seviyedeki veri ve hilâf da meselenin en sonunda işlenmektedir.³²⁴ Ancak hilâf çeşitliliğinin az görüldüğü noktalarda böylesi bir tertipten bahsedilmemiştir. Hilâfiyyât tertîbinin, eserin ana özelliklerinden konuların parça bütün ilişkisi içindeki sıralanmasından farklılığı hatırlatılmakla yetinilecektir.

Bir hilâflı meselede, ilgili tartışma verildikten sonra nadir de görülse kimi zaman aynı hilâf yinelenerek tekrar edilmektedir. Bu daha çok *Hem 'u'l-hevâmi'* in ana taksîmiyle ilgili bir durum şeklinde algılanmıştır. Zira özellikle enderlik kaydıyla birlikte el-mukaddimâttaki hilâfiyyât ve genelde kitabın hemen her konusundaki ihtilâflar kimi zaman aynıyla kimi zaman telmih ve atıfla işlenmektedir. Böylelikle konuların birlikteliği de sağlandığı gibi bundan sonra işlenecek hilâf ve konuların da detaylı bir şekilde temellendirilmesi zorunluluğu ortadan kalkmaktadır.³²⁵

³²¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '.....*, I, 320; II, 198; III, 400.

³²² *A.g.e.*, I, 122, 307, 366, 376; II, 200.

³²³ *A.g.e.*, I, 273-274; II, 376-382; III, 454-459.

³²⁴ *A.g.e.*, II, 163-168.

³²⁵ *A.g.e.*, I, 53-75; II, 169-170; III, 47-48.

2.4 Örneklem

Bahsedilen konuların somutlaştırılması için ilgili meseleler hakkında çeşitli örnekler sunulacaktır. Burada verilecek örnekler üç ana grupta ele alınacaktır. İlki özel manada Basra ve Kûfe arasındakilerdir. Bunları yansıtmaları için diğer hilâf eserlerinde yer almayan 182 orijinal hilâftan bir seçim yapılmıştır. Bunları diğer dil merkezlerinden verilecek örnekler takip edecektir. Ardından da kişiler arasında gerçekleşen hilâflara örnekler sunulacaktır. Tüm bunları meçhûl hilâf örnekleri izleyecektir. Ayrıca hilâfîyyâtın müellif tarafından sunumuyla ilgili verilen bilgiler de örnekleme belirtilecektir.

2.4.1 Basra ve Kûfe Hilâfîyyâtı

es-Süyûtî “ت” eklemesi ile cemi yapılan isimler başlığını açtıktan sonra bunların i‘râbı hakkında bilgilendirmeye geçmiştir. Kûfeliler’in, istisnasız bu tarzdaki tüm cemilerin fetha ile nasb edilebileceğine cevâz verdikleri kaydını koymuştur.³²⁶ İlgili ceminin ‘aynü’l-fi‘ilin hareke bakımından bir takım şartları haizse fâü’l-fi‘line tâbiliğine değinmiştir. Bu bağlamda itbâ‘ ile ilgili durumlara yer verilirken bazı Basralılar’ın “لحيّة” kelimesinin cemisinde “لحيّات” şeklinde yâ harfinden önce kesranın gelmesini, iki kesranın ve yâ’nın peşpeşe bulunması gerekçesiyle men‘ ettikleri bilgisini aktarmaktadır.³²⁷

Zamirler işlenirken “el-muzmar” başlığı atılmıştır. Basralılar’ın “zamîr ve muzmar” tabirlerini kullandıkları buna karşın Kûfelilerin “kinâye ve mukennâ” isimlerini benimsedikleri verilir ve zamirler muttasıl ile munfasıl diye ikiye ayrılır.³²⁸ Munfasıl zamirlerden “أنا” ve “أنت”nin incelendiği sayfalarda “أنا”deki elif hakkında Basralılarca vasl edildiğinde hazfinden dolayı zamirden sayılmadığı, Kûfelilerce Temîm lehçesindeki gibi bazı kullanımlarda vasl edildiğinde de varlığından hareketle asıldan kabul edildiği belirtilmektedir.³²⁹

“أنا”nin “لو”den sonra gelmesi durumunda i‘râbı hakkında Basralıların çoğu isminin ibtidâ’ ile raf‘ mahallinde yer aldığı ve haberinin de “لولا”dan sonra hafzedildiğindeki gibi

³²⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 77.

³²⁷ *A.g.e.*, I, 83.

³²⁸ *A.g.e.*, I, 190.

³²⁹ *A.g.e.*, I, 201.

açığa çıkartılmasının câiz olmadığı görüşündedir. Kûfeliler ise ismi, “لو”den sonra “تبت” ile takdîr edilen bir gizli fiilin fâ‘ilidir derler.³³⁰ Bu örnekler hilâfın varlığına işaret edilmeden doğrudan ilgili görüşlerin zikredildikleri yani bağlamdan anlaşılan meçhûl âidiyetli hilâflardandır. Aynı zamanda bir ana başlığın altında yeni bir hilâf meydana geldiği için de bir teselsül örneğidir.

Mef‘ûlün bihin fiile takdîminin vücubiyet ifade ettiği yerlerden birisi de “من رأيت” ve “أبهم لقيت” örneklerindeki gibi istifhâm (edatı) içermesidir. İstifhâm (edatı) ya ibtidâ’ hakkından dolayı yahut da bir hususun varlığının belirtilme isteminden (istisbât) dolayı meydana gelir. Basralılar her halükarda soru içeriğinin bulunduğu yerlerde tekaddümü vâcib şeklinde düşünürler. Kûfeliler ilkinde Basralılar’ın görüşünü benimsemesine karşın ikincisinde “ضرب من منا” ve “تفعل ماذا” örneklerindeki gibi istisbât için yer alan sorularda câizliği benimsemişlerdir.³³¹ Bu, ittifâk ve ihtilâfın bir arada hilâfıyyât açısından ele alındığını gösteren örneklerdendir.

Mendûbun kendisiyle tamamlanabileceği hususlar ele alınırken mendûbun na‘tının elif ziyadesi alıp alamayacağında hilâf meydana gelmiştir. Basralılar’ın cumhûru böyle bir durumda na‘tın men‘ûtundan ayrı olmasından dolayı elif takısının getirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Kûfeliler ise “وا زيد الطويلة” örneğindeki gibi elifin eklenmesinin câizliğini benimsemişlerdir.³³²

Harf-i cerlerden kâf’ın manaları hakkında Kûfeliler “كيف أصبحت” sorusuna “على خير” manasında “كخير” cevabını ve “كن كما أنت” cümlesinin de “على ما أنت عليه” manasında kullanımını naklederek ilgili harf-i cerrin isti‘lâ’ anlamını da ifade ettiği görüşünü dile getirmişlerdir. Onların dışındakiler ise ilk durumun “كصاحب خير”deki muzâfın hazfîyle meydana gelen teşbîhlikle ve ikincisinin de “كالذي هو أنت”deki gibi “ما”nın mevsûllüğüyle açıklamışlardır.³³³ Bu örnekte âidiyetin ilki ma‘lûmken ikincisi meçhûl gerçekleşmiştir.

³³⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 442.

³³¹ A.g.e., II, 7-8.

³³² A.g.e., II, 51.

³³³ A.g.e., II, 362-363.

“نعم ve بس”nin fa‘ili Kûfeliler’in hilâfına ihtiyârda nekre olamaz. Şayet nekre şeklinde gelirse de bu “بُسَ قَرِينَا يَفْنِ هَالِكِ” ve “فِيَعْمُ صَاحِبِ قَوْمٍ لَا سِلَاحَ لَهُمْ” gibi şiirden kaynaklanan bir zarûretten dolayıdır. Kûfeliler’in cevâz vermelerinin nedeni bazı Arapların her iki fiille de nekre bir kelimeyi izâfete girse de girmese de raf‘ etmelerinden dolayıdır. Ayrıca Kûfeliler’in tamamı ve Basralılar’ın çoğu bu iki fiilin fa‘ilinin mevsûl olamayacağını belirtmişlerdir.³³⁴

Kûfeliler’e göre, bir muzmardan mansûb durumundayken bedel-i kül şeklinde bir başka muzmar bedel yapılmaz. “رَأَيْتَكَ يَاكَ”deki gibi bir vaka meydana gelirse, bu, tevkîdliğe hamledilir. Basralıların “قَمَتِ أَنْتَ”deki gibi nasıl ki bir merfû‘dan icmâ‘ ile bedel yapılabiliyorsa mansûb durumunda da bir muzmardan bir başka muzmarın bedel-i kül şeklinde bedel edilebileceğini dillendirmişlerdir.³³⁵

Kûfeliler fiili mâzînin sonuna müenneslik tâ’sının eklendiği yerler arasında mükesser cem‘de meydana gelmesine benzeterek “قَامَتِ الزَّيْدُونَ” örneğindeki gibi cem‘ müzekker sâlimi de sayarlar. Basralılar ise hiçbir kullanımının bulunmaması ve müzekkerliğe delâlet eden şeklinin kurala uygunluğu gerekçesiyle bunu men‘ ederler. Ancak müfredi şekil bakımından cemisinde değişikliğe uğramasından dolayı “الْبَنُونَ” kelimesi “الْأَبَاءُ” gibi mükesser cem‘ özelliğinde kabul edilerek Basralılar tarafından da kendisine binâen fiili mâzîye tâ’nın ekleneceği yerler arasında zikredilir.³³⁶

2.4.2 Diğer Dil Merkezleri

“ليس” ile ilgili durumlar hakkında çeşitli değerlendirmelerden birisi de atıf harfi şeklinde kullanımıdır. Bunu ortaya koyanlar, nakledenlerden kaynaklanan bir belirsizlikten dolayı ya Kûfeliler yahut da Bağdâdlılardır. İlgili konuda “أَيْنَ الْمَقْرُ وَالْإِلَهُ الطَّالِبُ وَالْأَشْرُمُ الْمَغْلُوبُ” “وليس الغالبُ” beytini istişhâd ettikleri gibi istidlâlen “الغالبُ”nün ليس’nin ismi, haberininse

³³⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 24. Manaları sırasıyla şöyledir: “Köyümüz ne de kötü oldu. Açlık içinde helak olmaya yüz tutmuş şekilde.” ve “Silahları olmayan bir kavmin dostu ne de güzeldir.”.

³³⁵ A.g.e., III, 152.

³³⁶ A.g.e., III, 294.

mahzûf olduğunu tahrîc etmişlerdir.³³⁷ Cinsini nefyeden “لا”dan sonra yer alan isim (وَلَا جِدَالٌ) âyetindeki gibi câr-mecrûr veya zarfta ‘âmil ise Bağdâdlılar ilgili ismin binâsının cevâzını benimsemişlerdir. Ancak açık şekilde bir mef’ûlde amel ederse binâ’ söz konusu değildir.³³⁸ Diğerlerinin kabul etmemesine rağmen Kûfeliler ve Bağdâdlılar “أكرمت العبيد بله” örneğindeki gibi “بله” kelimesini “لا سيما” manasında istisnâ’ edatları arasında saymışlardır.³³⁹

Bağdâdlılar ve Kûfeliler nekranın ma‘rifeden bedel olabilmemesini, (عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ) âyetindeki gibi sıfatlanmaya bağlamışlardır. Zira vasıflanmadığı sürece bedelin de “مرت بزيد” örneğinde görüldüğü gibi bir manası olmayacaktır. Bağdâdlılar ayrıca nekrenin ma‘rifeden bedel yapılabileceği yerlere, (لَتَسْفُخًا بِالنَّاصِيَةِ - نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ) âyetlerinde görüldüğü şekliyle nekrenin ma‘rife kelimenin lafzından olduğu durumları da eklemiştir.³⁴⁰

İ‘râbın lafzîliği ve ma‘nevîliği hakkında Meğâribe’den bir grup ikincisi yönünde görüş beyan etmişlerdir. Bunu da Sîbeveyhi’den (v. 180/796-797?) hareketle söylediklerini belirtmişlerdir.³⁴¹ İstisnâ’da “لا”ya hamledilen ve aslı vasıf olan “غير” kelimesinin i‘râbı hakkında istisnâ’ üzere mansûbluğunu benimseyenler arasında nasb edenin neliği ile ilgili görüşlerden birisi Mağribliler’inkidir. Buna göre “غير”nun mansûbluğu “لا”dan sonra yer alan ismin mansûbluğuyla aynıdır. Onu nasb edense kelâm tamamlandıktan sonra fazla olarak gelmesinden dolayıdır. Aynı durum “غير”da da mevcuttur.³⁴²

İzâfetle ma‘rifelik hususundaki görüşlerden birisi Endülüslüler’e âittir. Buna göre muzâf kendisine izâfet yapıldığı kelimenin ma‘rifelik mertebesi neyse onu alır. Ancak burada tek istisna muzmara muzâf olandır. Zira böyle bir muzâf muzmardan daha aşağıda ‘alemin mertebesinde. Endülüslüler’in bunu benimsemesi muzmarın e‘rafü’l-me‘ârifliği

³³⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 367. Beytin manası şöyledir: “Kaçış nereye? Çağırın Allah’a mı, yoksa gâlibe değil de bir mağlûbun deliğine mi?”

³³⁸ *A.g.e.*, I, 471. el-Bakara 2/197: “Hacceda hasımlık yoktur”.

³³⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 220.

³⁴⁰ *A.g.e.*, III, 151-152. el-Bakara, 2/217: “Kendilerinde savaşmanın yasaklandığı aylar hakkında”; el-‘Alak, 96/15-16: “Muhakkak onu perçeminden, o yalancı günahkâr perçeminden yakalınız”.

³⁴¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 54.

³⁴² *A.g.e.*, II, 206.

sözyle çelişkiye düşülmemesi içindir. Zira şayet merteye bakımından muzmara muzâf kelime de aynı olursa bu takdîrde ma‘rifelikte en üst seviyede hem muzmar hem de onun muzâfı bir arada yer almış olur.³⁴³

Esmâ-i sittenin vezni hakkındaki çeşitli görüşlerden sonra “ذو” kelimesinin aslı ve kendisinden hangi harfin hazfedildiğine dair açıklamalara yer verilmiştir. Bunlardan birisi Endülüslüler’e göre lâm’ın Kurtubalılara göre ‘ayn’ın hazfedildiği yönündedir.³⁴⁴

2.4.3 Kişilerin İhtilâfi

el-Kisâî (v. 189/805?), Ebû Ca‘fer en-Nahhâs (v. 338/949-950)³⁴⁵ ez-Zebîdî (v. 379/989)³⁴⁶ ve müteahhirûnun şiir dışında men‘ etmelerinin hilâfına, el-Cevherî’nin (v. 393-400/1002-1010) *es-Sihâh* ve *Ru’ûsü’l-mesâil*’inde kesin bir şekilde belirttiği ve diğer pek çok kişinin de ifade ettiği şekliyle “ذو” ve furû‘âtı ile “أولات ve ألو”nın zamire izâfeti “أبار ذوي أرومتها ذؤوه” ile “فلا أعني بذلك أسفليكم - ولكني أريد به الذؤينا” câizdir.³⁴⁷

“اسم ve ابن” gibi iki harfli ve “اقعساس ve اضطراب, افتقار” gibi daha fazla harfli kelimelerdeki vasl elifi, tasğîrde ilk harf harekelendiği için kendilerine ihtiyaç kalmadığından dolayı Se‘leb’e (v. 291/904) hilâfen izale edilir. Zira o isimlerin tasğîrde vasl hemzesini sabit tutmuştur. Örneğin “اضطراب” kelimesinin tasğîrde Se‘leb’e (v. 291/904) göre “اضيريب” denir. Tâ (ط) harfi ifti‘âl babının (ت) tâ’sından bedel bulunmasından dolayı, ziyade olduğu için hazfedilirken, vasl hemzesinin kelimenin ziyadelik öncesindeki bir fazlalığı şeklinde değerlendirilmesiyle düşürülmemiştir.³⁴⁸

³⁴³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 188-189.

³⁴⁴ *A.g.e.*, I, 133.

³⁴⁵ Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ‘il en-Nahhâs, *İ‘râbü’l-Kur‘ân*, (thk.: Züheyr Ğâzî Zâhid), 3. Baskı, ‘Âlemü’l-kütüb, Beyrût, 1988; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 362.

³⁴⁶ *A.g.e.*, I, 84-85.

³⁴⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 424-425. İki istişhâdın manası sırasıyla şöyledir: “Bununla sizlerin alt kademelerinizi değil aslında sahiplerinizi/efendilerinizi/meliklerinizi kastediyorum.” ve “Onun efendileri onların efendilerini yok etti.”

³⁴⁸ *A.g.e.*, III, 344.

Muzâri‘in zamanıyla ilgili beş görüş bulunmaktadır.

İlki: Sadece hâl için olmasıdır. Bu görüşteki İbnü’t-Tarâve (v. 528/1134) şöyle der: Zira istikbal henüz meydana gelmiş değildir. “زيد يقوم غدا” dediğinde bunun manası Zeyd’in yarın kalkmaya niyet etmesidir.

İkincisi: Sadece istikbal içindir. ez-Zeccâc (v. 321/933) bu düşüncededir. Muzâri‘in hâl için olmasını, sadece istikbâl için olmasından dolayı sığa engellemektedir. Aslında muzâri‘ ilgili ibareyi içermemektedir. Zira senin fiilin harflerinden birini söylemenle artık mâzîye dönüşmüştür. Buna şöyle cevap verilir: Onların hâlden kasıtları mâzî ve müstakbelin arasını ayıran şimdi değil kesintiye uğramamış/süregelen/devam eden mâzîdir.

Üçüncüsü: Bu cumhûrun ve Sîbeveyhi’nin (v. 180/796-797?) görüşüdür. Muzâri‘in her ikisine de hakikaten uygun olmasıdır. Böylece ikisi arasında müşterek olur. Zira muzâri‘in aynı anda her ikisi için kullanılabilmesi haklı bir gerekçeye dayanmamaktadır. Bundan dolayı müşterektir. Mâzî için kullanımına karşı çıkılsa da bu düşünce haklı bir gerekçesi bulunduğundan dolayı mecâzdır.

Dördüncüsü: Hâl için hakikat, istikbâl içinse mecâz olmasıdır. el-Fârisî (v. 377/987-988) ve İbn Ebî Rukeb (v. 604/1207-1208)³⁴⁹ bu görüştedir. es-Süyûtî’nin tercih ettiği de budur. Delili ise şudur: Muzâri‘ karîneler olmaksızın hâle delâlet eder; bu ise hakikatin özelliğidir. Muzâri‘ye sîn (س)’in eklenmesi istikbâl ifade etmesi içindir. Alamet ancak furû‘a getirilir. Tıpkı tesniye, cem‘ ve te’nîs gibi.

Beşincisi: Dördüncünün tam tersidir. Yani hâl için mecâz istikbâl için hakikat olması. İbn Tâhir (v. 559/1163-1164) bu görüştedir. Çünkü fiilin zaman bakımından durumlarından asl olan fiilin zaman açısından mana itibariyle gerçekleşmesinin beklenmesidir. Ardından hâl, sonra da mâzî gelir. Müstakbel en ileride olduğuna göre örnekleme de en çok hak eden odur. Örneklemeden kasıt muzâri‘ formatının doğrudan verildiği kelimedir, örneğin “ينصر” gibi. Mana itibariyle zamanda en ilerideki istikbâl olduğuna göre muzâri‘ denilince örnek olarak verilen “ينصر” gibi herhangi bir kelimenin de zaman açısından manasının müstakbel olması daha uygundur. Bu görüş mana itibariyle önde olmanın örnekleme de önde olmayı gerektirmeyeceği ile reddedilmiştir.³⁵⁰

³⁴⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 287-288; İsmâ‘îl Paşa, *Hediyetü'l-‘ârifin...*, II, 465-466.

³⁵⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 31-32.

2.4.4 Meçhûl Hilâf

Burada verilecek örnekler müellifin kendilerinin görüşlerine katılmadığı gibi daha çok muhatabının düşüncelerinin asıl itibariyle yanlışlığını dile getirdiği meselelerden seçilmiştir. Böylelikle bir yandan âdiyetlerin açık şekilde verilmeyen diğer yandan da hilâf noktasında müellif tarafından doğrudan eleştirilere konu edilen hususlar sunulmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu şekilde hilâfiyyâta es-Süyûtî'nin eleştiri tavrının da somutlaştırıldığı iddia edilebilir. İlgili örnekler müellifin “خلافاً لزاعم” kaydını koyduğu meselelerden derlenmiştir.

el-Mukaddimâta kelime ve terkîbi hakkında çeşitli bilgilerin yer aldığı ilk kısımda el-kelim için şöyle bir açıklama getirilmiştir: Müfid ya da değil üç ya da daha fazla kelimededen oluşan “kavl”dir. Bu kelâma göre üç şeyin terkîbinden oluşmasından dolayı hâstır (ehass), fâide şartının aranmamasından dolayı da kelâma göre ‘âmmdir. Kelim, kelimenin ism-i cinsidir, öyle zannedenlerin hilâfına cem‘ kesret ya da killeti değildir.³⁵¹

Kavl ise bir manaya delâlet eden bir lafızdır. Lafız da hecelerden meydana gelen ses olmasından dolayı müsta‘mel ve mühmeli içeren bir cins kelimedir. Bir manaya delâlet etmesi kaydı mühmeli dışarda tutan bir ayırmadır. Böylelikle kavlı; kelime, kelâm ve kelimi bedel şeklinde kapsamına alır. Yani İbn Mu‘tin (v. 628/1231)³⁵² gibi sadece müfred için hakikat ifade edeceği ve mürekkeb için kullanımının mecâzen olduğunu zannedenlerin hilâfına, bunlardan herbirisi için hakiki bir kullanımla kavlı denilebilir. Sadece mürekkebe ve müfide has olduğunu sananların aksine müfid olsun olmasın mürekkeb ve müfred için kullanılmaktadır.³⁵³

Bir mübteda’ya, “عبد الله والريح ياربها”daki gibi, bir başka kelime atıf edildiğinde ve ardından haber olarak mana ve kullanım itibariyle bunlardan birisiyle ilişkilendirilen ve diğerinde vuku bulan bir fiil getirildiğinde durumu ne olur? sorusuna iki yaklaşım sergilenmiştir. İlk görüşte bu durum câiz değildir denmiştir. Fiilin isimlerden sadece birisine haber olduğu diğerinin ise habersiz şekilde öylece kalması gerektiği açıklamasında

³⁵¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 47.

³⁵² Ebû'l-Fadl Abdülazîz b. Zeyd b. Cüm‘a el-Mevsîlî İbnü'l-Kavvâs, *Şerhu Elfiyyeti İbn Mu‘tin*, (thk.: Dr. Ali Mûsâ eş-Şûmlî), 1. baskı, Metâbi‘u'l-Ferezdak, Riyâd, 1405; Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyer...*, XXII, 324; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 344.

³⁵³ A.mlf., *Hem’...*, I, 51-52.

bulunmuşlardır. Böyle bir durumu men‘ edenlerin hilâfına, İbnü’l-Enbârî (v. 577/1181)³⁵⁴ ve İbn Mâlik (v. 672/1274) “شَارِبٌ بَعْقَارَهَا - وَاعْلَمُ بِأَنَّكَ وَالْمَيْبِيَّةَ - شَارِبٌ بَعْقَارَهَا” beytiyle istidlâl ederek câizdir demişlerdir.³⁵⁵

“راكب الناقة طليحان”daki gibi muzâf bir mübteda’ya, atıf yapılmaksızın muzâf ve muzâfun ileyhe uygun bir haberin getirilmesi câiz midir? Bu konuda iki görüş vardır. İlki Basralılar’ın çoğunluğunun benimsediği câiz olmadığı yönündedir. Câizliğini men‘ edenlerin hilâfına ikinci görüş ise el-Kisâî (v. 189/805?) ve Hişâm’ın (v. 209/824-825) benimsediği ve İbn Mâlik’in (v. 672/1274) de mananın açıklığı nedeniyle ma‘tûfun hazfedilmesi gerekçesiyle “راكب الناقة والناقة طليحان” şeklinde takdîr ederek kesinlik kazandırdığı câizliği yönündeki görüştür. Câizliğini benimseyenlerden bazıları “راكب الناقة أحد طليحين”daki gibi muzâfın hazfedildiğini düşünmektedirler. Buna “غلام زيد ضربتهما” örneğini de getirirler.³⁵⁶

İstisnâ’ edatlarından “حاشا”nin önüne “رَأَيْتُ النَّاسَ مَا حَاشَا فَرِيئًا - فَإِنَّا نَحْنُ أَفْضَلُهُمْ فَعَالًا” beytine istinaden masdariyye “ما”sının gelmesinin câizliğini ileri süren bazılarının hilâfına Sîbeveyhi’nin (v. 180/796-797?) bahsedilen mesele hakkında men‘ şeklindeki nassından dolayı ilgili kullanım câiz değildir.³⁵⁷

es-Süyûtî “el-mef‘ûlü fih” başlığında sadece zaman zarflarının tanımını yapmış mekân zarfları hakkında bir açıklamaya gitmemiştir. Şerhte bu hususu izah ederken şöyle bir açıklama getirmiştir: Mekân zarflarına nazaran zaman zarfları daha kapsamlıdır. Zira mübhem yahut muhtass bütün ismi zamanlar zarfıyyet bakımından mansûbluğa elverişlidir. Mübhem olanlar fiilin delâletine bir güç kazandırmadıklarından dolayı manevî te’kîd bakımından nasb edilirler. (أسرى بعده ليلا) âyet-i kerîmesi buna bir örnektir. Zira isrâ’ eylemi ancak gece gerçekleşebilecek bir durumdur. Bazıları masdar ve hâldeki gibi zarfıyyette de te’kîd münker görülmez demiştir.³⁵⁸

³⁵⁴ Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî’l-vefâ’ İbnü’l-Enbârî. Bkz.: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 86-88.

³⁵⁵ A.mlf., *Hem’...*, I, 344. İstidlâl edilen beytin manası şöyledir: “İşte o zaman bil ki sen ve şerefın onların artıklarını içersiniz.”

³⁵⁶ A.g.e., I, 345.

³⁵⁷ A.g.e., II, 209, 213. Beytin manası şöyledir: “İnsanları tarttım. Kurayş hariç icraat bakımından en üstün biziz.”

³⁵⁸ A.g.e., II, 102-103. el-İsrâ’, 1/17: “Kulunu tam da bir gece vakti gece yürüten”.

Müteahhirûn sözlük ehlinden bir grup, kelimelerin tamamının müştak olduğunu benimsemiştir. İlgili düşünce ez-Zeccâc'a (v. 321/933) nisbet edildiği gibi bazıları Sîbeveyhi'nin (v. 180/796-797?) de bu görüşü benimsediğini sanmışlardır. Bunun hakkında fikir beyan eden bir grup da kelimelerin hepsinin asıl olduğunu ve herhangi birisinin diğerinden türemediğini zannetmişlerdir.³⁵⁹

Vasıl hemzesinin hazfedildiği yerlerden birisi de (وَلِلدَّارِ الْآخِرَةِ) âyetindeki gibi ibtidâ veya (لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا) âyetindeki gibi cer lâm'ından sonra gelen lâm-ı ta'rîfin hemzesidir. Kıyâsa göre “لَابَنِكَ مَالٌ ve لَابَنِكَ قَائِمٌ” örneklerinde yazıldığı gibi hazfedilmeden sabit şekilde kalması gerekmektedir. Bunun hazfinin sebebi lâû'n-nâfiye ile karıştırılmasından duyulan korkudur. Bazıları bunun sebebinin cer lâm'ında kendisinden sonrasıyla birleşme hususundaki kuvvetten dolayı sanki ikisinin tek bir kelimeye dönüştükleri ve hemze'nin de burada bir dolgu malzemesi şeklinde yer alamayacağını sanmışlardır. Kimileri de kendisiyle cer lâm'ının ayırt edilebilmesi için ibtidâ' lâm'ından sonra elif'in hazfedilmeyeceğini zannetmişlerdir.³⁶⁰

3. Tercîh Açısından

Hilâfiyyâtta bahsedilen bir yerde tercîhin varlığı neredeyse kaçınılmazdır. Tercîhin sadece görüşler şeklinde düşünülmeceği de âşikardır. Zira *Hem 'u'l-hevâmi*'deki tercîh işlemi genel ve özel iki ana biçimde gerçekleşmiştir. İlki eserin ana temasındaki seçimlerdir. Çünkü tasnîf, tertîb ve tebvîbi de birer tercîh işlemidir. Ancak burada ele alınacak tercîh daha çok ikinciyle yani özellerle ilgilidir. Bu da hilâfiyyât içinden yapılan tercîhleri ifade etmektedir.

es-Süyûtî'nin hilâfiyyâtı sadece nakletmekle kalmayıp bunlar arasında tercihe gittiğine daha önce değinilmiş ve bu bağlamda usûle yönelik kriterlere ve kullandığı ahkâm ve elfâza yer verilmişti. Bu başlık altında ele alınacak konular daha çok hilâfa taraflıkları müellif tarafından verilip lehlerinde bir tercîhin gerçekleştiği dil araştırma merkezleri ve şahıslar hakkındaki somutlaştırmadan ibarettir.

³⁵⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, III, 408.

³⁶⁰ A.g.e., III, 469-470. el-En'âm, 6/32: “Cennet ise”; Yûnus, 12/26: “Güzel amel işleyen (müminler) için”.

3.1 Takdim

Müellifin tercih hususunda benimsediği ve kendisini kayıt altına aldığı herhangi bir mezhep yahut kişi bulunmamaktadır. Bu nedenle bir görüşü takdim ederken hiçbir zaman bir mezhep yahut kişiye endekli bir sunum ortaya koymamaktadır. Bunun yerine düşünce ve tercihe yönelik bir arzı vardır. Bu da delile göre bir tercihin yapılacağı özelinde düşünülebilir. Ancak bu durum da muhtasar ve şerhinde farklılık göstermektedir. Göze kulağa hoş gelmesi için bir insicamla kaleme aldığı muhtasarında öncelik edebîliktir. Bu nedenle tercih edilen görüşü gösteren ibare kendi bağlamında verilse de izah edilmemektedir.³⁶¹

Şerhinde ise yazım tarzına göre iki farklı biçim dikkat çekmektedir. Özellikle mefrûk bölümlerde belirli bir sistem gözlemlenmektedir. Buna karşın memzûc alanlarda bu özellikten bahsedilememektedir. Zira memzûc kısımlarda şerh muhtasarıyla paralel devam etmektedir.³⁶² Halbuki mefrûk yazımı benimsediği yerlerde şerhte muhtasar metninden bağımsız bir şekilde yeniden yazıyormuşçasına bir anlatı bulunmaktadır.³⁶³

Takdimde dikkat çeken husus sunumun hilâflarla paralel ilerlemesidir. Bir diğer ifadeyle ana hilâflar altında meydana gelen tâlî ihtilâflar ve cüzî hususlardaki ihtilâflarla örtüşen bir tercih sunumu vardır. Asıl hilâf konusu neyse burada tercihe şayan görüşler bazen önce bazen sonra verilmektedir. Bu, konunun hangi parçasının devam eden meselelerle ilgili olduğuna bağlıdır. Zira şayet bir mesele hakkında iki görüş varsa ve ardından gelecek konu bunlardan birisiyle bir şekilde alakalıysa tasnîf, tertîb ve tevbîb özelliklerinden dolayı ilişkili verinin sonralanması gerekmektedir.

Örneğin esmâ-i sittenin i'râbı hususunda zikrettiği on iki görüşten ilk ikisi tercih hususunda genel kabul görendir. İlki meşhûr görüş şeklinde sunduğu harflerin bizzat kendilerinin i'râb olması diğeri ise bu harflerdeki mukadder harekelerin i'râb olmasıdır. Bu iki görüşten ilkinin sıralamada ve sunuda öncelenmesi şöhreti ve konu tertîbi ile ilgilidir. Bu durum diğer görüşlerle birlikte düşünüldüğünde ikincisine bağlı bir takdimde

³⁶¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '..., I, 315-321; II, 104-109; III, 446-448.

³⁶² Bkz.: *A.g.e.*, III, 73-80.

³⁶³ Bkz.: *A.g.e.*, I, 290-296.

bulunulduğu kanâati meydana gelmektedir. Zira diğer görüşler harekenin harfle olan ilişkisinin harekeye göre şekillenmesinden ibarettir.³⁶⁴

3.2 Tespit

Bir tercihin varlığı ve kimin lehine yapıldığı farklı şekillerde anlaşılabilir bir olgudur. Zira her ne kadar çeşitli gruplandırmaların yapılması mümkünse de müellifin herhangi bir görüş hakkındaki tercihi göstermekte kullandığı yöntemler farklılık arz etmektedir. Hilâf özelliğinden dolayı pek çok isim, eser ve görüşü bir arada sunan müellifin bunlardan hangisini tercih ettiğini es-Süyûtî'nin ilgili görüşleri ön plana çıkarmasına, konumlandırmasına ve âdiyetine göre tespit etmek mümkündür. Bu da aşağıdaki başlıklarda izah edilmeye çalışılacaktır.

Tercih'in gerçekleşmesi iki ana şekildedir. Ya tercih bağlama bırakılmaktadır³⁶⁵ yahut da doğrudan tercihin gerçekleştiğini gösteren ibarelere yer verilmektedir.³⁶⁶ Bunu muhtasar ve şerh ikilisiyle de düşünmek mümkündür. Tercih edilen görüş muhtasarda çok daha net bir şekilde görülmektedir. Zira muhtasar daha çok tercih edilenlerin verilmesiyle meydana getirildiğinden diğer görüşler ya atıfla yahut imayla belirtilmeye çalışılmıştır.³⁶⁷ Bu sadece tercihlerden ibaret bir muhtasar anlamına gelmese de temelde tercihe göre şekillendiği düşünülmektedir. Tercihlerin ele alınmasının özellikle hilâfiyât bağlamında ve müellifin kendi ifadelerinden yola çıkılarak inceleneceği kaydı konmasına karşın muhtasardaki ana malzemenin ve konu örgüsünün, müellifin kimisi veri kaynağı ve bilgi varlığı ile zorunlu kimisi ihtiyârî tercihlerinden ibaret olduğu belirtilmelidir.

Şerhte mefrûk kısımların bir görüşün tercih edilebilirliği hakkında çok daha fazla detay ve ifade içerdiği memzûc bölümlerin muhtasara endeksli ilerlediği görülmektedir. Mefrûk yazımın benimsendiği yerlerde sanki yeniden yazıyormuşçasına ele alınan konular bir bir anlatıldıklarından dolayı müellifin tavrı netleşmektedir. Bahsedilen netlik, muhtasarda kapalı kalan kısımların açıklanmasında tamamen gerçekleşmekteyken metinde tercihin verilmesi dolayısıyla, şerhte kimi zaman tercihin neliği gösterilmeden anlatımın devam edebildiği belirtilmelidir. Örneğin ğayr-i munsarifin sarf edilebileceği yerler

³⁶⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '...', I, 125 vd..

³⁶⁵ A.g.e., I, 57, 121, 134.

³⁶⁶ A.g.e., I, 114; II, 5; III, 85.

³⁶⁷ A.g.e., I, 31; II, 11; III, 44.

hakkında metinde kimlerin görüşüne uygun ilgili kararı verdiğini söyler. Şerhte mevzu bahis kısma gelince diğerlerini açıklamasına rağmen benimsediği fikri, tercih edilen görüş deyip geçer.³⁶⁸

Mefrûk kısımlarda okuyucu önce metni ardından şerhi görmektedir. Bu da bazen şerhin uzun olduğu yerlerde muhtasardan bağımsız okumalara sebebiyet vermektedir. Memzûclarda ise genelde metin ile şerh göze ve akla daha yakın olduğu gibi arada kopuklukların az görüldüğü yerlerdir. Kullanılan dil ise aksi yönde işlemektedir. Mefrûk bir bütün ifade ettiğinden ve açıklamalarla daha fazla geliştirildiğinden anlaşılması, açıklamaların metne uygun şekilde ilerlemesinden dolayı muhtasarına nazaran daha sistematik ve kolaydır. Bununla birlikte memzûc kısımda muhtasar ve metnin iç içeliği tek metin okuma kolaylığı sağladığından kopukluğun yaşanma olasılığı düşmektedir. Ancak ana metnin bir bütün halinde görülememesi kimi zaman bağlamda zorluklara sebebiyet verebilecek durumdadır. Memzûc yerlerde şerh ve metin arasında yakınlığıyla takip sıkıntısız görülse de ana konuyla irtibatı bakımından kopukluklar yaşanabilmektedir.³⁶⁹

Bu değerlendirmelerin burada verilmesi tespit açısından önemine binâendir. Müellif muhtasarının okunma ve anlaşılması için ezberlenmesini istemektedir.³⁷⁰ Belki de bundan dolayı kimi zaman tercihini şerhte açıkça ifade etme gereksinimi hissetmemektedir. Özellikle her ne kadar daha sistematik ve anlaşılabilir yazılsa da mefrûk kısımlarda bazı tercihler bağlamdan anlaşılmaktadır. Bu tercihler muhtasarla birlikte ele alındığında hemen görülebilmektedir.³⁷¹ Bundan dolayı metin ve şerhin birbirine yakın ele alındığı memzûc kısımlarda böyle bir husus görülme de tek metin okuyormuşçasına sunulmasından dolayı metin içindeki tercihleri belirginleştirilmesine rağmen, mefrûkta görülen ekstra tercihler azalmaktadır. Zira mefrûk kısımlarda metin dışında da tercihlere çokça yer vermektedir.³⁷² Bağlamdan anlaşılanların aksine doğrudan tercihler net ifade ve ibarelerle verilmektedir. Bunlar da âidiyetler ve âidiyet lafızları şeklinde ele alınabilir.

³⁶⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 85-86.

³⁶⁹ *A.g.e.*, III, 53-57.

³⁷⁰ *A.g.e.*, III, 488.

³⁷¹ *A.g.e.*, I, 145, 284; II, 274.

³⁷² *A.g.e.*, I, 19-24, 226-231.

3.3 Âidiyet

Lehlerine tercihte bulunulacaklar dil merkezleri ve kişilerdir. Bir tercihte bulunulduğunda ilgili tercihin kime isnâd edildiği önem arz etmektedir. Müellifin görüşlerin âidiyetleri hususunda ortaya koyduğu hassasiyeti tercihlerde daha net bir şekilde görme imkânı vardır. Zira kendisinin bir ihtiyârı söz konusudur ve bunu ispatlamakla yükümlüdür. Genel manada isnâdın gerçekleştiği ifade edilmelidir. Buradaki kayıtta tam anlamıyla vuku bulmadığı îmasından çok keyfiyetinin farklılığından bahsetmek mümkündür.

Müellifin tercihlerini isnâd ettiği dil merkezleri ve kişilerin verilisinde bir yandan olumlu diğer yandan olumsuz değerlendirilebilecek bir husus dikkat çekmektedir. es-Süyûtî her ne kadar merkezler konusunda gayet açık ve netse de kişiler bazında iki yerde kimliklerini belirtmeden tercihin gerçekleştiği saptanmıştır. Ancak bu ilgili görüşlerin âidiyetsizliği anlamına gelmemektedir. Bilinen isnâdlarını verdikten sonra “طائفة و جماعة” ifadelerini eklemektedir. Ayrıca cemâatin kimlerden meydana geldiği şerhten anlaşılabilirken tâifeye bir açıklama getirilmemiştir.³⁷³ Kişileri açıktan vermemesi negatif bir değer ifade etse de aslında bir âidiyet gerçekleştirildikten sonra bir topluluğa izâfe edilerek ilgili görüşün kuvvetlendirildiği de vâkıdır. Ayrıca bu durum ismi açıktan zikredilen kişinin güvenilirliği ve yeterliliği için de önemli bir delildir.³⁷⁴

İsnâdda bulunurken kişilerde görülen bu özelliğin bir benzeri dil merkezleri hakkında da geçerlidir. Bu da tercih edilen görüşün merkezin ne kadarı tarafından benimsendiğini ortaya koyan değerlendirme ifadeleridir. Zira ya merkezin tamamının yahut çoğunluğunun veyahut da bazısının benimsediği bir görüş tercih edilebilmektedir.³⁷⁵ Kişilerdeki gibi burada da olumlu ve olumsuz bir okuma yapmak mümkündür. Zira merkezin çoğunluğunun benimsemediği bir görüşün tercihi, merkezin birikimi içindeki ilgili verinin değerlendirilmemesinden dolayı negatifken en küçük bir bilginin dahi değerlendirilmeye alınması bakımından pozitifdir.

³⁷³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 347-348; III, 281.

³⁷⁴ Her ne kadar çoğu zaman tercih bağlamında değerlendirilmese de özellikle âidiyetsiz şekilde böylesi grup ifadelerinin bulunduğu yerler şerhte oldukça yaygındır. Bkz.: *A.g.e.*, I, 34; II, 302; III, 56.

³⁷⁵ *A.g.e.*, I, 394; II, 155; III, 86.

Kişiler ve merkezlerdeki bu durum beraber değerlendirildiğinde boyut bir basamak daha ileri gitmektedir. Örneğin Basra yahut Kûfe'nin birbirlerine tercihi genel itibariyle doğal ve kolay kabul edilebilirken Bağdâd'ın diğer ikisine tercihi bir basamak daha zor görülmektedir.³⁷⁶ Ancak, Mağrib'in kendisinden öncekilerin tamamına tercihi Bağdâd'a nazaran daha fazladır.³⁷⁷ Bununla birlikte bir merkez içindeki kişinin mezhebe rağmen görüşünün tercihi kendi içinde kolay anlaşılabilir ve tercih edilebilirken merkezlerin tamamının ve hatta müellifin kendi zamanına kadarki tüm nahiv birikiminin es-Süyûtî'nin kendi dönemindeki kişiler lehine terk edilmesi çok daha zordur. Ancak bu mevcut bir olgudur.³⁷⁸ Bu, iki hususun net bir şekilde görülmesini sağlamaktadır. İlki dil, gelişimini ve klasikleşme/kitâbîleşme sürecini devam ettirmektedir. İkincisi ise nahiv ilmi içinde başından beri her ne kadar bir muhit yahut üstâd bağlantısıyla meydana gelse de tercihler, ilmî kriterlere göre yapılmaktadır.

3.3.1 Âidiyet Lafızları

Hem 'u'l-hevâmi'de bir tercihin yapıldığını gösteren çeşitli lafızlar bulunmaktadır. Bunlar genel manada ilk bölümde usûl prensipleri altında incelenen elfâzdır. Özel manada ise müellifin açıktan tercihlerini ifade ederken kullandığı ibarelerdir. Bu bölümde ana kayıt müellifin kendi ifadelerinden hareketle neleri tercih ettiğinin belirlenmesi şeklinde konmuştur. Burada ele alınacak lafızlar müellifin yukarıda vermeye çalışılan bilgilerin tercihle neticelendirilmesini sağlayan ifadelerin belirlenmesi içindir.

Müellifin lafız bakımından tercihleri iki şekilde ifade ettiği görülmektedir. İlki bir seçkinin meydana geldiğine işaret eden genel, ikincisi ise kendi düşüncesinin de yer verildiği durumları gösteren özel lafızlardır. İlkinde “أقرب إلى قول الصحيح, وعليه, أصح” kullanımlarına çokça rastlanmaktadır. Bu durumların

³⁷⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 367; II, 20.

³⁷⁷ A.g.e., II, 94-95, 155, 274.

³⁷⁸ A.g.e., I, 308-309; II, 354; III, 11-12.

³⁷⁹ A.g.e., I, 133; II, 20; III, 274.

en genel ifadesi ise asıl itibariyle “وفاقا ل...” ve iki yerde “تبعاً ل...” ibareleridir.³⁸⁰ İkincisinde “أقول ve اختياري, أختار, المختار, عندي, المختار عندي” ibarelerine yer vermektedir.³⁸¹

3.3.2 Âidiyette Kemiyet ve Keyfiyyet

Bir tercih her zaman tek kişi yahut merkez lehinde gerçekleşmemektedir. Belirli bir merkezin belirli bir kısmı lehinde meydana gelen tercihler gibi kimi zaman tercih edilen görüşün nisbet edildiği kişiler de nisbi olarak farklılık göstermektedir. Bazen, kimi isimlere diğerlerinden çok daha fazla yer verilse de tek kişiye,³⁸² bazen de birden çok kişiye³⁸³ muvâfakat edildiği vâkidir. Ayrıca tercihler kimi zaman birden çok kişiye kimi zaman da bir merkez ve kişi yahut kişilere izâfe edilmiştir.³⁸⁴

Sîbeveyhi (v. 180/796-797?), İbn Mâlik (v. 672/1274) ve Ebû Hayyân (v. 745/1344) ferdî olarak es-Süyûtî'nin kendileri lehinde en fazla tercihte bulunduğu kişilerdir. Genel toplamda ise belirlenebildiği kadarıyla yetmiş beş kişi lehinde ferdî olarak açıkça tercihte bulunulmuştur. Kendileri lehinde çok defa tercihte bulunduğu kişilerin es-Süyûtî'nin zihin dünyasında ve nahiv düşüncesindeki öneminden bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte sadece tek meselede lehinde bir kez tercihin gerçekleştiği kişilerin etkisi de azımsanmayacak derecede güçlüdür. Zira tüm nahiv birikimi içinde ilgili konunun kendisi lehinde tercih zorunluluğu meydana geldiği bir görüşün sahibidir.

3.4 Örneklem

Müellifin tüm tercihlerinin verilmesi bu tezi aşacağından dolayı burada örneklem için seçilenler sunulmaya çalışılacaktır. Bu işlem de merkezler ve şahıslar özelinde gerçekleşecektir. Lehlerine tercihin gerçekleştiği merkezler Basra, Kûfe, Bağdâd ve Meğârîbe'dir. Kişiler ise ilk dönemden itibaren kendi hocaları eş-Şümunnî (v. 872/1468) ve el-Kâfiyecî'ye (v. 879/1474) kadar devam eden bir zaman aralığına sahiptir. Ayrıca babasının lehine de tercihi yer almaktadır.

³⁸⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 444; II, 268; III, 93.

³⁸¹ *A.g.e.*, I, 31; II, 270; III, 366.

³⁸² *A.g.e.*, I, 158; II, 7; III, 140.

³⁸³ *A.g.e.*, I, 85; II, 168; III, 281.

³⁸⁴ *A.g.e.*, I, 200; II, 199; III, 277.

3.4.1 Dil Merkezleri Lehine Tercîhler

Nahiv tarihinde çeşitli muhîtlerin dil araştırmaları için merkez haline geldiği ve bunlardan ilk ikisinin mezhep şeklinde değerlendirilirken diğerlerinin bu kategoride ele alınamamasından dolayı dil merkezleri denmesinin tercîh edildiğine değinilmişti. Burada ilgili ayırım dikkate alınarak örnekler sunulacaktır.

3.4.1.1 Basra

Örneklerin sunumunda tercîh konusu işlenirken ele alınan bilgilere göre kısmî açıklamalar yapılacaktır. Sıralama ise lafızlarla ve bağlamdan anlaşılanlar şeklinde düzenlenmiştir. Ancak özellikle lafızlarla verilenler ele alınırken aynı zamanda bağlamla anlaşılanlar için kayıt konulacaktır.

A. Lafızlarla Verilenler

Arapların bilmedikleri veya yaygın olarak kullanmadıkları isimlerin sarfi hususundaki hilâfta Basralılar'ın lehine zikri geçen vasıftaki isimlerin sarfi tercîh edilmiştir. Müellif buradaki görüşü "أصح" ibaresiyle nitelendirerek vermiştir.³⁸⁵ Bir müzekker "جريح, ظوم, طامث, حائض" gibi bir müennesin müenneslik alametleri bulunmayan vasfıyla isimlendirilirse Kûfeliler'in hilâfına Basralılara muvâfakaten; aslında bu isimler manaya hamledilmeleri ve karışıklığın giderilmesi için müenneslerin vasıflandırıldıkları müzekker birer isim olduklarından orijinaldeki müzekkerliğin takdîrine ircâ ederek sarf edilmesine hükmetmişlerdir. Buna "مررت بامرأة حائض" örneğini getirmişlerdir. Bunun kabul edileceğini muhtasarında net bir şekilde söylediği gibi Kûfeliler'e hilâfen gerçekteştiğini de muhtasarında zikretmiştir.³⁸⁶

Esmâ-i sittenin i'râbı hakkındaki hilâfiyyâtı aktaran es-Süyûtî, bunlar arasından Sîbeveyhi (v. 180/796-797?), el-Fârisî (v. 377/987-988) ve Basralılar'ın cumhûrunun görüşü şeklinde sunduğu harflerde mukadder hareketlerle mu'reb olmasıdır görüşünü seçmiştir. Muhtasarında ve şerhinde "أصح" ibaresiyle doğrudan tercîhinin ne olduğunu

³⁸⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '..., I, 111-112.

³⁸⁶ *A.g.e.*, I, 114.

göstermiştir.³⁸⁷ Esmâ-i sittenin vezni hakkında “أصح” olan görüş Basralılar’a âit fâü’l-fi‘lin fethasıyla “فعل” olduğudur. Bu “وعليه البصريون” ibaresiyle ifade edilmiştir.³⁸⁸

Mâzî fiilin sonuna zamir olan elif geldiğinde lâmü’l-fi‘lde yer alan fetha fiilin kendi fethasıdır. Bu da Basralılar’ın mezhebidir.³⁸⁹ “أرأيتك يا زيد عمرا ما صنع” örneğindeki gibi “أخبرن” manasındaki “أرأيت” ibaresinin “ك” zamirine bitişmesi durumunda i‘râbın ne olacağı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülse de tercîh Basralılar’ın benimsediği fâ‘ilin “ت” zamiri ve “ك” zamirinin i‘râbta mahalli bulunmayan bir hitâb harfi düşüncesi yönünde olduğu dile getirilmiştir. “وعليه البصريون” ibaresiyle ifade edilmiştir. Bu ikinci hilâf doğrudan muhtasarda yer almaktadır.³⁹⁰

“لَمْ أَضْحُوا لَعِبِ الدَّهْرِ بِهِمْ” ve “(إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدًّا) (إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ) (إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ)” âyetlerindeki³⁹¹ ve “لَمْ أَضْحُوا لَعِبِ الدَّهْرِ بِهِمْ” mısrasındaki gibi “كان” ve kardeşlerinden bir tanesinin, haberi mâzî bir fiil olan cümlenin başına gelmesini Basralılar Araplar’ın kelâmında nazım ve nesir olarak kıyâsı gerektirecek kadar çok fazla kullanıldığından dolayı bunun mutlak manada câizliğini benimserler. Söz konusu tercih, “الصحيح” ibaresiyle verilmiştir. Durumu ifade etmek için de “وعليه البصريون”dan yararlanılmıştır.³⁹² “زال” ve kardeşlerinin haberleri fiillerinden önce gelebilir mi gelemez mi hilâfında şayet “ما” ile nefyedilmişse “ما”nın sadâret hakkından dolayı bunun men‘ edilmesi esahh olan görüştür. Bu da “وعليه البصريون” ile ifade edilmiştir.³⁹³

Hicâzlılar’ın kullandıkları “هلم”, tenbih “ها”sı ve “لم الله شعته” sözlerindeki emir fiil olan “لم”den mürekkeptir. “اجمع نفسك إلينا” anlamına gelmektedir. Sükûn halindeki “لم”in aslı

³⁸⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 125-126.

³⁸⁸ *A.g.e.*, I, 133.

³⁸⁹ *A.g.e.*, I, 193.

³⁹⁰ *A.g.e.*, I, 251.

³⁹¹ el-Mâide, 5/116: “Eğer ben onu söylemiş olsaydım”; el-Enfâl, 8/41: “Eğer inanmış olsaydımız”; Yûsuf, 12/26: “Eğer Yûsuf’un gömleği yırtılmışsa”.

³⁹² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 361. Mısranın manası şöyledir: “Sonra onlar zamanın kendileriyle oynadığı bir hale geldiler.”.

³⁹³ *A.g.e.*, I, 373.

“لام”dir. Buradaki elif de çok kullanımdan dolayı hazfedilmiştir. Bunu “ قول البصريين أقرب إلى ” ile ifade etmiştir. Bu hilâf aynı zamanda bağlamdan anlaşılanlara örneklerdendir.³⁹⁴

Mef'ûlün teaddüdü gerçekleştiğinde birinci mef'ûle dönen bir zamirin birleştiği ikinci mef'ûlün “أعطيت درهمه زيدا” örneğindeki gibi birinci mef'ûle yahut “درهمه أعطيت زيدا” örneğindeki gibi ‘âmiline takdimi câizdir. Zira burada zamir “ضرب غلامه زيد” örneğindeki gibi her ne kadar lafız bakımından geride kalsa da rütbe bakımından önde olana döner. Bu Basralılar’ın çoğunluğunun görüşüdür. “مذهب أكثر البصريين” ile ifade edilmiştir. Doğrudan muhtasarda yer alanlara örneklerdendir.³⁹⁵

Masdar, zarf ve mecrûrun üçü bir arada bulunduğu bunlardan herhangi birisini nâibi fâ‘il olarak seçme hususunda kişi muhayyerdir. Bu Basralılar’ın mezhebidir. “هذا مذهب ” ile ifade edilmiştir. Aynı zamanda bağlamdan anlaşılan hilâflar arasındandır.³⁹⁶

Mef'ûlü nasb eden, fâ‘ilin ‘âmili olan fiildir. Bu da Basralılar’ın görüşüdür. “البصريون ” ibaresinin ardından muhtasarda diğerlerini “قيل” ile ifade etmiştir.³⁹⁷ Mef'ûlün diğer çeşitleri mef'ûle olan benzerliklerinden dolayı mansûbturlar. Bu da Basralılar’ın mezhebidir. Bu “مذهب البصريين” ibaresiyle ifade edildiği gibi bağlamdan anlaşılmaktadır. Zira Kûfeliler’in görüşünü “زعم” ile ifade etmektedir.³⁹⁸

“عليك ورائك, أمامك” gibi isim fiillere bitişik zamirlerin mahalli esahh görüşe göre ki o da Bassralılar’ın mezhebi cerdir. Zira fasîh bir Araptan kesreli şekliyle Abdillâh ibaresiyle “علي عبد الله زيدا” cümlesi rivâyet edilmiştir. Bu zamirin mecrûr konumunda bulunduğunu gösterir.³⁹⁹

³⁹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 86.

³⁹⁵ A.g.e., II, 11-12.

³⁹⁶ A.g.e., I, 523.

³⁹⁷ A.g.e., II, 5.

³⁹⁸ A.g.e., II, 5-6.

³⁹⁹ A.g.e., III, 85.

B. Bağlamdan Anlaşılanlar

İ'râb isimlerde asıl fiillerde fer'îdir. Burada tercih belirli bir kelime ile ifade edilmemiştir. Muhtasarda verdiği "وأجيب بأن النصب على إضمار أن" ibaresindeki "أجيب" ile Kûfeliler'i reddettiği anlaşılmaktadır⁴⁰⁰.

Ğayr-i munsarifin (سَلَامٌ وَأَعْلَالٌ) âyetindeki⁴⁰¹ gibi zarûret ve "تَبَصَّرَ خَلِيلِي هَل تَرَى مِنْ طَعَانِي" mısrasındaki gibi tenâsüb dolayısıyla sarf edilebileceği hususunda Kûfeliler ism-i tafdüli istisnâ' etmişlerdir. Zira onlara göre ismi- tafdülin nûn'u "من" harf-i cerrinden dolayı düşmüştür. Basralılar ise tenvînin hazfinin vezin ve sıfatlıktan kaynaklandığını düşünmektedirler. Zira "شر منك ve خير منك" ibarelerinde veznin bulunmamasından dolayı tenvîn yer almaktadır. Hüküm, Basralılar'ın lehine verilmiştir. Muhtasarda doğrudan Basralılar'ın düşüncesi öncelenmiştir.⁴⁰²

"كلنا ve كلا" mana itibariyle müsennâ lafız itibariyle müfreddir. Bu da Basralılar'ın benimsediği görüştür.⁴⁰³ Bağlamda diğerlerinin görüşlerini reddeden anlatım ve delillere yer verdiği gibi asıl itibariyle kendisinin muhtasarda zikrettiği "mana itibariyle müsennâ lafız itibariyle müfreddir" cümlesine atıf yapar.⁴⁰⁴

Tesniye ve cemleri yapılmayacak lafızları derlediği başlık altında es-Süyûtî "أجمع ve جمعاء" kelimelerinin de Basralılar'ın görüşüne göre "كلنا ve كلا"nın yeterliliğinden dolayı tesniyesi yapılmayacağını benimser.⁴⁰⁵

Zamirler ele alınırken başlık muzmar diye atılmıştır. es-Süyûtî bu tabirin ve zamir ifadesinin Basralılar tarafından kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem' ...*, I, 57.

⁴⁰¹ el-İnsân, 76/4: "Zincirler ve demir halkalar".

⁴⁰² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem' ...*, I, 121. Mısranın manası şöyledir: "Bir bak bakalım dostum. Hiçbir deve/hevdeç görüyor musun?".

⁴⁰³ A.g.e., I, 138.

⁴⁰⁴ A.g.e., I, 134.

⁴⁰⁵ A.g.e., I, 145.

⁴⁰⁶ A.g.e., 190.

“أ”nin sonunda yer alan elif zamirin aslından değildir. Zira vasledildiğinde o da hafzedilmektedir. Bu, Basralılar’ın mezhebidir. Muhtasarında elifin aslından olmadığını açıkça belirtmekte ve şerhinde de âidiyeti sağlamaktadır.⁴⁰⁷

Kendisinden sonraki cümle tarafından açıklanan zamire yahut sâmi’in dikkatini mütekellimin konuşmasına çekmek için haber cümlesinin başında gelen gâib zamir Basralılarca şayet söylenen söz müzekkerse “şe’n” müennesse “kıssa” diye isimlendirilir.⁴⁰⁸ Bu şekilde adlandırmayı muhtasarına da taşımıştır. Ayrıca Kûfeliler’e cevap vererek onların görüşlerini benimsemediğini gösterdiği gibi Basralılar’a âidiyetini ima ile ifade ettiği de belirtilebilir.⁴⁰⁹

Basralılar’ın mezhebine göre şe’n zamîrinin (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) âyetindeki gibi hadîs müzekkerse müzekker, (فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا) âyetindeki gibi müennesse müennes olması daha güzeldir.⁴¹⁰ Cinsiyet uyumu hakkındaki tercihini muhtasarına almıştır. Burada da ima ile bir tercih kastının varlığı düşünülmektedir.⁴¹¹

es-Süyûtî bu, Basralılarca fasl diye isimlendirilen zamirin mebhasıdır şeklinde bir giriş yapıp bunun asıl itibariyle mübteda’ ve haberi ayırdığını dile getirdikten sonra faslın daha başka nelerin arasında gerçekleştiği hususunda bilgiler vermiştir. İsimlendirmeyi Basralılar’a göre yapmıştır.⁴¹²

Müellif ismi mevsûllerin asılları hakkında “الذي”nin aslının “لذي” ve “التي”nin aslının da “لي” ve vezinlerinin de “عمي” gibi “فعل” olduğunu benimsemiştir. Bu durum da bağlamdan anlaşılmaktadır.⁴¹³

Sıla cümlesinin “من” ve benzeriyle kurulduğu durumlarda zamirle aynı pozisyonda bulunursa kimisinde lafzın kimisinde ise mananın gözetilmesi câizdir. En güzeli önce (ومن

⁴⁰⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 200-201.

⁴⁰⁸ *A.g.e.*, I, 224.

⁴⁰⁹ *A.g.e.*, I, 118.

⁴¹⁰ *A.g.e.*, I, 225. el-Enbiyâ’, 21/97: “İşte o gün inkâr edenlerin gözleri açık şekilde bakacaklardır”; el-İhlâs, 112/1: “De ki o, yegane Allah’tır”.

⁴¹¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 118.

⁴¹² *A.g.e.*, I, 227.

⁴¹³ *A.g.e.*, I, 266-267.

من قامت “ (النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ من قامت “ âyetindeki gibi lafza hamledilmesi ardından “ وقعد ” örneğindeki gibi manaya hamledilmesidir.⁴¹⁴

Haber nekre bir zarf-ı zaman şeklinde gelirse Basralılar’a göre bunun nasbı da “ في ” harfi ile cerri de câizdir. Muhtasardaki kullanımından dolayı anlaşılmaktadır.⁴¹⁵

” لا طيب للعيش ما دامت منغصةً لذائذها بادكار الموت والهزم “ (ليس الرِّبَّ أَنْ تُؤَلُّوا) âyetinde ve görüldüğü gibi Basralılar “ كان ” ve kardeşlerinin haberlerinin fiil ve isim arasında gelebilmesini yani haberin mübteda’ya takdimini mutlak manada câiz görmüşlerdir. Konunun “ جواز توسط أخبارها ” şeklinde isimlendirilmesinden anlaşılmaktadır.⁴¹⁶

Cinsini nefy eden lâ’nın amel edebilmesi için gerekli şartlardan birisi medhûlünün nekre olmasıdır. Kûfeliler’in hilâfına bu Basralılar’ın icmâ’ıyla geçerlidir. “ إِذَا هَلَكَ كِسْرَى فَلَا إِذَا هَلَكَ كِسْرَى فَلَا ” hadîsinde olduğu gibi ma’rife geldiğinde, bu bir nekre olarak te’vîl edilir. Zira belirli bir şahıstan bahsedilmemektedir. Bunu da “ إجماع البصريين ” ile ifade etmiştir.⁴¹⁷

“يس”ye ilhak edilenler arasında yer alan “ما”nın amel edebilmesi için gerekli şartlardan ikincisi ondan sonra “إن”in gelmemesidir. Şayet gelirse “فما إن طيننا جبن ولكن” ile “ بني ” “غداة ما إن أنتم ذهب ولا صريف ولكن أنتم الخرف” mısra ve beytinde görüldüğü gibi amel edemez. Kûfeliler “إن”in bulunduğu durumlarda “ما إن أنتم ذهب ولا صريفا” nasb ile gelen rivâyetinde görüldüğü gibi nasbın cevazını benimsemişlerdir. Bu durum “البصريون على” ile ifade edilmiş

⁴¹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 284. el-Bakara 2/8: “İnsanlar arasında (aranızda) inanmadıkları halde Allah’a ve kıyâmete inandık diyenler de vardır”.

⁴¹⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 322.

⁴¹⁶ A.g.e., I, 371-372. el-Bakara, 2/177: “(Allah’ı hoşnut kılacak) iyilik (sadece yüzünüzü bir o tarafa bir bu tarafa) çevirmenizden ibaret değildir”. Beytin manası şöyledir: “Lezzetlerini, ölüm ve acizliğin gelmesiyle hatırlattığı sürece hayatın hiçbir tadı yok.”.

⁴¹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 463-464; II, 431. Hadîs için bkz: Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahih...*, IV, 85, 203; VIII, 129; Ebû ‘Îsâ et-Tirmizî, *Sünen...*, IV, 497; Ahmed b. Hanbel, *Müsned...*, XII, 108, 209; XVI, 300; XXXIV, 44.

olup bağlamdan çıkartılmaktadır. Zira Kûfeliler için “زعم” ibaresini kullandığı gibi şartın varlığını da onaylamaktadır.⁴¹⁸

3.4.1.2 Kûfe

Kûfeliler’de daha çok lafızla tercih gerçekleştiği için ayrıma ihtiyaç duyulmamıştır. Kûfeliler’i tercih ederken lafız kullanması ise Basra karşındaki durumu ve tercihin izhâr edilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Burada verilen son örnek bağlamdan anlaşılabilir için sunulmuştur.

Masrûf bir kelimenin sarftan men’ edilmesi hakkındaki dört hilâftan sahih olanı Kûfelilerin çoğunluğunun ve Basradan da el-Ahfeş’in (v. 210-221/825-836?) benimsediği görüştür. Bu da şiirde cevazlığı ihtiyâr durumunda ise men’ edilmesidir. İbn Mâlik’in (v. 672/1274) tercih ettiği bu görüşü Ebû Hayyân (v. 745/1344) da aksine kıyâs ederek semâ’dan bir delille desteklemiş, “فما كان حصنٌ ولا حابسٌ يفوقان مرداسَ في مَجْمَعٍ” beytini örnek vermiştir. Sahih ibaresiyle ve “عليه أكثر الكوفيين” ifadesiyle verilmiştir.⁴¹⁹

es-Süyûtî Kûfeliler, bazı Basralılar’ın ve müteahhirîn döneminden pek çok nahivcinin “ال”in muzâfun ileyh bir zamire niyabetinin câizliği görüşünü benimsemiştir. Bu hususta (فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى) âyetini ve “مررت برجل حسن الوجه” örneğini tahrîc etmişlerdir. Bunu da muhtasarında “والمختار وفاقا للكوفية نيابتها عن الضمير” ibaresiyle ifade etmiştir.⁴²⁰

Mevsûle olan “أي” hakkında saydığı dört görüşten üçüncüsünde müellif (ثُمَّ لَسْتَرَعَنَّ مِنْ كُلِّ) (شِيعَةَ أَيُّهُمْ أَشَدَّ) âyetindeki gibi “أي”nün muzâf şeklinde gelip ‘âidinin de hazfedilmesi durumunda Kûfeliler, el-Halîl (v. 175/791?) ve Yûnus b. Habîb’e (v. 182/798-799) uyararak “أي”nün mu’reb olduğunu benimser. Bunlar da ilgili âyeti hikâye veya ta’likle te’vîl

⁴¹⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 390-391. Mısra ve beytin manası sırasıyla şöyledir: “Bizim durumumuz/adetimiz korkaklık değildir.” ve “Benî Ğudâne! Siz ne altınsınız ne de değerli bir metalsiniz. Siz olsa olsa sadece topraktan kap kacakınız.”.

⁴¹⁹ A.g.e., I, 122. Beytin manası şöyledir: “Hısın ve Hâbis’inkiler birleştirilince Mirdâs’ı geçiyorlar.”.

⁴²⁰ A.g.e., I, 260. en-Nâzi‘ât, 79/41: “Şüphesiz cennet (mutî’ kimsenin) konağıdır”.

ederler. Zira bu âyetteki “اي” nün nasb üzere de kırâati mevcuttur. Bu durumu muhtasarında “المختار وفاقا للكوفية”⁴²¹ şeklinde ifade etmektedir.

Mübteda’ ve haberi raf’ edenin tespiti hakkında müellif, Kûfeliler’e muvâfakatla bunların birbirlerini raf’ ettiklerini benimsemiştir. Zira herbirisi diğerine ihtiyaç duymaktadır. Bu durumu muhtasarında “المختار وفاقا للكوفية” ibaresiyle ifade etmiştir.⁴²²

“كان” ve kardeşlerinin haberlerinin fiillerine takdîmi hususunda Kûfeliler’in cumhûru ve bir grup nahivcinin te‘accüb fiili, “نعم”, “عسى” ve “بئس” fiillerinin adem-i tasarrufuna kıyâs ederek bunu men etmelerini benimser. Bunu da muhtasarında “على الأصح” ibaresiyle verir.⁴²³

Şayet “ان”in yerine “ما” kullanılıyorsa “ان”i masdariyyeden sonra gelen “كان”nin hazfi vaciptir. Buna “أبا خُرَاشَةَ أَمَا أَنْتَ ذَا نَعْرَ” mısrasını örnek getirir. Aslında buradaki orijinal kelimenin “لأن كنت” olduğunu lâm’ın ihtisâren hazfedildiğini söyler. “كان”nin de ihtisâr gerekçesiyle hazfedildiğini belirterek bunun nasıl gerçekleştiğini izah etmiştir. Zamirin munfasıl halinin getirildiğini ve “كان” yerine “ما”nın bedel yapıldığını, ‘ivaz ve aslın bir arada bulunamayacağı ve birinin hazfedilmesi gerekmesinden dolayı da orijinalin kaldırıldığını söylemiştir. Bu durumda zikredilen örnekte “ما”dan sonra gelen merfû‘ “كان”nin ismi, mansûb ise haberidir. “هذا هو الصحيح في المسألة” şeklinde bir kayıtla sonlandırmıştır.⁴²⁴

Kûfelilerin çoğunluğu (أكثر الكوفيين) ve bazı nahivcileri takip ederek “إن” in-i nâfiyenin ibtidâyı nesh etmesini benimser.⁴²⁵

⁴²¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 293-295. Meryem, 19/69: “Sonra kesinlikle her bir topluluktan (Rahmân’a karşı) daha fazla isyankar olanları mutlaka çekip çıkartacağız”.

⁴²² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., I, 311.

⁴²³ A.g.e., I, 372-373.

⁴²⁴ A.g.e., I, 386. Mısranın manası şöyledir: “Ebû Hurâşe sen sadece tek başına değilsin..”.

⁴²⁵ A.g.e., I, 394.

Şayet “أن”, “لو”den sonra gelirse bu takdîrde merfû‘ mahallindedir. Ancak bu raf‘ durumu neyle açıklanacaktır. Müellif Kûfeliler’in ve bazı âlimlerin bunun “لو”den sonra takdîri “تبت” olan mukadder bir fiilin fa‘ili olduğu görüşünü benimsemiştir. Bunu da “ذهب الكوفيون” ve “هذا المختار” ibareleriyle somutlaştırmıştır. Ancak burada diğerlerinden farklı olarak muhtasarında Kûfe’den değil diğer âlimlerden bahsetmiştir. Onlar da el-Müberrid (v. 285/898), ez-Zeccâc (v. 321/933), ez-Zemahşerî (v. 538/1144) ve İbnü’l-Hâcib’ tir (v. 646/1249).⁴²⁶

Müellif müstesnâ minhin yarısından fazlasının istisnâ’ edilebileceğini belirtir. Bunu muhtasarında tercîh ettiğini ifade ederken şerhinde sadece konuyu verir. (إن عبادي ليس لك عليهم) إن عبادي كلكم جائع إلا من أطمعته” ve “سلطان إلا من اتبعك من الغاوين”⁴²⁷ âyeti⁴²⁷ ve “يا عبادي كلكم جائع إلا من أطمعته” hadîsi buna örnektir. Tercîhini de “وفاقا لأبي عبيدة والسيرافي والكوفية”⁴²⁸ ifadesiyle belli eder.⁴²⁸

“من” harfinin manalarını verirken Basralılar’ın bunu sadece mekâna tahsis ederek ibtidâ’ için kullandıklarını ancak anlatımda öncelemesinden anlaşıldığı kadarıyla kendi tercîhinin ibtidâ’ın mutlak manada mekân, zaman ve diğer hususlar için olduğudur. Bunu da şöyle örneklendirmiştir: (خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ), (مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ), (أَسَسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ) (حَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ), (مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ), (أَسَسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ) âyetleri,⁴²⁹ “مِنْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ إِلَى هِرْقُلَ”⁴²⁹ hadîsi⁴³⁰ ve “مطرنا من الجمعة إلى الجمعة”⁴³¹ cümlesi.⁴³¹

⁴²⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 442.

⁴²⁷ el-Hicr, 15/42: “Azgınlardan sana uyanlar hariç azınlıkta kalan kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur.”.

⁴²⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 199-200. Hadîs için bkz.: Müslim b. Haccâc, *Sahih...*, IV, 1994. Manası şöyledir: “Ey kullarım! Benim doyurduklarım dışında kalan azınlık açsınız.”.

⁴²⁹ Sırasıyla, et-Tevbe, 9/108: “İlk günden itibaren (daha yapıldığı anda) takva üzere kurulan”; el-İsrâ’, 17/1: “Mescid-i Harâm’dan”; el-Hacc, 22/5: “Sizi önce topraktan ardından nutfeden yarattık”.

⁴³⁰ Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahih...*, VI, 36. Manası şöyledir: “Allah’ın Rasûlü Muhammed’den Hirak’le.”.

⁴³¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, II, 276.

Atf-ı beyânın ma‘rife ve nekrede geçerli olacağına dair Kûfeliler’in görüşünü benimseyen es-Süyûtî, şu örnekleri nakleder: (مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ), (أَوْ كَفَّارَةً طَعَامٍ مَسَاكِينَ), (مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ) ve (زَيْتُونَةٍ) âyetleri.⁴³² Bu tercihini “وهو الصحيح” diyerek ifade eder.⁴³³

Kûfeliler’in “أَيْنَ الْمَفْرُ وَالْإِلَهُ الطَّالِبُ وَالْأَشْرَمُ الْمَغْلُوبُ لَيْسَ الْعَالِبُ” beyti ve “بِأَبِي شَبِيهٍ بِالنَّبِيِّ لَيْسَ بِشَبِيهِه” beyyti ve “بِعَلِيٍّ” hadîsi⁴³⁴ ile delillendirdikleri “ليس”nin de tıpkı lâ gibi atıf harfleri arasında yer almasını kabul eder. Bunu da “أثبت الكوفية” ile muhtasarında ifade eder.⁴³⁵

Harf-i cerrin zamir olan mecrûruna yapılan atıfta tekrarlanmasının gerekli olmadığını belirtir. Zira fasîhte bu şekilde kullanım bulunmaktadır. Tıpkı (وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا), (تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامُ) ve “فَمَا بَكَ وَالْأَيَّامُ مِنْ عَجَبٍ” mısrasında olduğu gibi. Bunun Kûfeliler’in görüşü olduğunu belirtir. Tercih etmesi ise Basralılar’a hilâfen kaydını koymasından anlaşılmaktadır.⁴³⁷

3.4.1.3 Diğer Merkezlerin Lehine Gerçekleşen Tercihler

Burada sadece Bağdâd ve Meğâribe yer alacaktır. Zira Endülüs lehine hiç bir tercih gerçekleşmemiştir. Mısır ise eserde hiçbir surette atfın yer alamadığı bir merkezdir.

Bağdâd

Nakledenlerden kaynaklanan bir âidiyet problemi bulunsa da Bağdâdlılar yahut Kûfeliler “ليس”nin atıf harfî olduğunu ortaya koymuşlar ve “أَيْنَ الْمَفْرُ وَالْإِلَهُ الطَّالِبُ وَالْأَشْرَمُ الْمَغْلُوبُ”

⁴³² Sırasıyla, el-Mâide, 5/95: “Yahut miskinleri doyurarak kefareti yerine getirmesi gerekir”; İbrâhîm, 14/16: “Su verilir irinden”; en-Nûr, 24/35: “Mübarek bir ağaçtan, zeytin ağacından”.

⁴³³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 132.

⁴³⁴ Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh...*, IV, 187; (V.), 26; Ebu Bekr el-Bezzâr, *el-Bahru’z-zehhâr bi-Müsnedi’l-Bezzâr*, (thk: Mahfûzurrahmân Zeynullah, ‘Âdil b. Sa‘d), I-XV, Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, Medîne, 1988-2006. Manası şöyledir: “Babam Peyganber’e benziyor Ali’ye değil.”.

⁴³⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 185-186.

⁴³⁶ Sırasıyla en-Nisâ’, 4/1: “Kendisi adına aranızda dileklerde bulunduğunuz (Allah’tan) ve akrabalık bağından (sakininiz)”; el-Hicr, 15/20: “Orada hem sizin için hem de rızıklarını sizin vermedikleriniz için geçimlikler hazırladık”.

⁴³⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, III, 189. Mısranın manası şöyledir: “Senin bu durumuna bu günlerde şaşılacak değil.”.

”وليس الغالب“ ile delillendirmişlerdir. Bu durumda ”الغالب“ ismiyken haberi mahzûftur. Müellif bunu ”أثبت“ ile ifade etmiştir.⁴³⁸

”أكرمت العبيد بله الأحرار“ örneğindeki gibi ”بله“ kelimesini ”لا سيما“ manasında istisnâ’ lafızları arasında kabul edenler Bağdâdlılar ve Kûfeliler’dir. Muhtasarda önce Bağdâdlılar’ı zikrederek ”أثبت“ fiili ile şerhte başta Kûfelileri vererek ”عد“ fiili ile ifade etmiştir.⁴³⁹

Meğaribe

Kendisini nasb edenin gizlenmesini gerektiren masdardan kimi zaman ”هنيئا لك ,عائذا بك“ ,هنيئا لك ,عائذا بك“ örneklerindeki fâ’illerin isimleri gibi kimi zaman da ”أقاعدا وقد سار الركب ve أقائما وقد قعد الناس“ ”هنؤ“den türetilmiş ”هنيء“ ve ”شرف“den elde edilmiş ”شريف“ gibi sıfatları masdar yerine kullanmışlardır. Bazı Mağribliler bunun semâ’ ile sınırlı olduğunu yani kıyâsın uygulanamayacağını söylemişlerdir. es-Süyûtî her ne kadar muhtasarında sadece bir ibare olarak verse de şerhinde kıyâs edilebilirliğini ileri sürenlerin görüşünü ”زعم“ fiili ile değerlendirdiğinden dolayı lehte bir tercih şeklinde ele alınmıştır.⁴⁴⁰

”دون“ ile bazı Mağribliler’e muvâfakatla istisnâ’ yapılabilir. es-Süyûtî muhtasarında ”المختار وفاقا لبعض المغاربة“ ibaresiyle tercihini belirtse de şerhte tercihi gösteren bir ifade bulunmamaktadır.⁴⁴¹

el-Ahfeş (v. 210-221/825-836?), ”كم“ istifhâmiyyenin normalde ”كم غلمانا لك“deki gibi cemi ile tefsîr edilemeyeceğini zira ”كم“ ile sorulanın ancak şahısların sayıları olduğunu ifade eder. Cemâatlerden sorulduğunda ise bu takdîrde ”كم“in temyîzi cemi şeklinde getirilebilir. Zira bu durumda ilgili cemi müfred hükmündedir. Mesela ”كم رجالا عندك“ sorusundan kasıt kaç grup adam var demektir. Yani ”yanında kaç çeşit insan topluluğu var“ sorusunun sorulmasıdır. Kısaca cemi ile tek tek sayılacak ferdler değil de grupların sayıları

⁴³⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘...,I, 367.

⁴³⁹ A.g.e., II, 220.

⁴⁴⁰ A.g.e., II, 94-95.

⁴⁴¹ A.g.e., II, 155.

sorulursa bu takdîrde câiz olur der. Bu görüşü Meğaribe'den bazıları da tercih etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus bunun bir onaylama olmasıdır. es-Süyûtî ilgili cevazı muhtasarında bir tercih şeklinde sunmuşsa da şerhte Mağriblileri de buna dâhil etmiştir. İfadesi “اختاره بعض المغاربة” şeklindedir.⁴⁴²

3.4.2 Kişiler Lehine Tercihler

Burada yapılacak örneklendirmede müellifin kendisi lehinde açıktan ibarelerle tercihte bulunduğu kişiler ya tek başlarına yahut da bir grup ulemâ içinde tercihe konu edilmişliklerine göre ikiye ayrılmaktadır. Buna göre ikiye ayrılarak misal getirilecektir. Ayrıca bir kez tercih edilen kişilerin tamamı burada örneklendirilmeyecektir. Özellikle kendisine yakın dönemdekiler ön plana çıkartılmaya çalışılacaktır.

3.4.2.1 Ferdî Tercihler

Sadece tek kişiye istinaden gerçekleşen tercihleri içerecek bu örnekler kendi içinde iki kısımda ele alınacaktır. İlki kendileriyle görüşmediği ve karşılaşmadığı kişilerden sunduğu tercihler, ikincisi babası ve hocalarından nakille verdiği tercihlerdir.

3.4.2.1.1 Karşılaşmadığı Kişiler

Kendisinde bir değişikliğin meydana gelmesinden dolayı harf sayısı düşen bir ismin taşıdığı yapıldığında hazfedilen harflerin iade edilip edilmeyeceği hususunda es-Süyûtî tarafından esahh şeklinde değerlendirilen görüş Sîbeveyhi'ye (v. 180/796-797?) muvâfakaten “ناس و شر ,خير ,شاك ,ميت ,هار” kelimelerindeki gibi “فعليل” vezni üzere türetilip “أنيس و أشير ,أخير ,شويك ,مويت ,هوير” şeklinde mahzûfun geri getirilmemesi benimsenmiştir. Buradaki tercih muhtasarda açık şekilde belirtilirken şerhte sadece anlatımda bulunulmuştur. Tercihi ifade etmek için muhtasarında “*esahh*” kavramından yararlandığı gibi şerhinde ilgili görüş Sîbeveyhi'nin (v. 180/796-797?) mezhebi şeklinde sunulmuştur.⁴⁴³

İsm-i fâ‘ilin ameli hakkındaki ihtilâfta müfred, tesniye ve ister sâlim isterse mükesser cemide fiilin amelini icrâ edeceği görüşü benimsenmiştir. Bu görüşte el-Müberrid'in (v.

⁴⁴² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* '..., II, 274.

⁴⁴³ *A.g.e.*, III, 343.

285/898) lehinde bir tercihte bulunulmuştur. Ancak tercih bir lafızla gerçekleşmemiş bağlamdan anlaşılmıştır. Ayrıca bu tercihte diğerlerinden farklı bir şekilde konu tartışılırken ilgili görüşün verildiği yerde değil muhalif görüşün ardından âdiyet sağlanmıştır.⁴⁴⁴

“غدوة” kelimesinin mahfûz şekli çoğunlukla nasbla geldiğinden Ebû Hayyân (v. 745/1344) buna yapılacak bir atıfta da nasbı vâcib kabul etmektedir. es-Süyûtî de bu hususta Ebû Hayyân’ın (v. 745/1344) görüşünü tercih etmiştir. Ancak bu durumun sadece “غدوة” için geçerli olduğunu dile getirmiştir. Zira böyle bir kullanım sadece ilgili zarf için mevcuttur. Müellif tercihini muhtasarında açıkça muhtâr görüş şeklinde, şerhte konu içinde bir görüş olarak vermiştir.⁴⁴⁵

Ebû Hayyân (v. 745/1344) ve diğerlerinin hilâfına zarûrette geçerli hususlar tenâsüb ve seca‘ için nesirde de geçerlidir. Bu görüş el-Ahfeş’e (v. 210-221/825-836?) âittir. Tercih muhtasarda açıkça belirtildiği gibi memzûcen şerhin gerçekleştiği yerlerden olması nedeniyle açıklama kısımlarında tekrar bir vurguya ihtiyaç duyulmamıştır. es-Süyûtî bu hususta pek çok örnek sunmuştur. *Hem ‘u’l-hevâmi*’de bir yandan örnek çeşitlemesi diğer yandan da bolluğu bakımından en zengin meseleler arasında yer almaktadır. Mesela bu durum el-Hâkim’in (v. 405/1014) rivâyet ettiği (*اللَّهُمَّ رَبَّ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ وَمَا أَظْلَلْنَا ، وَرَبَّ الْأَرْضِينَ السَّبْعِ*) hadîsinde⁴⁴⁶ görülmektedir. Kıyâs “أضلوا” ibaresini gerektirirken münasebet dolayısıyla “أظللن ve أقللن” ifadeleri kullanılmıştır. Yine el-Bezzâr’ın (v. 292/905) *Müsned*’inde⁴⁴⁷ rivâyet ettiği “أَنْفَقَ بِبَلَالٍ وَلَا تَخَشَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ إِقْلَالًا” hadîsindeki⁴⁴⁸ gibi “إقلا” kelimesine uyumun sağlanması için, münâdî, ma‘rifet olan “بلا”i tenvînlediği gibi nasb da

⁴⁴⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem ‘...’, III, 53.*

⁴⁴⁵ *A.g.e.*, II, 160-162.

⁴⁴⁶ ‘Alâüddîn İbn Balabân, *el-İhsân...*, VI, 425. Manası şöyledir: “Yedi kat semanın ve bunların gölgelediklerinin rabbi, yedi kat yerin ve bunların barındırdıklarının rabbi, şeytanların ve saptırdıklarının rabbi...”.

⁴⁴⁷ İlgili hadîs kaynağında (*أَنْفَقَ يَا بَلَالٍ وَلَا تَخَشَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ إِقْلَالًا*) şeklinde geçmektedir. Ebu Bekr el-Bezzâr, *el-Bahru’z-zehhâr...*, IV, 204; V, 349.

⁴⁴⁸ İsmâîl el-‘Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ’...*, I, 211. Manası şöyledir: “İnfak et ey Bilal. Arşın sahibinin azaltacağından endişe etme.”.

etmiştir. Ayrıca (وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا) ve (فَأَصْلُونَا السَّيْلَا) âyetlerinin⁴⁴⁹ sonlarına fâsılaların uyumu için elif ziyade edilmiştir.⁴⁵⁰

İnsanların kullanmaktan vazgeçtikleri yahut duyduklarında garipsedikleri dışında herhangi bir kullanım fesâhate zarar vermez. Bu görüşü es-Süyûtî, Hâzim el-Endelûsî'ye (v. 684/1285) muvâfakaten vermiştir. Bu tercih de elfâzla değil bağlamdan anlaşılmaktadır. Örneğin ğayr-i munsarîfîn sarfî, memdûd ceminin kasrı yahut maksûrun meddi bu cinstendir.⁴⁵¹

3.4.2.1.2 Hocaları Lehine Tercîhler

es-Süyûtî, cümlenin tanımı hakkında meydana gelen ihtilâfta hocası el-Kâfiyecî'nin (v. 879/1474) dile getirdiği “القول المركب” düşüncesinin doğruluğunu tercih etmiştir. Bunu muhtasarında cümlenin tanımının kelâmla aynılığı düşüncesinden daha geniş bir kapsama geldiği ile verirken şerhte hocasının düşüncesini dile getirmiştir.⁴⁵² Hocası lehinde bir diğer tercihi de “بحسبك درهم” cümlesinde mana itibariyle menfaatin gerçekleştiği yer esas alınarak mübteda'nın “درهم” olduğunu ifade etmesidir. Bunu da “هو الصواب” ibaresiyle belirtmiştir.⁴⁵³ Bir diğer tercihi ise haberin “زيد يا أحمه” örneğindeki gibi nidâ' cümlesi şeklinde gelmesiyle yahut “حتى بل، لكن” ile başlayan bir isim cümlesiyle kurulamayacağıdır.⁴⁵⁴

el-Kâfiyecî (v. 879/1474) lehindeki bir diğer tercihi de şöyledir. Mebnî zarflar konusunda “إِذْ”in kullanımı hakkında bilgi verirken izâfet gerçekleşen cümlenin bir kısmı yahut tamamının hafzedilebileceğini bunun yerine tenvînin geleceği ve kimi zaman binâsı gereğince fethalanabileceği görüşünü hocasının düşüncesine uyararak “إِذْ”ye de teşmil

⁴⁴⁹ el-Ahzâb, 33/10, 67: “Sizin de Allah'la ilgili çeşit çeşit zanlarınız var”, “Onlar çıkarttılar bizi yoldan”.

⁴⁵⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 249-251.

⁴⁵¹ A.g.e., III, 236.

⁴⁵² A.g.e., I, 49-50.

⁴⁵³ A.g.e., I, 308-309.

⁴⁵⁴ A.g.e., I, 315.

etmiştir. Buna da (وَلَيْنَ أَطْعَمَكُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ) âyetindeki⁴⁵⁵ “إِذَا”yı delil getirmiştir. Müellif bu duruma daha önce hiç rastlamamıştır. İlgili görüşü kabulünü muhtasarında açıkça belirtmiştir. Şerhinde de tâlî delillerden istihsânı işleterek kendisinin de mevzu bahis görüşü kabullendiğini dile getirmiştir.⁴⁵⁶

Diğer bir hocası eş-Şümunnî (v. 872/1468) lehine de bir tercîhi bulunmaktadır. Bu tercîh diğerlerinden daha da farklıdır. Zira ana tercîhler arasında değil alt hilâfiyyâta meydana gelen bir durum hakkında bir düşüncenin reddine dair bir tercîhtir. Ayrıca müellif tercîhini sarahaten elfazla değil bağlamda ifade etmiştir. “رب”nin tealluk ettiği fiilin mâzîliği vâciptir. Ancak bu hususta (رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا) âyeti⁴⁵⁷ tahrîc edilerek müstakbel de olabileceği dillendirilmiştir. Bu durum hakkında te’vilde bulunanlar (وَنُفِخَ فِي الصُّورِ) âyetindeki⁴⁵⁸ gibi muzârî‘ fiilin mâzî makamında kullanıldığını belirtmişlerdir. İbn Hişâm el-Ensârî (v. 761/1360) ilgili âyetten yola çıkarak yapılan bu te’vîli zorlama olarak nitelemiştir. Zira müstakbel bir fiilin kendisiyle müstakbelden haber vermenin câiz olduğu bir mâzî ile ifade edilebileceği bilgisinin gereğince bu bir zorlamadır. eş-Şümunnî, (v. 872/1468), İbn Hişâm el-Ensârî’nin (v. 761/1360) zorlama yorumuna şöyle cevap vermiştir. Burada bir sıkıntı/zorlama yoktur. Zira bu müstakbel şeklinde kullanılan muzârî‘, gerçekleşmiş mâzî menzilesinde değerlendirilmiştir. Bundan dolayı da onunla birlikte mâzîye tahsis edilen “ربما” kullanılmış ve muzârî‘ lafzından yararlanılmıştır. Bu şunun içindir: Bunu söyleyenin sözünde hilâf gerçekleşmeyecek birisidir. Haddi zatında muzârî‘ onun nezninde mâzîdir. O halde bu, te’vîl açısından mâzî olan gerçekleşmesi müstakbel bir durumdur.⁴⁵⁹

3.4.2.1.3 Babası Lehine Tercîhler

Asl olan haberin te’hîridir. Bazen takdîmi gerçekleşse de aslın bekâsını gerektirecek durumlarda tekaddüm düşünölmeyecektir. Haberin mübteda’dan önce gelmemesi için

⁴⁵⁵ el-Mü’minûn, 23/34: “(Allah’a) yemin olsun, kendiniz gibi bir beşere itaat ederseniz bu takdirde mutlaka aldatılmış olursunuz”.

⁴⁵⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., II, 126-129.

⁴⁵⁷ el-Hicr, 15/2: “İnkâr edenler temenni edeceklerdir”.

⁴⁵⁸ el-Kehf, 18/99: “Sûra üflendiğinde”.

⁴⁵⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem* ‘..., II, 354.

sayılan yerlerden bir tanesi de haberin fiil olduğu durumlardadır. Zira “زيد قام” gibi bir cümlede takdîm meydana gelirse bu durum muhatapta mübteda’ hakkında fâ’illik düşüncesine sebebiyet verebilir. Ancak cumhûr böyle bir karmaşıklık ortadan kalktığına benimsenmişlerdir. es-Süyûtî babasının bunu sadece cemi ile sınırlandırdığını zira tesniyede “قاما الزيدان” ve “قاموا الزيدون” örneklerindeki gibi takdîmin mutlak şekilde gerçekleşebileceğini benimsenmişlerdir. es-Süyûtî babasının bunu sadece cemi ile sınırlandırdığını zira tesniyede “قاما الزيدان” cümlesini duyan bir kişinin sakın bir harfle karşılaşmasından dolayı elifin düşmesi şeklinde anlama ihtimalinin sürdüğünü kaydetmiştir.⁴⁶⁰ Müellif muhtasarında açıkça babasının lehinde tercihte bulunduğunu dile getirmiştir.⁴⁶¹

Harf-i cerrin hazfedilmesi ile ilgili ihtilâfta müellif bunun iki şartla hazfedebileceğini benimsenmiştir. Bu şartlar bir harf-i cerrin ve onun mekânının teayyün etmesi yani bir karışıklığın meydana gelmemesidir. Şayet bu iki şarttan birisi ortadan kalkar ve karışıklık olursa cevâz ortadan kalkacaktır. Örneğin “رغبت” fiilinde harf-i cerr; “اخترت إخوتك الزيدين” cümlesinde ise harfin mekânı te’ayyün etmemiştir. Zira her ikisine de “من” herf-i cerrî gelebilir. es-Süyûtî bu görüşü el-Ahfeşü’s-sağîr (v. 315-316/927-928),⁴⁶² İbnü’t-Tarâve (v. 528/1134) ve babasına binâen tercih etmiştir. Bu örnek aslında gruplarda incelenebilecek özelliktedir. Ancak babası lehine gerçekleşen iki tercihin bir arada verilmesi düşüncesiyle buraya alınmıştır. Ayrıca bu tercihini cevâzen yapmıştır. İlgili tercihi açıklarken ve delillendirirken de neredeyse tamamen babasına dayanmaktadır. Bu nedenle burada ele alınması kanâati pekişmiştir.⁴⁶³

3.4.2.2 Gruplama İle Yapılan Tercihler

“اذن”de nasıl vakfedileceği hakkında meydana gelen ihtilâfta ilki nûn’un elif’e ibdâliyle ikincisi de nûn üzere vakfedileceği şeklinde iki görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki cumhûrun benimsediğidir. Ancak es-Süyûtî onlara hilâfen el-Mâzinî (v. 249/863?), el-Müberra (v. 285/898) ve İbn ‘Usfûr’un (v. 663/1265?) görüşünü yani nûn üzere

⁴⁶⁰ Çünkü bu durumda işiten fiili müfred gibi duyacaktır. Böylelikle mübteda fâ’illikle karıştırılacaktır.

⁴⁶¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 329-330.

⁴⁶² A.g.e., II, 167-168.

⁴⁶³ A.g.e., III, 11-12.

vakfedileceğini benimsemiştir. Bu tercih muhtasarda açık şekilde muhtâr olan diye ifade edilirken şerhte sadece anlatılarak geçilmiştir.⁴⁶⁴

İsimlerin mebnîlik sebepleri tartışılırken müellif harfe benzerliği yönünde kanâat belirtmiştir. Bu hususu her ne kadar İbn Mâlik'in (v. 672/1274) kesin bir şekilde ifade ettiğini dile getirirse de isimlerini zikretmeden müteahhirîn dönemi nahivcilerinden pek çoğunun bunu Sîbeveyhi'nin (v. 180/796-797?) sözünden bir çıkarım şeklinde naklettiklerini, İbn Cinnî (v. 392/1002) ve Ebû'l-Bekâ' el-'Ukberî'nin (v. 616/1219) de açıkça ifade ettiklerini dile getirmiştir. Ayrıca Ekmeleddîn el-'Attâr (v. 786/1287)⁴⁶⁵ da bu görüşe katılanlar arasındadır. es-Süyûtî bu görüşü benimsediğini hem muhtasarında hem de şerhinde açıkça belirtmektedir. Bu tercihi diğerlerinden farklı kılan bir husus vardır. O da müellifin muhtasarını kaleme aldıktan sonra şerh yaparken *et-Takyîd (li'l-'Attâr)*'de de ilgili görüşün varlığını gördüğünü söylemesidir.⁴⁶⁶

“حيث”nün cümle içindeki konumu hakkında çeşitli hilâflar meydana gelmiştir. Bunlardan bir tanesi de mef'ûl şeklinde gelip gelemeyeceğidir. Bu hususta İbn Hişâm el-Ensârî (v. 761/1360), el-Fârisî'ye (v. 377/987-988) uyararak (اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رَسُولَهُ) âyetindeki⁴⁶⁷ gibi olabileceğini benimsemiştir. Muhtasarda hilâfin varlığına işaret edilmiş şerhte ise ilgili hilâfta es-Süyûtî'nin kaynaklarından birisinin tercihine değinilmiştir. Bu örnek müellifin kaynaklarının tercihlerini açıkça ifade ettiği yerlerden olması nedeniyle diğerlerinden tamamen farklı bir özelliğe sahiptir.⁴⁶⁸

“لا غلامي لك” örneklerindeki “لك”lerin durumu hakkında meydana gelen hilâfta es-Süyûtî, kendilerinden öncelerindekilerle izâfet bağının kurulması ve böyle bir bağ kurulmayıp mahzûf muzâf ve muteallakların varlığını ileri süren görüşlere hilâfen bunların öncelerinden bağımsız bir şekilde kasr lügatına uygun şekilde meydana geldiklerini benimsemiştir. Buna göre lâm'la mecrûr olan da haberdir. es-Süyûtî bunu tercih etmesini, te'vîl, ziyâde ve hazf gibi tamamı asla muhâlif durumların dışında kalmasına bağlamıştır. İlgili görüşün asıl sahipleri ise el-Fârisî (v. 377/987-988), Yûsuf İbn

⁴⁶⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 385-389.

⁴⁶⁵ A.mlf., *Buğye...*, I, 239-240; İsmâ'il Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn...*, II, 171.

⁴⁶⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 58-60.

⁴⁶⁷ el-En'âm, 6/124: “Allah elçilik görevini kime vereceğini çok iyi bilir”.

⁴⁶⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, II, 152-154.

Yes'ûn (v. 540/1145-1146?)⁴⁶⁹ ve İbnü't-Tarâve'dir (v. 528/1134). Bu tercîhini muhtasarında açıkça belirttikten sonra şerhte izah etmektedir.⁴⁷⁰

es-Süyûtî, zaman yahut mekân birlikteliğini ifade eden isimlerden “مع”nın terkibe girmeksizin tek başına kullanıldığı durumlarda “جميع” manasına geleceğini dolayısıyla bu şekilde de kullanılabileceği görüşüne hilâfen bir tercîhte bulunmuştur. Zira “جاءا جميعا” cümlesinde fiilin aynı yahut farklı vakitlerde gerçekleşmesi mümkünken “جاءا معا” cümlesinde vakit birlikteliği vardır. Bu görüşü benimseyenlerin isimlerini de Se'leb (v. 291/904), İbn Hâleveyh el-Hemezânî (v. 370/980)⁴⁷¹ ve Ebû Hayyân (v. 745/1344) şeklinde vermiştir. Muhtasarında açıkça belirttiği tercîhini şerhte izah etmiştir.⁴⁷²

Esmâ-i sitte'nin izâfet dışında kullanımı hakkında meydana gelen ihtilâfta “حم, أخ, أب” ve “هن”ünde bunun meydana gelebileceği yönünde, “ذو”nün izâfet dışında bu şekilde yer alamayacağına ittifak edilmiştir. Ancak “فوك”de farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar mîm'siz ve mîm'li kullanımı şeklinde iki grupta değerlendirilebilir. İkinci tartışma konusu izâfet halinde mîm'in bulunması hakkında ise iki görüş ileri sürülmüştür. İlki el-Fârisî'nin (v. 377/987-988) benimsediği bunun şiir dışında men' edilmesi yönündedir. Bunu İbn 'Uşfûr (v. 663/1265?) ve diğer bazı Meğârîbe de kabul etmiştir. es-Süyûtî ise esahh görüşün ihtiyâren de mîm'li şekilde izâfete girebilmesi yönünde görüş bildiren İbn Mâlik (v. 672/1274) ve Ebû Hayyân'ın (v. 745/1344) düşüncelerini tercîh etmiştir. “لخلوف فم الصائم” hadîsini⁴⁷³ de buna delil getirmiştir. Müellif tercîhini muhtasarında herhangi bir lafızla değil doğrudan görüşü vererek ve muhalif düşünceyi de “قيل” ile niteleyerek ifade etmiştir. Bu da bağlamdan anlaşılan bir husustur. Ancak şerhinde açıkça onayladığı hatırlatılmalıdır.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, II, 363.

⁴⁷⁰ A.mlf., *Hem'...*, I, 462-466.

⁴⁷¹ A.mlf., *Buğye...*, I, 529.

⁴⁷² A.mlf., *Hem'...*, II, 168-170.

⁴⁷³ Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh...*, III, 24, 26; VII, 164; IX, 143, 157.

⁴⁷⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 128-132

4. Eğitim ve Öğretim Açısından

Nahiv aslında sadece kelimelerden ibarettir. Bir kelime ya tek başına yahut da bir terkîb içindedir. Buna göre inceleme sahası da değişecektir.⁴⁷⁵ Zira dil zihinde bulunanların dış dünyaya anlamlı aktarımıdır. Bu mana, Arap dili özelinde Arab'ın anladığı yahut Arab'ın dilinin anlamıdır.⁴⁷⁶ Yani ortak bir kullanım esastır.⁴⁷⁷ Bu ortak kullanımın neliği ve nasıllığı hakkında ilmî açıdan İslâm'la birlikte başlayan araştırmalar müelliflerin içinde yer aldıkları ilmî merkezlerin düşünce yapılarına göre şekillenmeye kimi zaman da yazarın kendi elinde değişmeye devam etmiştir. Bu süreçte bir yandan nahiv meseleleri ele alınırken zamanla bunların işlendiği kitaplar da muhtasar, şerh ve hâşiye gibi belirli şekillerde kaleme alınır hale gelmiştir.

Buraya kadarki kısımlardan burada özetle verilen bu bilgiler bir basamak daha ileri götürülebilir. Bu, yazım çeşitlerinden birisinin belirli konu, kişi, eser veya merkez üzerinden yazılıp daha sonra bunların birbirleriyle karşılaştırılmasıdır. Bir diğer ifadeyle hilâf türünün ortaya çıkmasıdır. Basitin mürekkebe; bir dil verisinde dahi daha sınırlı ve dar, bir başka ifadeyle meselelerin kendi üzerine bina edildiği hususların diğerlerine öncelenmesinden hareketle⁴⁷⁸ hilâf, nahiv alanında okunacak eserler arasında en sonda yer almalıdır.⁴⁷⁹ Zira öncesinde ilgili farklı görüşler hakkında kendi disiplini içinde bilgi sahibi olunmadan, mukâyesenin yahut bir savunma veya reddiyenin yapılması makul değildir.

Bir dil bilgisi eserinin sadece gramer içermediği âşikardır. Bir başka ifadeyle dilin grameri öğrenilirken edinilen tek başına yapılar ve kurallar değildir. Zira dil hem kurallar bütünüyle hem de kelime dağarcığıyla âit olduğu mekân ve zamanın izlerini taşımaktadır.⁴⁸⁰ O halde nahiv alanında kaleme alınmış bir hilâf eseri de farklı kişi ve merkezlerin düşünce dünyalarının Arap dili özelinde din algılarının da bir yansımasını

⁴⁷⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 407.

⁴⁷⁶ A.g.e., I, 21, 23-24, 42.

⁴⁷⁷ A.g.e., I, 43.

⁴⁷⁸ A.g.e., I, 212, 230, 256.

⁴⁷⁹ Hâcî Halîfe Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esmâi'l-kütübi ve'l-fünûn*, (tlk. ve hşy.: Şerâfettîn Yeltkaya ve Rifat Bilge), I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût-Lübân, 1941, I, 23-24.

⁴⁸⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir...*, I, 23 vd.. es-Süyûtî'nin dil ilimlerine eğilmesinin altında yatan sebep, lisân becerisi değildir. Ömer Musa Paşa, "el-Celâl es-Süyûtî şahsiyyetühü ve mevsû'iyetü fikrihi", *el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yüz Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 31.

sunmaktadır.⁴⁸¹ Buradan hareketle bu ana başlık altında es-Süyûtî'nin *Hem 'u'l-hevâmi*'de muhatabıyla eğitim ve öğretim ilişkisinin ele alınmaya çalışılacağı söylenebilir. Müellif eserinde değişik açılardan değerlendirilebilecek çok fazla veri sunmaktadır. Bu nedenle belirli başlıklar altında sınırlandırmalar yapılarak ilgili konular işlenecektir.

4.1 Arap Dili Çalışmaları

Arap dili nahiv, şiir ve sözlük gibi pek çok açıdan ele alınmıştır. Bu alanlaşma gün geçtikçe daha da artmıştır. Bununla birlikte Arap dili çalışmaları sadece dil araştırmalarıyla sınırlı değildir. Kimi konular özellikleri gereği, ister ilmî ayrışma meydana gelmeden isterse daha sonra, fıkıh, tefsîr ve hadîs gibi ilim dallarında ele alınmıştır. Arap dili çalışmaları da bazı ilim dallarının kimi konularını kendi açılarından incelemiştir. Bu nedenle bu tarzdaki branşlaşmalar genel manada İslâmî ilimler çatısı altında ana bir birlikteliğe sahiptir.⁴⁸² es-Süyûtî bu çatı altındaki ilimlerden yararlandığı gibi *Hem 'u'l-hevâmi*'de de bunlara ismen yer vermiştir. Bu da bir bilginin İslâm tarihinde çeşitli şekillerde ve bir arada değerlendirilmesinin somut göstergelerinden birisi olmuştur.⁴⁸³

Eserin sistematığı fıkıh kitaplarına dayandırıldığı gibi bunun kaynağının da bir hadîse isnâd edilmesi manidardır.⁴⁸⁴ Fıkıh sahasında dille ilgili geliştirilen bilgilerin yanısıra kırâat⁴⁸⁵ ve hadîslerdeki⁴⁸⁶ verilerin de dil açısından tahlili görülmektedir. Ayrıca pek çok yerde âyetlerle ilgili dil açısından değerlendirmeler⁴⁸⁷ bulunduğu gibi tefsîr eserlerindeki verilerin⁴⁸⁸ de ele alındığı görülmektedir. Çeşitli branşların alanlarında ürettiği bilgilerin nahiv açısından kritik edilmesi bu durumu daha da güzel ifade etmektedir. Tüm bunlar Arap dili hakkında gerek nahiv açısından gerekse İslâmî ilimler

⁴⁸¹ Müellifin öğrencilik dönemi okumalarının kendisindeki etkileri için bkz.: Şevkî Dayf, "Tatbîku's-Süyûtî li-mustalahi'l-hadîs 'alâ'r-rivâyeti'l-lüğaviyye", *el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yüz Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 181.

⁴⁸² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn...*, I, 14-18, 32-35. Müellifin İslâmî ilimlerden etkilenmesi ve bunları dil verilerinde kullanmasına dair bkz.: Şevkî Dayf, "Tatbîku's-Süyûtî...", s. 181-184.

⁴⁸³ Müellifin düşünce yapısının İslâmî ilimler birlikteliği hakkında yapılan çalışma için bkz.: et-Tabbâ', *el-İmâmü'l-hâfiz...*, s. 7-9. Ayrıca İslâmî bilginin ilk dönemde Arap dili ile ilgisi ve ilk ansiklopedik eserler için bkz.: Ahmet Suphi Furat, "Arap Edebiyatında ilk ansiklopedik eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, sayı: 1-2, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978, s. 299-308.

⁴⁸⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 18-19.

⁴⁸⁵ A.g.e., I, 71, 282, 229.

⁴⁸⁶ A.g.e., I, 452; II, 287; III, 67.

⁴⁸⁷ A.g.e., I, 269, II, 129; III, 207.

⁴⁸⁸ A.g.e., I, 29, III, 226.

nazarından üretilmiş bilgilerin müellifin elindeki kaynaklar ölçüsünde *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’e dâhil edildiğini göstermektedir. Hatta es-Süyûtî’nin hemen her çalışmasının *Kur’ân* ve sünnetle daha genel bir ifadeyle İslâmî ilimlerin bir arada düşünülmesiyle meydana geldiği ileri sürülebilir.⁴⁸⁹ Bu da muhataba tüm İslâm mîrasının bir arada nasıl değerlendirilebileceğini, farklı disiplinlerin ürettiği bilgilerin eleştirisini ve kimi zaman diğerlerininkinin nahivcilerin bilgilerine tercîhini⁴⁹⁰ göstermesi bakımından önemlidir. Zira böylesi bir özellik öğrencinin sınırlarını genişletmekte, ufkunu açmakta ve çalışmada disiplin dengesini kazandırmaktadır. Bu bağlamda keskin bir örnek müellifin İmâm eş-Şâfi‘î’nin sözlerinin dilin belirlenmesinde hucet olmasını benimsemesidir.⁴⁹¹

Disiplin dengesi ibaresi daha çok İslâmî ilimlerin içinde yer alan bir bilginin farklı branşlar/disiplinler tarafından ele alınması dolayısıyla birbirinden farklı şekillerde yorumlanması karşısındaki tavrını ifade etmek için seçilmiştir. Zira bir alanın kendi içindeki kavram ve konuları ele alışı ile diğer ilim dallarınıninki, branşlaşmanın gereği, ayrı ayrıdır. Bazen bir alanda yapılan çalışmanın diğer alanı sadece kendi açısından değerlendirdiğinde olumsuz sonuçlara ulaşıldığı görülebilmektedir. *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’i bu bakımdan farklı kılan, tüm nahiv tarihine rağmen, “Kaynakları”nda görüldüğü gibi kimi meselelerde diğer disiplinlerin ürettiği bilginin esas alındığı bir gerçektir.

4.1.1 Nahiv Tarihi

Hilâf alanında keleme alınmasından dolayı *Hem‘u‘l-hevâmi‘* başlangıcından itibaren yazarının kendisine kadarki telif ve düşünce bakımından nahiv tarihini takip etme imkânı sunmaktadır. Kaynaklarının bolluğu bir tarafa bunları kullanma yöntemi dikkat çekmektedir. Kendisine yöneltilen intihâl suçlamalarının⁴⁹² bir sonucu şeklinde de okunabilecek müellifin bilgileri isnâdıyla vermesi, ilgili tarihî çizginin takibini sağlamaktadır. Buna bir de grup halinde tercîh ve hilâflarda, şayet değiştirmesini gerektirecek bir durum yoksa ilgili kişileri vefatlarına göre sıralaması eklenince durum daha da bârizleşmektedir. Burada konulan değiştirme kaydı daha çok bilgiye katkı ve

⁴⁸⁹ Abduh er-Râcihî, “es-Süyûtî ve‘d-ders...”, s. 379-380.

⁴⁹⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...’, I, 44; II, 308; III, 250.*

⁴⁹¹ *A.g.e.*, III, 186.

⁴⁹² Eleştiriler, değerlendirmeler ve açıklamalar için bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav‘u‘l-lâmi‘...’, IV, 67 vd.*; Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedru‘t-tâli‘...’, I, 328-335*; Adnân Selmân, *es-Süyûtî...’, s. 132-136*; Muhammed el-‘Arûsî, *Celâlüddîn...’, s. 40-41*; Enbiya Yıldırım, “Süyûtî’ye Yöneltilen Eleştiriler...”, 153-179.

hocaları ile babası lehinde gerçekleşen bir durumdur. Zira belki de hürmetten dolayı bu kişilerin geçtiği yerlerde tarihî sıralama pek görülmemektedir. Hatta tercihlerinde babasından ve hocalarından daha önce aynı meseleye başkaları değinmiş olsa da muhtasarına öncelikle bunları alır, şerhte ilgili kişileri açıkça beyan eder.⁴⁹³

Her ne kadar çeşitli şekillerde daha öncesindeki kişilerden nakiller bulunsa da özellikle nahiv tarihi açısından tarihlendirme ‘Îsâ b. Ömer’den (v. 149/766?)⁴⁹⁴ itibaren⁴⁹⁵ başlatılabilir. Ondan sonra gerek kişiler ve eserler gerekse merkezler bazında ele aldığı tüm konuların hilâf bağlamında verildiği düşünülünce yaklaşık yedi asırlık bir periyodu kapsadığı görülmektedir. Başlangıcında kelimenin çeşitleri yahut biraz daha geniş haliyle ele alınan nahvin⁴⁹⁶ es-Süyûtî’ye kadar nasıl geliştiğini ve değiştiğini de göstermektedir. Özellikle Kûfe nahivcilerine bir dil merkezi şeklinde yapılan atıflardaki bolluk çeşitli kitaplarda dağınık şekildeki bu mîrasın bir arada görülmesi için de büyük bir imkân sağlamaktadır.⁴⁹⁷

Nahiv ilminde kaleme alınan tüm eser çeşitlerinin hemen her türünden yararlanması da ilgili külliyyatın bir arada değerlendirilmesini göstermektedir. Böylelikle bir düşüncenin bir eserden hareketle farklı şekillerde ele alınışı görülebildiği gibi aynı zamanda nahiv tarihinde durduğu yer de tespit edilebilmektedir. Bu durum ayrıca müdellel eserlerden yararlanıldığı gibi muhtasarlardan ve metinlerden de istifade edildiğini de göstermektedir.⁴⁹⁸ Bunun yorulabileceği manalardan birisi, nahiv tarihinde muhtasar metin şeklinde kaleme alınan eserlerin de farklılıklar ortaya koyabilmesidir. Ayrıca ilk dönem eser ve müelliflerine yer verdiği gibi kendisine yakın dönemlerden de pek çok isme değinmesi hatta tercihlerde örneklendirildiği gibi, İbn Mâlik (v. 672/1274) ve Ebû Hayyân’la (v. 745/1344) babası ve hocası el-Kâfiyecî’nin (v. 879/1474) görüşlerini tercih etmesi de nahiv tarihinde meselelerin ele alınmaya devam ettiğini ve yeni bilgilerin ortaya konduğunu özetle nahiv düşüncesinin canlılığını göstermektedir.

⁴⁹³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 308-309, 315, 329-330; II, 126-129, 354; III, 11-12.

⁴⁹⁴ A.mlf., *Buğye...*, II, 237-238.

⁴⁹⁵ A.mlf., *Hem’...*, I, 105, 366, 367, 430; II, 32, 286, 347; III, 200, 408.

⁴⁹⁶ Ebû Sa’îd el-Hasen b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Ahbâru’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn*, (thk.: Taha Muhammed ez-Zeynî ve Muhammed Abdülün’im el-Hafâcî), 1. baskı, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, Mısır, 1955, s. 12 vd..

⁴⁹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 122; II, 199-200; III, 132.

⁴⁹⁸ A.g.e., I, 466, 484; II, 84, 122, 156, 303, 309, 316, 320, 508; III, 7, 62, 69, 363, 375.

4.1.2 Literatür Gelişimi

Özellikle ilk bölümde kitaplar başlığında görüldüğü gibi es-Süyûtî'nin yararlandığı eserlerin önemli bir kısmı metin, şerh ve hâşiye türünden birbiriyle ilişkilidir. Bu, nahiv içindeki literatür gelişimini göstermektedir. *Hem 'u'l-hevâmi'*'i bu hususta farklılaştıran, tek bir silsileye dayanmaması ve farklı eser ve merkezlerin elinde gelişen literatürün bir eserde çok yönlü değerlendirilmesidir. Buna benzer bir diğer durum da mevcut malzemenin ayrıştırılarak alan içi farklı dallarda ele alınmasıdır. Özellikle usûle ve lügata tealluk eden meselelerin ayrıştırıldığı hatırlatılmalıdır.⁴⁹⁹ Ancak burada değinilmek istenilen asıl konu daha çok ilgili teliflerin muhtevasında meydana gelen literatürün ortaya çıkartılmasıdır.

Lügâtü'l-'Arab'ta değinildiği gibi nahiv tarihinde sabitleşmiş örneklerden hareketle gelişen literatürün farklı örneklerinin çeşitli yazar ve merkezler nazarından ele alınması ayrıca önem arz etmektedir.⁵⁰⁰ Bu durum öğrenciyi pek çok açıdan geliştireceği gibi araştırmacılara da nahiv tarihi açısından kilit noktadaki meselelerin tüm nahiv tarihinde ele alınmasıyla bir değerlendirme imkânı sunmaktadır. Öte yandan müteahhirin tarafından literatürleştirilen yahut sabitlenerek isimlendirilen örnekleri de açıkça vermesi nahvin hareketliliğini ve zamanla yerleşmesini gösteren bir durumdur.

4.2 Dil ve Değişim

Nahiv ilmi var olandan hareketle mevcut ve muhtemelin nasıl değerlendirileceğinin belirlenmesidir.⁵⁰¹ Nahvin başlangıcı dinî koruma altına almakla özdeşleştirilebilir. Bu nedenle de hızlı bir gelişim kaydettiği belirtilebilir. Nahvin bir ilim dalı haline gelmesinde *Kur'ân-ı Kerîm* faktörünün dahi dilin değişimine delâlet ettiğini benimseyen es-Süyûtî'nin *Hem 'u'l-hevâmi'*'i bu değişimin hiçbir zaman sabit kalmadığının en büyük örneklerinden birisidir.⁵⁰² En genelde tüm İslâmî ilimler özelde ise nahiv tarihinde meydana gelen dil

⁴⁹⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 74, 98, 233, 334, 376, 425; III, 416, 423, 427, 439, 440.

⁵⁰⁰ A.g.e., I, 513; II, 373; III, 294.

⁵⁰¹ İlgili bilgiler için bkz.: A.mlf., *el-İktirâh...*, s. 20-23.

⁵⁰² A.mlf., *The Mutawakkaili of as-Süyûti*, (çev. William Y. Bell), Nil Mission Press, Kâhire, 1924, s. 15 vd; a.mlf., *el-Mühezzeb fî mâ veka'a fî'l-Kur'âni mine'l-mu'arrab*, (thk.: Dr. Rt-Tihâmî er-Râcî el-Yehâşî), Matba'atü Füdâle, Mağrib, t.s., s. 57 vd.. Tercüme dolayısıyla dildeki değişim ve es-Süyûtî'nin bu konudaki görüşleri için bkz.: Muhammed Celâl Ebû'l-Fettûh Şeref, *Celâlüddîn es-Süyûti menhecuhû ve ârâuhü'l-kelemîyye*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrût, 1981, s. 30-32. Ayrıca değişimin başından beri bir sistem meydana getirmek için süregelmesine nahvin kolaylaştırılması gerektiği düşüncesiyle, modern

tespitlerinin, merkezler ve kişilerin durumuna göre farklı algılandığı ortadadır. Hilâfiyyâtın varlığı bunu doğrulamaktadır. Bir değişim ve dönüşüm yaşansa da tüm bunlar aslında belirli sabiteler meydana getirmek için vardır.⁵⁰³ Ancak aynı zamanda dilde dönüşüm ve değişim kaçınılmazdır.⁵⁰⁴

es-Süyûtî dildeki değişimi özellikle kullanım ve gelişim bakımından ele almıştır. Örneğin *Mushaf*'ın yazımda örnek alınmayacağı bunu göstermektedir. Hattın zamanla gelişimi de buna bir diğer örnektir. Noktalama hakkındaki eleştirileri de bu sadette ele alınabilir.⁵⁰⁵ Ancak bu değişim mutlak manada değildir. Zira örneğin çeşitli harflerin farklı bölgelerde başka harflerin sesleriyle telaffuzlarının kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir. Bu kabul ve reddetme eyleminin de nihâyetinde belli bir ölçütle gerçekleştirildiği belirtilmelidir. O halde dildeki değişim dilin kendi sınırları dışına çıkılmadan yani orijinal dili değiştirmeden meydana gelebilecek tâbi değişimler şeklinde sınırlandırılmıştır.⁵⁰⁶

4.3 Dil-Kültür-Hafıza İlişkisi

Dilin asıl kaynağı semâ'dır.⁵⁰⁷ Bu da ilgili bilgilerin dilin toplumundan edinilmesini gerektirmektedir. Bu bir yandan gramer yapısında bir yandan da kelime ve kullanım alanlarında o toplumun kültürel kodlarını öğrenmek demektir.⁵⁰⁸ Bu durum Arap dilinde

dönemden *Hem'u'l-hevâmi*'in sarf konularının kolaylaştırma bakımından nasıl bir işlevinin olduğunu gösteren bir çalışma için bkz.: Hatîce el-Hudeysî, *Teyşîru'n-nahv...*, s. 4-51; 270-376.

⁵⁰³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir...*, I, 48. Müellifine göre, özellikle, modern dönemde kolonizasyon sonrasında 'âmmice lehine yapılan çalışmaları ilgili sabiteleri bozma çabaları ve aktif rol alanlar hakkında örneklem için bkz.: Bedrettin Çetiner, "Arap Âleminde Fasîh Dil-'Âmmi Dil Mücadelesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7-8-9-10, 1989-1990-1991-1992, İstanbul, 1995, s. 345-361. Bu işlemlerin bilinçli şekilde karalama politikası şeklinde gerçekleştiği ve çeşitli merkezler eliyle ilerlediğinin örnekleri için bkz.: İbrahim Sarmış, "Arapçaya Yöneltilen Bazı Eleştiriler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 4, 1991, s. 121-149.

⁵⁰⁴ Bu bağlamda yaklaşık on iki asırlık bir dil kullanım mukâyesesi için bkz.: Muhammed Hasan Bakalla, "Sîretü İbn-i Hişâm'ın Arapçası ile Bugünkü Arapça'nın Bir Mukâyesesi", (çev. Necmettin Yurtseven), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, 36, s. 461-470.

⁵⁰⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 460-463, 485-487.

⁵⁰⁶ A.g.e., III, 453-454. Emsâlin değişmezliği bu bağlamda yerleşik bir anlam dünyasının varlığından kaynaklanmaktadır. Zira meseller toplumlarında anlamlıdır. Selahattin Yılmaz, "Arap Dilinde Atasözleri (Meseller)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, 1996, s. 237-239.

⁵⁰⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh...*, s. 9.

⁵⁰⁸ Arap Dilinin ediniminde özeldi ise nahvin özümsemesinde/kişiyeye mâl edilmesinde sosyal yapının ve dinin fonksiyonu için bkz.: Hatîce el-Hudeysî, *Teyşîru'n-nahv...*, s. 51-60, 88-93. Toplum ve dil ilişkisi ile kültürel kodlar için bkz.: Mehmet Yolcu, "Dil: İşlevi, Çeşitleri ve Alanları Bağlamında Kavramsal Bir İnceleme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 2, sayı 4, s. 72-73; Soner Gündüzöz, "Arapçada Kültür Dil İlişkisi: Arapçanın Yapılanması ve Algılanmasında Etkili Öğeler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 5, sayı 2, 2005, 216-229.

çok daha bâriz ve kaçınılmazdır.⁵⁰⁹ *Hem‘u‘l-hevâmi‘* müdellel eserler arasında yer almasından dolayı konular ele alınırken hilâfiyyâta tealluk eden deliller de elden geldiğince verilmeye çalışılmıştır. Semâ‘ın ortaya koyduğu manzume bir taraftan İslâm bir taraftan Arap düşüncesinin ve hayatının formlarını takdim etmektedir.⁵¹⁰

Kur‘ân-ı Kerîm ve hadîslerle İslâm‘ın çeşitli meseleleri ön plana çıkartıldığı gibi ihticâc dönemi kişilerinin sözleriyle de İslâm tarihinin sayfaları aralanmaktadır. Fakîh, müfessir ve muhaddislerin mezhepleri, eserleri, ibare, söz ve ıstılahlarıyla da İslâm düşüncesinin birikimi verilmektedir.⁵¹¹ Câhiliyye şiirleri, emsâl ve ekvâlû‘l-‘Arab‘la Arap toplumunun zihin yapısı ve sosyal meseleleri somutlaştırılmıştır. Verilen şevâhid bir Arab‘ın dildeki icrâsını göstermeye yetecek kadar geniş tutulmuştur. Böylelikle muhatabın dili kendi sosyo-kültürel ve tarih bağlamında anlamlandırmasına yardım edilmiştir.

Gramer dışında özellikle tüm bu verilerin kullanımı dilin icrâsına ihtiyaç duyurmaktadır.⁵¹² Dil de sürekli elde yazılı bir metinden hareketle konuşulmayacağı için konuşma becerisinin edinilmesini gerektirmektedir. Bu pek çok şekilde gerçekleşebilecek bir durumdur. Ancak örneklemin geniş tutulması ve bir Arap toplumunda gündelik dilin kalıpları, ifadeleri, kelime dağarcığının ve düşünce yapısının verilmesi⁵¹³ muhatabın dil edinimine katkı sağlamaktadır. Ancak eserin amacı dil edindirmek olmadığı için bu tâli bir fayda şeklinde düşünülmektedir. Muhatap kitlesi ölçüt kabul edildiğinde daha çok ilgili özelliklerin eldeki bilgilerin doğrulanması ve anlamlandırılması için fayda sağlayacağı

⁵⁰⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Kitâbü‘l-Metâli‘...*, s. 74-80.

⁵¹⁰ A.mlf., *Hem‘...*, I, 512-515; II, 107-108, 360-363; III, 105, 154. Bu bağlamda çeşitli değerlendirmeler için bkz.: ⁵¹⁰ Tâhir Hamûde, *Celâlüddîn...*, s. 320, 364. Kültürel bakımdan dil-din etkileşimi açısından karşılaştırmalı izahlar ve din ilimleriyle dilin ilişkisi için bkz.: Hulusi Kılıç, “Arapçanın Din Bilimleri Araştırmalarındaki Rolü”, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 27-30 Haziran 1989, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun 1989, s. 303-306.

⁵¹¹ Dile İslâm‘ın kazandırdığı fikrî duruş ve bunun etkilerinin bir örnekleme için bkz.: Ahmet Halil Aziz, “Kur‘an‘da Cinsiyet Kalıpları: Sosyolengüistik Bir Yaklaşım”, (çev. İbrahim H. Karşlı), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, Ekim/Kasım/Aralık 2004, s. 195-204. Bu, en genel manasıyla sosyal ve kültürel etmenlerin dile yansımalarıyla ifade edilebilir. Câhiliyedeki insanla İslâm toplumundaki insanın algı ve düşün dünyası ve entelektüel zevki farklı bir seyir izleyecektir. Bu da kişinin içinde bulunduğu şartların doğal bir sonucudur. Bu nedenle İslâm dönemindeki şiir verilerinin aktarımında, ana metinde verilen düşünce öncelenmiştir. Sosyo-kültürel durumların ve dinin dil zevkiyle özelde şiirle etkileşimi hakkında câhiliye bağlamında bkz.: Mehmet Yalar, “Câhiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyal Arkapları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005, s. 75-95.

⁵¹² Dil ediniminde ilgili verilerin kullanımı ve kişinin kendisini motivesi hakkında bkz.: Mehmet Yolcu, “Yabancı Dil Öğrenimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 2, sayı 3, 2002, s. 19-73.

⁵¹³ Bu durum ğayr-i munsariflerde pek çok kez karşılaşılabilecek bir husustur: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem‘...*, I, 85 vd..

düşünülmektedir. Bununla birlikte hilâf okuma seviyesine gelmiş konuşma bakımından dil becerisi düşük seviyedeki kişiler için ise dil ediniminde somut bir kaynaklık teşkil edeceği iddia edilebilir.

Bu durumun bir diğer boyutu özellikle *Kur'ân-ı Kerîm* şevâhidinin kısa tutuluşudur. Hilâf okuyacak bir kişiden en azından meselelerle ilgili âyet bilgisine sahipliği beklendiği düşünülmektedir. Aynı hususun nahiv tarihi açısından kişiler ve eserler bazında da geçerliliği iddia edilebilir. Zira müellifin bazı isimleri tam halleriyle verse de⁵¹⁴ genelde alandaki tanınan halleriyle kısa şekillerine atıfta bulunması hilâf okuyacak kişinin zihninde ilmî birikimin varlığını gerektirmektedir. Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde müellif muhatabını İslâm, Arap ve İslâmî ilimler birikimlerine zihnen hazırlıklı olmasına sevk etmektedir. Değilse de bunların edinimini sağlamaktadır.

4.3.1 Şerhin Anlaşılması ve Ezber İlişkisi

Hafıza ve kültürle ilişkili bir durum daha söz konusudur. İlk dönemden itibaren dil öğretimi ile ilgili bilgilerin yazıyla kaydedilme olgusu mevcutsa da İslâm ilim geleneğinde *Kur'ân-ı Kerîm*'le başlayan ve diğer eserlerle devam eden ezbere dayalı bir bilgi edinim süreci vardır.⁵¹⁵ Ancak bu durum bilginin öğrenilmesi için değil sistemin ve bilgiye ulaşabilmenin bir gereğidir. Müellifin kendisi de bu şekilde yetişmiştir. İlk basamakta bazı metinleri ezberlemiş ardından ilme başlamıştır. Bu bir nevi kişinin daha sonra üzerinde duracağı meselelerin önceden hazırlığıdır.⁵¹⁶ Bu nedenle es-Süyûtî'nin eserinin okunmasıyla ilgili bir önerisi aslında bir talebi vardır: Muhtasarın metninin ezberlenmesi ve iyice bellenmesi. Ancak bu talebini farklı şekillerde yorumlanabilecek bir biçimde kitabının başına değil aksine en sonuna dercetmiştir.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 412; II, 287; III, 216.

⁵¹⁵ Ebû Sa'îd es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn...*, s. 12 vd..

⁵¹⁶ Hadîs ilminde *'Umdetü'l-ahkâm min kelâmi Hayri'l-enâm aleyhi's-salâtü ve's-selâm*: Takiyyüddîn Ebû Muhammed Abdülğaniyy el-Makdîsî (600/1203); Fıkıh ilminde *Minhâcü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftiyyîn*: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v. 676/1277); Usûl alanında *Minhâcü'l-vusûl fî 'ilmi'l-usûl*: Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286). İlgili eserler için bkz.: Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, V, 65; Celâlüddîn es-Süyûtî, *et-Tehaddüs...*, s. 236; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 336; Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-'âbidîn...*, s. 64; Abdülkâdir el-'Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir...*, s. 91; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 227; Şihâbuddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 75.

⁵¹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, III, 488.

Burada ilgili durum iki şekilde yorumlanmıştır. İlki kısaca aslında hedef ezberleme değildir, şeklinde özetlenebilir. Zira bilginin edinilmesi için ezber ilk şart olarak görülmemektedir. Kaldı ki hilâfiyyâta girecek kişinin daha önceden ilgili alt basamak eserleri özümseyerek hazır halde bulunması beklentisi düşünülmektedir. Çünkü müellifin kendi ifadesiyle mübtedîlik aşıldıktan sonra ilmî edinim için dirâyetin öncelenmesi gerekmektedir.⁵¹⁸

İkinci yorum ise ihtimalen bir ezber beklentisi üzerine kurulmuştur. Şerhini kaleme alırken öğrencilerin anlama güçlüğü çektiği yerleri açıkladığını belirten es-Süyûtî'nin bu tavrından hareketle de söylenebileceği gibi özellikle bir metinle ilk defa karşılaşıldığında kişinin meseleleri tam anlamıyla tüm detaylarıyla takip etmesi zordur. Hele yazımı ve iddiası bu denli yüksek bir eserde bu daha da geçerlidir. Ayrıca bir metnin sadece öğrenciler tarafından okunmayacağı da bellidir. Döneminde pek çok defa tartışmalara konu edilen es-Süyûtî ve eserleri için bu daha da bârizdir.⁵¹⁹ Eserin en sonunda ezber kaydının konması hilâfta mübtedî için merakın ve acemiliğin aşılmasından sonra şayet bu ilmi elde etmekte kararlı ise talebi yerine getirmesi önerisi sunmaktadır. Zira artık zihnî karışıklık ve meraklılık ortadan kalktığı için hilâf alanında bilgiyi özümseme/kendisine mâl etme arzusunda bulunanlardan meselelerin takibi ve alana hâkimeyetin sağlanması için muhtasar metnin ezberlenmesini istemektedir.

İlmî birikimi bakımından eseri öğrenmek için değil de değerlendirmek için inceleyen bir birey içinse eserin sonunda böylesi bir kaydın konulması saygınlığın korunması anlamına yorumlanmıştır. Bu düşünceyi destekleyen bir diğer argüman, ibarenin eserin bitişinde zikredilmesi yanında meselelerin ehline onanması bilgisinin verilerek ifade edilmesidir.⁵²⁰ Bu da müellifin henüz hayattaki pek çok hocasına hürmetiyle bağdaşmaktadır.

4.4 İlk Şevâhidin Tertîbi

Hem 'u'l-hevâmi' şevâhid açısından zengin bir eserdir. Hemen her konuda şâhid getirmektedir. Kimi zaman aynı şâhidi pek çok kez kullansa da çoğu zaman tekrardan kaçınmaktadır. Müellifin tüm şâhid türlerinden yararlandığı görülmektedir. Burada verdiği

⁵¹⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 337; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 247.

⁵¹⁹ A.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 338, 339; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 163, 174, 203, 205-226.

⁵²⁰ A.mlf., *Hem '...*, III, 488.

ilk şâhidlerin sıralaması hakkında bir özelliğin bulunduğu ve bundan hareketle de kimi çıkarımlara ulaşıldığının altı çizilmelidir.

Kitabın ilk konusu “kelime” ve yapılan ilk iş de tanımlanmasıdır. Şerhte kullandığı ilk şevâhid, ilgili kavramın sözlük manasının ifade edilmesinin ardından gelmektedir. Önce âyetler sonra iki hadîs yer almaktadır. Hadîslerden birisi Lebîd’in (v. 38/669?) bir sözünü içermektedir.⁵²¹ Kitabına bu şekilde başlaması manidardır. Bu, aşağıda kimisine değinilecek, pek çok açıdan değerlendirilebilecek bir durumdur.

Eserin konu işleminde sözlük ve ıstılah manası verme gibi yerleşik bir özellik yoktur. Müellif kimi zaman doğrudan konuya başlarken kimi zaman lügat manasını da verebilmektedir. Ancak kitabın başında böyle bir kullanım muhataba aslında kullanılan tüm verilerin terimleşmeden önceki varlıklarının hatırlatılması gibidir. Bu yorum âyet, şiir ve hadîslerle ilgili şu yoruma dayanmaktadır: Şevâhid açısından hadîslerin değeri elbette şiirlerle eş değer değildir. Ancak eserini bir hadîse binâen yedili tasnîfle kaleme alan muhaddis kimliğiyle meşhur bir müellifin buradaki zekice tavrı belirtilmeye değer. Zira âyetlerden sonra *es-Sahîhayn*’den iki hadîsle istişhâd eder. Her ne kadar kaynak bakımından ilk hadîsi kullanması önemliyse de dikkat çeken husus ikinci hadîsin Lebîd’in (v. 38/669?) şiirinden bir mısra içermesidir: “ألا كلُّ شيءٍ ما خلا الله باطلٌ”. Bu mısra toplamda üç kez tekrar edecektir.⁵²²

Bu hususun üzerinde bu kadar durulmasının temel nedeni müellifin kelimenin lügat manasının verilmesini eleştirmesine hatta bunu İbn Mâlik’in (v. 672/1274) “devasız hastalıklarından birisi” olarak nitelendirmesine rağmen kendisinin de sunmasıdır.⁵²³ Ancak kaynağından farklı olarak⁵²⁴ üç âyet ve “أفضل كلمة قالها شاعر كلمة لبيد ألا كل شيء ما خلا الله باطلٌ” hadîsini vermiştir.⁵²⁵ Bu da kendi inisiyatifidir.

⁵²¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 19.

⁵²² *A.g.e.*, I, 19; II, 195, 212.

⁵²³ *A.g.e.*, I, 20.

⁵²⁴ Cemâlüddîn İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl...*, I, 3.

⁵²⁵ Hadîsler için bkz: Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh...*, IV, 56; V., 42. Manası şöyledir: “En güzel söz şâir Lebîd’in söylediği sözdür: Kulak verin bir hele. Allah dışındaki her şey boşunadır değil mi.”

4.4.1 Tanımlama

İlk şevâhidi ele alınırken belirtildiği gibi “kelime”nin sözlük manasının verilmesinin yanlışlığını düşündüğü müellif tarafından ifade edilen bir durumdur. O, bunu sözlük manasıyla ıstılah manası arasında kullanım bakımından bir bağ bulunmayışı gibi kısmî olarak da ilişki kurulamayışına dayandırmaktadır.⁵²⁶ Eserin geneline bakıldığında aynı hususla karşılaşılmaktadır. Zira tüm konulara sözlük manasıyla başlamamaktadır. Ancak buna rağmen bazen sözlük anlamlarını da vermektedir.⁵²⁷ Bu durumlarda dikkat çeken husus ilgili manaların bir boyutuyla terim manasında da değerlendirilmiş olmasıdır. Bu nedenle ele alınan konuların şayet sözlük manaları ile terim manaları arasında bir ilişki kurulabiliyorsa ikisinin birden, böyle bir alaka bulunmuyorsa doğrudan ıstılah manasının verildiği söylenebilir.⁵²⁸

Ancak bu durum müellifin tüm konulara terim manası vererek başladığı anlamına da gelememektedir. Daha net bir ifadeyle her ne kadar meseleyi tanımlasa da tanımlama kaydı koyarak başlamak gibi bir özelliği bulunmamaktadır. Ayrıca tanım yapmadan da doğrudan konuları işlediği de vâkidir.⁵²⁹ Bu durum ana ve alt konuların işlenmesine göre farklılık göstermektedir. Zira ana konular tanımlanmaya çalışılırken alt meseleler onlara binâen işlendiğinden tanımlamanın gerçekleşmediği yerlerdir.

4.5 Dâvâbıt ve Kavâ'id

Şerh için verilmek istenilip *Hem 'u'l-hevâmi'* de yer almadığı belirtilen dâbıt, kavâ'id, tekâsim ve makâsıdın muhtevaya dâhil edilmesi de değinilmesi gereken bir husustur. Müellif makâsıdı ve ta'lilleri işlediğini belirtmiştir. Bu çalışmada kıyâs ve 'illetler bahsindeki örnekleme, es-Süyûtî'nin dile getirdiği hususu da ortaya koyduğuna işaret etmektedir. Muhtevada ele almayı istediği; ancak ele aldım demediği davâbıt ve

⁵²⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 20. Bu durum tanımlamanın tarihî seyri içinde özellikle Arap dilcileri açısından kendisine kadarki evrelerin dışında kalmaktadır. Hatta bu bakımdan ilk dönem müellifleri gibi davrandığı iddia edilebilir. Dönemlendirme ve haddin tarihî gelişimi için bkz.: Mehmet Şirin Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında ‘Had/Tanım’ Terimi ve er-Rummânî'nin ‘el-Hudûd’ Adlı Eseri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2005, 53-57.

⁵²⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 42; II, 57; III, 407.

⁵²⁸ A.g.e., I, 58; II, 223; III, 440.

⁵²⁹ A.g.e., I, 307; II, 97; III, 427.

tekâsim ise müellifin ilgili konuyu işlediği eserine atıfla geçilmiştir.⁵³⁰ Bu bağlamda işaret edilmesi gereken bazı hususlar mevcuttur.

Gerek kişilerin gerekse dil merkezlerinin kendilerine göre benimsedikleri asıllara oldukça yer verilmiştir. Bu bir bakıma hilâf ve tercîh için kullanılsa da kavâ'id ve davâbit bakımından ele aldığı hususlarla örtüşmektedir. Bu nedenle kendisinin açık ifadesi bulunmamasına karşın es-Süyûtî'nin özellikle asıllarla ilgili verdiği bilgilerin bu bağlamda kullanıldığı görülmektedir. Müellifin "vermedim" demesi ise ilgili asılların hangilerinin sadece kendi dar alanlarında hangilerinin de ilgili konuyu içeren tüm hususlarda geçerli olduğunu belirterek çoğunlukla buna göre bir konu işleme geliştirmemiş olmasındandır.

Tüm bunlara rağmen müellif *Hem'u'l-hevâmi*'de kimi kâ'ide ve dâbita da yer vermiştir. On kez dâbitlara⁵³¹ ve yirmi yedi kez kâ'idelere⁵³² dayanarak ta'lîl, tahlîl ve tercîhin gerçekleştiği belirtilmelidir. Yazarın diğer usûl prensiplerini kullanmasındaki yaygınlığı burada benimsememesi ve naklettiği kaynaklarının muhtevalarıyla ilişkili olmasından dolayı kendi şerhinde ilgili özelliği muhtevada işlediğini iddia etmemiştir. Ancak görüldüğü gibi yokluğu da hakikati yansıtmamaktadır.

4.6 Şahsiyet Eğitimi

Nahiv alanında daha da özelde fikir ayrılıklarının yer aldığı hilâfiyyât üzerine kaleme alınmış bir eserde kişiliği yahut karakteri dönüştürmeye yönelik bir fonksiyon da görülebilir. Öyle ki bu durumun klasik eğitimde nahiv eserlerinde gerçekleşme ihtimali daha da muhtemeldir. Öğrencinin ilim adına hemen hemen ilk karşılaştığı ilk muhatap olduğu eserler dille ilgili kitaplardır. Bu nedenle okuduğu eserlerin zihin dünyasında ve yaşamında etki meydana getirmesi beklenen bir vasıftır.⁵³³ Bu kimi zaman bilinçli kimi zaman bilinçsizce icrâ edilse de varlığı görülmektedir. İmâm el-Birgivî'nin *el-'Avâmilü'l-mi'e*'si bunun en güzel örneklerindendir.

⁵³⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 74, 98, 233, 334, 376, 425; III, 416, 423, 427, 439, 440. Kavâ'id'in gelişimi ve dönüşümü hakkında bkz.: Necmettin Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Külli Kaideler*, 1. baskı, İZ Yayıncılık, İstanbul, 2013.

⁵³¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'...*, I, 109; II, 377; III, 12.

⁵³² *A.g.e.*, I, 97; II, 490; III, 150.

⁵³³ Söz konusu Arapça ise müellifte görüldüğü gibi kişinin dünya algısına yön verebilir. Muhammed Ali Mustafa es-Salibî, "Sekâfetü'l-İmâm es-Süyûtî", *el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yüz Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 96-97.

Nahiv kurallarının anlatılmasında kullanılacak örneklerin seçimi ve sunumu önem arz etmektedir. Ancak bundan daha da önemlisi tüm nahvin çıkış amacı ve işlevi dinin korunması temeline dayandığı için bir nevi nahvin öğretim sisteminde belki arka planında daima dinin ispatını ve müdafasını ortaya koyacak unsurlar bulunması makuldür. Bu durum *Hem 'u'l-hevâmi'*'deki hilâfîyyâtın ele alınmasında da görülebilecek bir husustur. *Kur'ân-ı Kerîm*, şiir ve kırâatlerin fonksiyonları ile sünnetin dilin anlaşılmasındaki icrâsının⁵³⁴ bu bağlamda değerlendirilmesi ufuk açıcıdır. es-Süyûtî de bilinçli yahut değil bir yandan kendi dönemindekilerin bilgilerinden yararlanmada diğer yandan hem istişhâdında hem de örnekleminde bu şekilde davranmıştır. Her ne kadar *el-'Avâmil'*'deki gibi net ve sistematik olmasa da kendi içinde kapalı bir sistemle bunun varlığından bahsetme imkânı mümkündür.

4.6.1 Hürmet

Eserde müellifin babasına ve hocalarına karşı sergilediği tavır öğrenciye bir değer bilme vasfı kazandırmaktadır. Babasından hayırla yâd etmesi ve onun lehine bir görüşe cevâzen hükmetmesi de bunun örneklerindedir. Babasının ilmî kabiliyetini ifade tarzı eserde hiçbir kişi için kullanılmayan nezaket ve içtenliği yansıtmaktadır.⁵³⁵ Görüşlerine ismen yer verdiği iki hocası eş-Şümünî (v. 872/1468) ve el-Kâfiyecî'dir (v. 879/1474). İlki muhtasarına bir takrîz yazan ve icâzeti kendisiyle Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye ulaşan,⁵³⁶ ikincisi hayatında her derste kendisinden yeni bir şey öğrendiği ve neredeyse ilmî döneminin dirâyet aşamasında en geç vefât eden hocasıdır.⁵³⁷ Belki bu yüzden eş-Şümünî'den (v. 872/1468) bahsederken sadece “hocamız” ve “imâm” vasıflarını kullanırken⁵³⁸ kimi zaman el-Kâfiyecî'yi (v. 879/1474) “Allâh rahmet etsin” cümlesiyle kayıt altına almaktadır.⁵³⁹ Dahası bu ibareyi sadece babası, hocası ve İbn Mâlik (v. 672/1274)⁵⁴⁰ için kullanmaktadır.

⁵³⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, II, 344.

⁵³⁵ A.g.e., III, 11-12.

⁵³⁶ A.g.e., *el-Müncem...*, s. 86-87; a.mlf., *Buğye...*, I, 377.

⁵³⁷ Şemsüddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'...*, IV, 66; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğye...*, I, 117-119; a.mlf., *Husnü'l-muhâdara...*, I, 337; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 243; Necmüddîn el-Ğazzî, *el-Kevâkib...*, I, 228; Şihâbüddîn İbnü'l-'Ammâd, *Şezerâtü'z-zeheb...*, X, 75.

⁵³⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, II, 333, 342, 349, 353

⁵³⁹ A.g.e., I, 49, 308, 309, 310; II, 126, 129, 470; III, 190, 402.

⁵⁴⁰ A.g.e., II, 92; III, 440.

Gerek babası gerekse kendi ifadesiyle iki büyük hocasına⁵⁴¹ karşı sergilediği bu içten tavır es-Süyûtî'nin onların tüm görüşlerini kabul ettiği anlamına gelmemektedir. Ayrıca eş-Şümunnî'nin (v. 872/1468) es-Süyûtî'nin hayatında farklı bir önemi daha vardır. Müellifin ilk talebelik yıllarında hocasının bir yanlısını düzelttiğinde sergilediği tavrıdan etkilendiği için vefatına kadar kendisinden ayrılmamıştır. Dahası, hocası hadîs konusunda kendisine müracaat ederdi.⁵⁴² Bu nedenle aralarındaki bağ ve es-Süyûtî'nin tavrı daha anlaşılırdır. *Hem 'u'l-hevâmi*'de ona yer vermesine karşın lehinde ana tercihlerde bir görüş bulunmazken alt tartışmalarda izah için yararlandığı ifadeler yer almaktadır. Hocasına karşı saygı ifadelerini eksik etmemektedir.⁵⁴³

Buna benzer bir durum da el-Kâfiyecî (v. 879/1474) ile ilgilidir. Müellifin kendisine hayranlığı âşikardır. Yine de onu da mutlak doğru kabul etmemektedir. Her derste yeni bir şey öğrense de müellif hocasının söylediklerini akıl süzgecinden geçirmekte ve kimi zaman itirazlarda bulunmaktadır. Bu nedenle çeşitli eserlerinde kendisinden naklen verdiği bilgileri kimi zaman reddetmiş kimi zaman kabul etmiştir. Bu özellik *Hem 'u'l-hevâmi*'de de görülmektedir. Kendisine isnâd ettiği kimi görüşleri onayladığı gibi kimilerini de hilâf kaydı şeklinde sunmuştur. Ancak her zaman hürmetini izhâr etmiştir.⁵⁴⁴

Bu hususun özellikle vurgulanması müellifin kendi döneminden kişilere yer vermesidir. Zira, tez çalışmasının tarihî araştırmaları için yapılan incelemeler süresince, Doğu ve Batı'da nahiv alanında yaşayan kendisinden daha yetkin bir kişiyi görmemesine, kendisinden önce pek çok muteber âlimin varlığına rağmen nahiv alanında İbn Hişâm el-Ensârî'den (v. 761/1360) sonra sadece kendisinin müçtehit seviyesine eriştiği iddiasına bakılarak⁵⁴⁵ çağdaşı diğer nahivcilerin düşüncelerini ele alması beklenmemektedir. Ulaşılan netice, bu ön düşünceyi babası ve iki hocası lehindeki atıflarla geçersiz kılmıştır.

4.6.2 Şevâhid ve Örneklerin Kazandırdıkları

Müellifin kullandığı şevâhid ve örnekler çeşitli şekillerde gruplandırılarak ele alınabilir. Bir karakter eğitimi kıstası konulur ve buna göre tasnif edilirse, istişhâd

⁵⁴¹ Abdülkâdir eş-Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn...*, s. 136.

⁵⁴² Celâlüddîn es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara...*, I, 337-338; a.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 246.

⁵⁴³ A.mlf., *Hem '...*, II, 333, 342, 349, 353.

⁵⁴⁴ A.g.e., I, 49, 308, 309, 310; II, 126, 129, 470; III, 190, 402.

⁵⁴⁵ A.mlf., *et-Tehaddüs...*, s. 207.

unsurlarında imân, amel ve ahlak merkezli bir içerik ve sıralamasının varlığı ileri sürülebilir. Tertîb hususunda büyük iddiaları bulunan bir müellifin şevâhid ve örnekleminde de bunun görülmesi beklenmeyecek bir durum değildir.

Nahiv alanında ilk şâhid (وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا) âyetidir.⁵⁴⁶ Ki bu, es-Süyûtî tarafından “ لا إله إلا الله ” şeklinde manalandırılmıştır. Ardından gelen (تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ) âyeti⁵⁴⁷ ise durumu bir basamak ileri taşımaktadır. Bunu takiben bir öncekiâyette yer alan (رَبِّ اِرْجِعُونِ) ibaresine atıfta bulunan (كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا) âyeti⁵⁴⁸ de meseleyi daha da ileri götürmektedir. Bunlardan sonra yer alan “الكلمة الطيبة صدقة” şeklindeki ilk hadîs aslında “أفضل كلمة قالها شاعر كلمة لبيد ألا كل شيء ما خلا الله باطل” ibaresiyle verilen ikinci hadîsle izah edilmektedir.⁵⁴⁹ Görüldüğü gibi âyetler *Kur’ân-ı Kerîm*’deki konumlarına göre sıralanmadığı gibi mana bakımından hem âyetlerin kendi içinde hem de tüm şevâhidde bir tertîb ve insicam vardır.

Buradan hareketle müellifin şevâhidi hakkında bazı hususlara değinilebilir. Ancak tüm eserle ilgili ilk şevâhiddeki gibi bir sıralamanın varlığı genellemesine gidilmesi gerçeği yansıtmayacaktır. Bu nedenle bir özelliğin altının çizilmesi gerekmektedir. Müellifin el-mukaddimâtının bu bağlamda ayrı bir yeri vardır. İlk şevâhidinse daha da özel bir mana taşıdığı düşünülmektedir. Sistemli şekilde kaleme aldığı ve beğendiği şerh tarzı mefrûk olan kısımdır. Ve eserin ilk başında daha özenle bir sıralama yapacağı düşünülmektedir. Zira el-mukaddimâtın müstakil bir eser gibi kaleme alındığına değinilmişti. Bununla birlikte eserin nerdeyse tamamındaki âyet ve hadîslere bakıldığında aynı sonuç çıkmaktadır. Bu sonuçlar imân, amel ve ahlak merkezli kullanımla özetlenebilir.

Genel olarak imâna tealluk eden âyetlerle bir yandan iman esasları vurgulanırken diğer yandan ilk şevâhiddeki gibi imânın mükafatına ve aksi durumun neticesine diğer bir taraftan da inanmayanların çeşitleri ve Müslümanlarla onlar arasındaki ilişkiye, ölüm,

⁵⁴⁶ et-Tevbe, 9/40: “Lâ ilâhe illallâh ise üstün/galip gelecek/kazanacak olandır”.

⁵⁴⁷ Âli ‘İmrân, 3/63: “Bizimle sizin aramızdaki ortak doğru olan “yalnız Allah'a ibadet etmek” sözüne gelin (tâbi olun)”.

⁵⁴⁸ el-Mü’minûn, 23/99-100: “Rabbim! Lütfen, beni dünyaya geri gönderiniz”, “Artık dönüş yok! “رَبِّ اِرْجِعُونِ” demesi söyleyenine fayda vermeyecek bir sözden ibarettir”.

⁵⁴⁹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’...*, I, 19. Hadîsler için bkz: Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahih’...*, IV, 56; V., 42. Manası şöyledir: “Güzel söz sadakadır.”.

kıyâmet ve âhirete dair bilgiler sunulmaktadır.⁵⁵⁰ Amelle ilgili âyetlerde ise abdest, namaz, oruç, zekat, hac, evlilik, boşanma, iddet, zina, hırsızlık, kısas, diyet, affetme ve dua gibi hususlara işaret edilmektedir.⁵⁵¹ Elbette bunun dışında pek çok konu daha vardır. Hadîsi şeriflerde ise bunlara ek olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) değerlendirmeleri ve yaşamı hakkında bilgilendirmeler yer almaktadır.⁵⁵²

el-Mukaddimâtteki şevâhid genelde manaları birbirleriyle uyumlu ve bir bütünün parçaları şeklinde sunulmaktadır. Bu uyum sadece kendisine yakın şâhidlerle değil yer aldığı ana başlığın tamamındadır. Alt başlıklar özelinde diğer kitaplarda da aynı uyum söz konusu iken ana başlıklarda bu görülmemektedir.

Şiirlerin genel manada İslâm'dan sonra nakledilmesinde uygulandığı gibi,⁵⁵³ ekvâlü'l-'Arab ve diğer nesirlerin ortak bir noktası vardır. O da gerek kullanılan kelimeler gerekse olay örgüsünde imân, amel ve ahlaka muhalif hatta saygısız bir ibare geçmemesidir. Bunlara ilaveten eserdeki şevâhid ve örnekleme müstehcen kullanım ve ifadeler de bulunmamaktadır. Böylece müellif öğrencinin zihninde bâtılı tasvir etmeden bir hilâf inşasına gitmektedir. En azından hilâf okuyucusunu nahiv konularına bu perspektiften baktırmaktadır.

Özetle es-Süyûtî *Hem 'u'l-hevâmi*'de muhatabının karakterini şekillendirecek pek çok unsuru bir arada işlemiştir. Bu bağlamda son husus, hilâf okuma yaşı ve eserin bu şekilde kaleme alınmasının önemi arasındaki bağlantıdır. Bir öğrencinin es-Süyûtî dönemindeki hilâf okuma yaşı en erken icâzetiyle tarihlendirilebilir. Zira bundan öncesinde başlangıç dersleri alan öğrenci es-Süyûtî'nin kendi hayatında da görüldüğü gibi ancak icâzetinden sonra aslî derslere iştirak edebilmektedir. Bu nedenle ortalama on üç-on beş yaşlarından itibaren bir kişinin hilâfla karşılaşacağı düşünülmektedir. Başlangıç aşamasında temel Arapçayı yaygın eserlerden okuyan talebe bunun yanında hadîs, Hz. Peygamber'in hayatı ve fıkıhla ilgili bilgiler edinmektedir. Hilâf okuyacak yaşta dille ilgili meselelerin ta'lîl ve tahlîli artık somuttan soyuta geçişin ve inanılan ve amel edilen

⁵⁵⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem '...*, I, 33-38, 231, 253; II, 10-12, 187-188, 474-486; III, 146-165, 187-193, 457-461.

⁵⁵¹ A.g.e., I, 200, 220, 323, 326, 333, 518, II, 10, 127, 260, 357, 360, 362; III, 93, 117, 125, 160, 193, 419.

⁵⁵² A.g.e., I, 134, 136, 172, 217, 469; II, 11, 24, 457, 491, 497; III, 142, 174-175, 250, 251, 282.

⁵⁵³ Şiirler nakledilirken ahlâkî sınırlara uymayanları aktaran müelliflerin eleştirilmesi hakkında bkz.: Selami Bakırcı, "Arap Şiirinin İntikâlinde Dinî ve Ahlakî Değerlerin Rolü", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 15, Bahar 2003, s. 180-182, 194.

meselelerin farklı açılardan tartişilmasinin da zamanidir. Bu nedenle eserin muhtevasinin kişiyi dengede tutacak şekilde tasarlanması manidardır.

SONUÇ

Bu araştırma, es-Süyûtî'nin *Hem 'u'l-hevâmi'* adlı eserinin telif, içerik ve sistem açısından ele alınması üzerine kurulmuş bir kitap incelemesidir. Bu nedenle sonuç iki kısma ayrılmak istenmiştir. Zira eser incelemesi özelliğinden dolayı farklı yönleri bulunan telifte hemen her açıdan çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. İlgili bulguların bir arada ve detaylardan arındırılmış şekilde verilebilmesi için böyle bir yöntem benimsenmiştir. Söz konusu bulgular burada özetlenerek takdim edilmeye çalışılacaktır. Ardından genel değerlendirme ve ulaşılan neticelere yer verilecektir.

Gerek babasından gerek toplumundan ve gerekse eğitim ve öğreniminden dolayı yaşam biçimi ilme endekslenen es-Süyûtî, mevcut ilmî mîrası İslâmî ilimler bağlamında ele almış ve karşılaştığı tüm meseleleri bu açıdan incelemiştir. Konuşmaktansa yazmayı tercih etmiş, her türlü meseleyle ilgilenmiştir. İslâmî ilimlerdeki mahareti, kendisine ele aldığı meselelerde farklı dalların bilgilerini kullanabilme yetisini kazandırmıştır. Özellikle ilmî bakımdan Arap dilinde erişilen son aşamayı, İslâmî ilimlerin kendi içinden tahrîc edilen bir usûlle daha ileri taşımıştır. Bu şekilde yazdığı tüm Arap dili eserlerini benzersizlikle nitelendirmiştir.

İlgili yöntemi kendisinde denediği ilk eserlerinden birisi, hilâf alanında öğrencilere ilk basamak kitabı niteliğinde hazırlanmış *Cem 'u'l-cevâmi'* isimli muhtasarıdır. Gerek edebîliği gerekse hilâfin zorluğu nedenleriyle, daha yirmi bir yirmi iki yaşındayken dirâyet dönemi öğrenciliği sırasında 871/1466 yılında tamamladığı bu eserini, öğrencilerinin talebi doğrultusunda yine dirâyet dönemi öğrenciliğinde en geç yirmi dört yaşında 873/1468 yılı sonuna kadar şerh etmiştir. İlgili tarih, müellifin ilme profesyonel başlangıcından yedi yıl sonrasını göstermektedir. Bu durum, dönemin, ilim tarihinin ve müellifin ilmî üretim bakımından doruk noktasını gösteren hususlardandır. Zira bu kitaplar, bir nevi yüksek öğrenimine devam eden bir talebinin ders verdiği kişiler için hazırladığı eserlerdir.

Hem 'u'l-hevâmi' en azından hilâf okuyabilecek kişiler için hazırlanan şerh türü bir eserdir. Bir bakıma nahiv tarihinin de hilâf açısından bir özeti şeklinde düşünülecek derecede kapsamlı bir üründür. Şevâhidi ele alındığında ise alanında en belirgin eserdir. Buna rağmen müellifin istediği şekilde bir şerh değildir. Kendi koyduğu kıstaslardan hareketle en azından orta derecededir. es-Süyûtî eserinde nahiv konularına yer vermiş, bu da müellifin öncesinde yahut sonrasında kaleme aldığı veya alacağı eserlerindeki bazı

bilgileri ayrıştırarak onlara referansla yetinmesini doğurmuştur. Dolayısıyla *Hem‘u‘l-hevâmi‘* ilmî ayrışmanın devam ettiğinin ve Arap dili çalışmalarının hala metodolojik olarak sonlanmadığının bir başka ifadeyle kitâbîleşmenin/klasikleşmenin süregeldiğinin de göstergelerindedir.

Kendi kaleme aldığı eserlerindeki listelerden hareketle 460, fihristlerinden yapılan sıralamayla 674 esere ulaşılmıştır. Hadîs ilminin ardından en fazla tarih ve tabakât hakkındakiler hariç 191 eserle ilk ihtisas alanım diye nitelediği Arap dili alanında yazmıştır. *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’in, müellifin eserleri arasında, öncekilerin sonucu ve sonrakilerin kaynaklarından birisi şeklinde değerlendirilebileceği iddia edilmiştir. Arap dilinde telif ettiği eserleri arasında en kapsamlısıysa da nahiv tarihinde ilk sırada değildir. Müellif, nahvin hilâf açısından modern öncesindeki son muhtasarı ve şerhini, Arap dili hakkında benzersiz dediği yapıtları içinde ilk iki sırada zikretmiştir.

Fıkıh, usûlü‘l-fikh, tefsîr ve ğarîbü‘l-hadîs ilim dallarına referansların gerçekleştiği *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’de asıl atıflar, alan içinedir. Müellif alan içindikilerden bazılarını üretilen bilgilerin nahiv açısından ele alınması esasından hareketle grup şeklinde değerlendirmiştir. Edipler, şâirler ve arûzculardan bir grup şeklinde naklettiği bilgilerin tamamını reddetmiştir. Buna karşın fasîhler ile bedî‘, sözlük ve beyân ulemâsına bir grup olarak yaptığı atıflarda genellikle lehlerinde görüş bildirmiştir. Bu tarzdaki referans gruplarından birisi de kırâat âlimlerinedir.

Eserde kimisine bir kez kimisine de neredeyse iki sayfada bir referansta bulunulan 341 kişi *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’in kaynakları arasında yer alan isimlerdir. Nahiv alanında 233 kişiye atıfta bulunmuştur. Özellikle görüşleri isnâdıyla vermeye çalışmasından dolayı isimler önemli olsa da bazı kişilerde problemler meydana gelmektedir. Bunların neredeyse tamamının nakillerden dolayı kaynaklandığı tespit edilmiştir. İlk problem, el-Ahfeş’lerde gerçekleşen görüşlerin aynı isimdeki farklı müellifler dolayısıyla âidiyetleriyle; ikinci sorun ise tarihlendirmeye ilgilidir. Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Yahyâ b. Halef b. Eflah b. Zerkûk Ebû Ömer b. el-Hubâb’la (v. 545/1150) ilgili son hüküm *Buğye‘*’inde kendi tespitiyle sağlanabilmiştir. Ancak bunun dışında Ali b. Muhammed el-Ehvâzî Ebû‘l-Hasan en-Nahvî el-Edebî (v. ?) ve Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. Yahyâ el-Behârî’nin isimleri tahrîc edilebilse de vefât tarihlerine ulaşılamamıştır. Diğer bir problemse es-Seraksütî ve el-Vâsîti’de görülen kaynaklarda aynı isimle verilen pek çok kişinin bulunmasından dolayı eşleştirme güçlüğüdür.

Kişilerle ilgili diğer bir sıkıntı, İbn Hişâm el-Ensârî (v. 761/1360) ve Ebû Hayyân el-Endelûsî'den (v. 745/1344) yapılan aktarmalardan kaynaklanmıştır. 'Îsâ b. Mevhibi ve 'Îsâ el-Maltî bulunamazken, Şeyhu İbni'l-Hubbâz bu tezde öğrencisine yakın bir tarihlendirme ile izah edilmiştir. Böylesi bir durum asıl kaynaktaki bilgiden elde edilen verilerle el-'Alâ' b. Siyâbe ve tarihî bağlamdan çıkartılan er-Ru'aynî (v. 655+?) için de sunulmuştur. Bu bağlamda son problemlili kişi Ebû'l-Velîd el-Vahşî'dir. *Hem 'u'l-hevâmi'* in nüshalarından kaynaklandığı düşünülen bu sorun çözüme kavuşturulmuş ve mevcut tüm nüshalardaki bilgi yanlışlığı düzeltilmiştir. Bu kişi Hişâm b. Ahmed b. Hişâm b. Hâlid b. Sa'îd Ebû'l-Velîd el-Vakş/İbnü'l-Vakşî'dir (v. 489/1096).

es-Süyûtî'nin *Hem 'u'l-hevâmi'* de kitab bazındaki kaynakları 181'dir. Yirmi dokuz esere alan dışından referans gerçekleşmiştir. Bu bağlamda en fazla hadîs eserlerine atıf yapılmıştır. Diğer 152 eser alan içindedir. On dört edebî eserden ve on bir sözlükten yararlanmıştır. Alan içindekilerin 126'sı doğrudan nahivle ilgili kitapların altmış sekizi metin özelliği taşımaktayken, elli sekiz tanesi bunlar hakkında yapılan şerh, ihtisâr ve yeniden tasnîf esasına göre kaleme alınmıştır. Ayrıca elli sekiz eserin kırk tanesi orijinal telif üzerindeki çalışmalara âittir. Teliflerden şerhte en fazla yer alanlardan bazıları şunlardır: *Teshîlü'l-fevâhid ve tekmîlü'l-mekâsîd*, *el-Basût*, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, *Şerhu'l-Kâfiye*, *Şerhu't-Teshîl*, *İrtişâfu'd-darb fî lisâni'l-'Arab*, *el-Bedî' fî'n-nahv*, *Şerhu't-Teshîl*, *el-İfsâh bi-fevâidi'l-Îdâh* ve *el-Kâfiyetü's-şâfiye fî'n-nahv*.

Müellif şerhine önce ortasından başlamış ardından başından başlayıp sondan eksik kalan kısımlar tamamlamıştır. Buna paralel bir şekilde ilk şerh edilen kısımlarda memzûc ve sonrakilerde mefrûk yazım türlerinin bir arada kullanıldığı bir eser ortaya çıkmıştır. Bunun için mefrûkta özellikle muhtasar "sâd" ve şerh "şîn" harfleriyle gösterilmiştir. es-Süyûtî müstakil bir kitap gibi kaleme aldığı el-mukaddimâtının dışında eserini yedi kitaba bölmüştür. Ana hatlarıyla İbn Mâlik'in (v. 672/1274) eserlerinin muhtevasıyla örtüşmektedir. Ancak ana yedili taksîm müellife âittir. Konuların tasnîf ve tebvîbi mantıkî bağlarla irtibatlandırmıştır. Müellif her bir ana kısmı birer hâtimeyle sonlandırmıştır. Meselelerin öncelik ve sonralığına göre bir sıralama yapmıştır.

es-Süyûtî eserinde taksîmini izah eden derli toplu bir bilgi ve veri sunmamasına rağmen şerh, kullanım ve bağlamından elde edilen bulgulardan hareketle kapsam genişliklerine göre müellifin zihnen kitap → kısım → bâb → nev' → mes'ele → fasl ayrımına göre hareket ettiği, bunu kimi zaman açıkça verdiği kimi zamansa metne

gizlediği ve bunların herbirinden alt başlıklandırmada da yararlandığı iddia edilmiştir. Neşirlere göre neredeyse 417 başlıklı muhtasarıyla aynı sayıdaki 422 başlıktan 502 başlığa kadar değişken bir tebvîb ortaya çıkmaktadır. Fasılların yahut içinde yer alınan konuların altında açılan meseleler ve memzûctaki birlikte işlenen konuların açılmasıyla çok dafa tafsilatlı bir başlıklandırmaya gidilebileceği tespit edilmiştir.

Konular muhtasardaki kapalılıkları açacak şekilde net ve tafsilatlı ele alınmıştır. Dili muhtasarına nazaran çok daha sade ve anlaşılırdır. Ayrıca kişilerden yaptığı alıntılarını belirtmektedir. Gerek tekrardan kurtulmak gerekse bir basamaklandırma meydana getirmek için konuları birbirine bina ederek işlemektedir. Meseleleri sadece aktarıp bırakmamıştır. Şerhindeki amaçlarıyla doğru orantılı biçimde ilgili meseleleri incelemiştir. Bilgilerin nakil ve düşünce bakımından doğruluk ve yanlışlıklarını irdelemiş, leh ve aleyhte kararlar vermiştir. Ayrıca kaynaklarını daha çok muhataplaştırmaktadır. Kimisini tek başına değerlendirirken kimisini gruplamalarla ele almaktadır.

Kitabın en belirgin özelliklerinden birisi şevâhidinin bolluğudur. Hemen her konuda âyet, hadîs, şiir veya nesirle istişhâdda bulunur. Bu da müellifin diğer İslâmî ilimlerdeki maharetindedir. 1669 yerde 1265 âyeti şâhid getirmiştir. Doksan beş kez de metin içinde atıflar meydana geldiğinden dolayı toplamda 1764 kez *Mushaf*'taki haliyle âyetlere referans vardır. 175 âyetin kırâatı ile ilgili toplam 307 yerde şâhid sunulmuştur. Bu da genel toplamda 2071 kez *Kur'ân-ı Kerîm*'e referans gerçekleştiğini göstermektedir. Burada *Mushaf*'ı, hattı ve mehârice tealluk edenleri ayırtmıştır.

es-Süyûtî *Hem'u'l-hevâmi*'inde 149 hadîs-i şerîfe 178 yerde şevâhid şeklinde yer vermiştir. Ancak eserdeki “أنت آدم الذي أخرجتنا من الجنة و أنت موسى الذي اصطفاك الله” hadîsi bazı ziyadeyle tahrîc edilebilirken, “أنا أفصح من نطق بالضاد بيد أي من قريش” hadîsinin bu lafızla kaynaklarda yer almadığı görülmektedir. “لولا أنه شيء قضاه الله لألم أن يذهب بصره” ve “ساعة يوم الجمعة” “بين خروج الإمام وانقضاء الصلاة” hadîslerinin tahrîci yapılamamıştır. Tez çalışmasında hadîs şeklinde değerlendirilmesi, es-Süyûtî'nin metinde bunları hadîs diye açıkça belirtmesinden kaynaklanmaktadır. Bu da ya kaynaklarının yahut kendi bilgisinin ilgili ibareleri hadîs şeklinde ifade etmesidir. Müellif de bunların hadîsliklerini onaylayarak vermiştir.

Otuz dört lehçeye isnâd tespit edilmiştir. Kendilerine en fazla referansta bulunulan dil coğrafyaları ise Temîm ve Tay'dir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu şekildeki tüm

istişhâd 217 kez gerçekleşmiştir. Ayrıca müellifin *Hem‘u‘l-hevâmi*’de değişmezlik vurgusuyla dile getirdiği emsâl, tespit edilebildiği kadarıyla yetmiş farklı meselin seksen üç kez kullanımıyla yer almaktadır.

E‘râbiye âit beş ve ulemâ ile fukahâya isnâd edilen birer cümle hariç, diğer bir nesir ve ibare biçimi de ihticâc döneminde yaşamış bazı kişilerin sözleridir. Böylesi yirmi iki sözden yararlanılmıştır. Bu cümleler başta hulefâ-i râşidîn olmak üzere sahâbe ve tâbi‘înden nakledilmiştir. Bu durum müellifin sahâbe ve tâbi‘în kavline istifa etmesiyle özetlenebilir. Ayrıca müellifin ismen kendilerinden hikâye şeklinde aktarımlarda bulunduğu nahiv ulemâsı ve ravilerinden toplamda yirmi dokuz ibare nakledilmiştir.

es-Süyûtî’nin eserinde 1648 şiir parçasını 1825 yerde kullandığı söylenebilir. Tüm biçimleriyle *Hem‘u‘l-hevâmi*’de 1845 kez şiirle istişhâd edilse de orijinal istişhâd sayısı 1825’tir. Böylelikle mevcut tahkîklerden ve neşirlerde numaralandırmada yer almayan dört şiir parçası tespit edildiği belirtilmelidir. Bunlardan ilki daha önce verilen bir şiirin devamındaki “إلى الإصباح أثر ذي أثير” kısmıdır. Bir diğeri “وصوغها من لازم لحاضر” şeklindedir. Her ne kadar şiirliği kesin bilinse de metni yazmalar dolayısıyla tespit edilemeyen “وقال الشاعر في يا دار مَيّ يتبل عليها...” ibaresini takiben gelen bir şiir parçası da vardır. Dördüncü tespit ise “فَسْ سِنْدِي أَقْوَتِ وَطَالَعِي هَا سَالِفِ الْأَمْدِي” ibaresidir.

1824 istişhâdın varlığı sabittir. 1259 şiir parçası âidiyet bakımından ma‘lûmdur. Bunlardan âidiyetleri müellif tarafından verilenlerin toplam sayısı 114’tür. Bu da 1145 tanesinin tahrîcen tespit edildiği anlamına gelmektedir. Ma‘lûmların 242 tanesi şüphelidir. Bu şüphenin 195’i farklı kişilere yapılan âidiyetlerden, kırk yedisi genel âidiyetlerden dolaydır. Böylelikle 1017 tane şâhidin âidiyeti kesindir. Sadece bir kaynakta yer alan meçhûller 159 iken, 296 tanesi birden çok kaynakta tespit edilebilmektedir. Daha önceki neşir, tahkîk ve eser üzerinde yapılan çalışmalarda varlığı tespit edilemeyen iki şâhid bulunmaktadır. Bunlardan “ومن يك منحل العزائم تابعا هو اه فإن الرشده منه بعيد” beytine bu çalışma sırasında da ulaşılamamıştır. Ancak “صاحبته تمت فارقتة” mısrası dördüncü yahut beşinci tabakadan el-Esved b. Ya‘fer İbn Temîm en-Nehşelî’ye (v. -22/600?) âittir.

es-Süyûtî’nin beşi kabilelere yapılan genel nitelikte diğerleri isimleri zikredilerek dokuzu câhiliyye, on üçü muhadram, on üçü İslâmiyyûn, onu müvelledûndan elli şair kaynağı vardır. Ayrıca İbn Cinnî (v. 392/1002) ve İbn Mâlik’e (v. 672/1274) de birer kez

atıf yapılmıştır. Kullanılan şiir parçalarının 520'si isimleri verilerek yararlanılan şâirlere âittir. Bu da neredeyse ma'lûm isnâdlı şiir parçalarının yarısının ve tüm şevâhidin üçte birinin aslında müel lifin isimlerini verdiği kişilere âidiyetini göstermektedir. Ayrıca genel toplamda ellisi ma'lûm toplam 423 şairden şâhid göstermiştir. 244 şairden sadece birer altmış üç şairden ikişer kez istişhâdda bulunmuştur.

Eserde sadece Basra ve Kûfe'nin değil aynı zamanda 'Arab'ın ve nahivcilerin icmâ'larına da yer verilmiştir. Olumlu icmâ'nın genel toplamı altmış ikidir. Olumsuzlar yirmi sekiz farklı ibare biçimi ile dile getirilmiştir.

Arap dili merkezleri hilâfın asıl konusunu teşkil ettiğinden eserde bu bağlamda çok fazla veri bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *Hem'u'l-hevâmi*'in öncesinde ve sonrasında aşılamadığı görülmektedir. Basra ve Kûfe'ye dair toplam 402 hilâfa yer verilmiştir. Orijinal 182 hilâf bulunmaktadır. Diğer dil merkezlerine dair elli ihtilâf yer almaktadır. Eserde görüşlerine yer verilen bu oluşumlar Bağdâd, Meğârîbe, Endülüs ve Kurtuba'dır. Mısır'a bir dil merkezi şekline hiçbir atıf bulunmamaktadır. Kişiler arasındaki hilâfiyyât ihtilâf edilen konularda meydana gelen verilere göre incelendiğinde 1700 civarındadır. Tüm ihtilâflarda 984 ana tarafın meydana geldiği tespit edilmiştir.

Sîbeveyhi (v. 180/796-797?), İbn Mâlik (v. 672/1274) ve Ebû Hayyân (v. 745/1344) münferit şahıslar şeklinde es-Süyûtî'nin kendileri lehinde en fazla tercîhte bulunduğu kişilerdir. Ayrıca babasıyla hocaları eş-Şümunnî (v. 872/1468) ve el-Kâfiyecî (v. 879/1474) lehinde de tercîhleri vardır. Genel toplamda ise belirlenebildiği kadarıyla yetmiş beş kişi lehinde ferdî olarak açıkça tercîhte bulunulmuştur.

Daha çok usûlde Basra'yı, furû'da Kûfe'yi öne çıkardığı görülmektedir. Ancak genel tercîh her ne kadar iki mezhep eşit denecek kadar birbirlerine yakın olsalar da Basra lehinedir. İki ana kaynağından İbn Mâlik'e (v. 672/1274) Ebû Hayyân'dan (v. 745/1344) daha çok muvâfakat etmektedir. İkisinin karşılaştığı konularda kendi görüşü daha çok Ebû Hayyân'la (v. 745/1344) örtüşmektedir. Ayrıca İbn Mâlik'in (v. 672/1274) aksine Ebû Hayyân'a (v. 745/1344) kendi tercîhlerinde de hiç muhâlefette bulunmamıştır. İbn Mâlik (v. 672/1274) için kullandığı ibareler mütesahilcedir.

Müellif semâ', icmâ', kıyâs ve istişhâb'tan oluşan ana delilleri çok sıklıkla kullanmıştır. İkinci derecedeki istidlâl çeşitlerini içeren akıl yürütme biçimlerinden bi'l-'aks, bi-beyâni'l-'ille, bi-'ademi'd-delîl 'alâ nefyih, bi'l-usûl, bi-'ademi'n-nazîr, el-istihsân, el-istikrâ' ve el-bâkî de yararlandığı deliller arasındadır. Ayrıca tercîh ve hilâfta

geliştirilen çeşitli değerlendirme ölçütleri/usûl prensipleri ve elfâzı uygulamıştır. Bunlar, verilerin varlığının tespitinden birbirleriyle mukâyeseye ve aralarındaki ilişkiye varana dek tafsilatlı bir şekilde ayrıştırılmıştır.

Dilde asıl kaynak semâ'dır. Kıyâs bunun genellenmesi ve sistemleşmesi için kullanılmaktadır. Her ne kadar kuruluş unsurları, çeşitleri, yerleşik illet biçimleri, akıl yürütme eylemleri ve mantikî çözümlenmelerle kıyâsın tüm veçhelerinden yararlınsa; kimi zaman görüşün tutarlılığı kimi zaman varlığı yokluğu ve bazen de ispatı için ortaya koysa da es-Süyûtî'nin kapsam ve delillik bakımından istifade ettiği ve istidlâl açısından öncelediği semâ'dır. Kıyâs daha çok sağlamanın yapılmasında, mantikî tutarlılığın sorgulanmasında ve ileri sürülen delilin değerlendirilmesinde görülmektedir. Bu nedenle semâ'dan sonra yer almaktadır.

Semâ' içinden de mahfûz ile yaygın ve uygulaması çok olanlar ilk sırada yer almaktadır. Zira tenkit ettiği görüşleri çoğunlukla semâ' dışına çıkmakla veya mahfûz ve yaygın olmamaya eleştirmektedir. Ayrıca mahfûz mesmû'ât içinde bir görüşe eleştiri getiriyorsa bunda da ilgili verinin senedi önemli bir kıstastır. Bu nedenle semâ'ı kendi ihtiyârlarında temel bir kaynak ve destekleyici unsur olarak gördüğü gibi diğerlerinin görüşlerini semâ'a binâen reddeder. Görüşlerin birbirlerine tercîhlerinde, eksikliklerin gösterilmesinde semâ', istidlâl kaynağıdır. Şâz verilerin ve zarûretten dolayı kural dışı hususların semâ'dan tahrîci yapılarak durumları netleştirilir. Kıyâsa karşı semâ'ın kullanımından hareketle *Hem'u'l-hevâmi*'de semâ'ın yer almadığı bir mesele neredeyse görülmemektedir.

Gerek nesir gerek nazım *Hem'u'l-hevâmi*'de semâ' kapsamındaki unsurları kullanımı oldukça çeşitlidir. Genelde bir kâidenin ispatı yahut yokluğu, bir görüşün kabulü veya reddi, benimsenen görüşün desteklenmesi, nedeninin izahı, daha kuvvetli bir delilin ortaya konması, hataların düzeltilmesi, kelimelerin anlamlarının tespiti, lehçelerin belirlenmesi ve kullanımı, ğarîb durumların gösterilmesi ve düşündürmek için yararlanılmıştır.

Âyete binâen ileri sürülen görüşler ilgili âyetlerin yorum ve durumlarına göre bir sonuca bağlanmıştır. Lafzen rivâyetle gelen ve nahiv kâidelerine muhâlefet etmeyen hadîslerin kullanılabilceğini benimseyen es-Süyûtî'nin bir meselede, konunun genel kâidesini sarsar nitelikte bir hadîsle istişhâd edildiğinde ilgili hadîsi ve görüşü zayıflattığı ve reddettiği görülmektedir.

Kural tespiti ve izahlarda önceliğin *Kur'ân-ı Kerîm*'de ardından şiirde olduğu görülürken diğer delillerin bunları destekleyici şekilde yer aldıkları saptanmıştır. Ancak nadir de olsa diğer delillere binâen kimi tercîh ve kural inşası da gerçekleşmiştir. Âyet ve şiir dışında kalanlar arasında mesellerin değişmezliği ile ilk sırada yer aldığı saptanırken kırâatler ve hadîsler aynı çatı altında değerlendirilmiştir. Kırâatlerden sünnet mertebesinde istişhâd etse de şâzz kırâatlerden dahi yararlanmış. Lüğât da kırâatlerle neredeyse çok yakın bir şekilde ele alınmıştır. Aralarındaki fark Hz. Peyganber'in onayından geçip geçmemeye dayanmaktadır. O'nun onayladığı sabit tüm veriler doğrudan delil olarak kabul edilirken; onaylamadığı yahut onay şüphesinin görüldüğü hususlar ikinci planda kalmaktadır. Bunlar da rivâyetine ve kurallara uygunluklarına göre şekillenmektedir.

es-Süyûtî'nin *Hem 'u'l-hevâmi*'i hakkında yapılan bu çalışmada elde edilen verilerin detaylardan arındırılmış özetinden sonra, genel değerlendirme ve ulaşılan neticeler verilecektir. Müellif *Hem 'u'l-hevâmi*'indeki gerek usûl gerek furû' ve gerekse de tarihî verileriyle Arap dili çalışmalarına büyük bir katkı sağlamış, kendisinden öncekileri maharetle özetleyerek yeni bir form kazandırmıştır. Eserin muhtevası ve benimsenen yöntem gereğince müellif, dil bilgisi ve nahiv tarihinin yanında İslâm ve Arap düşüncesini yansıtan çok fazla veri sunmuştur. Nahvin dönüşümü ve gelişiminin, nahiv tarihinde kişi, eser ve merkezlerin ilişkilerinin, bir meselenin ilk günden kendisine gelinceye kadarki süreçte kişiden kişiye değişiminin doğal olarak kişilere ve merkezlere göre bilginin dönüşümünün de bir atlasını sunmuştur. Muhatabını, nahiv tarihini ve nahvin konularını bilmeye ve bu bilgi üzerinden düşünmeye sevk ettiği gibi farklı doğruların varlığını ve bunların dil olgusuyla örtüştüğünü göstermiştir. Bu da benimsenen doğruların ve dil açısından sabitlenen bilgilerin sorgulanabilirliğini ortaya koymuştur.

Modern çalışmalara konu edilmiş ilgili şerh, okuyucularına bir dil kazandırma için yazılmamış, mevcut edinilmiş dil üzerindeki tartışmaları ve bunun nedenlerini irdelemiştir. Ancak muhtevası gereğince edinilen dilin kuvvetlendirilmesini sağlayacak çeşitli veriler sunmuştur. Kelime dağarcığını arttıracak ve konuşmayı kolaylaştıracak malzeme ile bir Arap gibi düşünmeyi edindirecek derecede bol şiiri, meseli ve ekvâli de içermektedir. Eserin şevâhid ve örnekleminin yanısıra yazımda sergilediği kendi tavırlarının okuyucu üzerinde eğitsel, öğretisel, ahlâkî ve dinî etkisi görülecek şekilde düzenlendiği düşünülmektedir.

es-Süyûtî *Hem‘u‘l-hevâmi‘*’inde kendisinden önceki tüm birikimin bir araya getirilmesi ve kullandığı tasnîf, tertîb ve tebvîb usûlü hususunda iki iddia ileri sürerek kitabına başlamıştır. Tez çalışması süresince her ne kadar tüm konuları içermese de alanında kaleme alınmış en kapsamlı eser olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Konuların tamamını içermemesinin de müellifin yazım usûlünden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Zira metin halinde yer almayan konulara atıflar yapılarak bunların varlıkları gösterildiği gibi bilinçli istemli bir şekilde esere alınmadıkları fark edilmiştir.

Uyguladığı yöntemin de kendisinden önce bir başkası tarafından denendiği saptanmamıştır. Her ne kadar tebvîbinde kimi zaman gizli kimi zaman açıktan bir isimlendirme görülse de belirli bir sistemi takip ettiği gösterilmiştir. Bununla birlikte müellifin özellikle zamanı ve alıcısının azlığını ileri sürerek istediği gibi bir şerh kaleme alamaması tebvîbindeki isimlendirmesinde kendisini açıkça belli etmektedir. Memzûc ve mefrûk yazım tarzlarının bir arada verilmesi, yazar tarafından bir sorun teşkil etmese de kendisi dışındakiler açısından bunun bir problem yaratacağını düşünmeseydi izah etmek zorunda kalmayacağı da bellidir. Bu nedenlerle *Hem‘u‘l-hevâmi‘* muhtevasının zenginliği, şevâhidinin bolluğu, örnekleminin çeşitliliği, kaynaklarının çokluğu ve kendi dönemindekilerin de düşüncelerini yansıtması bakımından paha biçilmez bir telifdir. Belirtilen negatiflikler bir tarafa bırakıldığında furû‘, usûl ve tarih açılarından nahiv çalışmaları için önemli bir kaynaktır.

İslâmî ilimler alanında farklı bilgilerin dil açısından bir arada değerlendirilebilmesine somut bir örnek ortaya koyan es-Süyûtî, sosyal bilimler açısından insanın kendisi ve etrafındakilerle ilişkisi bağlamında da pek çok veri sağlamaktadır. Özellikle örneklem ve şevâhidiyle *Hem‘u‘l-hevâmi‘* dilin dîn, kültür ve yaşamla içiçeliğinin bir ispatıdır. Ayrıca disiplinler arası çalışmalar için de yüzlerce yıl öncesinden başarılı bir çalışmadır. Ayrıca müellifinin zihnindeki fıkıh, hadîs, tefsîr ve tarih algısının, sekiz asırlık farklı kişi, coğrafya ve eserler üzerinden gelişen bir dil mîrası hakkında ortaya çıkardığı bir üründür.

Modern öncesinde son nahiv-hilâf eseri özelliğiyle kaleme alınan *Hem‘u‘l-hevâmi‘*, hilâf anlayışına farklı bir tür kazandırmıştır. Bir tarafın benimsenmesi yahut reddedilmesine binâen değil müellifin hilâfiyyâtta bir seçim yaparak yeni bir nahiv eseri ortaya koyması esasından hareketle yazılmıştır. Kimi sıkıntılı durumlara rağmen müellifin iddiaları çerçevesinde telif edildiği saptanmıştır. Muhtevasının zenginliği ve çeşitliliği ile kendi düşünce sisteminde uyguladığı yöntemin tutarlılığı ortaya konmuştur. Nahiv usûlü

hakkında geliştirdiği esasların *Hem 'u'l-hevâmi'* de tatbik edildiği örneklendirilerek ispat edilmeye çalışılmıştır. Müvelledûn ve sonrası şairlerle istişhâd etmesi de kendisiyle tutarlı bir şekilde usûldeki dönüşümün yansımaları göstermektedir.

Özellikle meçhûl şiirler ve zayıf hadîslerle istişhâdda bulunmasından dolayı şiirlerin ve hadîslerin kullanımında çeşitli problemlerin varlığı saptanmıştır. Ancak bunların da hadîs konusunda uzman bir kişi tarafından gerçekleştirilmesinden ve şiirlerin bugün mevcut eserlerde yer almayabileceği ihtimalinden hareketle haklarında tevakkuf edilmiştir. Ayrıca bunların çoğunluğunun nahiv tarihindeki tartışmalara binâen kaynaklarından aktarılmasından dolayı gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Yine de bu bağlamda nahiv usûlü açısından benimsediği asıllara; kıyâsa ve özellikle semâ'a binâen muhâlafet ettiği saptanmıştır.

Bu araştırma çerçevesinde *Hem 'u'l-hevâmi'* hakkında yapılan bugüne kadarki çalışmalarda metinde yer almasına karşın ortaya konmayan dört şiir parçası tespit edilmiştir. Ayrıca varlığı hiçbir neşirde belirlenemeyen iki şiirden birisinin kaynağına ulaşılmıştır. Eserin mevcut tüm neşirleri ve hakkında yapılan çalışmalarda ismi yanlış şekilde yer alan bir kişinin aslında kim olduğu ortaya çıkartılmıştır.

Yapılan bu çalışma genel manada es-Süyûtî döneminde nahiv düşüncesinin gelişim ve kitâbîleşme sürecinin devam ettiğini, tartışmaların canlılığını, henüz sonuca bağlanmamış meselelerin varlığını ve eserde karşılaşılan sıkıntıların çoğunluğunun kaynaklara dayandığını özelde ise bazı problemlerle birlikte bir müellifin farklı alanlardaki bilgisinin bir alanda kullanılmasını, eserin muhteva ve sistem bakımından benzersizliği ile müellifin iddialarının gerçekliğini ortaya koyduğu gibi bazı eksikleri tamamlamış ve yanlışlıkları düzeltmiştir.

Sonuç olarak *Hem 'u'l-hevâmi'* in telifinde benimsenen iddiaların gerçekleştiği tespit edilmiştir. Muhtevanın zenginliği ve çeşitliliğinin, atıflarla nahiv tarihinin neredeyse tamamını yansıttığına ulaşılmıştır. Müellifin Arap dili hakkında ürettiği bilgilerin usûl, furû' ve tarih bakımından örtüştüğü yani kendisiyle tutarlı olduğu örneklendirilmiştir. Bu bağlamda müellifin usûl düşüncesinin tamamıyla eserde yer aldığı somut şekilde gösterilmiştir. Sistemi ile şevâhidinin kullanımı ve yorumlarıyla da İslâmî ilimler birlikteliğinin varlığına ulaşılmıştır. Eserin sadece bir bilgi manzumesi değil aynı zamanda kişiyi eğitecek şekilde tasnif ve tertib edildiği gözlemlenmiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ‘Abdulmun‘im, Şâkir Mahmûd. *İbnü Hacer el-‘Askalânî ve dirâsetü musannefâtihî fî Kitâbi'l-İsâbe*, I-II, Dâru'r-Risâle, Bağdâd, 1976.
- ‘Abdüsseyyid, Hakîm Emîn. *Kıyâmu devleti'l-Memâliki's-sâniye*, Dâru'l-Kutubi'l-‘Arabî, Kâhire, 1967.
- Abdülmu‘tî, Fârûk. *Celâlüddîn es-Süyûtî imâmü'l-müceddidîn ve'l-müctehidîn fî ‘asrih*, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrût-Lübnân, 1992.
- el-‘Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ*, I-II, Mektebetü'l-Kudsî, Beyrut, y.y.,1351/1932.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şu‘ayb el-Arnaût v.dğr.), I-L, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1416/1995-1421/2001.
- Âşûr, Sa‘îd. *el-Müctem‘u'l-Mısriyy fî ‘asri selâtâini'l-Memâlik*, Dâru'n-Nehdati'l-‘Arabiyye, Kâhire, 1987.
- el-Ayderûs, Abdülkâdir b. Şeyh Abdillâh. *en-Nûru's-sâfir ‘an ehbâri'l-karni'l-‘âşir*, (thk. ve tlk.: Dr. Ahmed Hâlû, Mahmûd el-Arnâvût, Ekrem el-Bûşî), 1. baskı, Dâru Sâdir, Beyrût, 2001.
- el-Bâbilî, Bâsim Abdurrahmân Sâlih. *Mâ fâte kütübü'l-hilâf min mesâili'l-hilâf fî Hem‘i'l-hevâmi‘*, Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, Beyrût, 2012.
- el-Bağdâdî, İsmâ‘îl Paşa. *Hediyyetü'l-‘ârifin esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, Milli Eğitim Basımevi (Ofset Baskı), İstanbul 1951.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâ‘îl. *el-Câmi‘u's-sahîhi'l-müsned min hadîsi Rasûlillâh sallâhu ‘aleyhi ve’s-sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, (thk.: Muhammed Züheyr b. Nâsr en-Nâsr), I-IX, 1. baskı, 1422.
- el-Cümeihî, Muhammed b. Selâm. *Tabakâtü fuhûli’s-şu‘arâ‘*, (thk.: Mahmûd Muhammed Şâkir), I-II, Dâru'l-Medenî, Cidde, ts..
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-‘Arabî el-‘Asru'l-câhilî*, 24. baskı, Dâru'l-Me‘ârif, Kâhire, 2003.
- _____ *el-Medârisü'n-nahviyye*, 7. baskı, Dâru'l-Me‘ârif, Kâhire, ts..
- Derûbî, Semîr. *Şerhu Makâmâti Celâlidîni's-Süyûtî*, I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1989.
- el-Bezzâr, Ebu Bekr. *el-Bahru'z-zehhâr bi-Müsnedi'l-Bezzâr*, (thk.: Mahfûzurrahmân Zeynullah, ‘Âdil b. Sa‘d), I-XV, Mektebetü'l-‘Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1988-2006.
- Ebû Habîb, Sa‘dî. *Hayâtü Celâlidîni es-Süyûtî mine'l-mehd ilâ'l-lahd*, 1. baskı, Dâru'l-Menâhil, Dimeşk, 1993.

- Ebû Hayyân, el-Endelûsî. *İrtişâfû'd-darb min lisâni'l-'Arab*, (thk.: Dr. Receb Osman Muhammed ve Dr. Ramazan Abdüttevâb), I-V, 1. baskı, Mektebetü'l-Hâncî bi'l-Kâhire, Kâhire, 1998.
- el-Fadlî, Abdülhâdî. *Fihristü'l-kütübi'n-nahviyyeti'l-matbû'ati*, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1986.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, I-VI, I, Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1981.
- el-Ğazzî, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed. *el-Kevâkibü's-Sâira bi-e'yâni'l-mieti'l-âşira*, (hşy.: Halîl Mansûr), I-III, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût-Lübân, 1997.
- el-Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî Mu'cemün şâmilün li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûhati fi't-türâsi'l-İslâmiyyi ve beyâni şurûhihâ*, I-III, Ebû Zaby, 2004.
- Hamâde, Muhammed Mâhir. *el-Vesâiku's-siyâsiyye ve'l-idâriyye li'l-'asri'l-Memlûkî*, 1. baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1980.
- el-Hamed, Ğânim Kadduvrî. *Ebhâsun fi 'ilmi't-tecvîd*, 1. baskı, Dâru 'Ammâr, 'Ammân, 2002.
- Hammûde, Tâhir Süleymân. *Celâlüddîn es-Süyûtî 'asruhû ve hayâtühû ve âsâruhû ve cühûduhû fi'd-dersi'l-lüğaviyy*, 1. baskı, el-Mektebetü'l-İslâmiyy, Beyrût, 1989.
- el-Hudeysî, Hatîce. *Teyşîru'n-nahv ve buhûsun uhrâ*, Matba'atü'l-Mecme'i'l-İlmî, Bağdâd, 2007.
- İbn Balabân, 'Alâuddîn 'Ali b. Balabân el-Fârisî. *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, (thk.: Şu'ayb el-Arnâvût), I-XVIII, Müessesetür'r-Risâle, Beyrût, 1408/1988-1412/1991.
- İbn Cinnî, *et-Temâm fi Şerhi şî'ri'l-Hüzeliyyîn*, (thk.: Ahmed Matlûb, Hadîce el-Hudeysî), Bağdâd, 1381/1961.
- İbn Ebî Dâvûd Ebû Bekir es-Sicistânî, Abdullah b. Süleymân b. el-Eş'as el-Hanbelî. *Kitâbü'l-Mesâhif*, (thk.: Muhibbüddîn Abdüssübhân Vâ'iz), I-II, 2. baskı, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 2002.
- İbn Enes, Mâlik. *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, (thk.: M. Mustafâ el-A'zamî), I-VIII, Müessesetü Zayed b. Sultân Âli Nehyân, Ebû Zaby, 1425/2004.
- İbn Hacer el-'Askalânî, 'Amr Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Ahmed. *ed-Dürarü'l-kâmine fi e'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, (nşr.: Muhammed Seyyid Câd el-Hakk), I-V, Matba'atü'l-Medeni, Kâhire, 1967.
- İbn Hallikân, Ebû'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-e'yân ve ebnâü ebnâi'z-zamân*, (thk.: İhsân 'Abbâs), I-VIII, 1. baskı, Dâru Sâdır, Beyrût, 1994.
- İbn Hâluveyh. *el-Hucce fi'l-kirâati's-seb'*, (thk.: Abdül'âl Sâlim Mukerrem), 3. baskı, Dâru's-Şürûk, Beyrût, 1979.
- İbn Hişâm el-Ensârî. *Muğnî'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârib*, (thk.: Dr. Abdüllatîf Muhammed el-Hatîb), I-VII, et-Türâsü'l-'Arabî, Kuveyt, ts..

- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed el-Hanefiyy el Mısriyy. *el-Muhtâr min bedâ'i'ü'z-zühûr fî vekâ'i'î'd-dühûr*, Matâbi'u's-Şa'b, Kâhire, 1960.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *Sünen*, (thk.: Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî), I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Kâhire, 1395/1975.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh et-Tâî el-Ciyyânî el-Endelusî. *Şerhu't-Teshîl li-bni Mâlik*, (thk.: Dr. Abdurrahmân es-Seyyid, Dr. Muhammed Bedevi el-Mahtûn), I-IV, 1. baskı, Hecer Matbaası, y.y., 1990.
- İbn Meymûn, Muhammed b. el-Mübârek b. Muhammed. *Müntehâ't-taleb min eş'âri'l-'Arab*, (thk. ve şerh: Dr. Muhammed Nebîl Tarîfyî), I-IX, 1. baskı, Dâru Sâdır, Beyrût, 1999.
- İbnü'l-'Ammâd, el-İmâm Şihâbuddîn Ebû'l-Felâh 'Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed el-'Akriyy el-Hanbeliyy ed-Dimeşkiyy. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârin min zeheb*, (thk. ve thr: 'Abdulkâdir el-Arnâvût), I-X, 1. baskı, Beyrût, 1986.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef el-Ensârî. *Kitâbü'l-iknâ' fî'l-kirââti's-seb'*, (thk.: Abdülmecîd Katâmiş), I-II, 1. baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1982.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî. *en-Neşr fî'l-kirââti'l-'aşr*, (tsh. ve nşr.: Ali Muhammed ed-Dabbâ'), I-II, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, ts..
- İbnü'l-Kavvâs, Ebû'l-Fadl Abdülazîz b. Zeyd b. Cüm'a el-Mevsilî. *Şerhu Elfiyyeti İbn Mu'tin*, (thk.: Dr. Ali Mûsâ eş-Şümlî), 1. baskı, Metâbi'u'l-Ferezdak, Riyâd, 1405.
- İbrâhîm, Hânim Abdürrahim. *Fihristü mü'ellefâti's-Süyûtî*, İskenderiyye, 2005.
- İbrâhîm, Muhîddîn Tevfik. *İbnü'l-Enbârî fî kitâbihî'l-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne-'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Bağdâd, 1979.
- İkbâl, Ahmed eş-Şarkâvî. *Mektebetü'l-Celâl es-Süyûtî*, Dâru'l-Mağrib li't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Rabât, 1977.
- el-İsfehânî, Ebû'l-Ferac. *el-Eğânî*, (thk.: Semîr Câbir), I-XXIV, 2. baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts..
- Karahan, Abdülkadir. "Süyûtî", *İA*, XI, 2. baskı, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1979.
- el-Karnî, Abdülhâfiz Ferğulî. *el-Hâfiz Celâlüddîn es-Süyûtî İmâmü'l-müctehidîn ve'l-mücedidîn fî 'asrih*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmmetü li'l-Kitâb, y.y., 1990.
- Kâsım, 'Abduh. *Dirâsâtü târîhi Misri'l-ictimâ'î 'asru selâtîni'l-Memâlik*, 2. baskı, Dâru'l-me'ârif, Kâhire, 1983.
- Kâtib Çelebi, Hâcî Halîfe Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zünûn 'an esmâi'l-kütübi ve'l-fünûn*, (tlk. ve hşy.: Şerâfettîn Yelkaya ve Rifat Bilge), I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût-Lübnân, 1941.
- Kehhâle, Ömer. *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-VIII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts..
- el-Kettânî, Abdülhay b. Abdilkebir. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşihât ve'l-müselâsât*, (thk.: İhsân Abbâs), I-II, 2. baskı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1982.
- Kızılkaya, Necmettin. Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Külli Kaideler, 1. baskı, İZ Yayıncılık, İstanbul, 2013.

- el-Lehhâm, Bedî'ü's-Seyyid. *el-İmâmü'l-Hâfiz Celâlüddîn es-Süyûtî ve cühûduhû fi'l-hadîs ve 'ulûmihî*, 1. baskı, Dâru Kutaybe, Dimeşk, 1994.
- Mâcid, Abdülmun'im. *Nazmu devleti selâtini'l-Memâlik ve rusûmuhum fi Mısır*, Mektebetü'l-Encû el-Mısıryye, Mısır, 1964.
- el-Matvî, Muhammed el-'Arûsî. *Celâlüddîn es-Süyûtî*, 1. baskı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1995.
- Muhammed İbrâhim eş-Şeybânî, Ahmed Sa'îd el-Hâzindâr. *Mahtûtâtü's-Süyûtî ve emâkinü vucûdihâ*, 2. baskı, Menşûrâtü'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, Kuveyt, 1995.
- el-Muhibbî, Muhammed Emîn Fadlullah b. Muhibbiddîn b. Muhammed. *Hulâsatü'l-eser fi e'yâni'l-hadî 'aşar*, I-IV, el-Matba'atü'l-Vehbiyye, y.y., 1284/1867.
- el-Mükerrem, Abdül'âl Sâlim. *Celâlüddîn es-Süyûtî ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-lüğaviyye*, Müessesetü'r-Risâle, 1. baskı, Beyrût, 1989.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *Sahîhu Müslim*, (thk.: Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî), I-V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts.
- en-Nahhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl. *İ'râbü'l-Kur'an*, (thk.: Züheyr Ğâzî Zâhid), 3. baskı, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrût, 1988.
- Özkan, Halit. "Süyûtî", *DİA*, XXXVIII, s. 188-198.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (thk.: Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Mustafâ), I-XXIX, 1. baskı, Dâru İhyâü't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût- Lübnân, 2000.
- Sarkîs, Yûsuf Elyân. *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'arabiyyeti ve'l-mu'arrabe*, I-II, Kâhire, 1928.
- Serhenk, İsmâ'îl. *Hakâiku'l-ahbâr*, I-II, Matba'atü'l-Emîriyye, Mısır, 1310/1892.
- Sertain, Elizabet Mari. *Jalâl al-dîn al-Suyûtî*, I-II, 1. baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.
- eş-Şa'rânî, Ebû'l-Mevâhib Abdülvehhâb. *et-Tabakâtu's-suğrâ*, (thk.: Abdülkâdir Ahmed Atâ), 1. baskı, Mektebetü'l-Kâhire, Kâhire, 1970.
- eş-Şâzelî, Şeyh Abdülkâdir. *Behcetü'l-'âbidîn bi-tercemeti Hâfizi'l-'asr Calâlidîni's-Süyûtî*, (thk.: Dr. Abdülilâh Nebhân), Dimeşk, 1998.
- eş-Şek'a, Mustafâ. *Celâlüddîn es-Süyûtî Mesîratühû'l-'ilmiyye ve mebahisühû'l-lüğaviyye*, 1. baskı, ed-Dâru'l-Mısıryye el-Lübnâniyye, Kâhire, 1994.
- Selîm, Mahmûd Rızk. *'Asru selâtini'l-Memâlik ve nitâcuhû'l-'ilmî ve'l-edebî*, el-Matba'atü'n-Nemûzeciyye, I-VIII, 2. baskı, Mısır, 1962-1966.
- Selmân, Adnân Muhammed. *es-Süyûtî en-nahvî*, 1. baskı, Dâru'r-Risâleti't-Tabâ'a, Bağdâd, 1976.
- es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh. *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, (thk.: Taha Muhammed ez-Zeynî ve Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî), 1. baskı, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, Mısır, 1955.
- es-Sübkî, Tâcüdîn Abdülvehhâb b. Ali. *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh*, (tlk.: Abdülmün'im Halîl İbrâhim), 2. baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.

- es-Süyûtî, Celâlüddîn. *Cem‘u‘l-cevâmi‘ fî‘n-nahv*, (thk.: Dr. Nasr Ahmed İbrâhîm ‘Abdül‘âl), 1. baskı, Mektebetü‘l-Âdâb, Kâhire, 2011.
- _____ *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli‘n-nahv*, (tlk.: Dr. Mahmûd Süleymân Yâkût), Dâru‘l-Ma‘rifeti‘l-Câmi‘iyye, y.y., 2006.
- _____ *el-İtkân fî ‘ulûmi‘l-Kur‘ân*, (thk.: Merkezü‘d-Dirâsâti‘l-Kur‘âniyye), I-VI, Medîne, 2005.
- _____ *Târîhu‘l-hulefâ‘*, 1. baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrût, Lübnân, 2003.
- _____ *el-Hâvî li‘l-fetâvâ fî‘l-fıkh ve ‘ulûmi‘t-tefsîr ve‘l-hadîs ve‘l-usûl ve‘n-nahv ve‘l-i‘râb ve sâiri‘l-fünûn*, (thk.: Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân), I-II, 1. baskı, Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, Beyrût, 2000.
- _____ *el-Müzhir fî ‘ulûmi‘l-luğa ve envâ‘ihâ*, (thk.: Fuâd Ali Mansûr), I-II, Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, Beyrût, 1998.
- _____ *el-Müncem fî‘l-mu‘cem (Mu‘cemü şüyûhi‘s-Süyûtî)*, (drs. ve thk.: İbrâhîm Bâcis Abdülmecîd), 1. baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1995.
- _____ *et-Ta‘rif bi-âdâbi‘t-te‘lif*, (thk.: Merzûk Ali İbrâhim), Mektebetü‘t-Türâsi‘l-İslâmî, y.y., 1989.
- _____ *Sebebü vad‘i ‘ilmi‘l-‘Arabiyye*, (thk.: Mervân el-‘Atiyye), 1. baskı, Dâru‘l-Hicra, Beyrût, 1988.
- _____ *el-Eşbâh ve‘n-nezâir fî‘n-nahv*, (thk.: Abdül‘âl Sâlim el-Mükerrem), I-IX, 1. baskı, Müessesetü‘r-Risâle, Beyrût, 1985.
- _____ *Buğyetü‘l-vü‘ât fî tabakâti‘l-lüğaviyyîne ve‘n-nuhât*, (thk.: Muhammed Ebû‘l-Fadl İbrâhîm), I-II, 2. baskı, Dâru‘l-Fıkr, y.y., 1979.
- _____ *Kitâbü‘l-Metâli‘u‘s-se‘ide fî Şerhi‘l-Ferîde*, (thk.: Dr. Nebhân Yâsîn Hüseyin), I-II, 1. baskı, el-Mektebetü‘l-Vataniyye, Bağdâd, 1977.
- _____ *Kitâbu‘t-Tehaddüs bi-ni‘metillâh*, (thk.: Elizabet Mari Sertain), 1. baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.
- _____ *Hem‘u‘l-hevâmi‘ fî Şerhi Cem‘i‘l-cevâmi‘*, (thk.: I. cilt Abdüsselâm Muhamed Hârûn, ‘Abdül‘âl Sâlim Mekrem birlikte diğerlerini Mekrem), I-VII, 1. baskı, I-III Müessesetü‘r-Risâle, Beyrût, 1992 Kâhire; IV-VII Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, 1974-1980.
- _____ *Husnü‘l-muhâdara fî târihi Mısır ve‘l-Kâhira*, (thk.: Muhammed Ebû‘l-Fadl İbrâhîm), I-II, 1. baskı, Dâru İhyâi Kütübi‘l-‘Arabiyye ‘İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâhu, Mısır, 1968.
- _____ *Nazmu‘l-‘ikyân fî e‘yâni‘l-e‘yân*, (thk.: Dr. Philip Hitti), el-Matba‘atü‘s-Sûriyyetü‘l-Emrîkiyye, New York, 1927.
- _____ *The Mutawakkaili of as-Süyûtî*, (çev. William Y. Bell), Nil Mission Press, Kâhire, 1924.
- _____ *Kitâbu Hem‘i‘l-hevâmi‘ şerhi Cem‘i‘l-cevâmi‘ fî ilmi‘l-‘Arabiyye*, (tsh. ve nşr.: Muhammed Bedreddîn en-Na‘sânî), I-II, Matba‘atü‘s-Se‘âde, Mısır, 1327/1909.

- _____ *Elfiyyetü's-Süyûtî en-nahviyye*, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, Mısır, ts..
- _____ *el-Ferâidü'l-cedîde*, (thk.: Abdülkerîm el-Müderris), I-II, el-Cumhûriyyetü'l-'Irâkiyye Vizâratü'l-Evkâfi't-Türâsi'l-İslâmiyye, Bağdâd, ts..
- _____ *Hem'u'l-hevâmi'*, (thk.: Abdülhamîd Hindâvî), I-III, el-Mektebetü'l-Tevfikiyye, Kâhire, ts..
- _____ *eş-Şâfi'î, Lübbü'l-lübâb fî tahrîri'l-ensâb*, Mektebeü'l-Müsenâ (Tıpkı Basım), Bağdâd, ts..
- _____ *el-Mühezzeb fîmâ veka'a fî'l-Kur'âni mine'l-mu'arrab*, (thk.: Dr. et-Tihâmî er-Râcî el-Yehâşî), Matba'atü Füdâle, Mağrib, ts..
- _____ *Zeylû Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehebî*, (thk. ve drs.: Zekeriyâ 'Umeyrât), Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, y.y., ts..
- _____ *Cem'u'l-cevâmi'*, (nsh.: Abdüllatîf b. Muhammed b. Abdilcelîl b. Muhammed b. es-Sibâ'î eş-Şâfi'î (871/1467)), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kısmü'n-Nahv, No. 1032.
- Şensoy, Sedat, "Süyûtî: Arap dili ve Edebiyatı", *DİA*, XXXIX, 201-202.
- eş-Şenkîti, Ahmed b. el-Emîn. *ed-Dürerü'l-levâmi' 'alâ Hem'i'l-hevâmi' şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, I-III, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1999.
- Şeref, Muhammed Celâl Ebû'l-Fettûh. *Celâlüddîn es-Süyûtî menhecuhû ve ârâuhü'l-kelebiyye*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrût, 1981.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali. *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'del-karni's-sâbi'*, (hşy.: Halîl el-Munsif), I-II, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût-Lübânân, 1998.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali. *el-Fevâidü'l-mecmû'a fî'l-ehâdisi'l-mevdû'a*, (thk. Abdurrahmân Yahya el-Ma'lemî), I-II, 3. Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1407/1986.
- _____ *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'del-karni's-sâbi'*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire, t.s..
- eş-Şürabecî, Muhammed Yûsuf. *el-İmâmü's-Süyûtî ve cühûduhû fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Mektebî, Sûriye, 2001.
- et-Tabbâ', İyâd Hâlid. *el-İmâmü'l-hâfiz Celâlüddîn es-Süyûtî Ma'lemetü'l-'ulûmi'l-İslâmiyye*, 1. baskı, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1996.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*, (thk.: Ebû Mu'az Târik b. Avazullâh b. Muhammed-Ebu'l-Fadl 'Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî), I-X, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1415-6/1995.
- et-Tantâvî, Ahmed. *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*, 2. baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, ts..
- Tarhân, İbrâhîm. *Mısır fî 'asri devleti'l-Memâliki'l-Cerâkise*, Kâhire, 1960.
- Temûr, Ahmed. *Kabru'l-İmâmi's-Süyûtî ve tahkîku mevdî'ihî*, el-Matba'atü's-Selefiyye, Kâhire, 1346.
- et-Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*, (thk.: Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr.), I-V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, ts..

ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru e'lâmi'n-nübelâ'*, (thk.: Şu'ayb el-Arnâvût ve diğeri), I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, y.y., ts..

ez-Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-E'lâm*, I-VIII, 15. baskı, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Makaleler

'Abdül'âl, Nasr Ahmed İbrâhîm. "Menhecü's-Süyûtî ve mezhebuhû'n-nahvî fî kitâbihî Cem'i'l-cevâmi' en-nahvî li'l-imân 'Abdirrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî", *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, Cilt: 20, Sayı: 2, Gazze, 2012, s. 357-395.

Aziz, Ahmet Halil. "Kur'an'da Cinsiyet Kalıpları: Sosyolengüistik Bir Yaklaşım", (çev. İbrahim H. Karşlı), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, Ekim/Kasım/Aralık 2004, s. 195-204.

Bakalla, Muhammed Hasan. "'Sîretü İbn-i Hişâm'ın Arapçası ile Bugünkü Arapça'nın Bir Mukâyesesi", (çev. Necmettin Yurtseven) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, 36, s. 461-470.

Bakırcı, Selami. "Arap Şiirinin İntikâlinde Dinî ve Ahlakî Değerlerin Rolü", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 15, Bahar 2003, s. 179-194.

Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5-6, 1987-1988, İstanbul 1993, s. 165-175.

Çetiner, Bedrettin. "Arap Âleminde Fasîh Dil-Âmmi Dil Mücadelesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7-8-9-10, 1989-1990-1991-1992, İstanbul, 1995, s. 345-361.

Çıkar, Mehmet Şirin. "Arap Dilbilim Çalışmalarında 'Had/Tanım' Terimi ve er-Rummânî'nin 'el-Hudûd' Adlı Eseri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2005, s. 53-69.

Dayf, Şevkî. "Nahvin Kolaylaştırılması", (çev. Dr. Ali Bulut), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 7, sayı 3, 2007, s. 211-229.

Furat, Ahmet Suphi. "Arap Edebiyatında ilk ansiklopedik eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, sayı: 1-2, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978, s. 299-308.

Gündüzöz, Soner. "Arapçada Kültür Dil İlişkisi: Arapçanın Yapılanması ve Algılanmasında Etkili Ögeler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 5, sayı 2, 2005, 216-229.

el-Hamd, Ğânin Kadûrî. "Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler", (çev. Ali Bulut), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 8, sayı 1, 2007, s. 375-387.

Öğmüş, Harun. "Tefsirde Şiirle İstişhad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi", (ed. Bilal Gökçır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökçır), *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsîr Usûlü*, (içinde) 2009, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, s. 345-361.

Sarmış, İbrahim. "Arapçaya Yöneltilen Bazı Eleştiriler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 4, 1991, s. 121-149.

Seyyid, Fuâd. "Bezlü'l-mechûd fî hazâneti Mahmûd li's-Süyûtî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye fî Mısr*, Cilt: 4, Sayı: 1, Mayıs 1958, 158 vd..

- eş-Şeyh ‘Îd, İbrâhîm Ahmed Selam. “es-Semâ‘ ve’l-kıyâs fi kitâbi *Hem ‘u’l-hevâmi‘* fi Şerhi Cem‘i’l-cevâmi‘ li’s-Süyûtî”, *Mecelletü’l-Câmi‘ati’l-İslâmiyye li’l-Buhûsi’l-İnsâniyye*, Cilt: 21, Sayı: 1, Gazze, 2013, s. 73-116.
- Tural, Hüseyin. “Arap dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8, Erzurum, 1990, s. 71 vd..
- Uzun, Tacetin. “Arap dilinde Meseller (Atasözleri)”, *HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Ocak-Haziran 2003, s. 155-169.
- Yalar, Mehmet. “Câhiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyal Arkapları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005, s. 75-95.
- Yazıcı, Hüseyin. “Arapça’da Mahalli Lehçelerin Yazı Dili Yerine Kullanılma Teşebbüsleri”, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 1996, s. 159-174.
- Yıldırım, Embiya. “Suyûtî’ye Yöneltilen Eleştiriler (Sehâvî-Suyûtî Çekişmesi Bağlamında)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2006, s. 153-179.
- Yılmaz, Selahattin. “Arap dilinde Atasözleri (Meseller)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, 1996, s. 237-241.
- Yolcu, Mehmet. “Yabancı Dil Öğrenimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 2, sayı 3, 2002, s. 19-73.
- Yolcu, Mehmet. “Dil: İşlevi, Çeşitleri ve Alanları Bağlamında Kavramsal Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 2, sayı 4, 2002, s. 67-96.

Yayınlanmamış Tezler

- ‘Îmâd, Eymen Cebir Hamîs, *Elfiyyetâ İbn Mâlik ve’s-Süyûtî (Dirâsetün tahlîliyyetün müvâzinetün)*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2011, el-İslâmiyye Üniversitesi, Gazze-Filistîn.
- Delûl, Semâh Semîr Selmân, *Ârâü’l-Ahfeş fi kitâbi hem ‘i’l-hevâmi‘ li’s-Süyûtî cem‘an ve tevsîkan ve dirâseten*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2010, el-İslâmiyye Üniversitesi, Gazze.
- el-Ka‘bî, Hasan b. Ğurm b. Muhammed el-Ömerî, Binâü’l-mesâili’n-nahviyyeti ba‘duhâ ‘alâ ba‘d fi kitâbi *Hem ‘i’l-hevâmi‘* li’s-Süyûtî, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2010, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi.
- el-‘Abâdile, Ahmed Mustafâ Abdürrahîm, *İhtiyârâtü’s-Süyûtî fi kitâbi Hem ‘i’l-hevâmi‘ Dirâsetün nahviyyetün tahlîliyyetün*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2006, el-İslâmiyye Üniversitesi, Gazze.
- Düveykât, Beyâmîn Abdülcelîl Ahmed, *Cühûdü’s-Süyûtî es-Sarfiyye*, (Yayınlanmamış Master Tezi), 2003, en-Necâh’u’l-Vatanî Üniversitesi, Nablus, Filistîn.

Yayımlanmış Bilimsel Bildiriler

- Abdülkerîm, Ahmed ‘İzzet, “Celâlüddîn es-Süyûtî”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü’l-‘Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 14-19.
- Abdürra‘ûf, ‘İsâmüddîn, “Müellefâtü’s-Süyûtî”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü’l-‘Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 103-132.

- Dayf, Şevkî, “Tatbîku’s-Süyûtî li-mustalahi’l-Hadîs ‘alâ’r-rivâyeti’l-lügaviyye”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 181-184.
- Kılıç, Hulusî. “Arapçanın Din Bilimleri Araştırmalarındaki Rolü”, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 27-30 Haziran 1989, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun 1989, s. 303-306.
- Mâcid, Abdülmün‘im, “‘Asru’s-Süyûtî”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü’l-‘Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 21-32.
- el-Muhtâr, Muhammed, “el-Îmâmü’s-Süyûtî en-nahvî ve mekânetühû fî medreseti İbn Mâlik”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 207-231.
- Mükerrem, Abdül‘âl Sâlim, “Celâlüddîn es-Süyûtî ve eseru mevsû‘atihî’n-nahviyyeti Hem‘i’l-hevâmi’”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî fakîhen ve lügaviyyen ve muhaddisen ve müctehiden*, Dâru’t-takrîb, Beyrût, 2001, s. 231-255.
- en-Nûrî, Muhammed Cevâd, “es-Sekâfetü’l-mevsû‘iyye li’s-Süyûtî fi’l-lügati ve’n-nahvi ve’t-terâcim”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 47-66.
- Paşa, Ömer Musa, “el-Celâl es-Süyûtî şahsiyyetühû ve mevsû‘iyyetü fikrihî”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 25-34.
- er-Râcihî, Abduh, “es-Süyûtî ve’d-dersü’l-lügavî”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü’l-‘Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 377-387.
- es-Salîbî, Muhammed Ali Mustafa, “Sekâfetü’l-Îmâm es-Süyûtî”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 81-105.
- Sâ‘atî, Yahyâ Mahmûd, “Müşkiletü’l-‘unvân fî müellefâti’s-Süyûtî ve eseruhâ fî’zdirâbi ihsâi ‘adedihâ beune’d-dârisîn”, *el-Îmâm Celâlüddîn es-Süyûtî Vefâtının Beşinci Yılı Anısına*, Ezher Üniversitesi ve İslâm Teşkilatı, Kâhire, 3-5 Eylül, 1993, s. 135-150.
- Şek‘a, Mustafâ, “es-Süyûtî kâtiben edîben”, *Celâlüddîn es-Süyûtî*, Celâlüddîn es-Süyûtî Sempozyumu, 6-10 Mart 1976, el-Mektebetü’l-‘Arabiyye, Kâhire, 1978, s. 389-433.

İnternet Kaynakları

- el-Hamzâvî, ‘Alâ’ İsmâ‘îl, *Devru’l-lehcefi fî’t-tak‘îdi’n-nahvî dirâsetün ihsâiyyetün tahlîliyyetün fî Hem‘i’l-hevâmi’ li’s-Süyûtî.*
 <<http://elibrary.mediun.edu.my/books/SDL1332.pdf>> (27.12.2013)

